

STUDIA MISKOLCINENSIA 4.

FORRÁSOK ÉS TÖRTÉNETÍRÁS

*Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által
1999. október 14–16. között
rendezett történettudományi konferencia
előadásaiból*

**Miskolc
2003**

A Miskolci Egyetem BTK történettudományi tanszékeinek évkönyve

A szerkesztőbizottság tagjai

Bessenyei József

Feld István

Ö. Kovács József

Ringer Árpád

Olvasószerkesztők

Csíky Tamás

Mester Zsolt

Tóth Árpád

Technikai szerkesztő

Szolyák Péter

ISBN 963 661 582 9

ISSN 1217-91-40

A szerkesztőség címe:

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar

3515 Miskolc-Egyetemváros Tel.: 06-46-565-111/21-60 Fax: 06-46-565-231

E-mail: bolfeldi@gold.uni-miskolc.hu

Készült A/4 formátumban, 500 példányban.

Nyomdai és kötetészeti munkálatok: Miskolci Egyetem, Sokszorosító Üzem

3515 Miskolc-Egyetemváros

Felelős vezető: Kovács Tiborné

Nyomdaszám: 2003.BTK660ME

ELŐSZÓ

A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara ebben az évben ünnepelte fennállásának tizedik évfordulóját. Természetes, hogy a történelem egyike volt a Nehézipari Műszaki Egyetemből fokozatosan a legnagyobb magyar vidéki universitas-szá fejlődő intézmény legfiatalabb kara – akkoriban még csupán intézete – elsőként oktatói szakjainak, mint ahogy az is, hogy a magyar nyelv és irodalom mellett ma is ezt a tudományterületet tanulmányozza több-kevesebb sikerrel a miskolci bölcsészhallgatók többsége. Ebből következik, hogy a kar fő- és másodállású oktatóinak jelentős része is az öt történettudományi tanszék – az Ős- és Ókortudományi Tanszék, az Egyetemes Történeti Tanszék, a Magyar Középkori, Koraújkori és a Történelem Segédtudományai Tanszék, az Újkori Magyar Történeti Tanszék és a Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszék – munkatársa.

Közhely, hogy az egyetemi oktatás napjainkban csak akkor lehet eredményes, ha szorosan kötődik a tudományos kutatáshoz, ha az oktatók szakterületük jeles, hazai és nemzetközi szinten is elismert képviselői. Azt, hogy a kutatási eredmények bemutatásának – s egyúttal az új történettudományi egyetemi műhely bemutatkozásának – egyik legalkalmasabb formája egy tudományos konferencia, már a Bölcsészettudományi Kar és a Történelem Szak alapítói is tudták. Nem véletlen, hogy maga a *Studia Miskolcinsia* 1994-ben megjelent legelső kötete is egy 1992 végén megtartott rendezvény anyagát tartalmazta. Tény, hogy – az utóbbi kötet előszavát jegyző Faragó Tamás megfogalmazása szerint – az akkor Mályiban megtartott város- és társadalomtörténeti konferenciával valóban megkezdődött egy új kutatói műhely alapvetése, de annak megítélése, hogy az alapok lerakásában, netalán a felmenő falak építésében azóta meddig jutottunk, talán nem ezen sorok írójának feladata.

Természetes, hogy a kezdeteket nagy lelkesedés övezte, mint ahogy az is, hogy a néhány év alatt nagyrészt stabilizálódott tanári kar tagjai között hamarosan egy még szélesebb körű tudományos rendezvény megszervezésének gondolata is felmerült. E gondolat tette váltásának folyamatában kapta alulírott 1998/99 fordulóján a feladatot, hogy fogja össze egy igencsak szélesen értelmezett tematikájú történeti összeállítás szervezését. Az ekkor megfogalmazódott cím – *Források és történetírás* – igencsak jó alkalmat nyújtana most arra, hogy nagyívű körmondatokban vázoljam (netalán magyarázzam) az ötlet gazdáinak elképzeléseit – erre azonban most nem vállalkozom. Ehelyett csak arról kívánok itt röviden számot adni, hogyan született meg s zajlott le végül 1999 októberében maga a konferencia, s végül, hogy miért kellett várnunk négy évet az ott elhangzott előadások többségének kiadására.

A konferenciaszervezők általában két megoldást választanak, ha maguk vagy mások örömeire ilyesmibe vágják fejszájukat. Az egyik esetben tudják, hogy miről és kinek a véleményét, álláspontját kívánják hallani, megvitatni – ebben az esetben a helyzet viszonylag egyértelmű, az adott szakembereket kell e vállalkozáshoz megnyerni. A másik esetben a szervezők csak azzal vannak tisztában, hogy miről hallanának szívesen, s ezért megkeresik az összes számba vehető tudományos intézményt – a történettudomány esetében egyetemet, főiskolát, levéltárat, múzeumot –, s előadókat toboroznak a több-kevesebb pontossággal előre meghatározott témá(k)hoz. Nem vitás, hogy bár látszólag az utóbbi megoldás az egyszerűbb, ennek alkalmazása okozhatja a legtöbb problémát is. Meggyőző példáját adta ennek a miskolci bölcsészkaron tartott rendezvény, melynek ötletgazdáit tehát az utóbbi módszer mellett kötelezték el magukat. A történelem tanszékek által megfogalmazott felhívásra nagy számban jelentkeztek a tudományág művelői, s nem okozott nagyobb gondot – a bölcsészkar szűk infrastrukturális adottságai mellett sem – az egyes szekciók összeállítása és az ülések lebonyolítása. A gyakran ülésező előkészítő bizottság és az egyes tanszékek lelkes oktatói nagyrészt eredményes munkát végeztek. Úgy hisszük, a

résztevők többsége jó emlékezetében őrizte meg a hasznos vitákat sem nélkülöző rendezvényünket.

A problémák csak azután jelentkeztek. Nem a kéziratok begyűjtésével, hisz e téren nekünk sem kellett nagyobb nehézségekkel megküzdenünk, mint bármely tanulmánykötet kiadójának és szerkesztőjének. A szokványos szerkesztői feladatok sem tűntek kezdetben különösen nagynak, azonban az ezzel megbízott – pontosabban: ezt vállaló – kollégák hamarosan olyan tartalmi kérdésekkel találták magukat szembe, melyek megoldása sokak számára szinte megoldhatatlannak tűnt. Hosszú sorokat töltene ki azok nevének felsorolása, akik a különböző szintű szerkesztői munkában közreműködtek – munkájukat ezúton is szeretném megköszönni. A szomszédos oldalon csak azon kollégáim nevét tüntettük fel, akik végül is vállalták, hogy ha késve is, de mégis világra segítik karunk történelem tanszékeinek ezen (utó)szülöttét, belátva, hogy a kudarc nem a talán nem teljesen tökéletes munka megjelentetése, hanem annak további halasztása. Munkájukért fogadják személyes elismerésemet!

Önkritikusan be kellett látnunk, hogy a tinédzser kort épp elérő tanszékeink még nem eléggé érettek egy ilyen nagy vállalkozás maradéktalan véghezviteléhez. Erőnkből, felkészültségünkől és szervezőkészségünkől inkább még csak a tanszéki keretben megszervezhető és közzétehető konferenciákra telik – nem csupán elméletileg, hanem a gyakorlatban is, mint erre számos példa volt úgy 1999 előtt, mint az azt követő években. Ugyanakkor úgy érzem, a többéves késés ellenére sem kell szégyenkeznünk jelen kötetünk miatt. Ez – alcímében is hangsúlyozva – ugyan „csak” válogatás az 1999-ben elhangzott előadások szerkesztett szövegeiből, viszont olyan, a paleolitikumtól szinte napjainkig ívelő témákat és nem utolsósorban olyan szerzőgárdát vonultat fel – saját volt és jelenlegi oktatóink mellett a társegyetemek és más műhelyek kiváló munkatársait –, melyek napjaink történettudományának méltó reprezentánsai.

Abban a reményben, hogy kötetünk méltó, szigorú, de mégis méltányos kritikusokra talál – kik talán arról is szót ejtenek majd, hogy kívülről tekintve milyen szinten áll vélt vagy valós tudományos műhelyeink építkezése –, ajánlom a következő dolgozatokat az Olvasó szíves figyelmébe.

Miskolc, 2003. július 7-én

Dr. Feld István
a Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszék vezetője
a Történelem Szakvezetői Tanács soros elnöke

Az őskori emberre vonatkozó források az ember-környezet viszony fényében¹

Mióta megszületett a civilizáció a nagy folyók termékeny völgyeiben, az emberek mindennapi élete tekintélyes mennyiségű írásos dokumentumot hozott létre. Az írott szöveg a közvélemény szerint is különleges helyet foglal el: a szilárdság, a megbízhatóság, az időtállóság képe társul hozzá. Természetes dolog tehát, hogy ezek a dokumentumok képezik a legfőbb forrást azon történészek számára, akik tudományosan rekonstruálni akarják a múltat. Pedig az írott szöveg csupán egy a múlt számos tanúja közül.

Az írásbeliséggel nem rendelkező népek esetében, legyenek bár prehistorikusak vagy kortársaink, a múlt eseményeit a társadalmi emlékezet rögzíti. A szójhagyomány szolgálja ennek a társadalmi emlékezetnek a fenntartását, de van egy másik nagyon fontos funkciója is. Egyfajta kristályosodási folyamatot is biztosít, amely állandóan újrászervezi ezt a társadalmi emlékezetet. Ugyanez a folyamat viszi át és építi be a legfontosabb elemeket a mítoszok és rítusok struktúráiba, vagyis a szellemi kultúrába. Azok a történeti tudományágak, amelyek az emberiség ezen aspektusával foglalkoznak, mint az antropológia és az etnológia, rengeteg fontos információt nyernek belőle.

Ha azonban a nagyon távoli múltban élt emberek mindennapi életéről van szó, a tudományos kutatás a „klasszikus” (írott vagy orális) történeti források csaknem teljes hiányával találja magát szemben. Ilyenkor kénytelen más típusú forrásokra alapozni, hogy elérhesse eredeti célkitűzéseit.

Ebben a cikkben az őskori emberre – nevezzük egyszerűen „ősember”-nek – vonatkozó forrásokat vesszük számba, s igyekszünk felvillantani, milyen lehetőségeket nyújtanak ezek a források az ősember életének, történetének megismerésében.

Az ősember és környezete

Ha vizsgálódásunkat oly módon végezzük, hogy az embert állítjuk a középpontba, akkor mindaz, ami őt körülveszi, a környezetét alkotja. E környezet fontosabb elemei:

- domborzat és vízrajz,
- növényzet,
- állatvilág,
- éghajlat,
- lakóhely, struktúrák a telepen,
- eszközök, technikai fogások,
- élelembeszerzés, életmód,
- társak, társas kapcsolatok,
- nyelvi-kommunikációs közeg,
- hitvilág, rítusok, szokások.

¹ Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával.

A felsoroltak alapján is kézenfekvő, hogy az őstörténet-tudománynak, amikor az őskori ember történetét szándékozik megírni, igen sokféle, igen sajátos forrást kell felhasználnia. Az érintett forrásokról azonban elmondható, hogy az egyes lelőhelyeken háromféle módon jöhetnek számításba:

- közvetlen (direkt) módon, ha az adott lelőhelyen ténylegesen rendelkezésre áll;
- közvetett (indirekt) módon, ha az adott lelőhelyen ténylegesen nem áll rendelkezésre, de analógiák alapján felhasználhatók más lelőhelyeken levő források;
- negatíve, ha sem az adott helyen, sem máshol nem áll rendelkezésre.

Az alábbiakban a források jellegét, felhasználási lehetőségeiket általánosan tárgyaljuk, s az illusztrálás kedvéért egy konkrét esetből, a bükki Suba-lyuk barlang középső-paleolitikus lelőhelyéről hozunk példákat.

Az őskori emberre vonatkozó források igen nagy hányada olyan természetű, hogy azt az őstörténet-tudomány nem tudja közvetlenül feldolgozni, elemezni. Ezekben az esetekben a társtudományok segítségét veszi igénybe, s az általuk szolgáltatott adatokat, információkat építi be saját értékeléseibe.

Az ősember

Lássuk előbb magát az ősembert. Rá vonatkozó forrásunk az embertani lelet. Sajnos, meglehetősen ritka, legalábbis a lelőhelyek számához viszonyítva. Ez a forrás képet ad az ősember külső megjelenéséről, az emberi fejlődési folyamatban elfoglalt helyéről, testi adottságairól, valamint az őskori népségek képéről. Ezt a forrást a *paleoantropológia* (ősembertan) szövegezteti meg.

A Suba-lyukban direkt forrással rendelkezünk. A 11. számú, világosbarna barlangi agyagrétegben, a barlang bejáratának közelében emberi csontmaradványokat találtak (1. ábra). A legújabb vizsgálatok eredményeiből kitűnt, hogy a barlangban egy 25–35 éves felnőtt nő és egy kb. 3 éves gyermek nyugodott, amelyek anatómiai jellemzőik alapján jól beleillenek a kelet-európai neandervölgyi emberek csoportjába (Krapina, Vindija emberleletei), ugyanakkor arra is utalnak, hogy már a középső-paleolitikum idején regionális eltérések mutatkoztak Európa népségében.²

Domborzat és vízrajz

A domborzat és a vízrajz esetében a vidék mai állapota – leszámítva persze az ember környezetalakító tevékenységét – elég jól érzékelteti az őskori viszonyokat. Valójában azonban a felszín fejlődése, átalakulása is folyamatos. Ennek a változásnak a tanúi maguk a felszíni formák, amelyeket a *geomorfológia* (földfelszín-alaktan) hivatott értelmezni és értékelni. Patak völgyek bevágódása, teraszok képződése, hordalékkúpok felhalmozódása, folyómedrek vándorlása, a karsztvízszint változásai, barlangüregek fejlődése stb. alapján meg tudják rajzolni a terület ősföldrajzi képét. S e képből kiindulva felbecsülhetjük a potenciális előnyöket és hátrányokat, amelyeket a terület az ősember megtelepedéséhez nyújthatott.

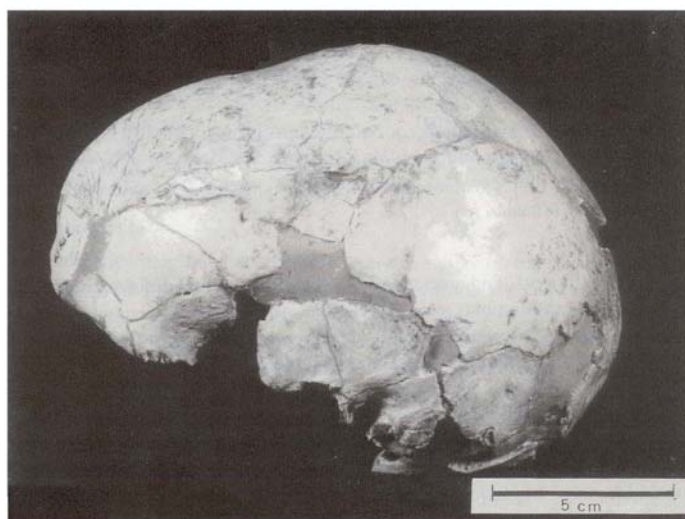
A Suba-lyuk számos előnyt kínálhatott a neandervölgyieknek:³

- stratégiai ponton fekszik a hegység és a dombvidék találkozásánál,

² PAP I. *et al.* 1996.

³ BARTUCZ L. *et al.* 1938.

- a Hór-völgy – amelynek oldalában nyílik a barlang – a Bükköt átszelő egyik főútvonalat jelent, nyilvánvalóan a vadmozgások számára is az volt,
- a barlangüreg tágas, de nem túlzottan nagyméretű (20 m hosszú, 9 m széles, 10 m magas),
- a barlang 9 m széles és 10 m magas szádja, bejárata Kelet felé néz, így eléggé napos is.

1. ábra *A suba-lyuki embertani leletek: a felnőtt állkapcsa, a gyermek koponyája* (PAP I. *et al.* 1996 nyomán)

Növényzet

Az őskori növényzetre nézve közvetlen forrásaink a lelőhelyen gyűjtött faszén- és pollen-minták. Ezek elemzését és értékelését a *paleobotanika* (ősnövénytan) végzi. Meghatározzák, hogy milyen fás- illetve lágyszárú növényfajok fordultak elő a régióban annak idején és milyen arányban. A növényfajok mai környezeti igényei és társulási viszonyai alapján jól rekonstruálható az ősembert körülvevő vegetáció. Meg kell azonban jegyezni, hogy a pollenek értékelésénél figyelembe kell venni, hogy ezeket a szél rendkívül nagy távolságra is elhordhatja. Erre

kiváló példát szolgáltatott az a vizsgálat, amelyet a dél-franciaországi Caune de l'Arago lelőhelyénél végeztek. A barlang fölött több méteres magasságban pollencsapdát helyeztek el, hogy megtudják, ma milyen távolságból jutnak el ide virágporoszemek. Meglepődve tapasztalták, hogy még Északnyugat-Afrikából származó virágpor is fennakadt a csapdában. A faszenekre vonatkozóan többször felvetették, vajon ezek összetételében nem játszhat-e szerepet a tűzifa tudatos megválogatása, azonban ilyen kiválogatásra nincs bizonyíték.

A Suba-lyuk rétegeiből faszenek kerültek elő. Sajnos, a barlangteremben szinte a teljes kitöltést eltávolították, ezért az ősemberi maradványokat tartalmazó rétegből pollenvizsgálatra az őstörténet-tudománynak ma már nincs lehetősége, hogy ezáltal teljesebb képet nyerjünk a növénytakaróról. A faszenek tanúsága szerint a hegyszőlőket fenyőerdők borították, amelyekben az erdőfenyő volt a leggyakoribb fafaj, de sok cirbolyafenyő is előfordult.⁴

Állatvilág

A faunára vonatkozó forrásokat, az állatcsontokat a *paleontológia* (öslénytan) dolgozza fel. A csontanyag fajok szerinti megoszlása az állatvilág egykori összetételét tükrözi. Az állatfajokra is igaz, amit a növényeknél elmondtunk, hogy a fajok mai környezeti igényei és társulási viszonyai alapján rekonstruálható a korabeli állatvilág. Az egyes fajok számarányának megítélésénél természetesen számolni kell az emberi táplálkozás hulladékával is, annak függvényében, hogy a lelőhelyen milyen jellegű illetve időtartamú volt az emberi jelenlét.

A Suba-lyuk állatcsont anyaga arra utal, hogy a környező állatvilágban az erdei és a hideg sztyepei fajok egyaránt jelen voltak. A kisemlősök között egyaránt megtalálható az erdei pocok, a mókus, az ugróegér és a szibériai pocok, a nagyemlősök között pedig a gímszarvas, a kőszáli kecske, a vadszamar, a rénszarvas és a mamut.⁵ Ez a megfigyelés jól egybevághat azzal a korábban említett ténnyel, hogy a barlang a hegység és a Bükk előtt elterülő dombság-síkság határán fekszik. Az erdei állatok nyilván elsősorban a Bükk rengetegeiből kerültek a barlangba, különösen igaz ez a kőszáli kecskére és a zergére. A füves puszták állatait, mint a mamut és a vadszamar, minden valószínűség szerint a hegység előterében ejtették el a suba-lyuki vadászok.

Éghajlat

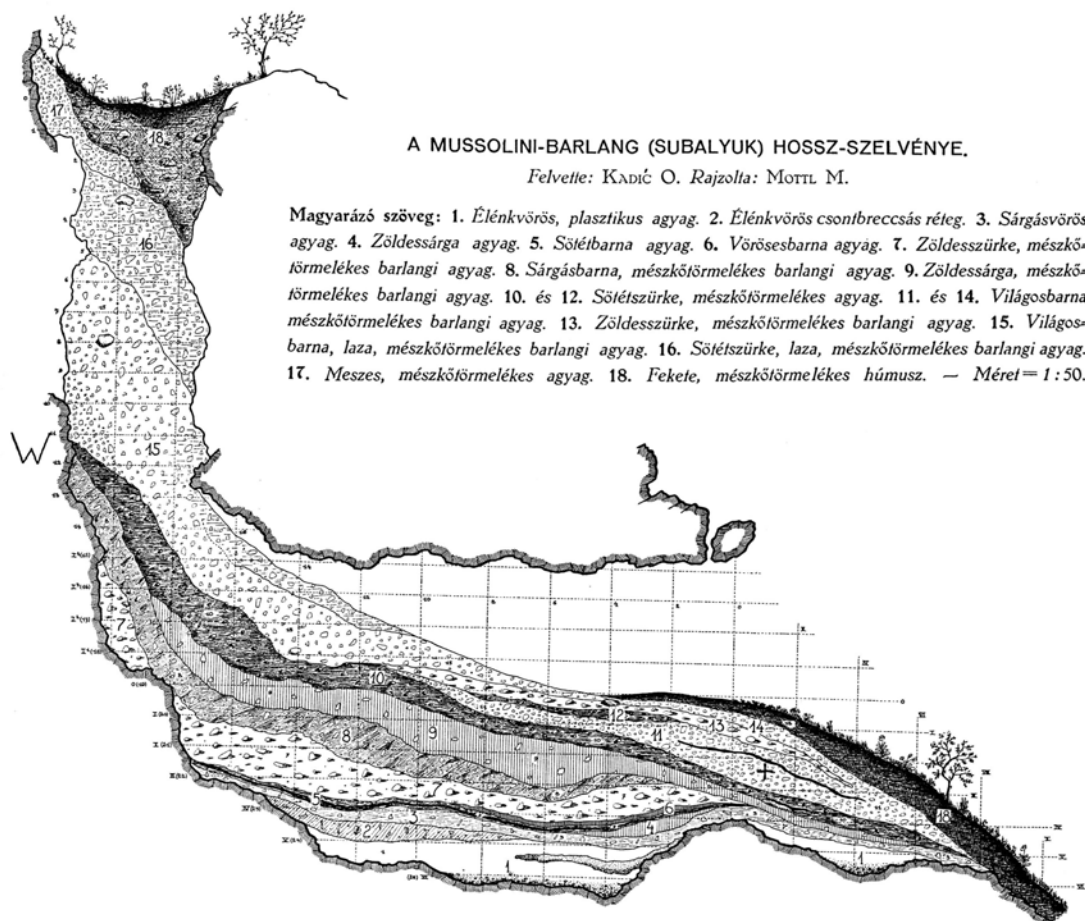
Az éghajlatról felvilágosítást ad az előző két forrás, a növényvilág és az állatvilág is. Az egyes fajok adott környezeti viszonyokhoz adaptálódtak, így jelenlétük vagy hiányuk határozottan éghajlatjelző. Bizonyos kisemlősök illetve növények hőigénye alapján az éves hőmérsékleti viszonyok is megbecsülhetők.

Az éghajlatra nézve másik forrásunkat a rétegek üledékei képezik, amelyeket a *szedimentológia* (üledékközzettan) elemez és értékeli. Maguknak az üledékeknek az összetétele, lerakódásuk módja, a talajképződési folyamatok mind az akkoriban uralkodó éghajlatra engednek következtetni. A meleg éghajlati szakaszokban olyan üledék rakódik le, amely több agyag-ásványt tartalmaz például, míg az eljegesedések idején a jellegzetes jégkori üledék, a lösz aránya növekszik meg a rétegekben. A csapadék mennyiségétől függően bizonyos ásványok és vegyületek felhalmozódhatnak vagy éppen kioldódhatnak az üledékből. Ezeknek a jelenségeknek aprólékos laboratóriumi elemzésekkel lehet a nyomára bukkanni.

⁴ HOLLENDONNER F. In BARTUCZ L. *et al.* 1938; RINGER Á. 1993.

⁵ MOTT L. In BARTUCZ L. *et al.* 1938; RINGER Á. 1993.

Ezen elemzéseket a Suba-lyuk rétegeiről (2. ábra) nemrég újra elvégezték a legkorszerűbb módszerekkel.⁶ Eredményeik szerint a Suba-lyuk 11. rétege lerakódásának idején erőteljes évi hőingadozású, száraz, hűvös éghajlat uralkodott.

2. ábra A Suba-lyuk kitöltésének hosszszelvénye (BARTUCZ L. et al. 1938 nyomán)

Lakóhely, struktúrák a telepen

Az ősember épített környezetének, lakóépítményeinek maradványait, a gödröket, cölöp-lyukakat, járósínteket, leégett, beomlott tetőszerkezetek nyomait az *ősrégészetnek* kell feltárnia és értelmeznie. A korszerű, mikrosztratigráfiai ásatási módszer és a hozzákapcsolódó dokumentációs technikák lehetővé teszik a legfinomabb telepnyomok, az ún. struktúrák felismerését és rögzítését is. A telep életéről sokat elárul a leletek térbeli elhelyezkedése, egymáshoz való viszonyuk az adott járósínten belül vagy éppen a járósíntek között. Csak két példát említve: egy adott nyersanyagtömb feldolgozásából eredő szerszámok és hulladékok illetve egy adott zsákmányállat csontvázának különböző részei. Ezekből következtetni lehet a térszerveződésre,

⁶ RINGER Á. 1993.

vagyis arra, hogy az ősember milyen tevékenységeket a telep mely részén végzett. Viszont hangsúlyozandó, hogy megfelelő feltárási eljárások nélkül ezen források többsége örökre elvesz.

Jelenlegi ismereteink szerint a Suba-lyukban nem került napvilágra semmilyen telepnyom illetve lakóépítmény-maradvány. Nem zárható ki teljességgel, hogy voltak, de a Kadić-féle feltárási módszer, amely az 1930-as években korszerűnek számított ugyan, nem tette lehetővé felismerésüket. A középső-paleolitikumból ismerünk lakóépítményeket (mint például Molodova mamutcsont-kunyhója), de azok más régészeti kultúrákhoz köthetők. Így tehát a Suba-lyuk esetében ez a forrás negatív.

Eszközök, technikai fogások

A lelőhelyen előkerült, az ősember által készített eszközök a legkézenfekvőbb forrásaink, s talán nevezhetjük őket a legklasszikusabb forrásainknak is. Feltárásuk és feldolgozásuk az *ősrégészet* hagyományos feladata. A kutatástörténet kezdetein szinte kizárólagos forrásai voltak az őskor történetének – vagy még inkább – technikatörténetének.

A klasszikus tipológiai elemzés is megújult az utóbbi évtizedek módszertani fejlődése következtében, s mellette új megközelítések, szemléletmódok születtek. Ezeket összefoglaló néven technológiai-paleoetnológiai megközelítéseknek, módszereknek nevezhetjük. E komplex kutatások az eszközkészítés és használat problémakörét számtalan aspektusból vizsgálják, a nyersanyag-kiválasztástól kezdve a pattintási fogásokon át az elnyűtt eszközök eldobásáig. Eredményeik az ősember életére, mindennapjaira talán a leggazdagabb információforrást jelentik. A technológiai kutatások célja, hogy rekonstruálják azokat a technikai fogásokat, amelyeket az ősember alkalmazott eszközeinek elkészítésekor. Ugyanakkor célul tűzik ki annak megértését is, hogy az ősember mit miért csinált úgy, ahogyan a leleteken látjuk, azaz végsősoron az ősember gondolkodásának rekonstruálását.

A suba-lyuki ősemberek kőeszközeik készítéséhez a nyersanyagot, a különböző színű kovákat és a jellegzetes üveges kvarcporfirt is a Bükkben illetve környékén szerezték be. A 11. réteg eszközanyaga tipológiai összetétele alapján (3. ábra) egy olyan moustéri ipar, melyre az jellemző, hogy nincsenek benne lándzsahegyek (6–7. típusok), az eszközkészletet a különböző kaparótípusok (9–29. típusok) uralják. Suba-lyuk 3. rétegében egy ettől eltérő moustéri ipar került napvilágra. A franciaországi Combe-Grenal lelőhelyen feltárt három különböző moustérivel való összevetésből kitűnik a bükki iparoknak az a közös sajátossága, hogy feltűnően sok szegletes kaparót (21. típus) készítettek.⁷ Ez a megfigyelés egybecseng azzal, amit a suba-lyuki ősember kapcsán az antropológusok megállapítottak, hogy regionális eltérések megéléte ismerhető fel.

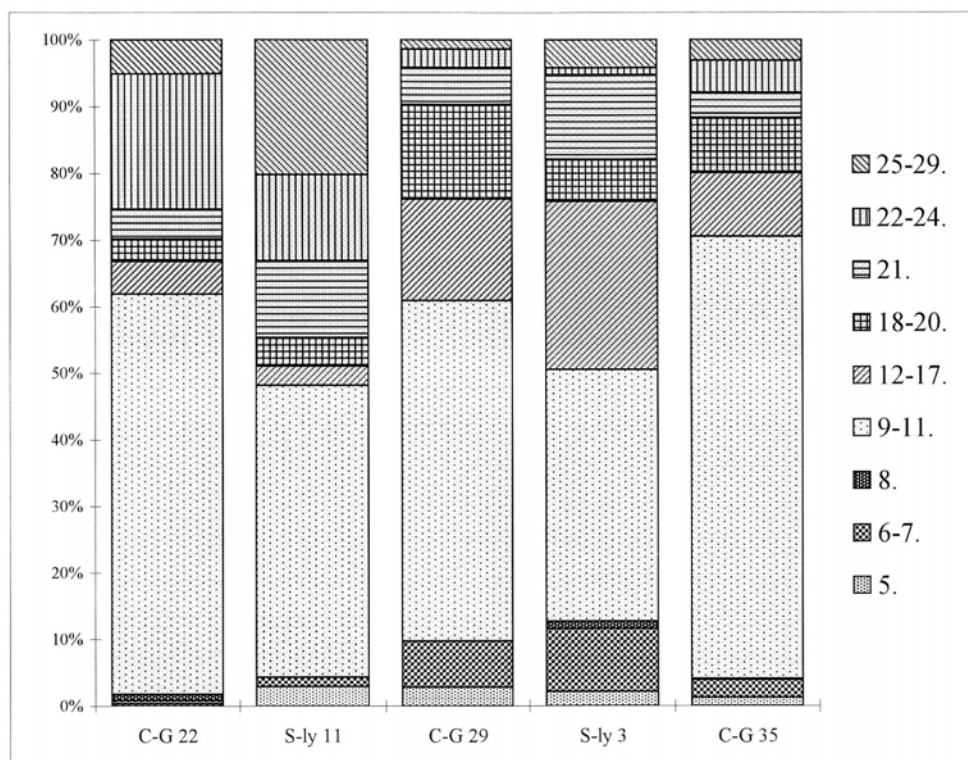
Élelembeszerzés, életmód

Az ősemberről közismert tény, hogy élelmét gyűjtögetéssel és vadászattal szerezte be. A gyűjtögetéssel szerzett élelemről csak indirekt forrásaink vannak:

- néhány szerencsés – zömmel mezolitikus – lelet, amelyeket az *ősrégészet* dolgoz fel;
- a jelenkori vadász-gyűjtögetőknél tett megfigyelések, amelyeket az *etnológia* illetve a *kulturális antropológia* tett;

⁷ MESTER ZS. 1994.

- a rekonstruált környező növény- és állatvilágban rejlő lehetőségek felbecsülése az előbbiektapasztalatainak felhasználásával;
- magától értetődő, logikus feltételezések.

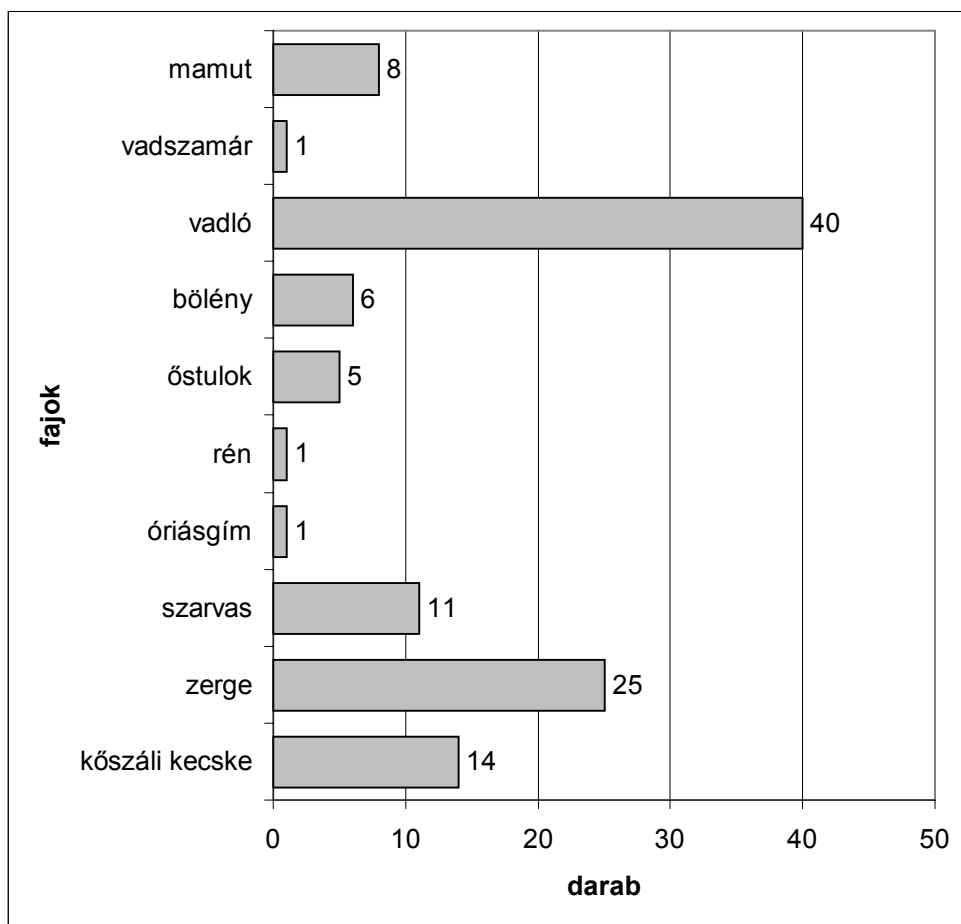
3. ábra *Suba-lyuk és Combe-Grenal moustérijeinek tipológiai összevetése* (MESTER ZS. 1994 nyomán)

A vadászatra viszont már vannak direkt források: a feltárt állatsontok. Ezen a téren viszont körültekintően kell eljárni abban, hogy az adott lelőhelyen milyen állatok jelenléte tekinthető illetve tekintendő a vadászat következményének. Hagyományosan a nagytestű növényevőket szokás ide sorolni, és különösen a barlangok esetében. Viszont egyrészt Érd ősemberi telepének példája felhívja a figyelmet a medvére mint célvadra, másrészt a kistestű állatokról (mint pl. a nyúlról) sem szabad megfeledkeznünk, bár nehezen bizonyítható a vadászatuk. E források kiaknázására az *archeozoológia* képes.

Ismereteink szerint a suba-lyuki lelőhely állatsontanyagáról korszerű archeozoológiai kiértékelést ez ideig nem tettek közzé. Az ősember itteni vadászatára vonatkozó következtetéseinket a régebbi fauna-feldolgozások eredményei alapján vontuk le. A suba-lyuki vadászok zsákmányában a főszerepet a vadló, a zerge, a kőszáli kecske és a szarvas játszotta (4. ábra). A már említett megfontolásokból hozzá kell tennünk még a barlangi medvét is, amely a domináns faj a réteg állatsont anyagában. Az ősember tehát kiterjedt vadászterületet jártak be zsákmány után. A kőszáli kecskét, a zergét és a szarvast a hegyvidék belsejében, míg a vadlovat, a bölényt és a mamutot a Bükk-től délre elterülő füves sztyeppén ejthették el.

A vadászat módszereire, eljárásaira javarészt csak feltételezéseink vannak, a zsákmány feldolgozására viszont a csontok megoszlása és a rajtuk levő vágásnyomok alapján konkrét adatokkal rendelkezhetünk.

A suba-lyuki ősember zsákmányállatainak csontjai közül szinte kizárólag fogakat, valamint lábtőcsontokat és ujjperceket tártak fel, vagyis azokat, amelyek a nyúzás után rendszerint benne maradnak a bőrben. Ezzel szemben a comb- és felkarcsontok, a bordák, a csigolyák, vagyis a leghúsosabb testtájakon levők hiányzanak. Mindebből arra gondolhatunk, hogy a leterített vadakat a helyszínen bontották fel, s a telepre már csak a húst vitték be a lenyúzott bőrbe csomagolva.

4. ábra Suba-lyuk 11. réteg. A vadászott állatok gyakorisága a csontok darabszáma alapján

Társak, társas kapcsolatok

A társas kapcsolatok esetében már, úgy tűnik, ingoványos területre érkeztünk. Az embercsoporton belüli szociális viszonyok nem fosszilizálódnak. Látszólag tehát elérhetetlenek az őstörténetírás számára.

Még sincs minden veszve, ugyanis a telepjelenségek aprólékos feltárásával és rögzítésével olyan értékes forrásokhoz juthatunk, amelyeknek elemzéséből az *ősrégészet* következtetni tud a társadalom egyes vonatkozásaira. Az egyes tevékenységek telepen belüli organizációja a munkamegosztás jellegére utalhat. Ugyanígy technológiai vizsgálatok feltárhatják pl. mesterkezek,

azaz szakemberek, specialisták meglétét. A telep belső szerkezete, pl. elkülönülő régiók, a társadalomban vagy annak működésében létező hierarchia nyomára vezethet. Mindennek természetesen előfeltétele a korszerű, mikrosztratigráfiai módszerű ásatás és dokumentálás.

A Suba-lyuk feltárása 1932-ben még nem ezzel a módszerrel történt, így hát, sajnos, ez a forrás itt negatív.

A társas kapcsolatokra nézve támaszkodhatunk az *etnológia* illetve a *kulturális antropológia* megfigyeléseire is, amelyeket a kortárs vadász-gyűjtögető népcsoportok társadalmi berendezkedéseiről tettek. Tekintetbe kell azonban vennünk azt a tény, hogy olyan ökológiai környezet, amelyben a jégkori ősember éltek, ma már nincs a Földön.

Nyelvi-kommunikációs közeg

Nem kevésbé ingoványos terület a nyelvi-kommunikációs közeg megismerése sem. Itt is szinte kizárólag indirekt forrásokra számíthatunk, a legjobb esetben is. Több tudomány szolgáltathat információkat:

- az ősember beszédképességére, beszédapparátusainak fejlettségére nézve a *paleoantropológia* sorakoztatja fel anatómiai megfigyeléseit és következtetéseit;
- kommunikatív és mentális képességeiről az *ősrégészet* belül a technológiai kutatások eredményei adhatnak képet;
- az általa használt nyelv rekonstruálására a *paleolingvisztika* (őskori nyelvészet) tesz kísérletet.

A suba-lyuki ősember összefüggésében, amit tudunk, azt a neandervölgyiekről kialakult kép alapján tudhatjuk ill. következtethetjük:

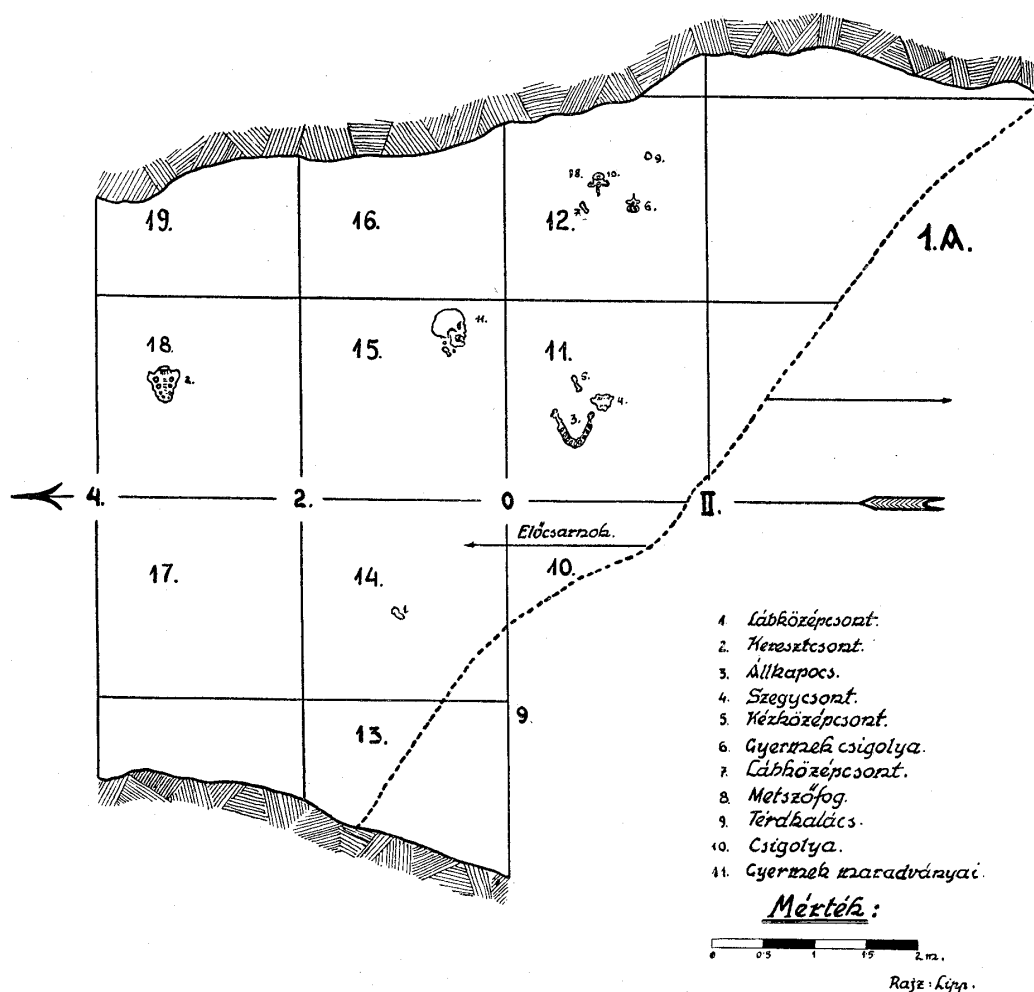
- képesek voltak a tagolt beszédre, hiszen az izraeli Kebara-barlangban előkerült a neandervölgyi ember nyelvcsontja, amely megegyezik a mai ember nyelvcsontjával, vagyis a hangképző szervei a mai emberéhez hasonlóak voltak;
- képesek voltak magasabb szintű, asszociatív gondolkodásra, hiszen olyan eszközkészítési fortélyokat ismertek, amelyek előretervezést igényelnek.

Hitvilág, rítusok, szokások

Az előző két környezeti elemhez hasonlóan itt is nem fosszilizálódó dolgokról van szó. Forrásaink tehát többnyire indirektek. Itt is óriási szerepe van az *ősrégészet* modern ásatási és dokumentációs módszereinek. A feltárt jelenségek értelmezésénél legfontosabb támaszt az *etnológia* illetve a *kulturális antropológia* megfigyelései jelentik, amelyeket a jelenben élő archaikus társadalmak körében tettek. A hitvilág egyes elemeinek nyomára bukkanhatunk ugyanezen tudományágak mitológiai kutatásai által. Ugyanis a különböző népek, népcsoportok mondavilágaiban felbukkanó hasonlóságok számai a prehistorikus időkig illetve a messzire visszanyúló közös eredetig is elvezethetnek. S természetesen a paleolitikum művészetének elemzése is rengeteg támpontot nyújt az ősember hitvilágának megismeréséhez.

A hitvilág és rítusok körébe tartozik az a számos lelőhelyen bizonyított tény, hogy a neandervölgyi emberek már eltemették halottaikat. Ez a probléma a Suba-lyuk esetében is többször felmerült. Az emberi csontmaradványok nagyobb területen szétszóródva feküdtek (5. ábra). A vélemények megoszlanak a temetkezés megléte mellett és ellen. Ellenérvként hozzák fel a csontok szétszórt elhelyezkedését, s a csontvázak hiányos voltát. A temetkezés mellett hozzák fel,

hogy a csontokon nincsenek állati rágásnyomok, s hogy a rétegtani megfigyelések nem mutatnak bolygatottságot.⁸

5. ábra Az embertani leletek előkerülési helyei a Suba-lyukban (BARTUCZ L. et al. 1938 nyomán)

Az ősember és környezetének modellje

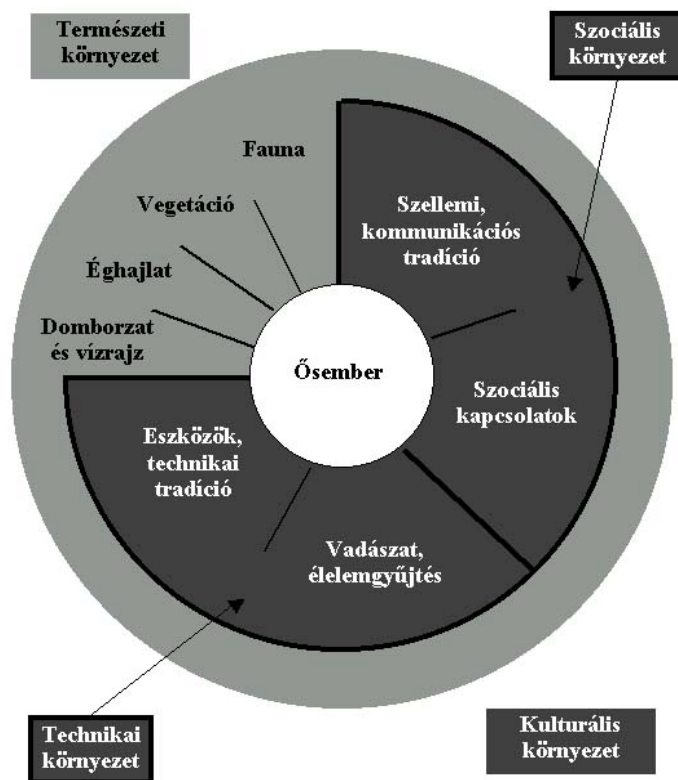
Nem szorul különösebb magyarázatra az a megállapítás, hogy a Földön élő ember (a mai ember és az ősember egyaránt) részét képezi a bioszféra nagy egységének, így hatnak rá a bioszféra nagy folyamatai, s ő maga is hat a bioszféra folyamataira. A kölcsönhatások szerveződése folytán ez az egység rendszernek tekinthető, vagyis a bioszféra és az emberi társadalom a bioszociális rendszert alkotja.⁹

Az ilyen bonyolult kölcsönhatásokkal átszőtt rendszer vizsgálatára a természettudományos gondolkodás modelleket alkot, amelyek segítségével a jelenségek leírhatók, reprezentálhatók,

⁸ GÁBORINÉ CSÁNK V. 1980, 114–115.

⁹ CSÁNYI V. 1988, 13.

értelmezhetők.¹⁰ Az ősember és környezete rendkívül komplex és bonyolult kölcsönhatásainak, azaz az ősember életének vizsgálatánál is hasznunkra lehet egy ilyen természettudományos, rendszerszemléletű megközelítés. Az előbbieken tárgyalt ember-környezet viszony bázisán felállíthatunk egy modellt (6. ábra), amelyben ezt a soktényezős összefüggéshalmazt rendszerként szemlélhetjük.

6. ábra Az ősember és környezetének modellje

Pusztán annak hangsúlyozására, hogy ezúttal az ősemberi társadalom és az akkori bioszférára alkotta rendszerről van szó, az alábbiakban nevezzük ezt *paleo-bioszociális rendszernek*. Természetesen nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy ez alapvetően eltérne a bioszociális rendszertől. Nyilvánvalóan a paleo-bioszociális rendszernek voltak sajátos vonásai, amelyek abból a tényből fakadtak, hogy egyrészt a negyedkor ökológiai képe is eltért a jelenkorétól, másrészt az ősember és társadalma is eltért a civilizációbelitől. Hangsúlyozandó, hogy ezen eltérések mellett is a paleo-bioszociális rendszert csupán a bioszociális rendszer egy olyan állapotának tekintjük, amely több millió éves történetének egy adott szakaszában volt érvényben.

A fentebb számba vett környezeti elemek és maga az ősember e paleo-bioszociális rendszer komponensei. A komponensek között további csoportosításokat tehetünk.

A domborzat és vízrajz, a növényzet, az állatvilág, az éghajlat a bioszférának az a szelete, amely az ősember életében közvetlenül játszik szerepet. Ezek a *természeti környezet* összetevői.

A lakóhely, a telepen található struktúrák, az eszközök és a különböző technikai fogások az ősember kreativitásának eredményei. E kreativitásban azonban fontos szerepet játszik a generációról generációra hagyományozás, így ezt a csoportot *technikai tradíciónak* nevezhetjük.

¹⁰ CSÁNYI V. 1988, 11.

Hasonlóképpen a nyelvi-kommunikációs közeg, s a hitvilág, a rítusok és szokások az egyes embercsoportok sajátjai, s ugyancsak egyfajta kreativitás eredményei. Ezen a téren szintén fontos szerepet kap a generációról generációra hagyományozás. Azonban célszerű ezt a csoportot elkülöníteni az előzőtől, mert sok szempontból más sajátosságokat mutat. A hagyományos anyagi kultúra – szellemi kultúra szembeállítás analógiájára nevezzük ezt a csoportot *szellemi-kommunikációs tradíciónak*.

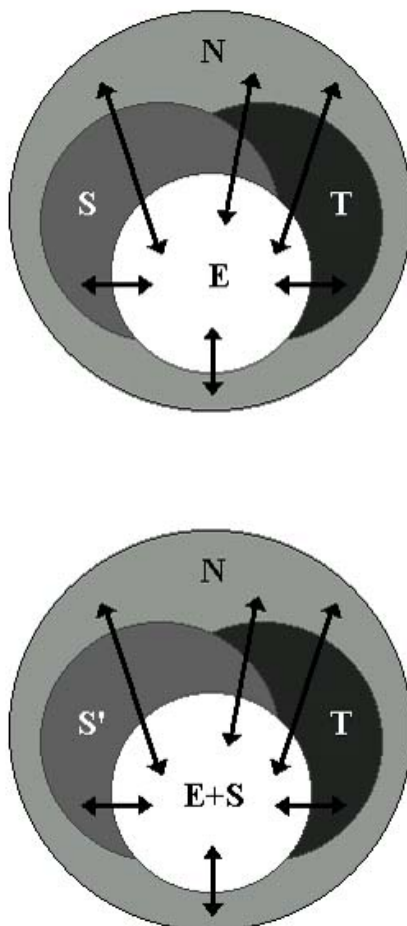
Bizonyos megfontolások és hasonlóságok alapján a technikai tradíciót és az élelembeszerzést, életmódot összefoghatjuk egy nagyobb egységben, amelyet az ősember *technikai környezetének* tekinthetünk. S ugyanígy járhatunk el a szellemi-kommunikációs tradíció és a társas kapcsolatok esetében, amelyek az ősember *szociális környezetét* alkotják. S mivel mindezek az ember mint társadalmi lény sajátosságai, egy nagyobb egységbe foghatjuk össze mint az ősember *kulturális környezetét*.

Amint látszik, ezek a csoportok, egységek különböző szerveződési szinteket is reprezentálnak. A technikai környezet összetevői közvetlenebbül vesznek részt a természeti környezethez való adaptáció folyamataiban, s ennek megfelelően rugalmasabbak is, hajlamosabbak a változásra-változtatásra. Azonban az ember sajátos adaptációját a kulturális környezet egésze jelenti, ami miatt ezt a fajta adaptációt joggal nevezhetjük kulturális adaptációnak. A szociális környezet elemei viszont lényeges szerepet játszanak abban, hogy az egyes embercsoportok definiálják magukat, megkülönböztessék magukat más embercsoportoktól. Emiatt az identifikációs funkció miatt a szociális környezet, s azon belül is a szellemi-kommunikációs tradíció konzervatívabbnak mutatkozik, a változások lassabban mennek itt végbe. Ez a kettősség, a kulturális környezet két oldalának eltérő, rugalmas és konzervatív viselkedése adja az embercsoportok (kultúrák) egyidejűleg dinamikus és stabil jellegét.

Az egyes alrendszerek és komponensek fokozatosan és nem egy időben alakultak, bontakoztak ki az emberiség evolúciójának folyamatában. A szociális kapcsolatokat hozzuk magunkkal a legtávolabbról, mert ennek gyökerei a hominizáció mélyére nyúlnak vissza. A komponensek és alrendszerek komplexitása is fokozatosan fejlődik az evolúció során a szerveződés növekedésének megfelelően.

E modellt felhasználva az ősember életét a legkülönbözőbb összefüggésekben vizsgálhatjuk. Az ősember környezetével sokféle módon lép interakcióba (7. ábra). Az ősember (E) adott esetekben közvetlenül lép kapcsolatba a természeti (N), a technikai (T) illetve a szociális (S) környezetével. Például gombát szed ($E \leftrightarrow N$), kőeszközt pattint ($E \leftrightarrow T$) vagy beszélget ($E \leftrightarrow S$). Más esetekben egy másik környezet közbejöttével valósul meg a kapcsolat. Például kunyhóba bújik az eső elől ($E \leftarrow T \rightarrow N$), közösen szüretelik le a málnatermést ($E \leftarrow S \rightarrow N$), együtt indulnak mamutra vadászni ($E \leftarrow T-S \rightarrow N$).

Modellünk lehetővé teszi, hogy a paleo-bioszociális rendszert más és más organizációs szinteken vizsgáljuk, megőrizve a mélyebb illetve magasabb szintek kölcsönhatásait. Ha például az E komponens helyére nemcsak az ősember egyedet állítjuk, hanem az egész embercsoportot, amelyben él (E+S), akkor a T komponens helyébe az összes egyed technikai környezetének egészét kell helyeznünk, s a szociális környezet a környező területeken élő többi embercsoport összességét jelenti majd (S'). S ennek megfelelően kell értelmeznünk az interakciókat is. A vázolt modell tehát az ősemberek élete számtalan aspektusának vizsgálatában lehet az östörténész segítségére.

7. ábra Az ősember és környezete interakciói, organizációs szintek

Irodalomjegyzék

BARTUCZ L. – DANCZA J. – HOLLENDONNER F. – KADIĆ O. – MOTTL M. – PATAKI V. – PÁLOSI E. – SZABÓ J. – VENDL A.

1938 *A cserépfalui Mussolini-barlang (Subalyuk)*. Geologica Hungarica, Series palaeontologica fasc.14. Budapest.

CSÁNYI V.

1988 *Evolúciós rendszerek. Az evolúció általános elmélete*. Budapest.

GÁBORINÉ CSÁNK V.

1980 *Az ősember Magyarországon*. Budapest.

MESTER ZS.

1994 *A bükki moustérien revíziója.* Kandidátusi értekezés. Budapest.

PAP, I. – TILLIER, A.-M. – ARENSBURG, B. – CHECH, M.

1996 The Subalyuk Neanderthal remains (Hungary): a reexamination. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici*, 233–270.

RINGER Á.

1993 *Északkelet-magyarországi geomorfológiai szintek és régészeti adataik.* Kandidátusi értekezés. Miskolc.

Egerek és emberek

A görög szigetvilág történeti ökológiája

„A delphoi Hégésandros írta *Feljegyzéseiben* hogy »Antigonos Gonatas uralkodása idején Astypalaiában olyan tömegesen elszaporodtak a nyulak, hogy az astypalaiaiak jóslatért folyamodtak ügyükben. A Pythia azt javasolta nekik, hogy tartsanak kutyákat és azokkal vadásszanak rájuk. Még abban az évben el is ejtettek több mint hatezer nyulat. Ez a hatalmas tömeg úgy keletkezett, hogy egy anaphébeli kirakott két nyulat a szigetre. Korábban ugyanis egy astypalaiai engedett el két fogoly madarat Anaphén, ahol úgy elszaporodtak a foglyok, hogy az ottlakókat az a veszély fenyegette, hogy földönfutókká válnak. Eredetileg ugyanis Astypalaián nem laktak nyulak, csak foglyok, Anaphén pedig nem voltak foglyok, csak nyulak.”¹

A mulatságosnak tűnő történet egyáltalán nem szokatlan veszélyre hívta föl a figyelmet. Nem kisebb szerző, mint Aristotelész idézi *Rhétorikájában* a karpathosiakról szóló közmondást, „ha valaki jót remélve a házába visz valamit, de az ehelyett kárt okoz neki, arra mondják: »mint a karpathosi ember a nyúllal«, mert mindketten rosszul jártak”.² Vagyis hasonló nyúlvész pusztított a 288 km² nagyságú Karpathoson az óvatlanul behurcolt nyulak miatt, mint a 95 km² nagyságú Astypalaián, és a 35 km²-es Anaphé ugyanígy szenvedett az elszaporodott foglyoktól (*Alectoris graeca* vagy *Alectoris chukar*). Ha belegondolunk, hogy egy év alatt Astypalaián hatezernél több nyulat irtottak ki, minimum 63 (63,16) nyulat kapunk négyzetkilométerenként. Ennyi nyúl (*Lepus europaeus*) pedig bőségesen elegendő ahhoz, hogy minden lerágható növényt tönkretegyen, és a lakosság ételkészletét utánpótlását lehetetlenné tegye. Az egerek is okozhattak hasonló katasztrófát: az Euboia szigetén fekvő Elymnion lakói kénytelenek voltak új hazát keresni az athósi Kleónaiban, mert Aristotelész szerint mindenüket felfalták az elszaporodott egerek.³ Feltehetőleg meglehetősen kis település lehetett Elymnion, hiszen az ottani menekültek által alapított Kleónainak még 300 lakosa sem volt.⁴ Az ugyancsak kicsi, mindössze 17 km² nagyságú Gyaros lakói is kénytelenek voltak új hazát keresni, mert elüldözték őket az elszaporodott egerek.⁵ Theophrastos, a populációbiológia atyja külön munkát szentelt az egerek és a sáskák robbanásszerű népességnövekedésének, de erről sajnos csak Phótios rövid összefoglalásából tudunk.⁶ Egyes állatfajok szaporasága, mint látjuk, komoly gondokat okozhatott, de a természet, legalábbis Hérodotos szerint, bölcsen gondoskodott róla, hogy egyensúlya ne borulhasson fel: „Láthatjuk, hogy az isteni előrelátás ebben is bölcsen intézkedett; a szelíd állatok, amelyek táplálékul szolgálnak, nagyon szaporák, hogy ki ne pusztuljanak és az embernek mindig legyen tápláléka, a vad és kártékony állatok pedig kevésbé. Különlegesen szapora például a nyúl, amelyet minden állat, madár, de persze az ember is üldöz.

¹ Athénaios 9 400d–e

² Aristotelész: *Réthorika*. 1413. 15. Ford. Adamik Tamás.

³ Hérakleidész Lembos 62.

⁴ RUSCHENBUSCH, E. 1983, 131.

⁵ Plinius: *NH*, 8. 43, 104.

⁶ *Peri tón athroós phainomenón zóión*. Phótios 527b 11–528a 39.

Az összes állat közül egyedül ez képes rá, hogy újra vemhes legyen, holott még meg sem ellett, s egyszerre hordoz a méhében szőrös és csupasz, kifejlett és épp csak megfogant magzatokat. A nyúlak tehát ilyen a természete. A legerősebb és legbátrabb állat, az oroszlán viszont csak egyszer kölykedzik életében, mert ellés közben a méhét is elveszti.”⁷

Ha ilyen előrelátó a természet, miként fordulhatott elő az astypalaia-i, anaphéi, gyarosi és elymnioni katasztrófa? Miért üldözték el a Ibériából behurcolt nyulak kis híján a Baleári-szigetek teljes lakosságát?⁸ A válasz egyszerű: a fenti példákat a szigetvilág mutatta föl, figyelmeztetve rá, hogy a szigetek izolált ökoszisztémái sokkal érzékenyebbek a külső hatásokra, mint a jelentős populáció-ingadozást felszívni képes kontinens.⁹ Az új lakóhelyére érkező, migráló állatfaj azért érhet el robbanásszerű népességnövekedést, mert az adott szigeten hiányoznak a versenytársai a táplálék megszerzésében, ráadásul gyakran hiányoznak a régi helyen életüket megkeserítő paraziták, járványok és ragadozók. Ez utóbbi állatfajta tökéletesen ismeretlen a görög szigetvilágban (megjegyzem, Strabón szerint a Baleárokön is). Plinius megfigyelte, hogy Krétán egyáltalán nem élnek ragadozó vagy kártevő állatok a mérges pókot leszámítva.¹⁰ Ennek az az oka, hogy a ragadozók egyensúlyban lévő populációs sűrűsége ($K =$ „kiegyensúlyozott populációs sűrűség” „*equilibrium population density*”),¹¹ jóval alacsonyabb, mint a prédaállatoké (ún. *r*-stratégia),¹² hiszen pl. sokkal több nyúlak kell lenni, mint rókának, ahhoz, hogy a rókák és a nyulak közössége is életben maradjon, vagyis ne pusztuljanak ki. Csakhogy a ragadozók térigénye meghaladja azt a területet, amit egy sziget biztosítani tud, ezért egyedszámuk annyira lecsökken, hogy az a természetes kipusztulásukhoz vezet. A görög szigetvilágról nem az ember irtotta ki a ragadozókat, hanem a populációs biológia törvénye.¹³ Így az elszaporodott prédaállatok populációs növekedésének csak a sziget eltartóképessége szab határt. A pockok növekedést felváltó hirtelen népességcsökkenését Theophrastos az állatok közt fellépő járványokkal, Aristotelés pedig az időjárás megváltozásával, az özőnvízszerű esőzéssel magyarázta.¹⁴ A ragadozók hiányának voltak azonban komoly előnyei is. A samosiak Ikaria (vagy Ikaros) Kr. e. 2. századra lakatlanná vált szigetére telepíthették nyájaikat, mert onnan nem tudtak elszökni, és ragadozók sem tehettek bennük kárt. Néhány pásztor elegendő volt a 257 km²-es sziget felügyeletére. Voltak olyan szigetek, amelyeket tehát más szigetek „kecskeszigetként” valósággal gyarmatosítottak.¹⁵ Egy hérakleia-i felirat szerint (IG XII 7, 509)

⁷ Hérodotos 3, 108. Ford. Muraközy Gyula.

⁸ Strabón 144c, 168c.

⁹ SALLARES, R. 1991, 38–39.

¹⁰ Plinius *NH*, 8. 83, 228.

¹¹ SALLARES, R. 1991, 74.

¹² Vö. LIVI-BACCI, M. 1999, 16–19.

¹³ SALLARES, R. 1991, 402.

¹⁴ Uo. 39.

¹⁵ Voltak természetesen elsősorban pásztorkodásból élő családok és kisebb közösségek, amelyek olykor egy-egy lakatlan szigetet népesítettek be birkáikkal és kecskéikkel, amint ezt L. Robert bizonyította a kicsiny Héraklejáról írott tanulmányaival (ROBERT, L. 1949, 161–170): „Je crois que cette histoire de Raklia à l'époque moderne nous fait comprendre la situation de l'île à l'époque du décret des Héracléotes. Suivant les circonstances historiques et économiques, Hérakleia pouvait être une île à chèvres ou elle pouvait être cultivée par des paysans. Les intérêts des bergers et des cultivateurs sont contraires et irréconciliables et, quand les uns et les autres se trouvent en contact, la lutte est perpétuelle et violente. Ce que les paysans ont à défendre contre la dent des chèvres, ce ne sont pas leurs pâturages, mais bien leurs cultures. Avant l'époque de notre décret, on avait l'habitude d'exploiter Hérakleia comme une île à chèvres. Quand un groupe de colons s'y fut installé et en eut fait une île en partie cultivée, – mais non pas plantureuse, où les médiocres ressources, pour nourrir

a mindössze 18 km²-es kis sziget lakói megfogadták, ha valaki erőszakkal kecskéket hoz legeltetés céljából szigetükre, ők is erőszakos eszközökkel fogják a pásztort elüldözni.¹⁶

„Zeusra és a többi istenre, akik védelmezik a szigetet, ha eskümet betartom, jól menjen a sorom, ha megszegem, minden jó ellenkezője történjék velem. Ha valaki kecskéket hoz a szigetre, vagy legelteti őket e néphatározat és eskü ellenére, és erőszakot alkalmazva megöl valakit, aki meg akarja őt akadályozni (a legeltetésben), büntessék meg őt a sértett hozzátartozói és a szigetlakók közössége (*to koinon tón nésiótón*) együttesen. Ami költség a perrel kapcsolatban felmerül, mindegyikük (ti. a hozzátartozók és a szigetlakók közössége) fizesse be a ráeső részt. Ezt a néphatározatot írassa föl a *hieropoios* kőtáblára, és állítsa föl a *Métróonban*. A kőtábla és a feliratás költségét viselje a közösség. Mindez szolgáljon valamennyi hérakleiai és szigetlakó védelméül és oltalmául.”

A behurcolt kecskék ugyanúgy veszélyeztették az emberi közösség fennmaradását Hérakleian, mint Astypalaián a nyulak és Anaphén a foglyok. A hérakleia-iak, mint látjuk, még találtak rá módot, hogy a kecskék és birkák „ne egyék meg az embereket”.¹⁷

Egy görög szigetre háromféleképpen kerülhettek állatok:

- Őshonosak voltak.
- Maguktól mentek oda (pl. a madarak).
- Az ember telepítette be őket.

Kréta növényfajainak 10%-a őshonos, másutt nem is ismert, 33%-a azonban az ember által meghonosított növény.¹⁸ Az állatfajok esetében az arány jobb. Kevesebb állatfajt telepít át az ember szándékosan egyik szigetről a másikra, mint növényt. Az őshonos állatok és a maguktól betelepült állatok csoportját (a madarakat leszámítva) nehezebb elválasztani egymástól, mert egykor valamennyi őshonos állat betelepült, még hozzá valamikor a 30 000 és 8000 évvel ezelőtti időszakban. 30 000 éve a Földközi-tenger szintje 120 méterrel alacsonyabb volt, így a legtöbb görög sziget vagy a szárazföldhöz tartozott, vagy csak sekély gázlók választották el tőle. Ezeken keresztül érkeztek, pl. vízilovak egyes szigetekre. Miután a vízszint emelkedésével egyes hegycsúcsok szigetekké váltak, az ott ragadt nagytestű növényevők egy része törpe méretűvé vált, így alkalmazkodott a lecsökkent növény mennyiséghez.¹⁹ A szigetekeken talált törpeelefánt-maradványok talán már az ókorban ismertek voltak, ezért írta Hérakleidész Lembos (3): „A kezdetben még elhagyott Samoson – mint mondják – hangosan üvöltöző vadállatok tanyáztak nagy tömegben. Az állatokat *néásnak* hívták.”

A szigetvilág a kontinensről a neolit és bronzkorban szétrajzó emberekkel, a sötét kor után pedig a kontinensen és az egyes szigetekken (pl. Euboián, Thérán) fellépő relatív és abszolút túlnépesedés hatására új hazát keresőkkel települt be.²⁰ Abszolút túlnépesedésnek azt nevezem, ha egy terület lakossága meghaladta annak természetes eltartó képességét. Ez A. Jardé számítása szerint Hellasban 36 fő/km² volt (ti. Jardé 300 liter gabona/ember/év mennyiséggel számolt).²¹ Relatív túlnépesedésről akkor beszélhetünk, ha a népesség ugyan a kritikus határ

une faible population, ne pouvaient être gaspillées, – ils eurent à lutter contre l’exploitation du pays pour l’élevage des chèvres.”

¹⁶ IG XII 7, 509.

¹⁷ Vö. MORUS T. é. n., 20–21.

¹⁸ SALLARES, R. 1991, 426.

¹⁹ Uo. 402; MAYOR, A. 2002, 90–92.

²⁰ Mélosról mindenesetre már Kr. e. 8000 körül exportáltak obszidiánt a szárazföldre. Erre vonatkozóan lásd RENFREW, C. – BAHN, P. 1999, 482. A *famine* és *shortage* közötti különbségtételről vö. GARNSEY, P. 1999, 34.

²¹ Vö. NÉMETH GY. 1999, 171–173.

alatt marad, de szárazság vagy más természeti katasztrófa következtében elszárad a termés, vagy elapadnak a források. A théraiakat egy ilyen szárazság kényszerítette Kyréné megalapítására Kr. e. 600 körül. A théraiak esküt tettek rá, hogy minden családból egy felderült ifjút elküldenek a gyarmatra. Aki nem akart menni, esetleg elrejtőzött, azt kivégezték, és birtokát elkobozták.²² Nyilvánvaló, hogy ilyen radikális lépést egyetlen közösség sem tesz meg, hacsak nem fennmaradása forog veszélyben. A nagy görög gyarmatosítás tehát elsősorban a népességfőlölség levezetésére szolgált. A Kr. e. 5. század végéig legalább 700–750 görög polis keletkezett. Ezek mérete szélsőségesen eltért egymástól. A skála egyik végén a 3,6 km²-es Délos, másik végén pedig a 8000 km²-nél is nagyobb Spárta helyezkedett el. A szigetek a kutatók számára olyan lehetőséget nyújtanak, amely igen ritka a kontinentális polisok esetében: méretük az ókor óta nem változott, így pontosan kiszámítható. A szigetek eltartóképessége azonban különbözött egymástól. Az egyes szigeteken mért esős napok száma éppúgy eltért (pl. decemberben Krétán 15; a Kyklasokon 10; Thasoson 11; júniusban Krétán 2; a Kyklasokon 1; Thasoson 4), mint a középhőmérséklet, vagy a talaj adottságai és a szigeteken lévő hegyek magassága. Hellas területén mintegy 2000 sziget található, ezek közül 154 volt lakott.²³

Jelen tanulmányban csak az Égei-tenger 51 lakott szigetét vizsgálom. E szigetek közül 15-nek a mérete nem haladja meg az 50 km²-t, 30-nak a 100 km²-t, 47-nek az 500 km²-t (ez a szigeteknek összesen a 82,3%-a). Tíz sziget legmagasabb hegycsúcsa emelkedik 1000 m fölé, az 500–1000 m-es sávba 20 sziget tartozik, a 300–499 m-es sávba 7. Nyilvánvaló, hogy minél kisebb egy sziget, annál alacsonyabb csúcs is elegendő ahhoz, hogy a szintkülönbség meredeken emelkedjék (pl. a 3,6 km²-es Déloson a 113 m-es csúcs komoly emelkedőt jelent). A megművelhető föld aránya is változó. Naxoson 20,7%, Rhodoson 20,1%, de pl. Sikinoson csak 6,4%, Ioson 5,3% (az adatok 1961-ből származnak). A nagyobb szigeteken több polis is volt. Így a polisok átlagos mérete függött a szigetek méretétől és a rajtuk lévő polisok számától. Lesboson egy átlagos polis 538 km² volt, Rhodoson 468 km², Euboián 325 km², Krétán csak 95 km², míg Keóson csupán 25,75 km². Az egyes szigetek időjárása természetesen nem volt olyan konstans, mint ahogyan az középhőmérséklet- és csapadéktáblázataink alapján tűnik. Hippokratész, az ókor legnevesebb orvosa Kr. e. 410 körül több évet töltött Thasoson, és pontosan beszámolt az egyes évek időjárásáról. Nézzük meg, milyen képet mutat első és harmadik thasosi éve:

„Thasoson a napéjegyenlőség idején és a Fiastyúk felbukkanása körül sok csapadék, folyamatosan enyhe, déli szelekkel. A tél déli szelekkel, kevés északi széllel, száraz szakaszok, egészében véve a tél olyan, akár a tavasz. A tavasz déli szelekkel köszönt be, hűvöskés, néha csapadékos. A nyár mintegy erősen felhős, aszályos időszakok, gyenge passzát, néha elvétve fűjt, mivel az egész évmenet a déli szelek jegyében, szárazság közepette folyt.”²⁴

„Thasoson a Medve feltűnéséig kevés, később sok eső, északi szelekkel. A napéjegyenlőség és a Fiastyúk feltűnéséig eltelt idő folyamán déli szelek, kevés csapadék. Télen északi szelek, szárazság, hideg, nagy széllesek, havazás. A napéjegyenlőség környékén hatalmas viharok. A nyári napforduló idején kevés eső, nagy hidegek, míg a Kutya-csillag fel nem kelt, utána a Medve felkeléséig meleg nyár, nagy forróság, nem fokozatosan, hanem folyamatosan, erősen. Nem volt víz, a passzátszelek fűjtak. A Medve-csillag felbukkanása körül déli szeles, csapadékos idő a napéjegyenlőségig.”²⁵

²² NÉMETH GY. 1996, 72. dok.

²³ BAURAIN, C. 1997, 100–101.

²⁴ Hippokratész: *Epidémiák*. 1. 1. Ford. Németh Béla.

²⁵ Uo. 1. 13.

Mint látjuk, két egymástól mindössze két esztendő távolságra lévő évben milyen más lehetett ugyanannak a szigetnek az időjárása. Ez magyarázza a relatív túlnépesedés jelenségét: a nedvesebb idő bő termést, a szárazabb évek gyengébb termést és élelmiszer-szűkét hoztak. A legérdekesebb kérdés azonban az, hogy az ismert területű szigeteken hány ember lakott a Kr. e. 5. században? E kérdésre természetesen nem tudunk biztos választ adni.

Három módszert dolgoztak ki a lakosság számának megbecsülésére. Pounds a délosi szövetség adólistáiból megállapította, hogy Kr. e. 441-ben 205 tagállam fizetett adót, de a teljes jövedelem 86%-a az adózók 29%-ától folyt be, ezek voltak a „nagy adózók”. Ha őket – különleges helyzetük miatt – nem vesszük számításba, a többiek lélekszámát a mezőgazdaságilag hasznosítható területek alapján tudjuk kiszámolni. Ez utóbbi adat azonban, mint fentebb láttuk, a mai korra vonatkozik, az antikvitás viszonyaira történő rávetítése kockázatos. Figueira kimutatta, hogy a földterület és lélekszám összefüggése nem döntő jelentőségű.²⁶ Aigina és Thasos egyaránt 30 talantont fizetett, de Thasos majdnem ötször akkora, mint Aigina. Naxos közel kétszerese Paros területének, Paros mégis majdnem háromszor annyi adót fizetett (Naxos 6 talanton 4000 drachma, Paros 18 talanton.)²⁷

Jameson módszere szerint a kiásott városi központ, az *asty* méretét kell hektáronként 250 személlyel megszorozni, akkor kapjuk meg a polis lakosságát.²⁸ A 200 fő/ha értékről elutasítóan nyilatkozik Sallares.²⁹ Valójában Jameson a 250 fő/ha 16%-át levonja a középületek és az utcák, közterek miatt ($250 - 40 = 210$). A *chórában* talált *démosok*, *kómék* lakosságánál a 125 fő/ha szorzót használja. Függetlenül a 250-es, 210-es vagy 125-ös szám bizonytalan voltától, komoly ismeretlent jelent a vidéken, a *chórában* elszórtan lakók száma, települési sűrűsége, így Jameson módszerével legfeljebb a város, nem pedig az egész polis lakosságát becsülhetjük meg. A kykladikus szigetek populációjának kiszámítására hasonló módszert, de a lényegesen alacsonyabb, 150 fő/ha szorzót használták.³⁰

E. Ruschenbusch egészen másból indult ki. Plutarchos azt írja az Aristeidész életrajzban (24), hogy a délosi szövetség tagállamai a szövetségi adót „földjük és jövedelmük” alapján fizették be, megfelelő arányban. A feliraton fennmaradt adólistákról nem kevesebb, mint 238 szövetséges adójának mennyiségét ismerjük. Ruschenbusch Diodóros egy helyét (13. 104. 7) úgy értelmezte, hogy Iasoson 800 polgár lakott (ti. Lysandros győzelme után 800 polgárt mészárolt le). Iasos 1 talanton évi adót fizetett. Ruschenbusch szerint azon polisok esetében, amelyek nem rendelkeztek semmiféle különleges jövedelemmel (pl. aranybányával), 1 talanton adó kb. 800 polgárnak, 800 polgár pedig kb. 3200 lakosnak felel meg.³¹ Nixon és Price már a Diodóros-hely értelmezésének helyességét is kétségbe vonta.³² A spártai Lysandros – Diodóros szerint – csak a hadköteles polgárokat mészárolta le Iasoson, márpedig a polgárok között voltak nem hadkötelesek is, pl. akik elmúltak 60 évesek. Így a becslés kiindulópontja is bizonytalanná vált. Csakhogy Ruschenbusch nem mechanikusan számol. A Palléné-félszigeten fekvő Skióné 6 talanton adót fizetett, amiből 4800 polgárra és 19 200 fős, valóban túlságosan hatalmas lakosságra következtethetnénk. Ruschenbusch azonban, figyelembe véve a környékbeli bányák jövedelmét, mindössze 1000 polgárral és 4000 fős lakossággal számol. Skióné városi magjának

²⁶ POUNDS, N. J. G. 1969, 135–157; FIGUEIRA, T. J. 1981, 38–39.

²⁷ NIXON, L. – PRICE, S. 1990, 148.

²⁸ JAMESON, M. H. *et al.* 1994, 549–550.

²⁹ SALLARES, R. 1991, 61.

³⁰ NIELSEN, T. H. 1997, 176.

³¹ RUSCHENBUSCH, E. 1983.

³² NIXON, L. – PRICE, S. 1990, 160.

területe az ásatások során 26,5 ha-nak bizonyult.³³ Jameson módszerével $26,5 \times 210 = 5565$ lakos. Jameson a lakosságszámot 5-tel osztja, hogy megkapja a polgárok számát, így 1113 polgárt kap. Ruschenbusch 1000 polgára az 1113 polgárhoz képest nem nagy eltérés, vagyis a statisztikai hibahatáron belül mozog. Mindez természetesen azt jelenti, hogy akár Jameson, akár Ruschenbusch módszerét használjuk egyes konkrét polisok vagy szigetek lakosságának meghatározására, hasonló eredményt kapunk, de a bizonytalanságnak tudatában kell lennünk.

Az adólisták alapján néhány sziget és polis méretéhez képest meglepően magas összeget fizetett be. A Kr. e. 441-es összeíráson a legnagyobb adót fizetők között megtaláljuk Thasost (30 talanton), Aiginát (30 talanton), Parost (18 talanton), Naxost (6 talanton 4000 drachma), Androst és Samothrakét valamint a három rhodosi polist (6 talanton), Keóst (4 talanton), Peparéthost, Siphnost, az euboiai Eretriát (3 talanton) stb., míg a szigetek közül a legkevesebbet Rhénaia (300 drachma) és Elaiusa (100 drachma) fizette. 100 drachma = 600 obolossal, amennyit egy átlagos athéni *thés* kevesebb, mint egy év alatt megkeresett (napi két obolossal számolva). A legnagyobb befizetők nem feltétlenül a legnagyobb szigetek vagy legnagyobb polisok közül kerültek ki, de feltétlenül rendelkeztek valamilyen keresett, exportálható nyersanyaggal, rendkívül jó volt a talajuk, vagy legalább vonzották a zarándokokat.

„Skapté Hylé aranybányáiból évente átlag nyolcvan talanton folyt be, a thasosi bányákból ugyan valamivel kevesebb, de a terményadó fizetése alól felmentett thasosiak így is évi kétszáz – jó években háromszáz – talantonhoz jutottak a sík vidék és a bányák jövedelméből. Ezeket a bányákat magam is láttam: legnagyszerűbb lelőhelyeiket a phoinikiaiak fedezték fel, akik Thasos vezetésével itt alapítottak egykor gyarmatvárost, s erről a Thasos nevű phoinikiai férfiről kapta nevét a sziget. Ezek a phoinikiai bányák Samothrakéval átellenben, Ainyra és Koinyra között fekszenek, s területükön a bányaművelés során már egy egész hegyet felforgattak.”³⁴

Thasos előkelő helye az adólistán, azt hiszem, ennek alapján igazán érthető. Ugyanakkor ebből semmiképpen sem következhet, hogy Thasosnak 30×800 , vagyis 24 000 polgára és 96 000 lakója lett volna. Ehhez 379 km²-es területe túl kicsi volt. Lakóinak száma Ruschenbusch becslése szerint a 9600 főt nem haladta meg.

Az alábbi szigetek rendelkeztek jelentős ásványi kincsekkel és jellegzetes, exportálható termékekkel:

Chios: masztixgyanta (*pistacia lentiscus*), bor, hajóépítés

Kalymna: méz (kiváló)³⁵

Keós: okker (*miltos*)³⁶, fa, pala, bő vízű

Kimólos: „kimólosi föld”³⁷

Kythéra: füge, sajt, bor, méz

Kythnos: sajt

Mélos: obszidián (Kr. e. 8000 óta exportálják!)³⁸

Lesbos: hőforrások, olajfa, bor, gabona, fenyő, tölgy, pala

Naxos: csiszolópor, gránit, bor, bő vízű

³³ CORVISIER, J.-N. 1991, 179.

³⁴ Hérodotos 6, 46–47. Ford. Muraközy Gyula.

³⁵ Strabón 489.

³⁶ A keósi okkerkivitetről a K. e. 4. század közepéről vö. PLEKET, H. W. 1964, 5; magyarul: NÉMETH GY. 1996, 153. dok.

³⁷ Strabón 485.

³⁸ RENFREW, C. – BAHN, P. 1999, 482.

Nisyros: gipsz, horzsakő, malomkő³⁹
Paros: márvány, serpentin, bor, füge, bő vízű, vázaipar, hajóépítés
Peparéthos: pala, mészkő, szőlő, fa, gabona⁴⁰
Rhénaia: Délost látja el mezőgazdasági termékekkel
Samos: „samosi föld” (kallózás, festés, gyógyszer),⁴¹ bor, pala, márvány
Samothraké: fakitermelés
Seriphos: ólom, magnetit, márvány, gránit
Siphnos: arany, ezüst, márvány, vas, pala, szőlő
Symé: szivacshalászat
Télos: kenőcs⁴²
Tenedos: bő vízű, bor, gyümölcs, mészkő, pala, trachit
Ténos: vízben szegény, teraszosan művelt, gránit, kerámia⁴³
Thasos: arany,⁴⁴ ametiszt, opál,⁴⁵ márvány, csillámpala, bor
Théra: vulkáni hamu, bor, vízben nagyon szegény

Az idegenforgalom komoly vonzerejét jelentették a hellének legfontosabb szentélyei. Ezek közül a szigeteken az alábbiak helyezkedtek el:

Délos: Apollón szentély
Samos: Héra szentély
Samothraké: Kabeirion
Aigina: Aphaia szentély

E szentélyek olyan jó megélhetést jelentettek egyes polisoknak, hogy olykor elképesztő túlnépesedés alakult ki területükön. A Kr. e. 2/1. század fordulóján (az ekkor már kereskedelmi központnak is számító) Déloson mintegy 25 000-en laktak, ami 6944 fő/km² népsűrűségnek felel meg.⁴⁶ Ehhez képest eltörpül a 2. legsűrűbben lakott sziget, Aigina teljesítménye, a maximum 472,8 (szerényebb becslések szerint csak 250) fő/km². Aigina a kereskedelemben legalább annyira fontos szerepet játszott (pl. elsőik közt vert pénzt), mint a szakrális életben a reprezentatív Aphaia templom megépítése után. A hegyes, meredek Samothraké 6 talantonos adója is a faiparon kívül elsősorban a Kabeirion vonzerejének köszönhető. A mindössze 73 km²-es Seriphost ólom, magnetit és márványbányái, a 82 km²-es Siphnost pedig arany-, ezüst, vas- és ólombányái emelték a legjobban fizetők közé.

Gehrke hat fokozatú tipológiája szerint az Euboia szigetén fekvő Chalkis és Eretria a 1) *jelentős agrárállamok* közé tartozott, Samos, Chios, a lesbosi Mytiléné és a három rhodosi polis (Ialysos, Kameiros, Lindos) a 3) *jelentős tengeri alkotóelemmel rendelkező közepes agrárállamok* közé, Karystos és a kis Égei-tengeri szigetek 4) a *tengeri alkotóelemmel rendelkező közepes és kis agrárállamok* közé, néhány nagy adózó pedig a 6) kategóriába, amit úgy definiált, hogy *határozott specializációval rendelkező államok*. 6a) Parost és Siphnost bányái tették gazdaggá, 6b) Délost szentélye, míg 6c) Aigina kereskedelme volt kiemelkedő

³⁹ Strabón 488.

⁴⁰ Hérakleidés Lembos 41.

⁴¹ Plinius *NH*, 35. 191, 194.

⁴² Uo. 4, 69, 13, 13.

⁴³ BAURAIN, C. 1997, 108.

⁴⁴ Hérodotos 6, 46.

⁴⁵ Plinius *NH*, 37. 121, 130.

⁴⁶ Appianos: *Mithridateios*. 28; Pausanias 3, 23, 3.

(saját iparral alig rendelkezett, leszámítva az olívaolaj-előállítást, a kőfaragást és a fémmegmunkálást).⁴⁷

A leggazdagabb és legnépesebb szigetek, illetve szigetekeken fekvő polisok a történelemben is nagyobb szerepet játszottak, mint a Gyaroshoz és Hérakleiahoz hasonló kicsik. A nagy görög gyarmatosításban tizenegy vett részt: Andros, Chalkis, Chios, Eretria, Lesbos, Naxos, Paros, Samos, Télios, Thasos és Théra. Tyrannis az alábbi tíz szigeten, illetve szigeten fekvő polisban jött létre: Chalkis, Chios, Eretria, Héphaestia (Lémnos szigetén), Kalymna, Kós, Leros, Naxos, Samos és Thasos.

Az ember által lakott szigetek a görög szigetvilágnak mindössze 7,5%-át jelentették. A legnagyobb, leggazdagabb és legnépesebb szigetek, mint látjuk, az Égei szigetvilág lakott szigeteinek mindössze 1/5-ét tették ki. E szigetek bekerültek a történelemkönyvekbe. A többiek lakói közben évszázadokon keresztül éltek a külső körülmények által meghatározott, behatárolt, lassan változó életüket. Róluk csak akkor emlékeztek meg a történetírók, ha áldozatul estek a perzsák vagy az athéniak terjeszkedésének, vagy ha elszaporodtak rajtuk a nyulak, foglyok, netán egerek. Vagy még akkor sem.

Irodalomjegyzék

BAURAIN, C.

1997 *Les Grecs et la Méditerranée Orientale. Des «siècles obscurs» à la fin de l'époque archaïque.* Paris.

CORVISIER, J.-N.

1991 *Aux origines du mirage Grec.* Paris.

DAUX, G. et al.

1967 *Guide de Thasos.* Paris.

FIGUEIRA, T. J.

1981 *Aegina.* Salem.

FOHRER, E.

1995 *Kreta.* Erlangen.

FORGÁCS András

1998 *A görög szigetvilág.* Budapest.

FORSÉN, J. – FORSÉN, B.

1997 The polis of Asea. In NIELSEN, T. H.: *Yet More Studies in the Ancient Greek Polis.* Stuttgart. 163–176.

GARNSEY, P.

1999 *Food and Society in Classical Antiquity.* Cambridge.

⁴⁷ GEHRKE, H.-J. 1986, 104–106, 118–128, 149–150, 164–166, 168–169, 172–174.

GEHRKE, H.-J.

- 1986 *Jenseits von Athen und Sparta. Das Dritte Griechenland und seine Staatenwelt.* München.

JAMESON, M. H.

- 1976 The Southern Argolid: the Setting for Historical and Cultural Studies. In DIMEN, M. – FRIEDL, L.: *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus.* New York. 74–91.

JAMESON, M. H. – RUNNEL, C. N. – ANDEL, T. H. van

- 1994 *A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day.* Stanford.

LIVI-BACCI, M.

- 1999 *A világ népességének rövid története.* (Fordította Soproni A.) Budapest.

MAYOR, A.

- 2002 *Az ókor régészei. Őslénytan a görög-római világban.* (Fordította Viczián B.) Debrecen.

MORUS Tamás

- é. n. *Utópia.* Budapest.

NÉMETH György

- 1996 (szerk.) *Görög történelem. Szöveggyűjtemény.* Budapest.

- 1999 *A polisok világa.* Budapest.

NIELSEN, T. H.

- 1997 *Yet More Studies in the Ancient Greek Polis.* Stuttgart.

NIXON, L. – PRICE, S.

- 1990 The Size and Resources of Greek Cities. In MURRAY, O. – PRICE, S.: *The Greek City from Homer to Alexander.* Oxford. 137–170.

OSBORNE, R.

- 1996 *Greece in the Making 1200–479 BC.* London – New York.

PÉBARTHE, Chr.

- 1999 Thasos, l'empire d'Athènes et les emporions de Thrace. *ZPE*, 126. 131–154.

PLEKET, H. W.

- 1964 *Epigraphica.* I. köt. Leiden.

POUNDS, N. J. G.

- 1969 The Urbanization of the Classical World. *Annals of the Association of American Geographers*, 59. 135–157.

- 1973 *An Historical Geography of Europe 450 BC–AD 1330*. Cambridge.
- 1997 *Európa történeti földrajza*. Budapest.
- RENFREW, C. – WAGSTAFF, M.
1982 *An Island Polity*. London.
- RENFREW, C. – BAHN, P.
1999 *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*. Budapest.
- ROBERT, L.
1949 Les chèvres d'Héracleia. *Hellenica*, VII. Paris, 161–170.
- 1960 Iles à chèvres. *Hellenica*, XI–XII. Paris, 173–175.
- RUSCHENBUSCH, E.
1983 Tribut und Bürgerzahl in ersten Athenischen Seebund. *ZPE*, 53. 125–143.
- 1984 Die Bevölkerungszahl Griechenlands in 5. und 4. Jh. v. Chr. *ZPE*, 56. 55–57.
- SALLARES, R.
1991 *The Ecology of the Ancient Greek World*. London.
- ZAPHIROPOULOU, Ph.
1983 *Delos*. Athen.

Táblázatok

I. táblázat

A tanulmány megírásánál vizsgált szigetek

Sziget	Méret (km ²)	Hegycsúcs (m)	Lakosság*	Népsűrűség (fő/km ²)*
<i>Aigina</i>	80~84,6	532	20000	250 (~ 472,8)
<i>Amorgos</i>	121~123	781	3200	25,6
<i>Anaphé</i>	35~40	584	530	13,2
<i>Andros</i>	374~384	1003	19200	51,3
<i>Astypalaia</i>	95~99		1280~1360	13,7
<i>Belbina</i>	6,5		160	24,1
<i>Chalké</i>	29		1065	35,7
<i>Chios</i>	856	1267	50000	62
<i>Délos</i>	3,5~3,6	113	25000	6944**
<i>Euboia</i>	3580	1743	>41600	>11,6
<i>Gyaros</i>	17~19		100	5,2
<i>Halóné</i>	45~72***			
<i>Hérakleia</i>	18~19		280~320	15
<i>Ikos (Skiathos)</i>	45~64	438	800	12,4
<i>Imbros</i>	225	597	3200	14,2
<i>Ios</i>	107	735	1600	14,9
<i>(Ithaka)****</i>	98~103	808	4000	40,8
<i>Kalymna</i>	109	679	4800	44
<i>Karpathos</i>	288	1215		
<i>Karyanda</i>	5,95			
<i>Kasos</i>	65		530	8,1
<i>Keós</i>	103~132	590	3800~4000	28,8~30,3
<i>(Kephallénia)****</i>	717	1620	71000	99
<i>Kereia</i>	15	200	336	22,4
<i>(Kerkyra)****</i>	589	906	99600	169
<i>Kimólos</i>	38	397	532	14
<i>Kós</i>	282~298	846	1600	56,7
<i>Kréta</i>	8222	2498		
<i>Kythéra</i>	262~264	510		
<i>Kythnos</i>	86~100	350	2550~2700	25,5~27
<i>Lémnos</i>	477		24000	50,5
<i>Lépsimandos</i>	15		530	35,33
<i>Leros</i>	53,5~54	327		
<i>Lesbos</i>	1614	940	90000	55,8

Sziget	Méret (km ²)	Hegycsúcs (m)	Lakosság*	Népsűrűség (fő/km ²)*
(<i>Leukas</i>)****	293	1141	23000	78,4
(<i>Lipara</i>)	37,6			
<i>Mélos</i>	151~161	774	5000	31,6
<i>Mykonos</i>	75~88	392	3200	36,3
<i>Naxos</i>	416~442	1004	21330	51,1
<i>Nisyros</i>	35~41		3200	80
<i>Paros</i>	194~195	771	9000	48,3
<i>Peparéthos</i>	93~96	688	2000	21,5
<i>Pholegandros</i>	32~33	411	1000	31,2
(<i>Pithékusai</i>)****	46,3		5~10000	107~215,9
<i>Rhénaia</i>	16~17	150	160	10~9,4
<i>Rhodos</i>	1404	1215	57500	40,9
<i>Samos</i>	491	1437	30000	63,5
<i>Samothraké</i>	170~178	1600	4000	23,3
<i>Seriphos</i>	73~75	585	3200	42,6
<i>Sikinos</i>	41~42	600	600~650	14,6~15,8
<i>Siphnos</i>	82~89	696	4000	48,7
<i>Symé</i>	58~69	552	960	16,5
<i>Syros</i>	84~86	451	800	9,1
<i>Télos</i>	59,2~63	651		
<i>Tenedos</i>	41	190	2000	73,2
<i>Ténos</i>	195	714	6400	33,1
<i>Thasos</i>	379~398	1203	9600	25,3
<i>Théra</i>	73~96	566	5000	68,4~52
(<i>Zakynthos</i>)	398	758	42500	106,78

* RUSCHENBUSCH, E. 1983 alapján.

** Volt olyan időszak (Kr. e. 2/1. század), amikor 25 000 fő lakott a szigeten (ZAPHIROPOULOU, Ph. 1983, 9)!

*** A szokatlanul nagy különbség attól függ, hogy Halónét Ajios Efstatiosszal (45 km²) vagy Chelidromiával (75 km²) azonosítjuk-e (*RE Suppl.* 3. s. v. Halone).

**** A zárójelbe tett szigetek nem az Égei-tengeren vannak, egyes adataikat csak összehasonlításként közlöm.

II–III. táblázat

Az Égei-tenger legnagyobb szigetei méretük szerint

Sziget	km ²
Kréta*	8222
Euboia*	3580
Lesbos*	1614
Chios	856
Samos	491
Lémnos*	477
Naxos	416
Andros	384
Thasos	379
Kós	298
Kythéra	262
Karpathos*	288
Imbros	225
Ténos	195
Paros	194
Samothraké	170
Mélos	158

Méret km ²	darab	%
1–50	15	29,4
51–100	15	29,4
101–150	4	7,8
151–200	4	7,8
201–300	4	7,8
301–500	5	9,8
500–1000	1	1,9
>1000	3	5,8

* több polis osztozik területén

IV–V. táblázat

A legmagasabb hegycsúcsok az Égei-tenger szigetein

Sziget	Hegycsúcs méterben
Kréta	2498
Euboia	1743
Samothraké	1600
Samos	1437
Chios	1267
Karpathos	1215
Rhodos	1215
Thasos	1203
Naxos	1004
Andros	1003

Magasság	Összesen
>1000	10
500–1000	20
300–499	7

VI. táblázat

Legnagyobb átlagos szintemelkedés (legmagasabb hegycsúcs: sziget mérete)

Sziget	Emelkedés	Legmagasabb hegycsúcs: sziget mérete
<i>Délos</i>	32,2	113: 3,5
<i>Anaphé</i>	16,68	584: 35
<i>Sikinos</i>	14,6	600: 41
<i>Kereia</i>	13,3	200: 15
<i>Pholegandros</i>	12,8	411: 32
<i>Télos</i>	10,9	651: 59,2
<i>Kimólos</i>	10,4	397: 38
<i>Skiathos (Ikos)</i>	9,7	438: 45
<i>Symé</i>	9,5	552: 58
<i>Samothraké</i>	9,4	1600: 170
<i>Samos</i>	2,92	1437: 491
<i>Chios</i>	1,48	1267: 856
<i>Lesbos</i>	0,58	940: 1614

VII. táblázat

Megművelhető földterület aránya 1961-ben*

Sziget	%
<i>Naxos</i>	20,7
<i>Rhodos</i>	20,1
<i>(Ithaka)</i>	18,9
<i>Mykonos</i>	17,8
<i>Siphnos</i>	17,3
<i>Seriphos</i>	15,1
<i>Pholegandros</i>	11,8
<i>Anaphé</i>	10,8
<i>Andros</i>	9,8
<i>Amorgos</i>	9,5
<i>Sikinos</i>	6,4
<i>Ios</i>	5,3

*RUSCHENBUSCH, E. 1983, 138.

VIII. táblázat

Polisok átlagos mérete azokon a szigetek, amelyeken több polis osztozik

Sziget	Sziget mérete (km ²)	Polisok száma	Átlagos méret (km ²)
Kréta	8222	86	95*
Euboia	3580	11	325,4
Lesbos	1614	3	538
Rhodos	1404	3	468
Lémnos	477	2	238,5
Karpathos	288	3	96
Amorgos	123	3	41
Keós	103	4	25,75

*CORVISIER, J.-N. 1991, 296.

IX–X. táblázat

A legnépesebb szigetek

a) Legnagyobb népsűrűség

Sziget	Fő/km ²
Délos	6944
Aigina	472,8~354,6~250
Nisyros	80
Tenedos	73
Théra	68,4~52
Samos	63,5
Chios	62
Kós	56,7
Lesbos	55,8
Andros	51,3
Naxos	51,1
Lémnos	50,5
Siphnos	48,7
Paros	48,3

b) Legnagyobb népesség

Sziget	Lakosság száma
Kréta*	
Lesbos*	90000
Rhodos*	57500
Chios	50000
Euboia	>41600
Aigina	40~30~20000 ¹
Samos	30000
Délos	25000
Lémnos*	24000
Naxos	21330
Andros	19200
Thasos	9600
Paros	9000

* több polis osztozik területén

¹ A magasabb számok forrása FIGUEIRA, T. J. 1981; az alacsonyabbé *Der Kleine Pauly*.

XI. táblázat

A szigeteken lévő 65 polis (Kréta nélkül) lakosságának száma

Lakosság (fő)	Polis	%
1-500	5	7,6
501-1000	13	20
1001-2000	10	15,38
2001-5000	20	30,7
5001-10000	3	4,6
>10001	14	21,5
Összesen	65	100

XII. táblázat

*Hőmérséklet (°C) és a csapadékos napok száma a görög szigetvilágban**

Szigetek	Hőmérséklet (°C) és az esős napok száma	Hónapok											
		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Kréta	hőmérséklet	12	12	14	17	20	24	26	26	24	21	18	14
	esős napok	17	15	11	7	4	2	0	1	3	7	10	15
Kyklasok	hőmérséklet	12	12	13	17	20	23	25	25	23	20	17	14
	esős napok	14	10	8	5	5	1	0,5	0	–	–	9	10
Thasos és az északi szigetek	hőmérséklet	10	10	12	16	20	24	27	27	23	19	15	12
	esős napok	11	–	7	7	6	4	2	2	2	7	9	11

*FORGÁCS A. 1998, 17.

Amiről a kövek mesélnek...

(A klasszikus kori démosfelirat mint történeti forrás)¹

Több mint másfél évtizede foglalkozom a klasszikus kori démosfeliratokkal. Nélkülözhetetlenek tágabb kutatási témám, a társadalmi kiscsoportok történetének tanulmányozásához, létezésük és szerepük elemzéséhez.² Jelen keretek között nem a feliratok hagyományos filológiai-epigráfiai analízisét szeretném elvégezni, mert ezt a szövegek ismeretében bárki megteheti, illetőleg tájékozódhat az általam (is) végzett ilyen típusú vizsgálatok publikációiban.³ Itt és most az összes klasszikus kori démosfelirat valamennyi hozzáférhető, ismert és fontos jellemzőjéből kiindulva azt a lehetőséget kívánom bemutatni, hogyan lehet a szövegekben nem kifejezetten szereplő, de a feliratok lelőhelyeinek, kronológiai adatainak és típusainak szóródásából, valamint a feliratcsoport egyéb tulajdonságaiból kiolvasható mögöttes tartalmat elemezni és felhasználni a történetírásban. Azt szeretném most láttatni és a szekció hallgatói elé tárt adatokkal bizonyítani, hogy az ókortörténet kutatója számára milyen lehetőségekkel (vagy éppen korlátokkal) rendelkezik ez a forráscsoport, ha nem a hagyományos módszerekkel és értelmezésekkel közelítünk hozzájuk, vagyis – hogy a címre visszautaljak – hogyan és miről „mesélnek” a démosok feliratai.

Bevezetőként mindjárt egy lényegi kérdés. A társadalom történetét vizsgáló kutatónak általában – s mint ilyennek nekem is – egy adott történeti jelenséggel kapcsolatos, jól körülhatárolható forráscsoport létezése *ab ovo* sajátos tartalommal bíró történeti tény. Különösen igaz ez az olyan kisközösségek esetében, mint a démosok. Néhány száz, maximum egy-két ezer fős embercsoport intenzív feliratállítása, epigrafizálása önmagában is figyelemreméltó, legalább két értelemben. Feliratok keletkezése egy közösség kialakulásának és létezésének csak meghatározott fokán képzelhető el: magasabb fokon szervezett embercsoport létezésére utal, hiszen feltételezi a sztélé elkészíttetésének közösségi szándékát, továbbá egy „befogadó” közösséget is, amelynek a „fogyasztására” szánt tartalmat hordoz a feliratot megörökítő sztélé. Érdekes egy másik vonatkozás is: maguknak a feliratoknak a fizikai értelemben vett „megszületése”, hiszen a démosfelirat, pontosabban az azt hordozó kősztaéla anyagi produktum; annak beszerzése, megmunkálása, a felirat elkészíttetése pénzbe kerül, tehát a feliratok keletkezése közösségi tulajdon meglétére utal, a közösség improduktív szférába való invesztálását jelzi. A démosfelirat már pusztán létezésével is forrás a közösség gazdasági életéhez, mert utal a közösség birtokában lévő anyagi javakra, és azok felhasználására.⁴

¹ A dolgozatban használt bibliográfiai és epigráfiai rövidítések (IG, SEG, RE, GEL stb.) feloldását lásd az idézett monográfiákban és a *L'Année Philologique* című periodikában.

² Az előadásban felvetett kérdések egy részéről az 1990-es évek elején már megjelentettem egy tanulmányt (NEMES Z. 1991a). Az abban megfogalmazottakat az azóta előkerült feliratok alátámasztották. A mostani összegzés értelmét az adja, hogy a közelmúltban elkészült és megvédett kandidátusi disszertációmmal (*Közélet és közéletiség az attikai démosok felirataiban*. Debrecen, 1998) a magam számára le kívánom zárni ezt a problémakört, ezért ez a beszámoló a forráscsoport sajátosságai vonatkozásában a lehetséges összegzés szándékával készült.

³ Lásd NEMES Z. 1984; NEMES Z. 1987; NEMES Z. 1989; NEMES Z. 1991b; NEMES Z. 1997.

⁴ A démosok köztulajdonához lásd korábbi tanulmányomat: NEMES Z. 1980.

A vizsgálat alá vont forráscsoport anyaga 101 sztélén található. A 101 sztélén kilenc esetben két önálló határozat, vagy eltérő tartalmú szöveg, egy esetben pedig három önálló felirat található,⁵ tehát a jelenleg ismert klasszikus kori démosfeliratok száma 112.

A társadalomtörténeti kutatás számára az attikai démosok feliratanyaga jelentősnek mondható, akár a sztélék és feliratok számát, akár a feliratok terjedelmét tekintjük. Az előforduló átlagos felirathosszság az anyagban 20–40 sorban 25–60 betűhely. Ez arányaiban valamivel kisebb mint a nép- vagy tanácshatározatoknál megszokott hosszúság, de jóval nagyobb mint a magánfeliratok esetében.⁶

Fogalmi meghatározások

Néhány alapvető fogalom meghatározásával kell kezdenem. *Attika*, az attikai félsziget, az ókori athéni állam területe, a maga mintegy 2350 négyzetkilométerével. Ezen a területen helyezkednek el a *démosok*, melyek társadalom- és politikatörténeti szerepű embercsoportok, lényegüket tekintve falvak az ókori Attikában.⁷ Jellegük szerint többfélék lehetnek: a félsziget teljes területén elszórtan található, döntően mezőgazdasági termelést folytató agrárközösségek; az ún. themistoklési városfalakon belüli kerületek; az athéni medencétől, mint központtól távolabb elhelyezkedő kisvárosok. Számuk a klasszikus kori athéni demokráciában 139 volt.⁸ Ezek a kisközösségek a Kr.e. 510 utáni kleisthenési reformok következtében társadalomszerkezeti alapegységekké, az athéni állam legfontosabb közéleti-politikai alapsejtjeivé váltak, s maradtak a római hódításig, sőt, azon túl is.⁹

A *démosfelirat* epigráfiai forrás, a démosok mindennapi életének, „működésének” dokumentuma. Maradandó anyagra készült és egykorú emlék, ami kizárja az áthagyományozódás, a másolás során, az egyéb írásos források továbbélésénél szinte törvényszerűen bekövetkező szövegromlást.¹⁰ A démostagok mint kollektívum által meghatározott szövegű és sztélére vésetett, majd a démos területén felállításra kerülő írásos forrás. Az ok, az ügy, amellyel kapcsolatban keletkezik, a határozatot hozó démos közösségi életének terméke.

⁵ Két önálló felirat egy sztélén: IG II² 1363; SEG 21, 542; IG I³ 253–254; IG I³ 8; IG II² 1196; SEG 28, 103; IG II² 1176; IG II² 1211; SEG 43, 26. sztélé. Három felirat egy sztélén: SEG 24, 151–152–153.

⁶ ROBERTS, E. S. – GARDNER, E. A. 1905, 15. skk.; WOODHEAD, A. G. 1967, 48–51.

⁷ Elhelyezkedésük Attikában az 1. sz. mellékleten tanulmányozható.

⁸ Az újabb vélemények szerint 140 (Acharnai városi és belsőföldi részre bontásával). vö. TRAILL, A. S. 1986, 142–144.

⁹ A démosokkal foglalkozó munkák sorát Haussoullier kötete nyitja meg (HAUSSOULLIER, B. 1884), amely Hopper székfoglaló előadásáig (HOPPER, R. J. 1957) mértékadó is maradt a démoskutatásban. A modern szakirodalomból két alapvető monográfiát kell kiemelni, mint olyanokat, melyekre minden további kutatás támaszkodik: WHITHEAD, D. 1986; OSBORNE, R. 1985. Legújabban N. F. Jones foglalkozott démosfeliratokkal (JONES, N. F. 1999, különösen 100. skk. és 144.). A kötet a jelen konferenciával egy időben látott napvilágot. Eredményeit – melyek jórészt megegyeznek az én megfigyeléseimrel – már nem használhattam fel ebben a tanulmányban.

¹⁰ A démosfeliratok felhasználását is megnehezíti a hordozó sztélének, vagy magának a szövegnek a csonkulása, sérülése, ami elég sok esetben előfordult anyagomban. A szakkutatás kidolgozta a szöveg helyreállításának szabályait és módszereit, lásd pl. WOODHEAD, A. G. 1967, 67–77. A nagyon sérült feliratokat kivéve lehetséges a szövegek hiányainak biztos pótlása. Két dolog is segít a démosfeliratok rekonstrukálásban. Az egyik, hogy a 112 démosfeliratról 77 biztosan *stoikhédon* írásmódban készült, vö. WOODHEAD, A. G. 1967, 29–34; AUSTIN, R. F. 1938. Ez a stílus a sérült felirat hiányzó betűi számának meghatározásához az egyik alapfeltétel. (Szükséges még, hogy a sztélé teljes szélessége ismert, vagy becsülhető legyen.) A másik segítség a kiegészítéshez, hogy általában a démosfeliratok, de különösen két csoportjuk, a bérbeadási és kitüntetési feliratok meghatározott, máshonnan is ismert formulákat alkalmaznak. (WOODHEAD, A. G. 1967, 72–73). E két segítséggel a feliratok túlnyomó többsége biztosan rekonstruálható.

A démosfeliratok a közösség feliratai. Elkészíttetésükről és felállításukról a démos egyik legfontosabb irányító szerve, a démos tagjait magába foglaló démosgyűlés, az *agora* döntött.¹¹ A démoshatározatok nagyobb része az *agora* döntéseit örökíti meg, kisebb része egy korábban már felállított határozat rendelkezései alapján készült egyéb dokumentum (*leges sacrae, horoi*).

Démoshatározatnak azokat a démosfeliratokat nevezem, amelyek szövegéből kiderül, vagy megalapozottan feltételezhető, hogy a sztelét állítató közösség készítette, saját ügyeiről és saját használatára,¹² ezáltal közvetlenül kapcsolódnak ahhoz a közösséghez, amely elkészíttette őket, s amelynek a vizsgálatához használjuk őket. A démoshatározat megszületése közösségi döntésen alapul; a sztelé elkészülte a démos gyűlését előkészítők és az azon résztvevők kollektív emlékezetére alapozódik.

A démosfelirat elsődleges funkciója a dokumentálás, a megőrzés, ugyanakkor a tájékoztatás, s a tájékoztatás útján a közvélemény befolyásolása, formálása.¹³ (Esetenként ez a szándék megtalálható a felirat szövegében is.¹⁴) Direkt ráhatású nyilvános dokumentumforma, tartalmazván a közösség határozatát, azt közszemlére teszi ki, mindenki számára elérhető formában bocsátja közre a közösség döntését az adott ügyben. Jellemző a hely is, ahol ezek a feliratok felállításra kerülnek: a démoshatározatokat hordozó sztelék a határozatot hozó közösség területén, annak kiemelt, központi helyein, a nyilvánosság színterein kaptak helyet, ott kerültek felállításra, közszemlére. Ott voltak láthatók a közösség mindennapi valóságában, ott léteztek és fejtették ki hatásukat, azt, amire készültek: az információ megőrkítését, továbbadását.¹⁵

A határozatok intézkedtek arról is, hogy hol állítsák fel a sztelét. Forrásaim 19 esetben a démosban található egyik szentélyt (*hieron*) jelölték meg, mint a felállítás helyét.¹⁶ (Az *en* prepozíció ezekben az esetekben *-nál*, *-nél* és *-ban*, *-ben* értelemben is szerepel, tehát vagy a szentélynél, vagy a szentélyben.) 5 alkalommal a démos színházában,¹⁷ négyszer gyűlésterén,¹⁸ egy esetben *leskhéjében* (szintén gyűléstér, de beépített),¹⁹ egy alkalommal pedig a Thesmophórion felvonulási útvonalán²⁰ állították fel a sztelét. Összességében megállapítható, hogy azokon a helyeken került sor a sztelé elhelyezésére, amelyek minden démosban a leglátogatottabbak közé számítottak, a mindennapi élet legfontosabb színtereit jelentették az attikai ember számára.

A démoshatározatok keletkezése és formai jegyei

A démosgyűlés döntését valamely illetékes tisztviselő, például a jegyző (*grammateus*)²¹ még a gyűlésen rögzítette. A határozat már tartalmazta azt a kitélet is, hogy a döntés szövegét sztelére kell vésetni és azt a nyilvánosság számára fel kell állítani.²² Kijelölte azt a tisztviselőt

¹¹ WHITEHEAD, D. 1986, 86–96.

¹² A démosok felirataihoz: WHITEHEAD, D. 1986, 39–46 és 374–393 (Appendix 3. Deme Documents).

¹³ MERITT, B. D. 1940, 91. skk.

¹⁴ A kitüntetési határozat kihirdetésének célja: *hopós an Aixóneiús aei hós kallista Dionysia poiósin* – „hogy az aixónéiak mindig a legszebben tartsák meg a Dionysia ünnepségét” (SEG 36, 186, 12–13.s., vö. a többi kitüntetési felirat hasonló részével).

¹⁵ WHITEHEAD, D. 1986, 39–46.

¹⁶ IG II² 1182; IG II² 1184; IG II² 1186; IG II² 1199; IG II² 1203; IG II² 1206; IG II² 1214; IG II² 2492; SEG 2, 7; SEG 22, 116; SEG 22, 117; SEG 24, 151–152–153. A. és SEG 24, 151–152–153. C; SEG 28, 102; SEG 28, 103. B; SEG 42, 112; AE (1925–26) 168–177; SEG 34, 103; AM (1942) 7–8, No. 5. Szentély mellett: IG II² 1187.

¹⁷ IG II² 1185; IG II² 1197; IG II² 1198; IG II² 1202; SEG 36, 186.

¹⁸ IG II² 1174; IG II² 1176; IG II² 1180; IG II² 1188.

¹⁹ IG II² 2492.

²⁰ IG II² 1177. Az IG II² 1187 szteléjét a Démétérnek és Korénak szentelt Propylaiában állították fel.

²¹ *Grammateus* a démosfeliratokon: IG II² 1206, 13–14; SEG 2, 7, 20–21.

²² A formula: *anagrapσαι de tode to pséphisma en stélēi lithinēi kai stésai...* (pl. IG II² 1214, 36–37).

(ez a legtöbb esetben a *démarkhos*), akinek a feladata volt a határozat kőbe vésetése.²³ A határozat az ismert esetek egy részében megszabta a sztélé elkészíttetésére fordítható összeget és azt, hogy a fenti összeget melyik tisztviselőnek (vagy a *démarkhos* vagy a pénztárosok, a *tamiasok*) és milyen forrásból kell biztosítania.²⁴

A határozatot hordozó sztélé elkészíttetésének első lépése annak az eldöntése, hogy milyen legyen a sztélé végleges formája. A kivitelezéssel megbízott tisztviselő döntött arról is, milyen minőségű szöveg és milyen díszítés kerüljön a sztélére. Ezután került sor a megfelelő minőségű és méretű kő beszerzésére.

A démoshatározatokat hordozó sztélé általános formája a hosszúkás téglalap alakú vékony kőlap. Jellemző sztéléméretek: kb. 50 cm magas, 30–40 cm széles, vastagsága a 12 cm-t ritkán haladja meg. Ha ezektől az adatoktól és formától jelentősen eltér a kő, akkor joggal gondolhat a kutató arra, hogy nem sztélén helyezkedett el a felirat, hanem például fogadalmi szobor talapzatán, amelyet a kitüntetett állíttatott saját magának. Az is valószínűsíthető, hogy az ilyen sztélén elhelyezkedő szöveg kitüntetési határozat. Két jellemző példa az átlagostól eltérő kőméretekre: SEG 22, 116 (= *Agora Inv. No I 6969*) m: 1,425; sz: 0,37; v: 0,25 cm; SEG 22, 117 (EM 13319) m: 0,54; sz: 1,02; v: 0,38. Mindkét bázison kitüntetési határozat található.

A sztélék anyaga a legtöbb esetben pentelikoni márvány.²⁵ Az anyag kedveltségét bizonyítja, hogy távolabbi vidékekről, Attika legdélebbi részéből, Sunionból is került elő ilyen anyagú sztélé.²⁶

A démosfeliratok díszítésének három alapfajtaját különböztetjük meg.

1.) A legáltalánosabb az *aetóma*, a sztélé tetején elhelyezkedő, *tympanont* tartalmazó háromszögű díszítőelem.²⁷ A démosfeliratokon nem található nyoma a *tympanon*ban sem dombozműves, sem festett díszítésnek. Az egyéb epigráfiai emlékek között ritkán, de található dom-

²³ Határozat leírását, kőbe vésetését és felállíttatását a *démarkhos* egyedül intézi: IG II² 1182, 16–19; IG II² 1188, 31–32; IG II² 1193, 27–31; IG II² 1197, 18–21; IG II² 1198, 18–22; IG II² 1199, 13–16; IG II² 1203, 17–20; SEG 22, 116. 23–27; AE (1925–26) 168–177, 12–18; SEG 34, 103, 25–28. *démarkhos* és *tamias(ok)* együtt: IG II² 1176, 25–27 (Stroud új sorszámozása!); IG II² 1202, 18–21. *démarkhos* (és a szentély papja ellenőrizi): SEG 28, 103, 47–49. *démarkhos* és horistai: IG II² 1177, 21–23. *Démarkhos* és *ephébosok* szülei (*tous pateras tón paidón*): IG II² 1187, 23–29. *Démarkhos* és adományozó démospolgár: IG II² 1180, 21–25. *Tamias*, vagy *tamiasok*: IG II² 1185, 5–8; IG II² 1212, 10–12; IG II² 2492, 20–23; SEG 36, 186, 10–11; SEG 28, 102.

²⁴ A legjellemzőbb példák: IG II² 1182, 21–22: *antigraphheus* ad 30 drakhmát a démostagok jövedelméből (*apo tés prosodou*); IG II² 1206, 16–19: *démarkhos*, 20 drakhma; SEG 34, 103, 28–31: 20 drakhma és *tamias*; IG II² 1186, 33–34: *démarkhos*, 10 drakhma; SEG 28, 103, 49–51: *démarkhos* és 10 drakhma az isten (Héraklés) jövedelméből (*ek tés tou theou prosodou*).

²⁵ A feliratok anyagáról: GEORGIADÉS, A. N. – PRITCHETT, W. K. 1965, 400–440. Vö. még HERZ, N. – PRITCHETT, W. K. 1953, 71–83; HERZ, N. – WENNER, D. B. 1978, 1070–1072.

²⁶ IG II² 1180. A 101 sztéléből 52 biztosan vagy nagy valószínűséggel pentelikoni márvány. A másik, nagy biztonsággal meghatározható anyag a hyméttosi márvány. Tizenhárom sztélé készült ebből a fajtából. A további példák nem kötődnek szorosan egy meghatározott bányához. Fehérmárvány 6, szürkésfehér márvány 7, kékesszürke márvány 2, közelebből nem jellemzett márvány 9 esetben. Thorikosi helyi márvány egy esetben. Kősztélé 5 esetben. Nem meghatározott hordozó anyag 6 esetben. Előfordul még agrilezai szürkemárvány (IG I³ 8, Sounion, de a felirat első kiadója, Peek szerint ez is pentelikoni; vö. PEEK, W. 1934, 35). A többi sztélé anyagának meghatározása nem található a publikációkban, vagy elveszett sztélékről van szó, ahol a kő anyagának a vizsgálata már nem lehetséges.

²⁷ *Aetóma* vagy maradványa: IG II² 1362; SEG 21, 519; IG II² 2493; SEG 24, 151–152–153; IG II² 2498; IG II² 1199; IG II² 1200; IG II² 1201; SEG 36, 186; IG II² 1203; IG II² 1186; IG II² 1191; IG II² 1205; SEG 34, 103; SEG 2, 7; IG II² 1178; IG II² 1179; SEG 32, 147; IG II² 1204; IG II² 1214; SEG 21, 520.

borműves díszítésű *aetóma*.²⁸ Festett *tympanon*ja van az ún. Niinnion-táblának.²⁹ Egy esetben az *aetóma* helyett *palmetta* található a sztélé tetején.³⁰

2.) Ritkább díszítés a dombormű. Alakos, jelenetes ábrázolások általában az *aetóma* (ha van) és a felirat között helyezkednek el.³¹ Tárgyukban mindig kapcsolódnak a felirat tartalmához, így például a kitüntetési határozatokon lévők koszorúzási jelenetet örökítenek meg. Az egyszerűbb reliefdíszítés szintén kitüntetési határozatokon fordul elő, ez az adományozott koszorút megjelölő domborműves koszorúábrázolás.³²

A démosfeliratok körében eddig ismeretlen, példa nélküli domborműdíszítésű sztélé került elő Eleusisből.³³ Egy talapzaton álló *lebés* található rajta, ami a határozat két része között helyezkedik el.

3.) A legegyszerűbb díszítési mód, ami egyben a felirat olvashatóságát is biztosítja, a betűk színezése. Két példám van az V. századból,³⁴ amelyeken bizonyos, hogy alkalmazták ezt a díszítést.³⁵

A felirat felvésésének módjáról és a díszítőelemekről történt megállapodás után a kőfaragó elkészítette a sztélét. A kőlap felületét simára csiszolta, oldalát durva vésővel lenagyolta. Hátlapját csak akkor munkálta meg alaposabban, ha a feliratot nem falban, hanem szabadon kívánták elhelyezni, vagy ha a sztélé mindkét oldalára szükség volt (akár a határozat hosszúsága, akár a későbbi felhasználás szándéka miatt).

A sztélé és a szükséges díszítések elkészítését követte a felirat szövegének felvésése. Nem érthetők egyet Haussoullier-vel,³⁶ aki gondatlansággal, nemtörődomséggel vádolja a démosfeliratok vésnőkeit. Az átlagot tekintve jó minőségű, néhány esetben pedig kifejezetten szép betűmegformálással és -elrendezéssel találkozunk a démosok feliratain.³⁷ A szövegek közül 77 *stoikhédon* stílusban készült, ami már eleve rendezettséget jelent és a többiek között is található nagyon szépen vésett kitüntetési határozatok és más szövegek.³⁸ Ez persze nem jelenti azt, hogy egyáltalán nincs csúnya démosfelirat. Néhány sztélén nagyon gyenge a betűvésés minősége,³⁹ és van olyan is, ahol a helyesírásra sem ügyeltek.⁴⁰ (Az utóbbi azért különös, mert nyilvánosság elé kerülő feliratokról van szó.)

A sztélé elkészülte után az illetékes tisztviselő ellenőrizte és átvette a munkát. Sajnos, a feliratok bekerülési költségeiről a források elég kevés információt tartalmaznak. Az általános ösz-

²⁸ TOD, M. N. 1946–50, 204, 303–307.

²⁹ MYLONAS, G. E. 1961, 213–221, 88. kép.

³⁰ *Palmetta* az *aetóma* helyén: SEG 28, 102.

³¹ Dombormű-díszítés démosfeliraton: SEG 21, 519; IG II² 1202; SEG 36, 186; SEG 28, 102; IG II² 1187; IG II² 1193; IG II² 1190. Vö. LAWTON, C. L. 1984.

³² Koszorúábrázolás: egy koszorú: IG I³ 245; SEG 28, 103; IG II² 1207; IG II² 1188; AM (1942) 7–8, No. 5., SEG 2, 7; IG II² 1214; IG II² 1208; két koszorú: IG II² 1202; SEG 36, 186; IG II² 1173; három koszorú: IG II² 1203 (eredetileg hat koszorút véstek erre a felíratra, ma már csak három látható).

³³ SEG 28, 103.

³⁴ IG I³ 248 és IG I³ 258.

³⁵ A betűk festésének késői (317/6-ból származó) példája: IG II² 1200. A felíratról készült *squeeze*n (a *squeeze* magyarra nehezen fordítható szakkifejezés, a régebbi régészeti szakirodalomban a pacskolat szó található; újabban: lenyomat) a hátoldal néhány betűjénél kivehető a vöröses elszíneződés, ami az eredeti festés nyoma. Ugyancsak valószínűsíthető a színezés a IG II² 1180 esetében is.

³⁶ HAUSSOULLIER, B. 1884, 65.

³⁷ Pl. IG II² 1356, vagy IG II² 1185.

³⁸ SEG 36, 186.

³⁹ IG II² 1210 vagy IG II² 1211. B.

⁴⁰ HAUSSOULLIER, B. 1884, 65, 186. (IG II² 1183-ról és IG II² 1187-ről).

szeg, amit a határozatokban a sztélére íratás költségeként biztosítanak, 10–30 drakhma.⁴¹ Valószínű, hogy ez az összeg az elkészítés teljes ára volt, tehát a nyersanyag, a szállítás és a munka díja együttesen,⁴² és nem csak a szöveg felírásának díja, ahogy a határozat szó szerint (*eis tén anagraphén*) tartalmazza.⁴³

A felállítással, a nyilvánosságra kerüléssel a démosfelirat elnyerte végleges formáját, és megkezdte betölteni azt a funkcióját, amire létrejött, amiért létrehozták.

A démoshatározatok típusai tartalmuk alapján

A. Gazdasági feliratok

A démos, amellet hogy politikai és közigazgatási szervezet, önállóan gazdálkodó közösség is. Tagjai kollektívumként, a saját magántulajdonuktól elkülönített köztulajdont is birtokolnak.⁴⁴ E közös tulajdon formái a legkülönbébbek lehettek. Az ingatlanoktól (termőföld, szentélykert, *temenos*, legelő, kőbánya, lakóépület, szentélyek és templomok, oltárok, színház) a termeléshez szükséges felszerelésekig és a pénzvagyongig mindenféle tulajdontárggyal találkozhatunk a démosok tulajdontárgyai között.⁴⁵ A köztulajdon kezeléséről, a démos érdekeinek megfelelő felhasználásáról, vagy gyarapításáról alapvetően és végső fokon a démosgyűlés, az *agora* döntött. A gazdálkodás menetéről, szervezéséről és szabályozásáról a gazdasági feliratok két fő csoportja, a pénzügyi és a bérbeadási feliratok adnak részletes képet.

A.1. Pénzügyi határozatok

A pénzügyekkel foglalkozó feliratok három fajtáját különböztethetjük meg. Az első az *agora* pénzügyekkel foglalkozó határozata (8 felirat).⁴⁶ A második a pénzjegyzék, a templomokban, szentélyekben elhelyezett pénzvagyongig nyilvántartása (3 felirat).⁴⁷ A harmadik fajta pénzügyi felirat a *horos*, a jelzálogkö (5 felirat).⁴⁸

A pénzügyi feliratok keletkezésük szempontjából két időszakhoz tartoznak. Az első szakasz az 5. század hetvenes éveitől a húszas évekig tart, a másik a 4. század hatvanas és harmincas évei közötti harminc-negyven év. Az előbbi szakaszba 7, utóbbiba 4 felirat tartozik (a *horosok* datálása bizonytalan, a 4. század közepétől a század második feléig számolhatunk előkerülésükkkel.)

A pénzügyi feliratok első két fajtájának időbeli elhelyezkedésében megfigyelhető egy sajátosság. A szentélyekben, templomokban elhelyezett pénzvagyongig jegyzéke és az ezekkel kapcsolatos határozatok az 5. században keletkeztek, míg a 4. századból származnak a pénzkezelés módjáról, a pénzügyekkel foglalkozó tisztviselők kötelességeiről és ellenőrzésükről, valamint a pénzkölcsönzésekről szóló határozatok. Ugyancsak a 4. századból kerültek elő a *horosok*, amelyek ilyen összefüggésben szintén aktívabb pénzügyi tevékenységre utalnak. (A *horosok*, mint jelzálogkövek, konkrét pénzügyi műveletek, a pénzvagyong kölcsönadásának forrásai.)

Feltűnő, hogy az *astyhöz* tartozó démosok nem folytatnak jelentős pénzügyi tevékenységet, pontosabban ennek feliratos nyoma nem maradt. Felirataim között városi démos mindössze egy *horossal*⁴⁹ képviselteti magát: Kerameis ad kölcsön 300 drakhmát, tehát átlagos, magasnak

⁴¹ Lásd a 24. jegyzetben hozott példákat.

⁴² A kőmunkák áráiról, munkabékekről és anyagköltségekről lásd: SZILÁGYI J. GY. 1962, 111–119.

⁴³ Vö. a 22. és 24. jegyzettel.

⁴⁴ NEMES Z. 1980, 3–8.

⁴⁵ NEMES Z. 1980, 3–8.

⁴⁶ IG I³ 253–254. B; IG I³ 8, A–B; IG I³ 245; IG I³ 258, 11–40. s., IG II² 1183; IG II² 1174; IG II² 1175; IG II² 2492, 31–47. s.

⁴⁷ IG I³ 248; IG I³ 253–254. A; IG I³ 258, 1–10. s.

⁴⁸ IG II² 2670; IG II² 2761 B., Agora 19, No. H 92., Agora 19, No. H 99; SEG 19, 181; SEG 19, 181.

⁴⁹ LALONDE, G. V. – LANGDON, M. K. – WALBANK, M. B. 1991, No. H 92.

semmiképpen nem nevezhető összeget. A biztosíték egy ház (jellemzően nem földbirtok!) és az ügylet *prasis epi lysei*, a visszavásárlás jogával került lebonyolításra. Ezen a *horoson* kívül nincs más felírtos példa városi démos pénzügyi aktivitására, és ugyanez a helyzet a bérbeadási feliratok esetében is: Peiraieust leszámítva (ahonnan egy földbérleti határozatot és színházának bérbeadási határozatát ismerem) nem találtam városi démost, amely bérbeadási szerződést, bérleti kiírást, vagy más, bérlettel kapcsolatos határozatot felíraton megörökített volna.

A.2. Bérbeadási határozatok

A bérbeadási feliratok, akárcsak a pénzügyi feliratok, a démos gazdasági életével, gazdálkodásával kapcsolatos dokumentumok. Alapformájuk a határozat, tehát az *agora* rendelkezése, de találtam közöttük megegyezéseket (*synthékai*) is. Utóbbiak szintén az *agora* határozata alapján készültek és tartalmazzák annak szövegét.

A bérbeadási feliratok tárgya a bérbeadás (*misthósis*)⁵⁰, az a gazdasági művelet, amely során a démos tulajdontárgyai közül némelyeket meghatározott bérleti díj ellenében, adott időre, magánszemélynek, vagy magánszemélyeknek használatra átenged, tulajdontárgya birtokjogáról ideiglenesen lemond. Bérletnek vettem azokat az eseteket is, ahol a megegyezés a *vásárlás*, *vásárló* szavakat tartalmazza, de a körülményekből kiderül, hogy nem tényleges adásvételről, hanem csak időleges tulajdonjog-átruházásról van szó.

A bérbeadási feliratok időbeli eloszlása feltűnő és figyelemreméltó. 8 démos bérleti határozata áll rendelkezésemre és a 17 felirat közül egyik sem készült korábban a 350-es éveknél. Eloszlásuk a fél évszázadon belül egyenletesnek mondható.

Ugyanazzal a jelenséggel találkoztam, mint a démosfeliratok időbeli eloszlásának vizsgálatakor. Az egybeesés nem lehet véletlen. A bérleti határozatok későbbi elemzése magyarázatot, vagy legalább részleges indoklást adhat a démosfeliratok elkészültének időbeli koncentrálódására is.

A nyolc bérbeadó démos közül 7 ismert. Ezek a következők (zárójelben a feliratok száma): Aixóné (3), Akharnai (3), Eleusis (2), Peiraieus (2), Prasiai (2), Rhamnus (2), Teithras (2). A hét ismert démosból hat vidéki közösség és csak Peiraieus szerepel bérbeadóként az *asty* démosai közül, amint ezt már korábban jeleztem.

A bérbeadási feliratok három típusa különböztethető meg a bérbeadott tulajdontárgy fajtája szerint: földbérlet, ingatlan bérlete és jövedelem bérbeadása.

B. Kitüntetési határozatok

A kitüntetési feliratok a legmagasabb forrásértékű feliratcsoport a démos-epigráfiában. Következik ez nagy számukból – 55 kitüntetési felirat van anyagomban –, és abból, hogy a legtöbb ép felirat ebből a csoportból maradt fenn. A közösség életére, mindennapjaira a legátfogóbb képet e források adják. A kitüntetési feliratok alapján tanulmányozhatjuk a démosgyűlés határozatának formáját, a felirat elkészítésének menetét, elkészülte utáni sorsát. Megtudjuk, mit tartott értékesnek a közösség a démosban; részletes leírást kapunk a közfunkciók nagy részéről, a tisztviselőkről, feladataikról és kötelességeikről és a démos kiadásainak nem csekély részét kitevő kitüntetési költségekről. Hallunk továbbá a démosban megrendezésre került ünnepekről és színházi előadásokról.

A kitüntetési feliratok formailag egységes, homogén csoportot alkotnak. Szinte kivétel nélkül a démosgyűlés határozatai. Néhány esetben nem biztos, hogy a démos a sztélé készíttetője.⁵¹ Ilyenkor a sztélé jellegéből arra lehet következtetni, hogy a kitüntetett személy saját költségére

⁵⁰ Vö. BEHREND, D. 1970, 102. skk.

⁵¹ IG II² 1156; IG II² 1189; SEG 22, 117.

fogadalmi szobrot állíttatott a kitüntetése emlékére, és annak alapzatára vésette az őt kitüntető határozat szövegét.

A kitüntetési határozatok démosonkénti eloszlása a következő (zárójelben az egynél több felirat száma): városi démosok: Peiraieus (2), Epiképhisia, Halimus, Kydathénaion, Melité. Bizonytalan démosú, de a lelőhelyből valószínűsíthető még: Erikeia, Themakos. Nem az *asty* démosai: Eleusis (11), Aixóné (7), Akharnai (4), Halai Aixónidés (3), Ikaria (3), Athmonon (2), Halai Araphénides (2), Sphéttos (2), Teithras (2), Thorikos (2), Eitea, Gargéttos, Képhisia, Kydantidai vagy Iónidai, Lamptrai, Myrrhinus. Bizonytalan: Anagyros (1).

Mintegy 23 démos kitüntetési határozatait ismerjük. Feltűnő, hogy a városi démosok ritkán alkalmazták ezt a megtisztelési formát, legalábbis a fennmaradt feliratok alapján ezt mondhatom. A másik megfigyelhető sajátosság: majdnem ugyanazok a démosok állítanak kitüntetési feliratokat, amelyek már más felirataikkal is szerepelnek a vizsgálatban.

A kitüntetési feliratok időbeli eloszlása figyelemre méltó, kapcsolódik a korábbi megfigyelésekhez. Két, bizonytalan datálású feliratot kivéve⁵², összes kitüntetési határozatom a 4. század második felében készült. Nem maradt fenn kitüntető démosfelirat az 5. századból és a 4. század első feléből sem.

C. Kultuszfeliratok

A démos nem egyszerűen közigazgatási egység, hanem a korábbi faluból kifejlődött közösség, amely démospolgárokból áll. Kollektívumként való létezésének egyik igen lényeges eleme, hogy tagjait a vallás, a kultuszok közössége is összeköti. Nemcsak a minden athéni polgár részére kötelezően tisztelt „állami” istenek kultuszáról van itt szó, hanem azokról az egyes démosokra jellemző kultikus cselekményekről, közösen tartott áldozatokról (pl. a démos névadó hērósának kultuszáról), amelyek többnyire különböznek a más démosokban találhatóktól.⁵³ Kultuszélete olyannyira sajátja a démosnak, hogy az áldozatokon és ünnepségeken való részvételre csak a démostagoknak volt joga, kizártak belőle minden idegent.⁵⁴ A kultuszélet szervezése és lebonyolítása a démos tisztviselőinek egyik legfontosabb feladata,⁵⁵ s a közös áldozatok és ünnepek költsége a közös tulajdonból származó jövedelem jelentős részét kötötte le.⁵⁶

A kultuszélettel kapcsolatos feliratokat, formai okokból, két csoportba osztottam. Az egyikbe azok a határozat-formájú feliratok tartoznak, amelyeket a kultuszélet egyes kérdéseiben, többnyire egy-egy áldozat vagy ünnepség megrendezése kapcsán készítettek, és a démosgyűlés határozatát tartalmazták.⁵⁷ A másik csoport a *lex sacra* feliratok.⁵⁸ Ezek szintén az *agora* határozata alapján készültek, naptárszerű formában tartalmazták a démosban tartandó

⁵² IG II² 1173; IG II² 1178.

⁵³ HAUSOULLIER, B. 1884, 151–153. Újabban MIKALSON, J. D. 1977, 433; PARKER, R. 1987, 138. skk.

⁵⁴ A nem démospolgárok kizárásához (a démos ünnepeiből és áldozataiból) bizonyíték a kitüntetési határozatokban megtalálható kedvezmény: ha a kitüntetett személy nem a démos tagja, a kitüntetés után részt vehet a démos által rendezett áldozatokon, részt kap az áldozati állat húsából és fizetheti, mert fizetnie kell a démostagok kötelező áldozati hozzájárulását. IG II² 1187, 20–23. *nemein de autói kai merida ek tón hierón kathaper Eleusiniois ton démarkhon* IG II² 1204, 11–16: *kai dounai autói ateleian kai nemein autói krea en tois hierois hois an thyósin hoi démotai*. Vö. IG II² 1214, 11–17 és AE (1925–26) 168–177, 8–10. A húsosztáshoz: IG II² 1183, 32–34; IG I³ 244, 4–9.

⁵⁵ HOPPER, R. J. 1957, 14–15.

⁵⁶ Vö. IG I³ 258, 3–9.

⁵⁷ Kultuszhatározatok: JGII 1177; JGII 1184; JGII 1195 + JGII 620 + SEG 44, 42; JGII 1362; SEG 21, 519; JG I 244; AEG 21, 541; SEG 33, 147; JG I 250; JGII 1356; JGII 1363; JGII 1358; SEG 21, 542; SEG 36, 206; JGI 243.

⁵⁸ *Leges sacrae*: 6–15.

áldozatok és ünnepek megrendezésének legfontosabb előírásait. Megtalálható bennük az istenség vagy hős neve, akinek tiszteletére az áldozatot bemutatták, az áldozat helye, tárgya, módja és költsége. E feliratcsoport fontosságát, a bennük foglalt értékes információkon kívül az adja, hogy többségük századunkban került elő; kiegészítik és sokszor módosítják a démosok vallási életéről alkotott korábbi képet.

Mindkét feliratcsoport időbeli eloszlása egyenletes a vizsgált két évszázadon belül. Nem ez a helyzet a démosokhoz köthetőség vonatkozásában. Lehet, hogy a véletlen műve, de kimutatható, hogy a kultuszhatározatok (az egy vidéki, ikariai határozatot kivéve,⁵⁹ amely a Dionysos-ünnepekkel kapcsolatban tartalmaz pénzügyi rendelkezéseket) az *asty* démosaihoz kapcsolódnak, míg a *leges sacrae* típusú feliratok kivétel nélkül az *asty* körzetén kívül eső démosokhoz. Ez a szóródás azt jelezheti, hogy a kultuszélet szabályozásának formájában különbség volt a központhoz közelebbi és távolabbi démosok között.

A kultuszfeliratok információit (a viszonylag kis feliratszám ellenére) az teszi jelentőssé, hogy a démos kultuszéletének rendszere – mint minden vallási jellegű kérdés az antikvitásban, azon belül is az agrárközösségekben – konzervatív, ősi szokásokon alapszik. Ilyen értelemben a vallási-kultikus életéről szóló démoshatározat már régóta létező gyakorlat valami okból történő újraszabályozása, vagy újrarögzítése.

A démosfeliratok térbeli és időbeli eloszlása, ennek sajátosságai és jelentősége

A feliratokkal kapcsolatos, ún. másodlagos információk több szempontból is fontosnak tűnnek. Ezeknek az adatoknak az ismerete, rendszerezése és értékelése egyrészt azért jelentős, mert segítségükkel tisztázható egy sor elvi-elméleti és módszertani kérdés, mint például az, hogy beszélhetünk-e tulajdonképpen *általában vett démosról*, vagy csak az egyes démosokra vonatkozó információ őrződött meg számunkra a klasszikus kori attikai vidéki életből.

A 101 sztélé eredeti lelőhelye vagy feltárási helye a következő. Athén: Agora: 4, Akropolis 1, Dipylon 1, Pnyx 1, Théseion 1, Athénen belül meghatározatlan 1; Aixóné (Trakhónes körzete) 3, Agios Kosmas 1, Dionyso 4, Eleusis 14, Glyphada 1, Grammatiko 1, Haliki 2, Ieraka 1, Kamatero 2, Kara 1, Képhisia 1, Kitsi (v. -Pigadi) 2, Koróni 1, Koropi 1, Kukuvaones 1, Kukunari 1, Kypseli 1, Liopesi 2, Lutsa 1, Markopulo 1, Menidi 6, Merenda 1, Olymbos 1, Peiraieus 1, Philati 1, Philia 1, Pikermi 6, Porto Rapti 1, Rhamnus 4, Sokhória 1, Sunion 3, Spata 2, Thorikos 4, Trakhónes 6, Vari 1, Varybobi 2, Vuliagmeni 4, ismeretlen lelőhelyű sztélé: 10.

A 101 sztélén található 112 démosfeliratról 103 biztosan kapcsolható egy-egy konkrét démoshoz. A topográfiai eloszlás a 2. sz. mellékletekben található.

A vizsgált démosfeliratok 38, beszámítva a 2 bizonytalan, összesen 40 démoshoz tartoznak. Ez az előfordulási arány jónak mondható. Vizsgált időszakomban 139 démos alkotta azt a csoportot,⁶⁰ amely delegátusokat küldött az ötszázak tanácsába, a *bouléba*, tehát ezek tekinthetők az ún. kleisthenési démosoknak. E 139-nek a 40 28,7%-a, tehát több mint minden negyedik attikai démosból van felirat.

Az adatokat térképen tanulmányozva azt látjuk, hogy Attika minden táji körzete legalább három démosszal szerepel anyagomban, és a sztélék számának eloszlása ugyancsak egyenletes. Az *asty* és környéke, vagyis a városi tritücsök démosai 14 sztélével, a Mesogeia 18, a nyugati és keleti Paralia 20 és 19, a Diakria 19, az eleusisi medence 15 sztélével szerepel.

A démosfeliratok területi eloszlásából levonhatók további következtetések is. Mutatják azt, hogy a feliratállító – és ennek tükrében intenzív közéletet élő – közösségek Attikán belül egyenletesen helyezkednek el. Nemcsak az „urbánusabb”, kisvárosi közegekben mutatható ki a feliratál-

⁵⁹ IG I³ 253–254. B.

⁶⁰ WHITEHEAD, D. 1986, 17–22; TRAILL, J. S. 1975, 109–112. De vö. TRAILL, J. S. 1986, 142–144.

lítás gyakorlata, hanem Attika minden táji körzetében, a vidéki agrártelepüléseken és a tengerparti kisvárosokban is. Nemcsak a központ, az *asty*, hanem az attól fizikális és mentális távolságban található falvak is alkalmazták a közösségi információ rögzítésének és átadásának ezt a gyakorlatát. Az adatokból kiderül, hogy a 139 attikai démosból a vizsgálatomban felirataikkal szereplő 40 megfelelő módon képviseli a többit. Az adataikból kiolvasható általános következtetések az attikai démosra általában érvényes következtetéseknek foghatók fel.

A démosfeliratok kronológiai eloszlása

Az arkhón nevét, vagy egyéb, időben elhelyezhető adatot tartalmazó felirat keletkezési időpontja biztosan meghatározható.⁶¹ A démosfeliratok hozzávetőlegesen fele ennek alapján datálható konkrét időpontra. A többiek esetében az időpont meghatározásához a felirat betűinek formáján és a betűvésés stílusjegyeinek változásán alapuló relatív kronológiát használ az epigráfia.⁶² Ez a módszer meglehetősen elterjedt, bár eléggé tág határok között adja meg egy-egy felirat keletkezési idejét; esetenként előfordul a 20–50 éves periódusra datálás.

A vizsgált feliratok kronológiai eloszlását az alábbi táblázat tartalmazza.⁶³

Korszak vagy „intervallum”	Konkrét dátummal meghatározható feliratok száma	Konkrét dátummal nem meghatározható feliratok száma
5. sz. első fele	480–475; 470–460; 460 körül; 460–450	
5. sz. második fele	450–440; 450–430; 450–425; 440–415; 420 körül	
4. sz.		5 darab felirat
4. sz. első fele	400 körül	
4. sz. közepe előtt	400–350; 385–370; 375–350; 360 körül; 367/6	6 darab felirat
4. sz. közepe		16 darab felirat
4. sz. második fele	4. sz. közepe után; 4. sz. közepe után	10 darab felirat
4. sz. vége	330–270	12 darab felirat
350–340	350–330; 346/5	
340–330	340 után; 339/8; 334/3; 333/2; 333/2; 333/2; 332/1; 332/1; 331/30; 331/30	
330–320	330 körül; 330 körül; 330 körül; 330–25; 327/6; 326/5; 326/5; 325/4; 324/3; 321/20; 321/20	
320–310	320/19; 319 után; 319/8; 317 előtt; 317/6; 315/4; 313/2; 313/2	
310–300	300 körül; 300 körül	

⁶¹ WOODHEAD, A. G. 1967, 58.

⁶² WOODHEAD, A. G. 1967, 62–66.

⁶³ A táblázat első oszlopa 350-ig ötvenéves, 350 és 300 között tízéves szakaszokat, korszakokat tartalmaz, amelyekbe a pontosan vagy megközelítő pontossággal datálható feliratok helyezhetők el. (Ezek a feliratok a harmadik oszlopban találhatók, amelyben minden felirat a rá vonatkozó dátummal szerepel.) A második oszlopban a bizonytalan datálású feliratok intervalluma található, s vele egy sorban, a negyedik oszlopban, az ebbe az intervallumba datálható feliratok száma.

A táblázat fontosabb információi a következők:

– a kleisthenési reformot követően aránylag hamar megjelenik az első démosfelirat, jelölve annak, hogy megindult a démos közösséggé szerveződése. Nem nagy számban, de ismerünk démosfeliratokat ebből a periódusból. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül a történeti körülmények sajátossága sem; az, hogy a vidéki, a városfalakon kívüli életet, tehát a démosok normális működését akadályozta a bizonytalan külpolitikai helyzet, a háborús állapot, majd a tényleges perzsa támadás és az azt követő pusztítás;

– ugyanakkor a feliratok időbeli eloszlását tanulmányozva feltűnik, hogy kiugró aránytalanság található a klasszikus kor két évszázada, az 5. és 4. század vonatkozásában. Ezen belül is a feliratok nagy része a 4. század második felére datálható. Az összes vizsgált felirat 67%-a, 75 felirat a 4. század második felében keletkezett.

A megfigyelt kronológiai eloszlást nem lehet a feliratok véletlenszerű előkerülésével magyarázni. Annál a szóródás nagyságrendje sokkal feltűnőbb. Amint a bevezető részben megállapítottam, a démosfelirat elkészülte, megjelenése történeti tény, történeti tartalom kifejezője. Egy adott időszakban a feliratok számának hirtelen megnövekedése is az. Felirataik időbeli eloszlásából és ezen belül tematikai koncentrációjából következően a 4. sz. közepétől az attikai démosok életében valamilyen változás történik: a feliratállítási gyakorlat módosulása gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatok hatására következik be.

A démosfeliratok és a történelem

A IV. század közepétől az ismert történeti folyamatok és események (a szövetséges háború, a harmadik szent háború, a philokratési béke és a második tengeri szövetség végleges feloszlata, majd a khairóneia-i csatavesztés) következtében az athéni gazdaság és társadalom nehéz helyzetbe került.⁶⁴ A szorosok és a legfontosabb tengeri útvonalak feletti ellenőrzés elvesztése, majd Philippos hódításai miatt külső gazdasági kapcsolatai szétzilálódtak. A lehetséges válasz (és Khairóneia után az egyetlen reális lehetőség) a belső, attikai erőforrások minél teljesebb kiaknázása volt, részben a közvetlen gazdasági feladatok megoldása, részben a majdani megerősítés, a szigetvilág feletti katonai-politikai vezető szerep visszaszerzése érdekében.

Gazdasági téren két politikus tett a legtöbbet ezeknek a céloknak az eléréséért, tulajdonképpen már a század közepétől, a bajok kezdetétől. Az egyik Eubulos,⁶⁵ aki 356-tól lett a *theórikon*-alap bizottságának elnöke. Ezt a funkcióját gyakorlatilag 344-ig tartotta kézben, és ezáltal befolyást gyakorolt több más gazdaságirányítási tisztségre is. Személyében először került az állam élére gazdasági szakember, akinek a tevékenysége, amellettt hogy szakszerű, nem volt az egyéves hivatali periódus korlátaiba szorítva, s aki nemcsak egy feladatkört látott el, így maradandó nyomot hagyhatott az állam gazdasági életében.

Még inkább ilyen vezető személyiség volt Lykurgos.⁶⁶ Funkciója (*tamias ho epi tén dioikésin*, 338-tól 326-ig) erőteljes koncentrációja további tisztségeknek. Egyértelmű felügyelete alá tartozott az állami bevételek (*ta perionta khremata*) ellenőrzése. Rokonai vagy támogatói foglalták el a többi vezető pozíciót a gazdasági élet irányításában (sógora, Kallias volt a hadipénztár felügyelője, *tamias tón stratiótikón*; elvbarátja, Démostenész pedig a *theórikon*-alap bizottságában – *hoi epi tón theórikón* – volt hangadó).

A két politikus tevékenysége idején, a 356–326 közötti harminc évben jelentős változások következtek be az athéni gazdasági életben. Eubulos és Lykurgos mindenekelőtt a pénzügyi

⁶⁴ A történeti háttérhez lásd SEALEY, R. 1955, 74–81; SEALEY, R. 1977, 438–491; MOSSÉ, Cl. 1973, 41–101. A gazdasági következményekhez lásd: MOSSÉ, Cl. 1973, 41–49, 81–86, 90–96; AUSTIN, M. M. – VIDAL-NAQUET, P. 1977, 147–155.

⁶⁵ Eubuloshoz lásd CAWKWELL, G. L. 1963, 47–69; MOSSÉ, Cl. 1973, 54–55.

⁶⁶ Lykurgoshoz lásd MITCHEL, F. W. 1970, különösen 28–52; MOSSÉ, Cl. 1973, 81–87.

stabilitást állították helyre, olykor igen kemény eszközökkel. A bevételek növelése érdekében szigorú ellenőrzést vezettek be a kiadások nyilvántartásában és a tisztviselők elszámoltatásában. Másrészt, minden lehetséges jövedelemforrást kihasználtak, a bányaművelés reformjától kezdve a földek, köztük a templomi földek bérbeadásán át egészen a magánvagyonok megcsapolásáig. (Jellemző a helyzet szigorúságára az anekdota: Lykurgosról még azt is feljegyezték, hogy az áldozatok után az áldozati állatok bőrét is eladatta.)⁶⁷

A két politikus működése, ha eredeti céljukat, Athén katonai-politikai hatalmának visszaszerzését nem is érték el, mégis nagy jelentőségű volt Athén számára. A polis a század harmadik harmadában gazdagabb volt, mint valaha, legalábbis az eredmények ezt mutatták. Az állam évi bevételeinek összege elérte az 1200 talantont: több volt ez, mint a periklési időszakban a szövetségesek adójával kiegészített jövedelem. Nagyszabású építkezések (templomok, színházak, középületek, gymnasion, stadion) és fényes külsőségek közepette megtartott ünnepségek, ragyogó színházi előadások és állami kultuszok jelezték, hogy Athén ismét a régi fényében ragyog. Ezenkívül Peiraieusban új fegyvertár, új hajódokkok, bennük 400 hadihajó, az Akropolison fegyverkészletek, a polgárság soraiban az *ephébia*-rendszerben kiképzett katonák sokasága – mind azt mutatja, hogy visszatért a nagyság kora. Nem Athénen múlt, hogy ez a nagyság a – sorsszerű? – történelmi véletlen játéka folytán csak látszatnak bizonyult. Nem sikerült a makedón iga fegyveres lerázása, ugyanakkor az is tény – és ez a kialakult társadalmi kohézió erejére utal –, hogy sem a polis politikai felépítménye, sem társadalma nem omlott össze a lamiai háború után, nem tört ki politikai forradalom, nem mutatható ki társadalmi elégedetlenség a városban és Attikában.

Az attikai démosok feliratain megfigyelt 4. századi változások arra utalnak, hogy a démos adaptálta gazdaságában azokat az elveket és módszereket, amelyeket az athéni állam gazdálkodása ebben az időszakban dolgozott ki és használt. A gazdálkodás lényegi vonása a démosokban is a belső erőforrások kihasználása, egyfajta „intenziválódás”. Ennek számos jelét tapasztalhatunk, eszközökben, módszerekben és elvi síkon egyaránt.

Az időbeli egybeesésen, a módszerek és eszközök hasonlóságán túlmenően ennek az adaptációnak közvetlen bizonyítékai is vannak. A démosfeliratokon, a gazdasági és kitüntetési határozatokon megjelennek azok a szakkifejezések, amelyek az időszak gazdaságirányítási gyakorlatának termékei. A legfontosabb kifejezés maga a gazdálkodás, a *dioikésis*. A szó, bár a 4. század közepe előtt már előfordul auktorforrásokban, gazdálkodás jelentésben egyértelműen Lykurgoszhoz, az ő funkciójához (*tamias ho epi tén dioikésin*) kapcsolható.⁶⁸ Démosfeliraton a *dioikésis* két biztos és egy kiegészíthető előfordulásban szerepel a 4. század végén.⁶⁹ A *dioikésis* egyik biztos előfordulása különösen tanulságos, mert egy másik fontos gazdasági kifejezéssel kombinálva fordul elő (ez a másik fogalom a *khreímata*⁷⁰). A példa: a kitüntetésre szánt összeget *ek tés dioikéseós ek tón periontón khreímátón tón epi Theophrastou arkhontos* kell előteremteni.⁷¹ A *perionta khreímata*, az állami bevételek feleslege, Eubulos működése időszakától fontos kategória.⁷² Ugyanez a kifejezés még egy másik démosfeliraton is feltűnik, 330 körül.⁷³

⁶⁷ MOSSÉ, Cl. 1973, 83.

⁶⁸ RE V (1905) 786–790. Sp. *Dioikésis*; LIDDEL – SCOTT, GEL, 432, *Dioikésis*.

⁶⁹ IG II² 1202, 10–11. s., 313/2; IG II² 1206, 10–11. s., IV. sz. vége: IG II² 1194, 9. s., cca. 300.

⁷⁰ Előfordulása: IG II² 1191, 23–24. s., 321/20; IG II² 1182, 4–7. s., 4. sz. közepe.

⁷¹ IG II² 1202, 10–11. s.

⁷² LIDDEL – SCOTT, GEL 2004–2005, *Khreímata*; vö. MITCHEL, F. W. 1970, 29.

⁷³ SEG XXII 117, 5. s.

A következő kifejezés az 5. században használatos *argyrio*-t (pénzvagyon, vagyon)⁷⁴ felváltó *prosodos*, jövedelem.⁷⁵ Hasonló értelemben használják, mint a *khrémata* kifejezést, és akár csak azzal, jó néhány démosfeliraton találkozunk vele.⁷⁶

Az alkalmazott módszerek, eszközök és fogalmak azonosságán túl az adaptációra mutat a gazdálkodás céljának azonossága. Ez legtisztábban a lykurgosi programmal való összevetésből derül ki.

Lykurgos nemcsak gazdasági programmal rendelkezett.⁷⁷ Felismerte, hogy nem elegendő a gazdaság, a jó flotta és a sok fegyver, a hatalomhoz állampolgári büszkeségében, hazaszeretetében, vallásos érzéseiben és katonai képzettségében erős polgárságra van szükség. Gazdasági eredményeit ezeknek a céloknak a szolgálatába állította. Újjászervezte az *ephébia* rendszerét és hazafias-vallásos tartalmat adott neki. Athént feldíszíttette, a vallási és profán épületek sokaságát építtette fel, a polgárok büszkeségére. Ünnepségek, kultuszok, áldozatok és színházi előadások egész rendszerét hozta létre, amelyek a közösségi élet megújulását eredményezték.

Ezeknek az elveknek az alkalmazása a démosban éppúgy kimutatható, mint az anyagi alapjukat előteremteni hivatott gazdasági-gazdálkodási módszerek átvétele. A démos, azáltal hogy kultuszéletére, színházi előadásaira és ünnepeire, az ezekkel kapcsolatos építkezésekre, valamint meglévő intézményeinek működtetésére nagy gondot fordít, és ezekre használja fel anyagi erejének nagy részét, ugyanazt hajtja végre, mint az állami életben Lykurgos. Erősíti közösségét, stabilizálja a gazdasági-vagyoni differenciálódásnak indult társadalmat, és ennek a stabilizálódásnak nagy szerepe van abban, hogy Athénban a század második felében és a következő évtizedekben bekövetkező politikai változások nem társadalmi válságokként robbantak ki, s Athén demokratikus intézményeinek legalább a látszatát fenn tudta tartani a hellenizmus korában.

Irodalomjegyzék

AUSTIN, M. M. – VIDAL-NAQUET, P.

1977 *Economic and Social History of Ancient Greece. An Introduction.*
London.

AUSTIN, R. F.

1938 *The Stoichedon Style in Greek Inscriptions.* Oxford.

BEHREND, D.

1970 Attische Pachturkunden: ein Beitrag zur Beschreibung der misthósis nach den griechischen Inschriften. *Vestigia Bd. 12.* München.

CAWKWELL, G. L.

1963 Eubulus. *JHS*, 83. 47–69.

⁷⁴ Démosfeliraton: IG I³ 258, 12, 14, 29. s.; előtte: IG I³ 253, több helyen.

⁷⁵ LIDDEL – SCOTT, GEL, 1520, *Prosodos*.

⁷⁶ Előfordulása: IG II² 1194, 8. s., cca. 300; IG II² 1182, 25. s., 4. sz. közepe; IG II² 1198, 17–18. s., 326/5; SEG XXVIII 103, 51. s., 332/1; AM 67 (1942) 7–8, no 5, 7–8. s., 4. sz. közepe után.

⁷⁷ Vö. MITCHEL, F. W. 1970, 33. skk.

- GEORGIADÉS, A. N. – PRITCHETT, W. K.
1965 The Koan fragment of the Athenian monetary decree. *BCH*, 89.
- HAUSSOULLIER, B.
1884 *La vie municipale en Attique. Essai sur l'organisation des dèmes au quatrième siècle*. Paris.
- HERZ, N. – PRITCHETT, W. K.
1953 Marble in Attic epigraphy. *AJA*, 57.
- HERZ, N. – WENNER, D. B.
1978 Assembly of Attic Marble Inscriptions by Isotopic Methods. *Science*, 199.
- HOPPER, R. J.
1957 *The basis of the Athenian democracy*. Sheffield.
- JONES, N. F.
1999 *The Associations of Classical Athens*. New York – Cambridge.
- LALONDE, G. V.–LANGDON, M. K.–WALBANK, M. B.
1991 Inscriptions: Horoi, Poletai Records and Leases of Public Lands. *The Athenian Agora*, 19. Princeton.
- LAWTON, C. L.
1984 *Attic document reliefs: art and politics in ancient Athens*. Oxford – New York. /Oxford monographs on classical archaeology/
- MERITT, B. D.
1940 *Epigraphica Attica*. Cambridge, Mass. /Martin Classical Lectures, 9./
- MIKALSON, J. D.
1977 Religion in the Attic demes. *AJPh*, 98.
- MITCHEL, F.W.
1970 *Lycourgan Athens: 338–322*. Cincinnati. /Louise Taft Semple Lectures, 2./
- MOSSÉ, Cl.
1973 *Athens in Decline 404–86 B.C.* London and Boston.
- MYLONAS, G. E.
1961 *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*. Princeton.
- NEMES Z.
1980 The Public Property of Demes in Attica. *ACD*, 16. 3–8.
1984 Some observations on the publications of the Attic Deme-Inscriptions. *ACD*, 20. 3–10.
1987 On the EM 7748 (IG II² 1206). *ACD*, 23. 19–25.

- 1989 On the Historical Values of Deme-Inscriptions. *ACD*, 25. 49–54.
- 1991a On the EM 7722 (IG II² 1211). (A never completed Attic inscription and its fate) *ACD*, 27. 15–21.
- 1991b Epigráfia és társadalomtörténet. A démoskutatás néhány módszertani problémája. In SARKADY J. – NEMES Z. (szerk.): *Közösség és közösségszervező erők az antikvitásban*. Debrecen, 53–60.
- 1997 Some Remarks on IG II² 1174. In NEMES Z. – NÉMETH Gy. (eds.): *HEORTE Studia in Honorem Johannis Sarkady Septuagenarii*. *HPS*, 2. Debrecen, 73–88.
- OSBORNE, R.
1985 *DEMOS: the discovery of classical Attika*. Cambridge – New York.
- PARKER, R.
1987 Festivals of the Attic demes. In TULLIA LINDERS, T. – NORDQUIST, G. (eds.): *Gifts to the gods. Proceedings of the Uppsala symposium 1985. Acta Universitatis Upsaliensis. Boreas*. 15. Uppsala.
- PEEK, W.
1934 Griechische Inschriften. *AM*, 59. 35.
- ROBERTS, E. S. – GARDNER, E. A.
1905 *An Introduction to Greek Epigraphy*. 2. vol. *The Inscriptions of Attica*. Cambridge.
- SEALEY, R.
1955 Athens after the Social War. *JHS*, 75. 74–81.
1977 *A history of the Greek city states ca. 700–338 B.C.* Berkeley.
- SZILÁGYI J. Gy.
1962 *A görög művészet világa*. I. köt. Budapest.
- TOD, M. N.
1946–50 *A selection of Greek historical inscriptions*. II. vol. Oxford.
- TRAILL, J. S.
1975 Political organization of Attica: a study of the Demes, Trittyes, Phylai, and their representation in the Athenian Council. *Hesperia Supplementum*, XIV. Princeton.
1986 *Demos and Trittys. Epigraphical and Topographical Studies in the Organization of Attica*. Toronto.
- WHITEHEAD, D.
1986 *The Demes of Attica, 508/7-ca. 250 B.C. A political and social study*. Princeton.

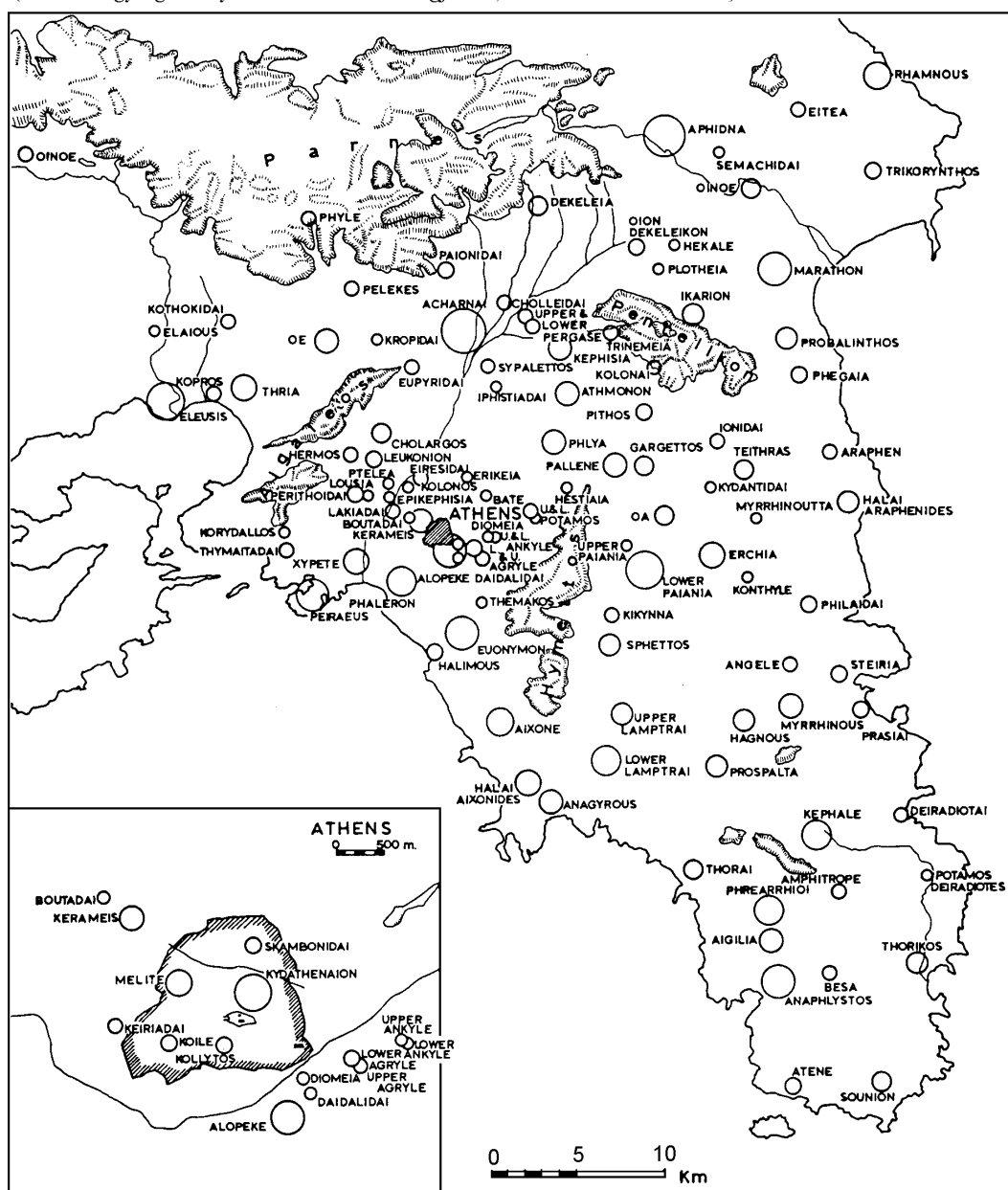
WOODHEAD, A. G.

1967 *The Study of Greek Inscriptions*. Cambridge – New York.

Mellékletek

1. sz. melléklet

Az attikai démosok topográfiai elhelyezkedése
(a körök nagysága arányos a démosok tanácstagjainak, bouleutésainak számával)

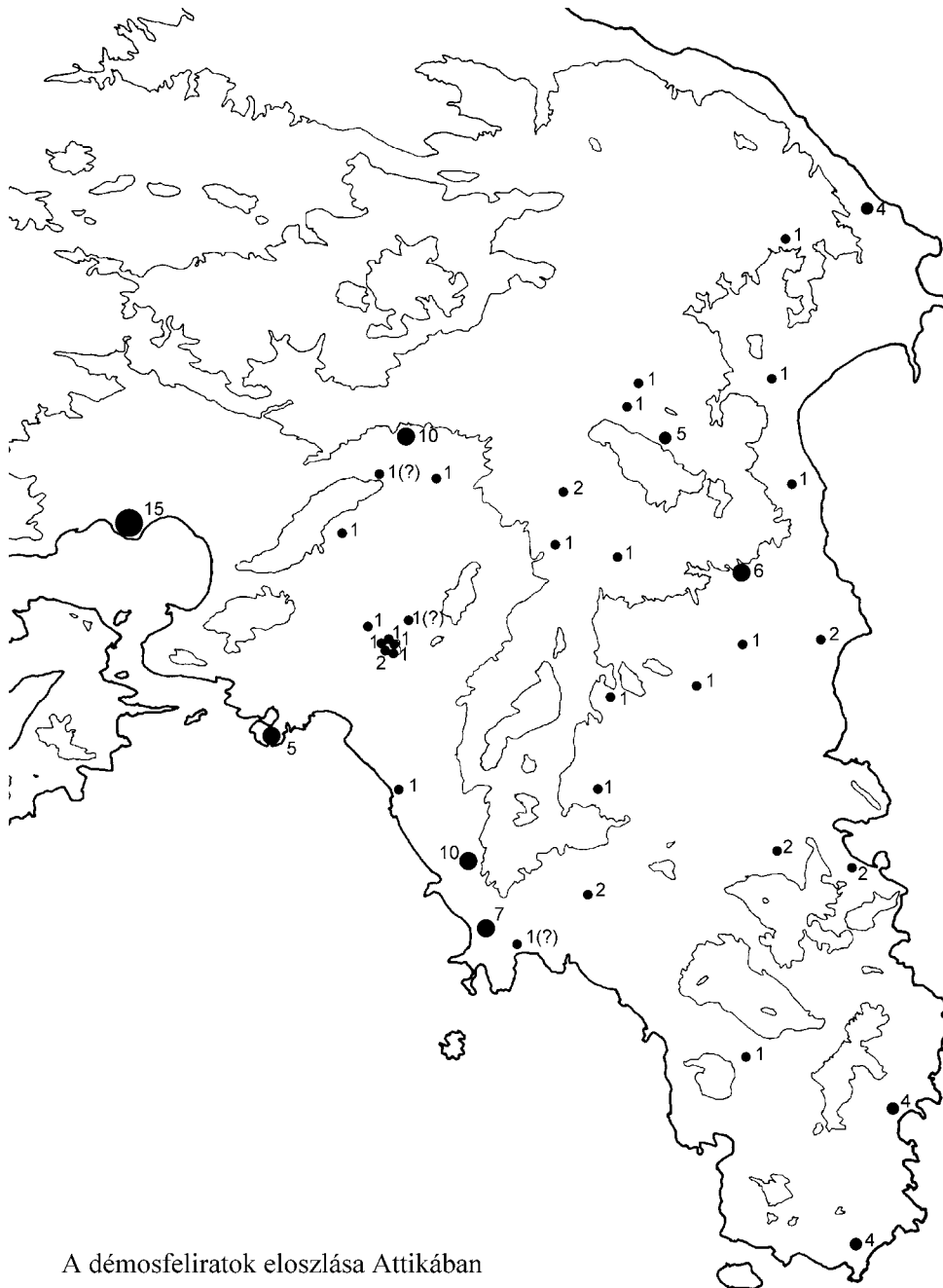
2/a. sz. melléklet

A démosfeliratok területi eloszlása Attikában

(zárójelben a sztéléken található feliratok száma, ha az eltérő a sztélék számától)

Aixóné	9 (10)
Akharnai	9 (10)
Anagyros (?)	1
Athmonon	2
Eitea	1
Eleusis	13 (15)
Epiképhisia	1
Erikeia (?)	1
Erkhia	1
Eupyridai (?) - Pélékes (?)	1
Gargéttos	1
Halai Aixónidés	7
Halai Araphénidés	2
Halimus	1
Hekalé	1
Ikaria	4 (5)
Képhisia	1
Kerameis	1
Kholargos	1
Kollytos	1
Kydantidai (?) Iónidai (?)	1
Kydathénaion	1
Lamptrai	2
Marathón-Tetropolis	1
Melité	2
Myrrhinus	2
Paiania	1
Peiraieus	4 (5)
Phégaia	1
Phlya	1
Phrearrhioi	1
Plótheia	1
Prasiai	2
Rhamnus	4
Skambonidai	1
Sunion	2 (3)
Sphéttos	2
Sypaléttos	1
Teithras	3 (6)
Thorikos	4
Bizonytalan	1
Ismeretlen	4 (5)

2/b. sz. melléklet
(az előző oldal adatai térképre vetítve)

0 5 10 km

(A szintvonalak 200, 600 és 1000 m-es magasságot jelölnek.)

A Karoling-kori nagybirtok és az árutermelés kérdése a történeti irodalomban

Amióta *Bruno Hildebrand* német közgazdász 1864-ben megalkotta a természetes gazdaság fogalmát, a történetírásban mindig újra felvetődő kérdés: tekinthető-e a kora középkori gazdaság fő jellemzőjének a természetes jelleg? A terminus az árutermelés és a pénzgazdálkodás teljes vagy részleges tagadását volt hivatva kifejezni, és arra utalt, hogy a gazdálkodás egységei (urasági és paraszti kezelésű gazdaságok) a mezőgazdasági és a kézműves termelést összefogva, döntően önmaguk szükségleteit voltak hivatottak biztosítani. A fogalom szép karriert futott be. A történetírás legkülönbözőbb irányzatai vették át, mivel kiválóan hasznosítható volt az antik-római és a középkor virágzó évszázadai (11–13. század) árutermelő gazdaságának éles elhatárolására. Végső soron az antik árutermelés, kereskedelem és város összeomlását követő hanyatlás, a kora középkori gazdaság alacsony színvonalát volt hivatva kifejezni. Nálunk különösen szívósan uralta a történelemszemléletet a kora középkor sajátos, megkülönböztető jegyeként. A természetes gazdaság-naturális gazdálkodás elmélete a marxizmusba is szervesen beépült, s egyetlen középkorral foglalkozó műből sem hiányzott említése.¹

Karl Marx a gazdaság fejlődésében három szakaszt különített el: a természetes gazdálkodás, az egyszerű árutermelés és a bővített árutermelés korszakát. Az első a korai feudalizmust, a második a virágzó feudalizmust, a harmadik pedig a kapitalizmust jellemezte. Természet (természeti) gazdálkodás alatt önellátást értett. A Karoling-kori nyugat-európai gazdaság alapvető egysége, a kétosztatú, urasági kezelésből és paraszti kezelésű telkek együtteséből álló nagybirtok alig vagy egyáltalán nem termelt árut és nem vásárolt. A nagybirtok elégséges volt önmagának, vagyis rendelkezett a folyamatos újratermelés minden feltételével: élelmiszerral, kézművestermékekkel és munkaerővel. Alapvető funkciója az uraság és a birtokon élő népesség eltartása.²

A természetes gazdálkodás gondolatából született meg a 19. század utolsó harmadában – *Karl Lamprecht*, *Karl Theodor von Inama-Sternegg* és *Karl Bücher* nyomán – a hasonló tartalmú „zárt házi gazdaság” (*geschlossene Hauswirtschaft*) teóriája. Az említett német szerzők műveiben a Karoling-kori nagybirtok egy zárt, önmagának elégséges termelési feltételekkel rendelkező gazdasági egység volt, amely minimális mértékben folytatott kereskedelmet.³ A szakirodalom gyakran – részben tévesen – *Henri Pirenne* belga történész felfogását is a zárt urasági házi gazdaság teóriájához kapcsolja. Valójában *Pirenne* differenciáltabb álláspontot képviselt. A középkori gazdaság és társadalom történetéről 1933-ban írt művében a „piacok nélküli gazdaság” fogalmát használta. Híres tézise szerint az ókortól élő árutermelés, pénzgazdálkodás és kereskedelem az iszlám 7. századi terjeszkedése következtében hanyatlott le, miután Európa elől elzáródott a korabeli világ legfejlettebb térsége, a Mediterráneum. A nagybirtokszervezet számára megszűnt az árutermelést éltető piac, s egyben a vásárlás lehetősége is. Az önellátásra való törekvés a külső körülmények kényszerítő következménye volt. A nagybirtokot és ezen belül az urasági gazdaságot azonban nem lehet a „zárt gazdaság” jelzővel illetni. A „piac nélküli gazda-

¹ SZKAZKIN, SZ. D. 1979, 200–201.

² MARX, K. é. n., 852–853.

³ INAMA-STERNEGG, K. Th. von 1878, 396 és 461–469; LAMPRECHT, K. 1892, 94–95.

ság” *Pirenne*-nél az antik és a Meroving-kor első századaira jellemző kereskedelmi rendszer felbomlására utaló kifejezés, s nem a kereskedelem teljes hiányára vonatkozik. Az Északi-tengeri, a Rajna-, Meuse-, Escaut- és Szajna-menti kereskedelem, valamint a 9. századtól sokasodó kis helyi piacok léte még belefért a „piac nélküli gazdaság” teóriájába. Lényege inkább az, hogy a föld hozadékának mellékes kereskedelmi rendeltetése volt, és nem halmozódott fel belőle jelentős kereskedelmi haszon.⁴

A természetes gazdálkodás elmélete sosem volt egyedüli, csupán a legközkezdveltebb. Mindegyik teóriának volt két közös vonása: a kutatás tárgyát képező régió és a kutatás forrásanyaga. Majd minden historikus a Loire és a Rajna közötti térséget vizsgálta, ahol a Karoling-korban már uralkodó volt a kétosztatú nagybirtok. A források is többnyire adottak voltak: 9. századi polyptychák, capitularék, szentéletrajzok stb. A véleménykülönbségek az eltérő módszerekből és az eltérő elméleti megközelítésekből származtak. A természetes gazdálkodás felfogásával szemben az ellentétes pólust az 1920-as években *Alfons Dopsch* képviselte. A neves osztrák történész szerint a nagybirtok, amely különböző településeken szórta elterülő urasági és paraszti kezelésű gazdaságokból állt, nem lehetett önellátó, zárt komplexum, nem rendelkezett önmagának elégséges termelési feltételekkel. A fogyasztás és a termelés szükségletei miatt nélkülözhetetlen volt a piac. Így az árutermelés és a pénzgazdálkodás a kora középkorban is funkcionált. Kontinuitás volt az ókor és a középkor között. A Karoling-kort *Dopsch* – a Karoling-renaisszánsz analógiájára – gazdaságilag virágzó periódusnak tekintette. A prosperitás hordozója a „vállalkozó szellemű”, árutermelő nagybirtok. Tulajdonosai, jövedelmük növelése érdekében tudatosan szervezték gazdaságuk irányítását. A nagybirtokok piaci gazdálkodást folytattak.⁵

Marc Bloch már az 1930-as években elutasított minden éles kategorizálást a kora középkori gazdaságra vonatkozóan. Az 1939-ben írt „Naturális gazdaság vagy pénzgazdaság? Egy áldilemmáról” című tanulmányában úgy vélte, hogy a természetes gazdaság fogalma leegyszerűsítő, a megtermelt javak áramlását leszűkíti a termelők közötti szimpla cserekereskedelemre és a földműves társadalom járadékszolgáltatására. Valójában a javak között a pénz is fontos szerepet játszott. A Mediterráneumtól örökölt ércpénz a kora középkor mindennapjainak megszokott tartozéka volt. Három fontos funkciót töltött be: értékörző, fizetési eszköz és értékmérő volt. Értékörző mivoltát nemesfém anyaga adta, de nem mindig szó szerint pénz formájában, hanem különböző ötvösmunkaként, ékszerként, kegytárgyként. A fizetési ügyletek megléte sem vitatható. A 9. század elején a híres Corbie apátság a szegény vándoroknak néhány dénárt is adott útravalóul, hogy élelmiszert vásárolhassanak. A pénzt tehát nemcsak a társadalom csúcsain ismerték és használták. Nem biztos azonban, hogy minden fizetési ügyletnél ténylegesen is jelen volt. A pénzek minősége ugyanis meglehetősen ingadozó volt, fémtartalma gyakran változott. Az ügyleteknél ezért az értéket ugyan pénzben adták meg, de gyakran nem pénzzel fizették ki. Például a személyileg függő földművesek fejadóját dénárban határozták meg, de terményben szedték be. A pénz értékörző és értékmérő funkciójához képest fizetési eszközként való használata kisebb súlyú volt. Az ingadozó fizetési eszköz funkció miatt azonban mesterkéltné lenne természetes gazdaságról beszélni.⁶

A *Bloch*-i felfogás azt sugallja, hogy a gazdaság jellegének meghatározása nem célszerű olyan, egymást kizárni látszó kategóriákkal, mint természetes gazdaság és piacgazdaság. Az önellátás, amennyiben nem a gazdaság egészére vonatkoztatott jegy, hanem csupán annak kifejezője, hogy a javak kisebb-nagyobb hányadának maga a termelő és a tulajdonos az elfogyasztója, aki igyekszik szükségleteit a lehető legjobban biztosítani saját gazdaságából, a gazdálkodásnak a

⁴ PIRENNE, H. 1983, 39–46.

⁵ DOPSCH, A. 1962, 252–287; DOPSCH, A. 1928, 361–362.

⁶ BLOCH, M. 1973, 267–276.

modern korig szerves részét képezte. Ugyanígy állandó tényezője volt a gazdálkodásnak az árutermelés is. *Jean-Pierre Devroey* találó megállapítása szerint az önellátás és a piacgazdaság egymásba kapcsolódva működött.⁷

Az elmúlt fél évszázad szakirodalmi tartózkodott a szélsőséges kategóriák használatától, a természetes gazdálkodás vagy a piacgazdaság szélsőséges tagadásától. A hangsúlyok használatában azonban maradtak különbségek. A közelmúlt középkor kutatásának egyik legismertebb képviselője, *Georges Duby* a Karoling-kor gazdaságát inkább stagnálónak, mint prosperálónak írta le. A 11. századtól kibontakozó „agrárforradalom” teóriájának megalkotójaként viszonylag éles határt húzott a kora középkor stagnáló és a 11–13. század „virágzó” gazdasága közé. A 9. században legfeljebb a gazdaság „felszínén” (a nagy fiskális, egyházi és világi arisztokrata birtokokon) lehetett némi fejlődés. A föld termelékenysége lényegében mozdulatlan maradt, a terméshozamok alacsonyak voltak. Az annapes-i királyi birtokon 810–820 között készült számadás szerint a tönkölybúza egy elvetett magja 1,8, a búzáé 1,7, a rozsé és árpáé 1,6 szemet termelt. A maisons-i apátsági gazdaságban a búza 1,6-szoros, a bresciai Santa Giulia apátságban 905–906-ban 1,7-szeres hozamot adott.⁸

Lehetséges, hogy a feljegyzések éveiben éppen rossz termés volt, és a leggyakoribb hozamok meghaladták az említetteket. Más gazdaságok szántói esetleg jobb minőségűek voltak, s így többet hoztak. Bármennyire is feltételezünk kedvezőbb adottságokat, az átlaghozamok legfeljebb az elvetett mag kétszerese-háromszorosa között ingadoztak. Egységnyi vetőmagra számítva tehát rendszeresen kevés olyan felesleg termelt, amelyet piacra lehetett vinni. A nagybirtok, megfelelő irányítással azonban koncentrálni tudta a sok kis felesleget. Az elsősorban állattartó nagybirtokokon ez különösen lehetséges volt az alacsony népsűrűség miatt. Borból szintén teremhetett évente felesleg, mivel fogyasztását szabályozni lehetett, s nem volt mindenki számára nélkülözhetetlen fogyasztási cikk. Az alacsony termelékenység tehát nem zárta ki a rendszeres piacra termelést. *G. Duby* az árutermelő jelleg óvatossá megfogalmazója volt. A Karoling-kori *villa* (a kétosztatú nagybirtok) nem izolált gazdasági egységekből állt, hanem más nagybirtokkal együtt laza integrációt alkotott. Egy-egy nagybirtokos általában több *villával* rendelkezett, amelyek egymás közti munkamegosztással a tulajdonos szükségleteinek lehető legjobb kielégítésére törekedtek. Az autarchia azonban csak egy ideál volt, amely nem érvényesült. A munkaerő és a termékek áramlása szükséges feltétele volt a birtokok működésének. Különböző tulajdonosok kezén lévő szomszédos *villák* gyakran vették igénybe egymás munkaerő-tartalékát pénz vagy egyéb kompenzáció fejében. A kis értékű dénárok és féldénárok használata megszokott volt. A tulajdonos, rezidenciájától távol fekvő birtokairól – a szállítás nehézsége miatt – gyakran pénzben kérte a szolgáltatásokat. Ez feltételezte a piac rendszeres működését. A bor, a gabona, a bőr, a füstölt szalonna, a só, a viasz, a faggyú stb. gyakori áruk voltak. Ugyanakkor a főleg, amennyiben piaci ellentételezése nem volt szükséges az uraság számára, gyakran nem áruvá, hanem alamizsnává és ajándékká vált. A kolostori birtokokon a regula szerint eleve három asztalra (mensára) termeltek: az apátéra, a szerzetesekére és a szegényekére.⁹

Edouard Perroy felfogása szerint a 750–850-es évek közötti kor a Rajna és a Loire közti régiókban kétségtelenül a piacviszonyok szerény fellendülését hozta, amely a 9. század második felében, a külső inváziók idején sem omlott össze. Ebből a perspektívából nézve a Karoling-kori árutermelés és pénzgazdálkodás a 11. századi nagy fellendülés szerves előzményét képezte. *E. Perroy* hangsúlyozza, hogy a piacviszonyok csak részlegesen itatták át a gazdaságot, és az árutermelés volumene (a nagybirtok árutermelő képessége) jelentősen ingadozott. Hiányzott a munkamegosztás, a munka alacsony termelékenysége nem tett lehetővé komoly felhalmozást. A

⁷ DEVROEY, J.-P. 1993, 483.

⁸ DUBY, G. 1978, 21–23.

⁹ DUBY, G. 1962, 107–113.

nagybirtokos réteg földfelhalmozása a termelés fejlesztése szempontjából „alvó vagyon” volt. Az árak, amelyeket a Karoling-állam igyekezett maximálni, alacsonyak voltak, mert a pénz kevés és drága volt, ráadásul lassan forgott.¹⁰

Guy Fourquin és Robert-Henri Bautier a középkori Nyugat gazdaságáról írt összefoglaló műveikben G. Dubyhez képest valamelyest nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a nagybirtok piaci kapcsolatainak. G. Fourquin¹¹ René Doehaerd belga történész véleményét fogadta el, mely szerint a Párizsi-medence helyi és távolsági kereskedelmének fejlődésében nincs éles határ a 11. század előtti és utáni kor között.¹² A Saint-Denis-i és a champagne-i vásárokon a gabona, a bor és a posztó kereskedelme már a 9. században is élénk volt. A „virágzó évszázadokhoz” képest két különbség volt: a Karoling-korban kevesebben adtak-vettek, és az arisztokrácia még igen szerény mennyiségű levantei luxusterméket fogyasztott.¹³

R.-H. Bautier megfogalmazásában a Karoling-kori villának a pénzhasználat és a piac nélkülözhetetlen tényezői voltak. Erre utal a Loire és a Rajna közötti vidékeken a 9. századtól elterjedő cenzus (pénzjáradék). A 9. századtól a heti piacok is elterjedtek, ahol a gabonán, a boron és egyéb élelmiszereken kívül a kézműves termékek is gazdát cseréltek. A piacok néha pénzverdék közelében keletkeztek, hogy az ügyfelek könnyebben jussanak dénárhoz. Az árutermelés és pénzgazdálkodás Karoling-kori fellendülését a 9. század második felében a viking és a szaracén kalandozások megtörték. A távolsági kereskedelem visszaesett, viszont a helyi és a regionális árucseré nem szenvedett nagy veszteséget. R.-H. Bautier nem a 750–850-es évek, hanem a 9. század végi–10. századi depresszió és a 11. századi fellendülés között tételez fel határvonalat.¹⁴

A Karoling-kori villa árutermelő funkcióját az utóbbi évtizedekben leginkább a belga történetírásban hangsúlyozzák. A középkor kutatók kiindulópontja a politikai elit nagybirtokai gazdálkodásának és irányításának vizsgálata. A mezőgazdasági árutermelést a Rajna – Loire közötti régió kolostori és fiskális nagybirtokainak szervezett gazdálkodása éllette. Georges Despy tanulmánya azt sugallja, hogy az urasági kezelés és a telki állomány gazdálkodását összehangoló birtokigazgatás a helyi és a távolsági kereskedelem fejlődésének a katalizátora volt. A jól szervezett fuvarozás lehetővé tette a fellelhető felesleg begyűjtését és piacra vitelét. A nagy apátsági birtokok különösen fontos szerepet játszottak – termékfeleslegük áruba bocsátásával – a távolsági kereskedelem csomópontjainak, a portusok („bárkakikötők”) kialakulásában.¹⁵

A 9. századi apátsági *polyptychák*, a 9. század eleji *Capitulare de villis*, az annapes-i *Brevium exempla*, Adalhard corbie-i (Pikárdia) apát 822-es *Statutumai* nemcsak a történetírás nélkülözhetetlen forrásai, hanem keletkezésük korának „élő” dokumentumai is, amelyek a birtokigazgatást szolgálták.¹⁶ A *Capitulare de villis* legalább négy olyan utasítást tartalmaz, amely a rendszeres, tervszerű értékesítésre utal. Az egyik ilyen uralkodói kitétel így szól: „Halastavainkból a halakat adják el... és tisztartóink azokból a mi hasznunkra nyerészkedjenek.”¹⁷ A legjobban a nagy kolostori birtokokat igazgatták, amelyek a reguláknak megfelelően törekedtek a fogyasztást biztosítani. A püspöki székhelyből, apátságából, erődített helyből (*burgus*) és falvakból álló, olykor több ezer fős agglomerációk, a „kolostor városok”¹⁸ (Saint-Denis, Saint-Germain-des-Prés, Saint-Remi, Corbie stb.) ellátása csak jól összehangolt gazdálkodással volt

¹⁰ PERROY, E. 1974, 93–95.

¹¹ FOURQUIN, G. 1979, 92.

¹² DOEHAERD, R. 1947.

¹³ FOURQUIN, G. 1979, 92.

¹⁴ BAUTIER, R.-H. 1982, 41–42.

¹⁵ DESPY, G. 1968.

¹⁶ ARNOUX, M. – BRUNEL, Gh. 1994, 17–18.

¹⁷ SZ. JÓNÁS I. 1981, 129–133.

¹⁸ FOSSIER, R. 1991, 120.

lehetséges: a belső forrásokból és a piacról biztosítható szükségletek felmérése, készletezés a szűk esztendőkre, a fölösleg értékesítése. Az egyes birtokok váltórendszerben, meghatározott sorrendben látták el a népességet. Az ellátást és az elosztást a kulcsárnok (*cellarius*) szervezte meg. A saját kezelésű gazdaságot egy hozzáértő barát, a decanus irányította, és ő szervezte meg a telki gazdaságok járandóságainak a behajtását. Az apátság központjától távol fekvő birtokokért a kamarás (*camerarius*) volt felelős. Ő szervezte meg az értékesítést és a vásárlást, és ő kezelte az apátság kincstárát is. Az egész gazdálkodást az apátság *priorja* (az apát utáni első ember) felügyelte.¹⁹

A piaccal való szoros kapcsolatra a Saint-Germain-des-Prés-i (823–829) és a prümi apátság (893) polyptychái alapján vizsgált fuvarozásból derült fény. A robot vagy bér munka formájában teljesített bárkás, szekeres, málhás és gyalogos fuvar a szakirodalom sokáig csupán az apátsági központok és a birtokok közötti forgalomként értelmezte. Valójában a fuvar a többlettermék áruba bocsátását és a vásárolt termék szállítását is szolgálta. Az adásvétel még a birtokokon belül sem volt ismeretlen: a telki gazdaságok feleslegét az apátságok felvásárolták és begyűjtötték, majd értékesítették a piacon. A prümi polyptychából kitűnik, hogy az apátság központjához közel eső birtokokon a telkes parasztok sőt és bort adtak el. Az apátság tehát a saját kezelésű gazdaságából és a begyűjtött járadékból származó feleslegen túl vásárolt is eladható termékeket. *Jean Durlat* becslése szerint a prümi apátságban évente kb. 6000 modius (1 modius = 52 liter) bor termelt, amelynek kétharmadát eladták. Az apátság 861-ben vásártartási és pénzverési jogot nyert.²⁰

A Párizs melletti Saint-Germain-des-Prés-i apátság birtokain évente legalább 6000 hl bort termeltek, amelyből 5000 hl-t értékesítettek.²¹ A közeli Saint-Denis-i apátság őszi vásárai bor és minden egyéb termék (gabona, posztó, üveg, fűszer, viasz, bőr stb.) kereskedéséből a legjelentősebbek voltak a birodalomban. A vásároknak a zsidó és a fríz kereskedők rendszeres látogatói voltak. Az apátság 779-től vámmentességet élvezett.²² *Jean-Pierre Devroey*, aki a nagybirtok katalizátor szerepét leginkább hangsúlyozza, több tanulmányban bizonyította a két nagy apátság szerteágazó kereskedelmi kapcsolatait. Saint-Germain-des-Prés a Szajna völgyében Rouen-on át az Északi-tengeri kereskedelembe jelentős szerepet játszó portusokkal (Quentovic, Dorestad, Maastricht) épített ki kapcsolatokat.²³ A prümi apátság a Rajna (Duisburg, Köln, Bonn, Koblenz, Worms) és a Maas (Maastricht, Aachen), a Moselle (Metz) és a Majna (Frankfurt) völgyi kereskedő telepekkel tartott fenn rendszeres kapcsolatot.²⁴

J.-P. Devroey szerint az ókori eredetű, de a Karoling-korban átalakuló kétszotatú nagybirtokok képesek voltak a rendszeres árutermelésre. Tulajdonosaiknak, az egyházi és a világi elitnek a szükségletei (fegyverek, ékszerek, luxustextíliák, só, olaj, pergamen, tömjén stb.) indukálták és tartották fenn a kereskedelem működését. A Karoling-korban telekre ültetett rabszolga robotja minimálisra csökkentette a munkaerő-beruházás költségét, így az urasági kezelésű gazdaság kis ráfordítással tudott árut termelni. A fölöslegtermelés elsődleges hordozója a saját kezelésű gazdaság volt, de a robottal kevésbé terhelt szabad eredetű paraszti telkek is tudtak eladni. A Rajna és a Szajna közötti régió nagy apátsági birtokain a 9. században elterjedté vált a pénzben szedett szolgáltatás, a census. Évi összege a szabad eredetű paraszti telkeken 8–18

¹⁹ RICHE, P. 1973, 85.

²⁰ DURLAT, J. 1968, 399.

²¹ Uo. 394.

²² DOEHRD, R. 1947, 276.

²³ DEVROEY, J.-P. 1993, 580.

²⁴ Uo. 550–551.

dénár között ingadozott. Ez Nagy Károly 794-ben szabott árai szerint 1,3–3 modius búzával vagy 2–5 modius rozssal vagy egy juhval volt egyenértékű.²⁵

J.-P. Devroey a Meroving-kor első százada (6. század) és a 9. század gazdasága között a legfőbb különbséget abban látja, hogy míg a 6. században tovább élő római-kori város volt a piac- és a pénzgazdaság központja, addig a Karoling-korban a kereskedelmi rendszer a nagybirtokra épült, vagyis a kereskedelem „leszállt” az urasági gazdaságokba és a falvakba, hogy innét építkezve ösztönözze a távolsági kereskedelmet. Ez a rendszer a 11. századtól kezdett átalakulni, a születő középkori várossal, amely a piacgazdaság központjává vált. A Meroving-korba átnyúló antik árutermelő gazdaság és a 11. századtól kialakuló klasszikus középkori gazdaság között nem volt „szünet”, a Karoling-kor más természetű gazdasága összekötötte a két periódust.²⁶

Irodalomjegyzék

ARNOUX, Mathian - BRUNEL, Ghislain

- 1994 Réflexions sur les sources médiévales de l'histoire des campagnes. De l'intérêt de publier les sources, de les critiquer et de les lire. *Histoire et Sociétés Rurales*, N° 1. 17–18.

BAUTIER, Robert-Henri

- 1982 *A középkori Európa gazdasági fejlődése*. Budapest.

BLOCH, Marc

- 1973 *A történelem védelmében*. Budapest.

DESPY, Georges

- 1968 Villes et campagnes aux IXe–Xe siècles: l'exemple du pays mosan. *Revue du Nord*, tome L. 145–168.

DEVROEY, Jean-Pierre

- 1993 Réflexions sur l'économie des premiers temps carolingiens (768–877): Grand domaines et action politique entre Sein et Rhin. *Études sur le grand domaine carolingien. Variorum*.

DOEHAERD, René

- 1947 Au temps de Charlemagne et des Normands. Ce qu'on vendait et comment on le vendait dans le Bassin parisien. *Annales E. S. C.* N° 3. 268–280.

DOPSCH, Alfons

- 1928 *Verfassungs-und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*. Wien.

- 1962 *Die Wirtschaftsentwiccklung der Karolingzeit*. Bd. 2. Weimar.

²⁵ RICÉ, P. 1973, 141.

²⁶ DEVEROY, J.-P. 1993, 486.

DUBY, Georges

1962 *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiévale*. tome 1. Paris.

1978 *Emberek és struktúrák a középkorban*. Budapest.

DURLAT, Jean

1968 La vigne et le vin dans la région parisienne au début du IXe siècle d'après le polyptyque d'Irminon. *Le Moyen Age*, t. LXXXIV.

FOSSIER, Robert

1991 *La société médiévale*. Paris.

FOURQUIN, Guy

1979 *Histoire économique de l'Occident médiéval*. Paris.

INAMA-STERNEGG, Karl Theodor von

1878 *Deutsche Wirtschaftsgeschichte. Bis zum Schluss der Karolinger Periode*. Bd. 1. Leipzig

SZ. JÓNÁS Ilona (szerk.)

1981 *Európa és Közel-Kelet. IV–XV. század. Egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Középkor. I/1. köt.* Budapest.

LAMPRECHT, Karl

1892 *Deutsche Geschichte*. Bd. 2. Berlin.

MARX, Karl

é. n. *A tőke*. III. köt.

PERROY, Edouard

1974 *Le monde carolingien*. Paris.

PIRENNE, Henri

1983 *A középkori gazdaság és társadalom története*. Budapest.

RICHÉ, Pierre

1973 *La vie quotidienne dans l'Empire carolingien*. Paris.

SZKAZKIN, Szergej Danilovics

1928 *Verfassungs-und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*. Wien.

1979 *A parasztság a középkori Nyugat-Európában*. Budapest.

A „feudális mutáció” elmélete és vitái

„Láthatólag még a kor emberei
Számára sem rajzolódott ki
Világosan annak a társadalomnak a
Szerkezete, amelyben éltek.”

Marc Bloch¹

Századunk közepén a feudalizmus felfogásának két alapvető koncepcióját különböztette meg F. L. Ganshof, a neves belga medievista: a „szűk” értelmezés szerint a feudalizmus egyenlő a hűbériséggel, azaz nem más, mint azon intézmények együttese, amelyek egy szabad ember (a vazallus) – főként katonai jellegű – szolgáltatási és engedelmességi kötelezettségeit egy másik szabad ember (a hűbérúr) felé megteremtik és uralják. A hűbérúr mindezekért a szolgálatokért cserébe ellátási kötelezettséget vállal, amelyet leggyakrabban a „hűbértoktoknak” (*feudum*) nevezett vagyron átruházása révén teljesít. A „széles” értelmezés viszont az emberek közötti kapcsolatok egy sajátos rendjét érti a fogalom alatt, és „feudális társadalomról” beszél, így a vazallusi viszonyokat egy mélyebb fejlődés intézményes jegyeinek tekinti. Ennek a társadalomnak meghatározó jellegzetességei: az emberek közti függőségi viszonyok dominanciája, a hierarchia felső fokát elfoglaló specializált harcos réteg, a tulajdonjog rendkívüli mértékű szétdarabolódása és hierarchizálódása, a közhatalom szétesése és a magánhatalom előretörése.² Az első megközelítés inkább technikai jellegű és jogi szemléletű, az utóbbi viszont főleg társadalmi és politikai orientáltságú.

A „szélesebb” értelmezés képviselői valamilyen módon mind Marc Bloch köpenyéből bújtak elő, akinek a *La société féoda/e* (A feudális társadalom) című műve a felfogás alaptézise.³ Nem csoda tehát, hogy a feudális átalakulásról szóló egyik legnagyobb hatású, közelmúltban megjelent összefoglalás, *La mutation féoda/e* (A feudális mutáció) szerzőpárosa, Jean-Pierre Poly és Eric Bournazel ezt írják bevezetőjükben: „célunk egy új »*Société féoda/e*« megírása.” Később pedig így folytatják: „nem tudunk úgy beszélni az intézményi, jogi vagy politikai kapcsolatokról, hogy ne említenénk meg a társadalmi csoportok kapcsolatait, elméleteit, gondolkodását.”⁴

Ennek a deklarált programnak megfelelően könyvükben azt igyekeznek megvilágítani, hogy „miként vált a feudális intézményrendszer domináns társadalmi kapcsolattá.” Elméletük szerint erre az 1000. év körüli mély válság idején került sor. A hűbéres viszonyok már korábban is léteztek, de csak a 11. században váltak uralkodóvá. Bár a különböző régiókban más-más kronológia érvényesül, a változások egészében azonos séma szerint zajlanak le.

Ezt az elméletet könyvük címe alapján *mutáció-paradigmának* szokás nevezni. Szabatos magyar fordítását nehéz lenne megadni. Az angol kiadás a *transformation* kifejezést alkalmazza,⁵ igazodva a mutáció változást, átalakulást kifejező jelentéséhez. Másutt, például az angol

¹ „Visiblement, aux hommes mêmes du temps, la structure de la société où ils vivaient n’apparaissait pas avec des lignes bien claires.” BLOCH, M. 1983, 355.

² GANSHOF, F. L. 1982, 11–13.

³ BLOCH, M. 1983.

⁴ POLY, J.-P. – BOURNAZEL, E. 1991a, 11.

⁵ Uő. 1991b.

Past and Present című folyóiratban a kérdésről rendezett vita során,⁶ *feudális forradalomként* említik az elméletet Georges Duby egy korábbi megfogalmazásához igazodva.⁷ Bár nem tartom feltétlenül szerencsésnek, mégis átveszem a francia terminológiából a *feudális mutáció* kifejezést, hogy világossá tegyem: ebben az esetben nem általában a feudális átalakulásról, hanem egy konkrét elméletéről beszélek. Feudális mutáción tehát azt a változássorozatot értjük, amely az első ezredforduló utáni társadalom gyors, radikális átalakulását, a feudális viszonyok általános, széleskörű meggyökerezését eredményezte.

Az elmélet 1980-as megjelenése után sokáig meghatározta a francia középkorkutatás irányait,⁸ és – kisebb mértékben ugyan, de – hatott az angolszász medievisztikára is.⁹ Nézeteiket azonban nem mindenki fogadta el. Dominique Barthélémy – korábban maga is a mutáció „híve” – 1992-től kezdve módszeresen vizsgálat alá vette a paradigmát alkotó téziseket, és tanulmányok sorában igyekezett cáfolni azokat.¹⁰ Néhány részletet illetően, így a 11. századi „feudális anarchia” mint társadalom-átalakító erő kérdésében megszólaltak angol és amerikai történészek is.¹¹

A „mutáció-elmélet” és előzményei

Ami a mutáció előtti paradigmát illeti, az feudalizmusként egy olyan homogén periódust jelentett, amelyet a monarchia gyengesége és az anarchikusnak felfogott helyi hatalmak dominanciája jellemzett. Két politikai esemény határolta a korszakot: a feudalizmus ezek szerint a quierzy-i gyűléstől (877) a bouvines-i csatáig (1214) terjedt volna. Ezen belül azonban már Bloch is elkülönített egy „első” és egy „második” feudális kort, a kettő között 1050 körül látva a határvonalat. A Karolingok idején dominánssá váló vazallusi viszonyok túléltek a központi intézményrendszer széthullásával járó anarchiát és a hatalom magánjellegűvé vált. Az 1050 körül kezdődő „gazdasági forradalom” a társadalmi értékek revíziójához vezetett: megszilárdultak és általánossá váltak a függési viszonyok. Bloch mindemellett nem látott éles különbséget a két feudális kor között, csupán hangsúlyeltolódásokat.

Duby 1953-as, a mâcon-i régió társadalmát vizsgáló tézise¹² ennél jóval markánsabbá tette az ezredforduló előtti, ill. utáni korszak különbségeit. A vizsgálatok során Duby kimutatta, hogy 980 és 1030 között a korábban működő közhatalom összeomlik, és létrejön az új urasági rend, elsősorban a várakra és a jelentősebb kolostori központokra támaszkodva. Az új hatalom függetleníti magát a közhatalom képviselőjétől, a gróftól, kisajátítja annak igazságszolgáltatási és katonai szerepkörét, és erőszakos úton egységes függés alá vonja a terület parasztságát. Egy negyedszázaddal később Duby úgy véli hogy azok az 1020-as években keletkezett művek, amelyek a társadalom hármasságáról értekeznek, tulajdonképpen a végbemenő feudális változásokat igazolták, amikor kijelentették: a dolgozók rendjének kötelessége a harcosok és az egyháziak szolgálata.¹³ Bloch-hal ellentétben Duby valóságos törést lát az ezredforduló környékén, és „feudális forradalomként” aposztrofálja a közintézmények válsága nyomán kialakuló új, magánjellegű uralom hirtelen megjelenését.

⁶ *Past and Present*, N° 142. (February 1994) 1–42. és N° 152. (August 1996) 196–223.

⁷ DUBY, G. 1978, 183–205. A *La révolution féodale* című fejezet.

⁸ Például a Robert Delort által szerkesztett tanulmánygyűjtemény egyértelműen a mutáció-elmélet hatását mutatja, csakúgy, mint Guy Bois munkája: DELORT, R. 1990; BOIS, G. 1989.

⁹ PI. BISSON, T. N. 1994. Ő azonban nem fogadja el a termelési viszonyok ezredforduló körüli radikális megváltoztatását.

¹⁰ Ezek kötetbe szerkesztett, kibővített változata: *La mutation de l'an mil a-t-elle eu lieu? Servage et chevalerie dans la France des Xe et XIe siècles*. Paris, Fayard, 1997.

¹¹ Először GEARY, P. J. 1986; majd WHITE, S. D. 1996.

¹² DUBY, G. 1953.

¹³ Uő. 1978.

A mutáció elmélet megalapozására P. Bonnassie 1975. évi tézise és J.-P. Poly 1976-os munkája szolgált.¹⁴ Ezekben némileg más kronológiával ugyan, de a Duby által Maconban megfigyelt jelenségekhez hasonlóakat vélnek felfedezni Katalónia, illetve Provence vidékén is, azaz a közintézmények válságát, a korábban központosított hatalom elaprózódását, egy új katonáskodó réteg kialakulását, amely a parasztság erőszakos függőségbe vonásával teremti meg hatalmának gazdasági alapjait. Eredményeik összefoglalását Poly és Bournazel már említett 1980-as művében olvashatjuk, melyben a Mediterráneum a feudalizmus történetének referencia-területeként jelenik meg. A Bloch generációjában elfogadott korszakegység elmélete könyvükben megdőlni látszik. A szerzők véleménye szerint a feudális mutáció az 1000. év körüli mély válságból fejlődött ki. A vazallusi és hűbéres viszonyok már korábban is léteztek, de csak ekkorra váltak dominánssá és kidolgozottá.

A közintézmények végleges súlyvesztése szerintük a 10. század közepétől kezdődik meg. A „nagyok” maguknak szerzik meg az igazságszolgáltatás hatalmát és a várakat. Új hatalmi formát hoznak létre az úgynevezett banális hűbériséget, amely magánjellegű, patrimoniális. A parasztság gazdagabb rétegéből toborozzák kíséretüket, a lovasokat, akik a földesúri terror kiszolgálóivá váltak, és akikből később a lovagság kialakult. A 12. század folyamán a lovagság tagjai ideológiát teremtettek maguknak, és közeledtek a nemességhez. A feudális rendet azonban már a 11. századtól kezdve kialakították azzal, hogy a *feudumból* örökölhető birtokot csináltak. A szabad és félszabad parasztságot alávetették hatalmuknak, míg a nem szabadokat – akik, bár igen kevesen voltak és tulajdonképpen rabszolga állapotúak – felszabadították ebből a státusból. Egyébként minden nem jómódú paraszt gyorsan függésbe került. A folyamat hosszú ideig tartott, néhány területen egészen a 13. század elejéig.

A mutáció hatásvizsgálatai során munkájukban fontos szerep jut az ideológiának, a „képzeletnek”. A 11. században megjelenő eretnekmozgalmakat úgy értelmezik, mint a feudális válságra adott vallási választ. Ezt követi az 1070-es évektől a remetemozgalom és a szegénységről folytatott viták. A szerzők számára mindez egyértelműen a banális hűbériség intézményesedésének és a szabad birtokkal rendelkező közösségek átalakulásának a jele. A 13. századi epikus és udvari irodalom a lovagok felemelkedésének történeti kifejeződése, erőfeszítés abba az irányba, hogy megmagyarázzák az 1000. év körüli mozgásokat.

A mutáció-paradigma kritikája

A paradigma kritikája alapvetően három kérdés köré csoportosítható. Az első a közhatalom magánjellegűvé válásának problémája, a második a parasztok szolgai vagy szabad státusának ügye, a harmadik pedig a lovagság kialakulásának kérdése.

1.) A Karoling közrend eltűnése a mutáció-elmélet sarkköve. A közintézményeket (*mallum* és *ost*) a szabad parasztok részvétele jellemezte a gróf vezetése alatt. A teória szerint, amíg ezek működtek, addig a szabad parasztok nem kerültek tömegesen függőségbe. A *mallum* a 10. század folyamán, a királyi hatalom felaprózódásával egyidejűleg fokozatosan földesúri vagy apát-sági magánbíróssággá alakul át.

Az *ost*, a katonai hadjáratokban való részvétel kötelezettsége és lehetősége is fokozatosan lezárul a szegény szabadok előtt. Már a 9. századtól megjelent a szegények fegyver nélküli katonai hozzájárulása: szállítás, ellátás, erődítési munkálatok. Mindezek ellenére az ezredforduló környékén még létezik a szabadok katonai szolgálata, főleg a határvidéknek számító Katalóniában és a Poitou-Flandria által határolt északi területeken a normann támadások kései örökségeként, valamint a frank hagyományok erősebb továbbélése miatt. A két régió között élő szegény szabadok inkább csak szolgáltatásaik révén kapcsolódnak be a katonai akciókba. Ezzel a folyamattal párhuzamosan alakul ki a korábbinál sokkal sűrűbb várhálózat. Provence-ban pél-

¹⁴ BONNASSIE, P. 1975–1976; POLY, J.-P. 1976.

dául 930 és 1030 között, azaz száz év alatt majdnem megtízszereződik a várak száma. Auvergne-ben pedig az ezredforduló körül néhány év alatt megduplázódik a sűrűségük. Ezek az erődítmények már nem az idegen hordák vagy a rablók ellen épültek, hanem a földesúr hatalmának megerősítését szolgálták. A várakra és helyőrségére támaszkodva veti ki a várúr, a *sire*, az adókat, amelyeket a 11. század elejétől „szokásoknak” (*consuetudines, usatica*) vagy „rossz szokásoknak” (*mals usos, malae consuetudines*) nevez el a környék népe és a királyi oklevelek. Ilyen volt például a *vicaria*, az urasági igazságszolgáltatás intézménye és annak díja, az *exactio*, a *taille* (*taleia* vagy *talleata*), a várúr nyújtotta biztonság ára, vagy a robottá váló, korábban közérdekben végzett fuvarozás. Ezek jelzik, hogy az uraság a közbéke megteremtésének ürügyén vonja függésbe, adóztatja meg saját hasznára a környék parasztjait. A 11. század első felében már nem létezett semmilyen hatalom, amely meg tudta volna akadályozni a helyi hatalmat abban, hogy erőszakkal a függésbe vonja a parasztságot, létrehozva ezzel az „új szolgaságot” (*servage*).

Barthélémy kritikájában elveti, hogy a Karoling igazságszolgáltatási gyakorlat „közjellegű” lett volna. Valóban van néhány ünnepélyes formula a 9–11. századi bíróságok működéséről, amelyek ezt a benyomást keltik, de ettől függetlenül nehéz azt gondolni, hogy a *mallum* döntéseit ne befolyásolta volna az előkelők véleménye. Bár Nagy Károly valóban igyekezett meggátolni a „hatalmasok” visszaéléseit – például a *missi* intézménye révén – a Karoling kapitulárék, vagy Hincmar reims-i érsek (†882) írásai is folyamatosan beszámolnak arról, hogy a „tehetősek” elnyomják a „szegényeket”. A közintézmények léte láthatólag nem akadályozta meg őket ebben. Akkor értelmezzük helyesen a Karoling igazságszolgáltatás jellegét – állítja Barthélémy –, ha megértjük, hogy a bírósági döntések nagy teret adtak a mindig is létező magánjellegű megegyezéseknek. Az alapos elemzés kimutatja, hogy ezek nagyon is hasonlítanak arra az igazságszolgáltatásra, amit más – főleg afrikai – kultúrák vizsgálatakor az antropológusok még ma is megfigyelnek. Az ítéletek célja nem a problémák végleges rendezése volt, hanem a béke helyreállítása, kompromisszumos megoldás keresése. Ennélfogva a magánjellegű megegyezés a közjellegű ítélet kiegészítője, és nem annak cáfolata. Az ítéletet nem a mai modern értelmében kell felfogni: inkább csak referenciaként szolgált, és nem biztos, hogy mindig teljesen végrehajtották. A közintézmények megszűnése után pedig nem lehet „feudális anarchiáról” beszélni: Geary kimutatta, hogy a 11–12. századi erőszak nem állandó jelenség volt, hanem időszakos és önkorlátozó.¹⁵ Ezért nem tudja Barthélémy elfogadni az ezredforduló körüli igazságszolgáltatás történetében bekövetkezett gyökeres változást, és főleg nem az ebből eredő társadalmi változásokat. Számára nem hihető, hogy a 11. század előtt a közintézmények eléggé erősek és függetlenek voltak a szabad parasztságon alapuló társadalmi felépítmény támogatására.

2.) A második sarokkő a paraszti szabadság vagy szolgaság kérdése. Bloch a század közepén azt vallotta, hogy az antik rabszolgaság a Karoling-korban már enyhébb szolgai állapottá alakult át, amely felé a többi függésbe kerülő társadalmi elem is közelített. A szolgai állapot személyes függést jelent, amelynek legfontosabb jele a fejpénz (*capitagium*). Duby szakított ezzel a klasszikus képpel, és más kronológiát vezetett be. A 11. század végére szerinte megszűnik a szolgaság, és átadja a helyét a függőségnek, amely a társadalom különböző jogi állapotú paraszti rétegeit egyesíti. A változás oka a várurasági rendszer kialakulása, amely a „rossz szokások” és a katonai erőszak révén kiterjesztette a függőségi állapotot a korábban szabad, félszabad státusú paraszti elemekre is. A mutáció-elmélet követi Duby álláspontját, de más terminológiával: nem a szolgaság, hanem a rabszolgaság marad fenn az ezredfordulóig, és a függőség kialakulásával fokozatosan átadja a helyét a szolgaságnak. Az érvelés nagyban támaszkodik a források szóhasználatának változásaira. A nagybirtokok összeírásai szerint a *mancipia*, *servi* és *ancillae* elnevezésű szolgákat még a 10. században is adják-veszik. Számuk azonban

¹⁵ GEARY, P. J. 1986.

egyre csökken a felszabadítások révén: míg a 9. században az oklevelek 40–45%-a említi a *mancipiumot*, addig a 11. század közepén csak 1,7%-a. Mellettük azonban jelentős számban éltek a szabad eredetű telepesek (*coloni*), akik a nagybirtokokon számukra kialakított parcellákat művelték, és földjük révén a birtokos függésébe kerültek, számára szolgáltatásokat teljesítettek. Őket a 8. század végétől kezdik a *mancipium* réteggel összemosni a mindennapi életben. Nem tesznek például hűségesküt a királynak, és Kopasz Károly korában már testi fenytéssel is illetik őket, mint a rabszolgákat. Csökken a kötöttségektől mentes birtokokon gazdálkodó szabad parasztok (*pagenses*, *boni laboratores*, de néha egyszerűen *pauperes*) száma, akik a Karoling közintézmények társadalmi bázisát adták és csak a közterheket viselték. A Szajna-vidéken tűnnek el a leggyorsabban, mert az itteni királyi és egyházi nagybirtokok hamar függőségbe vonták őket. Dél- és Közép- Franciaországban tovább megmaradt a szabadságuk. Ennek jele a közintézmények működése az ezredfordulón Mâconban, Auvergne-ben, Septimániában, Katalóniában. A szabad parasztok hadrafoghatósága sérti a legkorábban, de a barcelonai gróf például még 1020-ban is hirdet meg olyan hadjáratot az arabok ellen, amelyben a parasztok is részt vesznek.

A három társadalmi csoport a 11. század folyamán kerti hasonló állapotba a várurasági rendszer kialakulása következtében, amely ha kell erőszakkal is kiterjeszti a függőségi állapotot. A rabszolgaság eltűnésével a *servus* elnevezés továbbra is fennmarad, de ez az új értelmet nyert szolgaság már minden paraszti elemre kiterjed. Rabszolga, szabad eredetű, de függőségben élő földműves és szabad állapotú szegény egyaránt az uraság *bannuma* alá tartozó szolga lesz, aki ugyan kedvezőbb státuszba kerül mint a korábbi rabszolga, de függőségének jeleként fejadót fizet, robottal tartozik, és nem rendelkezik szabad házasságkötési és örökösödési joggal. Barthélémy először is a rabszolgaság ezredfordulóig való továbbélésének nézetét kritizálja. Bár nem kétséges, hogy jogi értelemben fennmaradt a rabszolgaság, és annak elnevezése is, az ilyen falusi rabszolgák életfeltételei más nem azonosak az antik vagy akár a középkorban kereskedelem útján beszerzett rabszolgákéval. Azoknál nyilván enyhébb függőségben éltek, ezért az Antikvitástól kezdve a történész nyugodtan nevezheti a *servust* szolgának, és nem rabszolgának. Ráadásul, a rabszolgaság mellett számos szolgai állapot létezett még a Karoling-korban, amelyek más-más fokozatot jelentettek az úrtól való függőségben.

Probléma van a mutáció elmélet szóhasználatával is: míg ők a *mancipium* kifejezést tekintették rabszolgának, addig Barthélémy kimutatja, hogy a *mancipiumot* a 9. századtól egyre inkább széles értelemben a szolgaság szinonimájaként használták. A *descriptiones mancipiorum* elnevezésű szolga-összeírások például *colonusokat* is megemlítenek, sőt ezek száma meghaladja a *mancipiáét*. A *servus* és a *mancipium* szavak folyamatosan egymással felcserélhető fogalmak a 10. századi dokumentumokban.

Ehhez hasonlóan nem lehet élesen elkülöníteni a szolga és szabad állapotokat sem. Duby Mâconban feltételezi, hogy a 10. századi szabadok (*franci*) a várurasági rendszer nyomására a földesúr „saját embereivé” (*homines proprii*) váltak, azaz függésbe kerültek, és korlátozott szolgáltatásokkal tartoztak neki, de nem olyan mértékben mint a szolgák. Barthélémy egyrészt megállapítja, hogy a *franci* nem voltak teljesen szabadok, hiszen a *franchisia* nevű birtok egyrészt szolgálattal terhelt föld lehetett, másrészt előfordult, hogy szolgák (*servi*) kapták meg művelésre. Ezért szerinte a *franci* státusa a 11. század elején inkább a korlátozott terhekkal rendelkező szolgaságnak felelt meg, nem pedig a szabadságnak. A *homines proprii* réteget illetően nem látja helyzetüket különbözőnek a szolgákétól. Szerinte egyszerűen arról van szó, hogy az oklevelekben az uraság azért nevezett egyes szolgákat „saját emberének”, hogy megkülönböztesse az illetőt a szomszédjától, aki egy másik földesúrnak tartozott járandósággal.

Az oklevelekben található különböző elnevezések (*mancipium*, *servus*, *homines proprii*) tehát néha valós jogállásbeli eltéréseket takarnak, gyakran azonban egymással felcserélhetőek. Nem állítható fel erre alapozva egy olyan stabil ranglétra – vonja le a következtetést Barthélémy

–, ahol az eltérő elnevezések jól elkülöníthető jogi és társadalmi valóságot takarnának. Ez nem más, mint a „szavak statisztikai számításának barbarizmusa”, a „poliszemizmus egy helyben topogása” – ahogy egy másik tanulmányában fogalmaz igen élesen.¹⁶

3.) A mutáció-elmélet harmadik fontos eleme a lovagság felemelkedésének kérdése. A klasszikus iskola szerint a lovagság (*militia*) eredete a Karoling-kori vazallusokban keresendő, akik urasági földön éltek. A lovagság jellege csak a 12. században változik meg, ekkor lép békésebb szakaszba és válik civilizációs tényezővé „az egyház és a költészet révén” (felavatási szertartás, a védelem mint központi érték, stb.). Duby és a mutáció hívei egyaránt elkülönítették egymástól a nemeseket, akikben a Karoling arisztokrácia leszármazottait, tehát vérségi tényezőt láttak, és a lovagságot, akiket egyfajta katonai-szakmai rétegnek tekintettek. Duby szerint ezt a nem nemes katonai réteget a 11. század fordulóján kialakuló várurassági rendszer emeli fel: ennek bizonyítékai azok a dokumentumok, amelyek szerint a század végére a *miles*, vagy annak köznyelvi változata a *caballarius* elnevezést már a nemesek is használták magukra (pl. a későbbi VI. Lajost 1096-ban lovaggá ütik). Poly és Bournazel számára a kérdés úgy vetül fel, hogy mikor és milyen elemekből tevődik össze az ezredforduló utáni új világi elit. Szerintük a jómódú szabad parasztok, fegyveres szolgák és a régi nemesség összeolvadásából. A folyamat úgy játszódott le, hogy a lovas katonai szolgálatot ellátó parasztok és szolgák alkották a nemesi eredetű várurak katonai kíséretét. Az eltérő jogállást bizonyítja, hogy az ezredforduló körül a kíséretre alkalmazott *miles*, *caballarius* elnevezéseket ekkor még nem használják a várurakra. Az érdekközösség azonban egyesítő hatással bírt, és a *milites* társadalmi felemelkedésével járt: a 11. század végére a két, korábban eltérő mentalitású réteg már egyaránt a nemességhez tartozónak számított. Barthélémy itt sem hisz az ezredforduló meghatározó jelentőségében. Szerinte a lovagság és nemesség összeolvadásában a lényeges fordulópont a 12. század vége és az azt követő század eleje. Ekkor lesz a lovagságból arisztokratikus mentalitású zárt csoport, amelyet a lovaggá ütés szertartása különít el a társadalom többi részétől. Azok, akik ide nem tudnak bekeverülni, alsóbbrendű lovas katonákká, fegyverhordozókká degradálódnak, és nem válnak nemessé.

Legvégül Barthélémy kritikáját azzal zárja, hogy a mutáció-paradigma a fenti okok miatt tarthatatlan. Nem igazolható az a tézis, hogy 980 és 1060 között a függőségi viszonyok radikálisan megváltoztak volna, a hatalom privatizációjának ekkori megjelenése az antropológia tükrében nem fogadható el. Új – részleteiben még kidolgozatlan – elméletet javasol: az ezredfordulón nem hirtelen formációváltás történt, hanem „kiigazítás” (*ajoustement*). A várurassági rendszer létrejötte ezek szerint nem átalakította a társadalom szerkezetét, hanem új eszközökkel tartotta fenn a régi rendszert, súlyosbítva ugyan, de nem ekkor teremtve meg az elnyomást. A vitáknak a változások mértékéről, a „kiigazítás” jellegéről kell folyniuk, nem pedig újabb és újabb paradigmák körül.

Irodalomjegyzék

BARTHÉLÉMY, D.

1996 Inquiétudes. *Cahiers de Civilisation Médiévale*, N° 156. 355–359.

BLOCH, M.

1983 [1939] *La société féodale*. Paris, Albin Michel.

¹⁶ BARTHÉLÉMY, D. 1996.

BISSON, T. N.

1994 The Feudal Revolution. *Past and Present*, N° 142. 1–42.

BOIS, G.

1989 *La mutation de l'an mil. Lournard, village mâconnais de l'Antiquité au féodalisme*. Paris.

BONNASSIE, P.

1975–1976 *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle: croissance et mutations d'une société*. 1–2. vols. Toulouse.

DELORT, R. (éd.)

1990 *La France de l'an mil*. Paris.

DUBY, G.

1953 *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*. Paris.

1978 *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*. Paris, Gallimard.

GANSHOF, F. L.

1982 [1944] *Qu'est-ce que la féodalité?* Paris, Tallandier.

GEARY, P. J.

1986 Vivre en conflit dans une France sans Etat: Typologie des mécanismes de règlement des conflits (1050–1200). *Annales E. S. C.*, Sept.–Oct. 1986, N° 5. 1107–1133.

POLY, J.-P.

1976 *La Provence et la société féodale. 879–1166*. Paris.

POLY, J.-P. – BOURNAZEL, E.

1991a [1980] *La mutation féodale. X^e–XIIe siècle*. Paris, P. U. F.

1991b *The Feudal Transformation. 900–1200*. London.

WHITE, S. D.

1996 The Feudal Revolution. Debate. Comment 2. *Past and Present*, August, N° 152. 205–223.

Demeter és Alsáni Bálint bíborosok versengése
Mária és Erzsébet királynők udvarában
(*Szfragisztika és egyháztörténet*)

A pecséttan, amit sokan, ha tudományágnak ugyan el is ismernek, mégis – a címetanhoz hasonlóan – kissé öncélú, magának való, a történettudomány lényegi problémáitól távol álló diszciplínaként kezelnek, adott esetben a legszűkebb értelemben felfogott történeti (köz-, politika- vagy egyháztörténeti) kérdések megvilágításához is nyújthat segítséget. Az alábbiakban egy ilyen esetet szeretnénk bemutatni.

Az előadás címében szereplő két főpapról, a Nagy Lajos halálára következő nőuralom és polgárháború – Horváti Pál zágrábi püspök melletti – két egyházi korifeusának származásáról, működéséről és személyiségéről meglehetősen eltérő szinten tájékozódhatunk a szakirodalomban; a hasonlóság jóformán arra terjed csak ki, hogy a Zsigmond trónra lépését megelőző évek eseményei, a korszak okleveles anyagának feldolgozatlansága miatt, mindkét bíboros életrajzában elsikkadnak. Ezzel szemben, míg Alsáni Bálintnak Áldásy Antal külön könyvet szentelt,¹ arcvonásait² és szangvinikus jellemét³ is ismerjük, és a pécsi püspökről újabb kutatások hozta eredmények is napvilágot láttak,⁴ addig az esztergomi érsek életrajza még feldolgozatlan, róla érdemben újat 1922 óta csak Gerics József kormányzattörténeti tanulmánya adott.⁵

A két püspök előéletéről írtak alapján csupán azt állapíthatjuk meg, hogy szembenállásuk Mária trónralépésekor már nem volt új keletű, de ennek az ellentétnek az általános emberi rossz tulajdonságok – dicsvágy, féltékenység stb. – feltételezésén túlmenő mélyebb okát mindezidáig

¹ ÁLDÁSY A. 1903.

² Sírkövének leírása Lövei Páltól In BEKE L. *et al.* 1987, 300–301.

³ Lásd például azt a Dietrich von Niem előadásában fennmaradt, Áldásy által is méltatott (ÁLDÁSY A. 1903, 120–121) 1407-es sienai jelenetet, amikor a gyengélkedő bíboros hírét vette, hogy a pápa és *nepos*-ai az ő, mint reményük szerint a kúriánál elhalálozandó bíboros javaira aspirálva szolgáljaikból külön őrseget szerveztek, hogy a várva várt halálesetről késedelem nélkül értesüljenek: „*unde dedignatus fortiter ipse cardinalis fertur dixisse: »Vere nec me nec bona mea habebitis!« Nec mora quoddam ligneum vehiculum, in quo portaretur, sibi preparari et in illo se usque Venecias portari fecerat eciam hyemali tempore et frigido valde*” (NYEM, Th de 1890, 248–249).

⁴ ENGEL P. 1987, 405–408.

⁵ Dr. TEMESVÁRY J. 1922, 176–196; A jó húszoldalas összefoglalás jelentős hányadát részben már kiadott oklevelek változatlan lemásolása, illetve a püspök lelkiségének és a politikus hűségének konkrétumokat nélkülöző, sokszor a valóságtól távol álló méltatása teszi ki. Terjedelméhez képest meglepően kevés újat mond az általa egyébként név szerint nem is idézett Wertner Mórhoz képest. WERTNER M. 1904, 800–802; Az utókor sem volt kegyesebb Temesváryhoz, mint ő Wertnerhez. KRISTÓ GY. 1994 vonatkozó szócikke (Demeter, 165. Írta Csukovits Enikő.) nem említi Temesváry munkáját, jöllehet az érsek halála napját (XII. Kal. Martii) az ő pontatlan dátumfeloldását követve teszi 1387. február 20-ára 18-a helyett. Ez a munka egyébként figyelmen kívül hagyja Demeter korábbi titkos kancellári tisztségét is, pedig arról TEMESVÁRY J. 1922, 183 és GERICS J. 1995, 311–312, 314 – eredetileg megjelent: dr. CSIZMADIA A. 1966, 285–306 – is megemlékeznek. Vö. FEJÉR, G. 1834, 38, 164. Ez utóbbi helyen téves évszámmal, ill. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (továbbiakban: DL) 37216.

nem sikerült fellelni. Alsáni előkelő, a Szentemágocs nemből való származásával szemben Demeter őseit ugyan nem ismerjük, de ez lehet, hogy adataink, és nem az esetleg neves ősök hiányának tudható be: tudjuk róla, hogy „*ab exordio sue nativitatis in aula regia educatus*”, valamint *germanus*-a, Fülöp mester, udvari lovag volt,⁶ s így nincs kellő alapunk viszonyukat a régi arisztokrata és a parvenü ellenségességére visszavezetni. Tudjuk továbbá, hogy Alsáni korának egyik legiskolázottabb magyar embere, *decretorum doctor* volt. Viszont Demeterről is, bár *magister* címét⁷ lehet hogy nem egyetemen, hanem a kancelláriai szolgálat folytán nyerte, éppen a központi igazgatásban és bíraskodásban elfoglalt kulcspozíciói (*conservator annularis sigilli regie maiestatis*, kincstartó, majd kancellárként királyi kiküldött Erdélyben és Szlavóniában)⁸ alapján bizvást feltételezhetjük, hogy a legképzettebbek közé tartozhatott. További lehetséges ok lenne az eltérő érdekcsoportokhoz tartozó családokból való származás, itt azonban Alsáni Bálint Garai-rokonságával és támogatottságával szemben Demeter családi viszonyainak tisztázatlansága állja útját az elméletépítésnek. Generációs ellentétre utalhatna az a tény, hogy az 1408. november 19-én meghalt Alsáni majdnem 22 évvel túlélte Demetert, aki 1387. február 18-án hunyt el, és akit már Nagy Lajos 1381. augusztus 28-i oklevele *ad provectam etatem* elértnek állít;⁹ óvatosságra int azonban, hogy Alsáni Bálint apja, Logret fia: János 1334–35 fordulóján halhatott meg,¹⁰ és így Bálint bíbornok 1381-re maga sem számíthatott már fiatalnak, nem is beszélve arról, hogy forrásainkban nagyjából egyszerre tűnnek fel, sőt Alsáni egy kicsivel még korábban is Demeternél.¹¹

Bármi is volt, ha volt egyáltalán, mélyebben fekvő oka a két egyháznagy ellenségességének, viszonyuk Nagy Lajos halálakor már meglehetősen kiélezett lehetett. Nagy Lajos kancelláriai reformja 1376–77-ben Alsáni számára többet jelentett alkancellári pozíciója egyszerű elvesztésénél; az ekkor kialakuló szokás szerint ugyanis már néhányszor, ha csak *ad hoc* megbízás alapján is, de képviselte a különös királyi jelenléti bíróságot, a *specialis praesentia regia*-t, míg Demeter, az idő szerint zágrábi püspök, főkancellárként ismét kézbe véve a kancellária főnökségét, ennek a bíróságnak már rendes bírása, egyszersmind a nagypecsét mellső lapjának, a *sigillum simplex*-nek állandó őre, s így rendkívül megnövekedett jelentőségű közjogi méltóság lett.¹² Alsáni tehát a veszített pozíció mellett, a meg nem szerzettet is sirathatta. Mikor aztán Demeter 1378 nyarán az esztergomi érsekséget, majd a szorongatott helyzetű VI. Orbán pápától ez év szeptemberében¹³ a bíborosi kalapot is elnyerte, ez utóbbit méghozzá úgy, hogy a kúriánál való megjelenés kötelezettsége alól is felmentetett, Bálint püspök háttérbe szorulása még nyilvánvalóbb lett, s ő erre nyílt lázadással válaszolt. 1382 első felében Demeter érsek zsinatot hívott össze, amin azonban Alsáni állítólagos, de nem igazolt szentszéki kiváltságokra hivatkozva nem jelent meg, sőt papságának is megtiltotta a részvételt.¹⁴

A dolgok ezen állása mellett következett be Nagy Lajos halála, a kiskorú Mária megkoronázása, s ezzel Erzsébet anyakirálynő és fő bizalmasa, Garai Miklós nádor tényleges kormány-

⁶ TEMESVÁRY J. 1922, 177; WERTNER M. 1904, 801; DF 248670; FEJÉR, G. 1834, IX/5. 482–483; ENGEL P. 1996, 487.

⁷ TEMESVÁRY J. 1922, 178; WERTNER M. 1904, 801.

⁸ TEMESVÁRY J. 1922, 178–179, 190–191; WERTNER M. 1904, 801; GERICS J. 1966, 307.

⁹ DF 248670.

¹⁰ ENGEL P. 1996, 2. köt. 11.

¹¹ Demeter 1356-tól szerepel a királyi gyűrűspecsét öreként, és a vele csak feltételesen azonos „*Demetrius litteratus de domo tavernicali*” is csak 1355-ben fordul elő (TEMESVÁRY J. 1922, 178), míg Alsáni pályájának első biztos pontja 1352-es veszprémi kanonoksága. Vö. ENGEL P. 1987, 405–407, 3. jegyzet.

¹² GERICS J. 1966, 304–307.

¹³ Áldásy szerint 18-án, Eubel pedig 28-át ír. ÁLDÁSY A. 1903, 22–23; EUBEL, C. 1898, 22.

¹⁴ ÁLDÁSY A. 1903, 32–33; FÜGEDI E. 1986, 46.

zása. A Garai-rokonsághoz tartozó Alsáni Bálint számára ez helyzete javulását hozta, de egyelőre korlátozott mértékben. Erzsébet királynő és Garai, a Mária kissé hirtelen megkoronázása utáni kiélezett politikai helyzetben, mikor az új kormányzat bizonytalan legitimitációjának jeleként közvetlenül a koronázás után – igaz, egyelőre csak helyi jellegű – lázadás is tört ki,¹⁵ föltehetően nem merték a személyében a Lajos uralmi rendszerével való kontinuitást szimbolizáló Demetert meneszteni, így Alsáni Bálint királynéi főkancellári címe a megbecsülésen kívül nem sokat jelentett, mert az őrizetére bízott királynéi kettőspecsét használata a legitimitás szempontjából aggályos lett volna. A cím maga is először csak egy 1384. március 1-jei *privilegium*-ban fordul elő,¹⁶ de ennek kiadására is csak azért került sor, mert a királynőket első délvidéki útjukra elkísérő Demeter püspök a nagypecsét mellső lapjával, azaz a *sigillum simplex*-szel visszatért a kormányzati székhelyre, s így *privilegium*-ot sem lehetett volna kiadni.¹⁷ A királynők függőpecsétetes oklevelet a fenti esettől eltekintve, kizárólag Mária nevében és kettőspecsétje alatt, Demeter keze által adtak ki¹⁸, egyéb oklevelezésük pedig – eltekintve Mária csekély számú titkos-¹⁹ és középpecsétetes²⁰ oklevelétől – a törvényes uralkodó nagypecsétje és az anyakirályné gyűrűspecsétje alatt bonyolódott. Ez utóbbi pecsétet Barrabási Csépán fia: György mester *specialis notarius* kezelte.²¹ Az említett eseten kívül, a háború 1384 augusztusi kitöréséig a Bálint püspök őrizetére bízott pecsét, illetőleg annak mellső lapja csak kétszer fordul elő, mindkét alkalommal külföldieknek adott oklevélben: a tényleges hatalmi viszonyokkal tisztában lévő velenceiek biztonság kedvéért az anyakirálynővel is megpecsételtették a turini béke megerősítését, a másik oklevél kedvezményezettje, a mazóviai herceg pedig, aki évi 2600 aranyforintért 30 lándzsával ígerte segíteni egész Lengyelországban Erzsébet királyné lányai közül azt, aki majdan Lengyelország királynéjává koronáztatik, az anyakirálynétől kapott, és az annak jóvedelmére betáblázott ígéret biztosítására nyilván Erzsébet pecsétjét akarta látni az oklevélben. Alsáni már ezekben a viszonylag békésebb időkben is meghatározó szerepet játszhatott az anyakirályné pártja kül- és belpolitikájában, súlya mégis a polgárháború kirobbanásával (1384. augusztus)²³ nőtt meg rendkívüli módon. A hatalmi viszonyok megváltozására az uralkodói oklevelek megpecsételésében bekövetkező hirtelen és rendkívül karakterisztikus fordulattól lehet következtetni. A polgárháború kitörését követően ugyanis a Demeter őrizetében lévő nagypecsét – és így természetesen a kettőspecsét is – eltűnik, hogy majd csak egy bő év múlva

¹⁵ Lásd SÜTTŐ SZ. 1997, 311–321; helyreigazítás uo. 1997, 3. sz. 550.

¹⁶ Erzsébet oklevelének corroboratiojában: „Datum per manus reverendi in Christo patris domini Valentini, Dei et apostolica gratia episcopi Quinqueecclesiensis, decretorum doctoris, ac aule nostre sumpni cancellarii” (DL 77895).

¹⁷ A nagypecsét 1384. január 1-i keltezéssel még Kapronca, 13-ival, 17-ivel és 19-ivel Pozsegavár, február 13-ival és 14-ivel Buda, március 12-ivel és 13-ival Esztergom, e hó 24-i, 27-i, 29-i és 31-i keltezzel ismét Buda dátumhelyet viselő okleveleken tűnik fel (vö. DL 94441; DF 277417; DL 77893; DL 7063; DL 102359; DL 30138; DL 28104; DF 207446; DF 270055; DL 102360; DF 253848; DF 227038 és DF 277418), míg maguk a királynők – Erzsébet okleveleinek keltezése szerint – a délvidéken tartózkodnak: január 3-án Susicha-n, február 2-án és 4-én Garán, március 3-án Szentdemeteren, és csak e hó végére térnek vissza Budára (vö. DF 230632; DL 33525; DL 101693; DF 244610; DF 251833 és DL 77896).

¹⁸ Pl. DF 226611 (1383. január 20.); igen sok egyéb példát lehetne még felhozni.

¹⁹ Először 1382. december 28-án: DL 42246.

²⁰ Pl. DL 57378. (1384. június 19.)

²¹ DL 77895.

²² 1383. szeptember 5.: DL 39380 és 1383. december 20.: DL 7046.

²³ 1384. augusztus 14-én szólítja fel Erzsébet Zágráb várost és Kállai Ubult, hogy ne csatlakozzanak a lázadáshoz; vö. DF 230639; DF 285582; DL 7163 és DF 283075. Feltehetően Zágrábtól Szabolcsig számosan kaptak ilyen figyelmeztetést, de ezek zöme, úgy látszik, elveszett.

tűnjön fel újra. A magyar okleveles anyag szórványos fennmaradása miatt, persze óvatosan szabad csak használni az olyan fogalmakat, mint amilyen az eltűnés, de jelen esetben elég nagy – még ha késő középkori okleveleink feltártsága mellett véglegesnek nem is tekinthető – számokkal dolgozhatunk ahhoz, hogy a véletlent kizárjuk a jelenség magyarázatánál. Demeter, aki szemben Alsánival²⁴, nem kísért el a királynőket Temesvárra, érseki székhelyéről, Esztergomból keltezve Mária királynő nevében bocsátott ki nagypecsétes okleveleket még augusztus 15-i, 21-i és 24-i dátummal is.²⁵ Az ezután bekövetkező változást jól illusztrálja akár csak az 1384–85-ös évek uralkodói pecséthasználatának vázlatos áttekintése. A periódus első, nagyobb részt békésnek mondható szakaszában, az országos méretű belháború kiszélesedéséig, 1384. január 1. és augusztus 24. között Mária királynő 94 okleveléről van tudomásunk, amiből 37 a nagypecséttel,²⁶ 20 a kettős-,²⁷ 10 a titkos-²⁸ és 2 a középpecséttel²⁹ erősített meg; további kettő a *specialis praesentia regia* nem uralkodói pecsét alatt kelt kiadványa,³⁰ 23-nak pedig nem ismerjük a *corroboratio*-ját.³¹ A Demeter őrizetére bízott pecsét alatt kelt oklevelek száma tehát nagyságrendekkel meghaladja az összes többi kancelláriai tagozat együttes oklevél-kibocsátását.³² A

²⁴ DL 42303: Alsáni 1384. szeptember 9-én Temesvárott másokkal együtt közbenjárt Erzsébetnél Herbortyai János fia, János érdekében, aki többszörös latorsága ellenére végül is kegyelmet kapott, mindössze pénzbeli elégtétel fizetésére köteleztetvén.

²⁵ DF 230640; DL 7055 és DL 42301.

²⁶ DL 94441; DF 277417 és DF 277302; DL 77893; DL 7063; DL 102359; DL 30138; DF 275198; DF 230637; DL 28104; DF 207446; DF 207484 és DL 484; DF 270055; DL 102360; DF 253848; DF 227038; DF 277418 és DF 277633; DF 239038; DL 100198 és DL 103365; DF 220010; DL 105457; DF 220011; DF 254268; DL 29724; DF 282293; DL 71889 és DL 7086; DF 220000; DL 8825; DF 220008 és DL 52480; DF 239043; DL 102364; DF 239044; DF 261424; DL 86784; DL 91906; DF 227042 és DL 48595; DF 230640; DL 7055; DL 42301.

²⁷ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, collegit Tadija Smičiklas*. vol. 14. Digessit Marko KOSTRENČIĆ, suppleverunt, summarium et indices confecerunt Jakov STIPIŠIĆ, Miljen ŠAMŠALOVIĆ. Zagrabiae, 1976, 435–436 (továbbiakban: CDC); DL 7922; DL 7063; DF 207447 és DL 39241; WENZEL G. 1876, 533–535; FEJÉR, G. 1834, X/3. 307–312; DL 31180; DL 96763 és DL 42302; DL 89517; CDC XVI. 467–468; DF 257873; DF 250190; DL 100199; DL 36403; DF 274711; DF 274712; DF 274713; DF 274703; DF 274698; DF 274700 és DF 274706; DL 7056; DL 8818 és DL 25842; DL 32807; DL 32808; DL 32809 és DL 32810; DL 34643; DL 7052/1; DL 7052/2; DF 256901; DF 237411; DF 218596; DF 274575 és DL 42297; MIHÁLYI J. 1900, 82–85; DF 280246.

²⁸ DF 201047; DL 42283; DL 7072; DL 7076; DF 271054; DL 42290; DL 42291; DL 86861 és DF 279036; DL 33215; DF 219997; NAGY I. *et al.* 1890, 200–201.

²⁹ DL 52479; DL 57378.

³⁰ DL 75556; DF 207450.

³¹ Effélék a csak átírásban, tartalmi átírásban vagy újkori másolatban fennmaradt, illetőleg csak említésből, esetleg igénytelenebb kiadásból ismert eredeti oklevelek közül kerülnek ki. Közülük többenél valószínűsíthető lehet, illetve – a Diplomatikai Fényképgyűjtemény több eredeti darabjának esetében – ki is lehetne deríteni a megpecsételés módját, de a jelen szempontból kielégítőnek tűnnek a már meglévő és biztosnak vehető adatok. DL 77894; DL 7063; DL 50138; DL 64969; DL 52470; DL 52469; DL 52471; DL 52473; DL 52474; DL 72092; DF 233962; DL 103365; DL 32505; DL 32506 és DL 37066; DL 32505; DL 32506 és DL 37066; DL 7086; DL 32500; DL 32500; DF 207449; DL 7344; DL 90836; DL 7092; DL 67933; DL 72556.

³² Mária királynő külön gyűrűspecstet nem használt, bár egy ízben, 1384. szeptember 29-én a fehérvári keresztes konvent gyűrűsnek titulálja Mária titkospecstjét: szerinte a királynőnek a veszprémi káptalan javára kiadott *littere annuales*-a *annulari sigillo vestro* volt megpecsételve. Mivel azonban más-kor gyűrűspecstjét nem említik, és az ugyanekkor ugyanezen káptalan javára kiadott, Veszprém megyéhez intézett általános parancs a megye szintén 1384. szeptember 29-én kelt oklevele szerint

háborús időben (pontosabban 1384. augusztus 25. és 1385. október 1. között) Mária neve alatt kelt 78 oklevél közül azonban egy sincs a nagy- vagy a kettőspeccséttel megerősítve, míg 15 titkospeccsét³³ és 5 középpeccsét³⁴ kiadványról tudunk, a különös királyi jelenlét³⁵ nem Mária peccsétje alatt kelt oklevele és 36 ismeretlen megpeccsételésű³⁶ írás mellett. A körülmények kényszerítő ereje alatt inaugurált népfrontpolitika idején (tehát az 1385-ös év utolsó három hónapjában, október 2-ától kezdve) aztán ismét helyreáll a nagypeccsét túlsúlya: a királynő ezen időszak alatt keltezett 45 oklevele közül 14 a nagy-³⁷ és 1 a kettőspeccséttel,³⁸ míg 8 a titkos-³⁹ és 1 a középpeccséttel⁴⁰ lett megerősítve, míg a *specialis praesentia regia* 2 oklevele⁴¹ nem uralkodói peccsét alatt kelt, 19 esetben pedig nem ismerjük a megerősítés mikéntjét.⁴²

Demeter tehát a rábízott peccséttel együtt, miután Hedviget Lengyelországba kísérte és Krakóban még részt vett október 15-i koronázásán,⁴³ úgy tűnik, nem az udvarba tért vissza, hanem Erdélybe ment, mint erről 1384. december 6-i tordai,⁴⁴ 17-i,⁴⁵ 20-i⁴⁶ és 21-i,⁴⁷ majd 1385.

secretiori sigillo vestro peccsételtetett meg, feltehető, hogy a keresztesek fejezték ki magukat pontatlannul. DF 201050 és 201051.

³³ DF 201050; DF 201051; DF 260336; DF 201089; DF 201107 és DF 201110; DL 42309; DL 71279; DL 28932 és DF 249951; DF 201054; DL 100209; DF 253849; DL 89522; DL 89523; DF 282810; DF 258371; DL 42331; DL 69178 és DL 71788.

³⁴ DF 225694; DL 42315; DL 106201 és DL 106303; DF 220015; DF 209675.

³⁵ DL 77910; DF 265495; DL 42312; DL 52493 és DL 52520; DL 96600; DL 98012; DL 102366; DL 52492; DL 102367; DL 52466; DF 200311; DF 262483; DF 200316 és DF 201057; DF 228501; DL 52495; DL 77912; DL 91909; FEJÉR, G. 1834, X/3. 21–29; DL 103365; DL 102368; DL 7135; DL 102369; DF 262483, DF 200316 és DF 201057; DF 200314 és DL 87563.

³⁶ DL 42305; DF 201049; DL 71801; DL 68025 és DF 282013; DL 71791; FEJÉR, G. 1834, X/8. 140–142; DL 7115; DL 71279; DL 38159 és DL 38160; DL 57380; DL 42313; DL 7130; DL 7131; DL 103365; DL 52496; DL 7143; DL 33515; DL 91911; DF 201312; DL 107541; DF 225796; DL 60417; DL 60418; DL 83408 és DL 83412; DL 56937; DL 58647; DL 7155; DF 268196 és DL 67744; DL 42388; DL 100213 és DL 100214; DF 232813; WENCZEL G. 1876, 589–590; DL 42388; DL 89528; DL 89527/2 és DL 89527/1; DF 28246; DL 60421; DL 42388.

³⁷ DF 201887; DF 201888 és DF 201889; DL 42340; DF 208399 és DF 201067; DL 58650; DF 220020; DL 38885 és DL 61249; DL 7165; DF 281099; DF 246813; DF 259263; DL 42337; DF 220016; DF 252600.

³⁸ DL 7086.

³⁹ DF 230652; DF 248796; DL 39398; és DF 207454; DF 212704; DF 201891; DF 220024; DL 7171, DL 7172 és DL 7173; DF 220018.

⁴⁰ DL 56927.

⁴¹ HORVÁTH S. 1906, 34–35; DF 200316 és DF 201057.

⁴² DL 69262; DF 264800 és DL 73778; DF 264800 és DL 73778; DF 264800; DF 272824; DL 42390; DF 243848; WENCZEL G. 1876, 594–595; DL 96603; DL 42390; DL 7353; DL 35899; DL 7181; DL 70190; DF 207451; DL 7175; DF 279115; DL 68272; DF 254809.

⁴³ PÓR A. 1895, 840; vö.: Joannis DŁUGOSSII seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII. Ad veterrimorum librorum manuscriptorum fidem recensuit, variis lectionibus annotationibusque instruxit Ignatius Żegota Pauli, cura et impensis Alexandri Przewdziecki. Tomus III. Libri IX. X. Cracoviae, 1876. 449, továbbá KALENDARZ KRAKOWSKI in: Monumenta Poloniae Historica. Edidit August Bielowski. Tomus II., Lwów, 1872. (Reprint: Warszawa, 1961.) 934. Érdekes, hogy mindkét lengyel forrás vasárnapra teszi a koronázást, jöllehet 1384-ben október 15-e, Szent Hedvig ünnepe, szombatra esett.

⁴⁴ ZIMMERMANN, F. *et al.* 1897, 594.

⁴⁵ ZIMMERMANN, F. *et al.* 1897, 594–595.

⁴⁶ DF 286550.

⁴⁷ DF 286549.

április 21-i⁴⁸ marosvásárhelyi keltezésű, egyházkormányzati ügyekben kiadott oklevelei tanúskodnak. Sajnos azonban az ő erdélyi tartózkodásának kezdetét és végét sem adják meg egyértelműen okleveleinek dátumai.⁴⁹ Van ugyan egy eredetiben fenn nem maradt oklevele állítólag 1384. szeptember 17-éről,⁵⁰ de feltehető, hogy a hónapnévvel megadott dátum (*mensis Septembris*) december rossz másolásaként született, ugyanis a feljebb említett december 17-i oklevél kedvezményezettje ugyanaz a fraternitás, mint az állítólagos szeptemberié is: valószínű, hogy a két eltérő feltételű, de azonos nagyságú búcsú engedélyezésére egy nap kerülhetett sor, a decemberi időpontban pedig Demeter – a fent említett oklevelek tanúsága szerint – valóban Marosvásárhelyt tartózkodott. Erdélyi tartózkodásának vége is bizonytalan, ugyanis az 1385. április 21-i marosvásárhelyi oklevelet egy három nappal későbből Esztergomból keltezett követi.⁵¹ Minthogy mindkét *privilegium* Demeter függő autentikus nagypecsétjével erősített meg, nyilvánvaló, hogy a két oklevél közül legalábbis az egyik esetében az ún. *nicht einheitliche Datierung* esete forog fenn, vagyis az oklevél dátuma nem az oklevél kiadásának kelte, hanem az oklevéladás folyamatának különböző időpontjaiból áll össze. Az esztergomi oklevél a gyanúsabb: ennek esetében ugyanis az oklevélben foglalt intézkedések már az előző évben megtörténtek, és Demeter, bár nem említi korábbi okleveleit, mégis – igaz, némi változtatás mellett – 1385. április 24-ei kelettel csupán egymás után szó szerint átírva, egybeolvasztja két korábbi, egyként 1384. április 24-éről keltezett oklevelét.⁵² Így még ha az 1385-ös oklevélnél az évszám nem is 1384. elírásaképp került a keltezésbe, a dátumhely feltétlenül, és talán a napi dátum is a két korábbi oklevélből történt átvételnek minősítendő, és Demeter Erdélyből való visszatérének megállapításához nem kínál fogódzót.

Demeternek az országlakosok között élvezett tekintélyére jellemző, hogy erdélyi tartózkodását talán csak megszakítva, alighanem közvetítő szerepet játszott Erzsébet királyné és ellenzéke utólagos, sikertelennek bizonyult 1385. tavaszi pozsegai alkudozásában,⁵³ vagy legalábbis annak előkészítésében: bár egyik fél oklevele sem említi nevét, de 1385. március 8-án Pozsegavárott bocsát ki oklevelet.⁵⁴

Alsánira, a megnövekedett szerepű királynéi kancellárra eközben záporozott az uralkodói kegy. Érdekes azonban, és jellemző is az anyakirálynő erőszakosságára az a mód, ahogy kegyeltjei érdekében egyszerűen túltette magát az ország törvényein, végső soron a semleges közvélemény egy részét is maga ellen hangolva. Erzsébet a Sáros megyei, magszakadás folytán a koronára háramlott Swynye-t több más birtokkal együtt Bálint püspöknek és rokonainak adta. A

⁴⁸ DF 286551.

⁴⁹ A dátumhelyek összekötéséből adódó uralkodói itineráriumok nehézségeire lásd SÜTTŐ SZ. 1999, 74–81.

⁵⁰ ZIMMERMANN, F. *et al.* 1897, 593–594.

⁵¹ 1385. április 24., DF 238320.

⁵² DF 238319 és DF 238323. A különbség abban áll, hogy az Oltáriszentség tiszteletére alapított esztergomi kápolnának az előbbi oklevélben engedélyezett búcsúját 220 nap helyett egy év és száz napban állapítja meg, az ünnepek felsorolását Szent Kristóféval megtoldva. Jellemző, hogy még a hibákat is átveszi: A DF 238323-ből a „*supradicte montis*” rosszul egyeztetett jelzős szerkezetet és az egyes napra rendelt szentmisék felsorolásánál azt az elírást, miszerint *feria sexta* helyett másodszor is *feria V.* szerepel; a DF 238319-ből a „*collendum*” szó köszön vissza. Ezen oklevelek datálásának értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy azon 40 aranyforintnyi Burgrecht-nek a megállapításáról, amiről Demeter a DF 238323-ban a kápolna javára rendelkezik, Buda város csak 1384. június 2-án ad ki oklevelet: DL 7089; vö. KUMOROVITZ, L. B. 1987–88, nr. 19. – igaz, ez utóbbi oklevél talán szintén *actum*-szerint datálthatott, mivel *intulatio*-jában az esküdtek „*tunc iurati castri predicti*” megjelöléssel fordulnak elő.

⁵³ Erről lásd FÜGEDI E. 1988, 149–158. Ő azonban Demeter szerepére nem tér ki.

⁵⁴ CDC XVI. 512.

beiktatásnál azonban Segnye-i János fia, Egyed ellentmondott, a királynő viszont 1384. december 9-én megparancsolta a szepesi káptalannak, hogy az ellentmondást ne vegye figyelembe, erről esetleg megírt oklevelét vonja vissza, korábbi parancslevelének megfelelően állítson ki érvényes iktatólevelet a királyi és káptalani ember jelentése alapján, az ellentmondótól pedig, ha már adtak neki oklevelet, azt szerezzék vissza.⁵⁵

Erre a periódusra esik Alsáni bíborosi kinevezése is, ami több, részben igen érdekes kérdést vet fel. A *creatio* időpontja sajnos nem tűnik egész egyértelműnek: ez Karácsonyi Jánosnál 1885-ben 1385. október 16-a volt,⁵⁶ nem igazán meggyőző érvelését kezdetben elfogadta Áldásy Antal is,⁵⁷ majd – Eubel művének megjelenése után⁵⁸ – 1384. december 17-ére tette,⁵⁹ és ezt az időpontot fogadta el későbbi történetírásunk is.⁶⁰ A kérdés annyiban jelentős, hogy ha a fentemlített időpontok valamelyike is helyes, akkor Alsáni – úgy tűnik – nem fogadta el Orbán pápától az új méltóságot! Aligha lehet ugyanis forrásaink hézagos fennmaradásával, vagy épp pontatlanságával magyarázni azt, hogy Alsáni Bálint a fennmaradt oklevelekben 1386 májusáig következetesen csak pécsi püspökként, utána azonban, éppoly következetességgel, már bíborosként fordul elő. A *specialis praesentia regia* 1385. január 10-e és május 23-a között keltezett 22, Alsáni pecsétjével megerősített kiadványa e tekintetben változtatás nélkül ugyanazon, a bíborokság mellőzésével csakis a pécsi püspöki méltóságot tartalmazó pecséthelyettesítő formulát alkalmazza,⁶¹ mint ahogy az anyakirályné főkancellárjaként használt, két esetben fennmaradt *corroboratio* is csupán csak a pécsi püspökséget és a kánonjogi doktorátust említi.⁶² A Hedvig és Vilmos ügyében hatodmagával kiadott oklevél *intitulatio*-jában is csak pécsi püspökként jelenik meg,⁶³ és ebben az intervallumban Mária *privilegium*-ának méltóságsorában is csak pécsi püspökként fordul elő, utoljára 1386. április 23-án.⁶⁴ Ekkor következik a váltás: 1386. május 1-jén Győrben Alsáni már bíborosként garantálja, hogy a királynők megtartják Vencel békebírói döntését a Zsigmonddal és unokatestvéreivel, Jodokkal és Prokoppal való viszályukban,⁶⁵ e hó 22-én *relator*-ként is bíborosi címmel fordul elő,⁶⁶ két hétre rá pedig Mária királynő oklevelének méltóságsorában szintén bíborosként szerepel, és tituláris temploma, a Szent Szabina is ekkor említetik – legalábbis hazai forrásainkban, tudtommal – először.⁶⁷ Ezután kelt okleveleinek *intitulatio*-i is tartalmazzák a bíborosi címet.⁶⁸ A dolog jelentősége világos: mivel Alsáni Bálint nemcsak egy volt a sok magyar püspök közül, hanem ez időben a legbefolyásosabb egyházi méltóság, ezért – hacsak ki nem derül, hogy Alsáni épp 1386 tavaszán kapta meg a bíborosi kalapot, méghozzá úgy, hogy a hír április végére érkezett Magyarországra – fel kell tenni, hogy a nagy nyugati schisma idején Rómához hű maradt Vencel király és a cseh-morva

⁵⁵ DF 263175. A káptalan végre is hajtotta az iktatást, az ellentmondást érvénytelenítette, de arról nincs szó, hogy az ellentmondó az oklevelet visszaadta volna.

⁵⁶ KARÁCSONYI J. 1885, 24, 5. jegyzet.

⁵⁷ ÁLDÁSY A. 1896, 347.

⁵⁸ Ez utóbbinál Alsáni bíborosi kinevezése „*in promotionibus ab a. 1379 usque ad a. 1385 habitis*” között szerepel, Eubel 23.

⁵⁹ ÁLDÁSY A. 1903, 26–27.

⁶⁰ Vö. ENGEL P. 1987, 405.

⁶¹ Az oklevelek felsorolását és a formulát lásd alább.

⁶² A két *privilegialis* oklevelet lásd alább.

⁶³ 1385. július 28., lásd Függelék I.

⁶⁴ 1385. október 2., DL 7086; 1386 III. 26.: DL 7275; 1386. IV. 23: DL 7204.

⁶⁵ *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*. Bd. 11. Brandl, V. (hrsg.), vom 13. November 1375 bis 1390. Brünn 1885, 352 (továbbiakban: BRANDL, V. 1885); DF 287484.

⁶⁶ DF 200320: *Relatio domini Valentini cardinalis Quinqueecclesiensis*.

⁶⁷ 1386. június 5.: DL 7192.

⁶⁸ 1386. június 5.: DL 7210; 1386. október 4.: DL 34650.

seregek intervenciója döntő mértékben járult hozzá ahhoz, hogy Erzsébet királyné és udvara felelőtlen és veszélyes franciabarát politikájuk egyik súlyos következményével, azaz a római *oboedientia* lazítgatásával, véglegesen felhagyni kényszerültek. Ha tényleg így van, akkor persze a Karácsonyi⁶⁹ és Áldásy⁷⁰ által vázolt és mindmáig elfogadott képet Magyarország megintgathatatlan Róma-hűségéről némileg retusálni kell.

Alsáni Bálint világi karrierje Erzsébet királyné minden kedvezése dacára felemásra sikeredett. Demeter főkancellárnak az udvarból való kiválása idején a *sigillum simplex*-nek és ezzel együtt természetesen az oklevelek *privilegialis* megpecsételése lehetőségének elvesztése komoly gondokat okozhatott. Természetesen nyitva állt a lehetőség, hogy az uralkodói *privilegium*-okat az anyakirályné kancelláriájában kiállított, függő kettőspeccéses oklevelekkel pótolják, de erre korszakunkból csak két példa van.⁷¹ Bár a magyar okleveles anyag töredékes fennmaradása miatt itt is nehéz valaminek a hiányára hivatkozni, mégis a megelőző és rákövetkező évekből fennmaradt uralkodói *privilegium*-ok számához képest nagyon kevésnek tűnik ez a kettő. Elgondolkodtató az is, hogy a második esetben a megpecsételési formula a következőképp hangzik: „*Datum Crisii per manus reverendi in Christo patris domini Valentini, Dei et apostolice sedis gratia episcopi Quinqueecclesiensis, decretorum doctoris auleque nostre sumpmi cancellarii, duodecima die mensis Iunii, anno Domini millesimo trecentesimo octuagesimo quinto*” – tehát nemcsak a napi dátum jelölése során mellőzik a *privilegium*-oknál általában használatos római naptárt, de a kancellár neve elé kiteszik a dátumhelyet is, ami teljesen szokatlan, és – ha eltekintünk a szándékos újításnak ezekben a folytonosságra oly sokat adó években teljesen valószínűtlen elképzelésétől – leginkább csak az írnoknak a *privilegialis* oklevelek kiállításában való nagyfokú járatlanságával magyarázható.

A függőpeccéses oklevelek így valószínűsíthető hiányának okát leginkább talán a lakosság idegenkedésében kell keresnünk: csekély jogbiztosító erejénél fogva kevesen kereshették a módját, hogy uralkodói megerősítésre szoruló jogait az uralkodó anyja garantálja, s ők ezért még magas *taxa*-kat is fizessenek. Ugyanez lehet az oka annak, miért nem csináltattak újabb uralkodói nagypecsétet. A kortársak zöme az adott körülmények között valószínűleg, és nem is alaptalanul, egyfajta hamisítást látott volna ebben; szinte biztos, hogy feladatának, vagyis az oklevélben foglaltaknak lehetőleg örök bizonyosságául szolgálni, egy ilyen duplum-peccsét soha nem tudott volna megfelelni; és egy ilyenfajta pecsétet, mely semmivel nem nyújt többet, sőt, esetleg talán kevesebbet, mint a *privilegialis* megerősítést csak ígérő oklevélre nyomott gyűrűs- vagy titkospecsét, valószínűleg senki sem sietett volna igénybe venni.⁷²

⁶⁹ KARÁCSONYI J. 1885, passim, pl. 23.

⁷⁰ „Ez álláspont [Nagy Lajos és Vencel 1379-es Orbán-párti nyilatkozata – S. SZ.] mellett Magyarország mindvégig megmaradt, és leszámítva egy-két esetet, hazánkban az avignoni obediencia párhívekkel nem bírt, egyházi ügyeiben a római pápa befolyása érvényesült.” ÁLDÁSY A. 1903, 20.

⁷¹ DL 101693 (1385. június 2.) és DL 268253 (1385. június 12.).

⁷² Jó volna tudni, milyen pecséttel volt Mária 1385. augusztus 18-i nyugtája megpecsételve, mikor a velencei követ a turini béke értelmében járó évi 7000 forintos adót nem volt hajlandó kifizetni „*propter abolitionem sigilli*”. A követ kifogására Mária 1385. november 7-én visszaírt, miszerint „*ipsas litteras nostras denuo fecimus sigillari sigillo nostro authentico et bullari*”. Kérdés, hogy a két pecsét ugyanaz volt-e, vagy esetleg a velencei követ csak diplomatikusan fejezte ki az első pecséttel kapcsolatos meg nem elégedését, Demeter visszatérése után pedig már tényleg általánosan autentikusnak elfogadott pecsétjét használta a királynő. WENCZEL G. 1876, 589–590, 594–595; LJUBIĆ, S. 1874, 183; V. Zagrabiae, 1875, 348; FEJÉR, G. 1834, X/3. 32, rossz tartalmi kivonattal; ÓVÁRY L. 1890, 123, rossz dátummal; HORVÁTH M. 1861, 3–96, 38. nr. 86 és nr. 87; A dolgot még bonyolítja, hogy bár mindannyian ugyanazt a forrást, a *Liber Pactorum*-ot használták, egyedül Horváth látott még (uo. nr. 87) egy 1385. november 20-i levelet Mária királynőtől, amire aztán, szerinte, véglegesen rendeződött az ügy.

Ha a nagy- és kettőspeccsétet illetően Alsáni Bálint nem is lépett Demeter örökébe, a *specialis praesentia regia* bírói székében követte őt.⁷³ Demeter (illetve személyzete) utóljára 1384. június 7-én szab ki bírságot biztosan megállapíthatóan,⁷⁴ Alsáni pedig első ízben 1385. január 20-án szerepel a különös jelenlét bírójaként, amely napról rögtön 10 oklevele is fennmaradt, ami azt mutatja, hogy az országbíró és a kancellár kiválása az igazságügyből mekkora torlódást volt képes előidézni.⁷⁵ A továbbiakban sem oszlanak el egyenletesen oklevelei: 1385. január 24. – 1 db, február 1. – 1 db, február 11. – 4 db, február 14., 15. és 17. – 1–1 db, február 21. – 1 db, március 26. – 1 db, május 23. – 1 db.⁷⁶ Ez arra utal, hogy hivatala az országbíró kiállítására is szolgált, ugyanis épp Szentgyörgyi Tamás országbíró hivatalba lépésekor⁷⁷ csökken drasztikusan a különös jelenlét által kiállított oklevelek száma.

Az országbíróhoz való kötődésről tanúskodik a *specialis praesentia regia* egyes okleveleinek megpecsételése is. Alsáni középeccsétje⁷⁸ mellett néha egy kisebb, 24–26 mm-es pecsét töredék is látható, egy helyütt⁷⁹ a kb. 4,5 mm-es legendán belül háromszögű pajzs, benne hatágú csillaggal látszik, ami a Szentgyörgyi címernek felel meg.⁸⁰ Legvalószínűbb, hogy az országbíró az elé tartozó, esetleg elődje alatt megkezdett pert nem veszi el a különös jelenlét bírától, ítélőmestereitől, hanem vagy velük együtt hoz ítéletet, vagy csak jóváhagyás végett rányomja saját pecsétjét.

Alsáni pecséthelyettesítési formulája egyébként (Mária királynő nevében) a következő volt: „*presentes autem propter absentiam* [esetleg:] *in absentia*) *sigillorum nostrorum (propriorum) sigillo domini Valentini episcopi (ecclesie) Quinqueecclesiensis (sumpmi) cancellarii matris nostre karissime* [elvétve:] *genitricis nostre carissime*) *iussimus consignari*”.⁸¹

Mindeközben Demeter – legalábbis 1385. nyár derekára kialakult – helyzetét rendkívül sajtóságnak tünteti fel az a két, eredeti példányban azonos tartalommal kiállított és most Bécsben őrzött oklevél,⁸² amelyben a királynők, a két bíboros, Oppelni László és Garai Miklós garantálják, hogy a Habsburg Vilmos és Hedvig közti házasság elhálását 1385. augusztus 15-éig lehetővé teszik. A dolog azért izgalmas, mert Demeter, aki a fentebbi vizsgálódások szerint

⁷³ Már Bónis György felfigyelt Alsáni ilyen működésére 1385. január-februárban, és azt az országbíró rövid ideig való helyettesítésével magyarázta. BÓNIS GY. 1971, 121.

⁷⁴ Visegrád, DF 207450. Valószínű azonban, hogy két, csak tartalmi, illetve teljes szövegű átirásban ránk maradt Visegrádon kelt, 1384. június 10-i Mária-oklevél szintén a különös jelenlété lesz: DL 7344 és DL 90836, a nagypeccsét alatt ugyanis 8-án és 9-én Buda dátumhellyel kelnek oklevelek: DL 102364; DF 239044 és DF 261424.

⁷⁵ DL 77910; DF 265495; DL 42312; DL 52493; DL 96600; DL 98012; DL 102366; DL 52492; SZENTPÉTERY I. 1943, nr. 1988; DL 102367; DL 52466.

⁷⁶ DF 200311; DF 228501; DL 52495; DL 77912; DL 91909; FEJÉR, G. 1834, X/3. 21–29; DL 103365; DL 102368; DL 7135; DL 102369; DF 262483; DF 200314; A bizonytalan okleveleket nem számítva ide.

⁷⁷ 1385. március.: ENGEL P. 1996, 1. köt. 8.

⁷⁸ Ő nem monoru alakú főpapi pecsétet nyomat okleveleire, mint Demeter, hanem azt a pecsétet, amelyről máshol (DL 7210: 1386. június 5.) „*appensione sigilli nostri mediocris pontificali sigillo carentes*” szavakkal emlékezik meg. Kb. 32 mm átmérőjű kerek pecsét, a benne foglalt címer leírását ld. CSOMA J. 1897, 6.

⁷⁹ DL 7235.

⁸⁰ CSOMA J. 1995. 1242–1243.

⁸¹ Tehát nem teljesen kijegecsedett formulával állunk szemben, de a 15. századi igazi, uralkodói kancellárok is ingadozott kissé: KUMOROVITZ B. L. 1937, 5–6; Demeter formuláját lásd uo. 6.

⁸² Ld. Függelek I. Az oklevelek és pecsétjeik megtekintése Fazekas István sokoldalú és időt nem kímélő segítségével vált számomra lehetségessé, valamint a második eredeti példányt is (AUR 1385. július 28.) – aminek létezéséről a DF alapján nem lehetett tudni – ő kutatta fel; mindezekért itt is szeretném neki köszönetemet kifejezni.

majd egy éve kivonta magát és az őrizetére bízott pecsétet az uralkodói oklevelezből, és így a kancellária munkáját egyik legfontosabb területén megbénítva, a rezsím legitimitását is jelentős mértékben aláásta – nos ez a Demeter, az oklevél tanúbizonysága szerint, egyszer csak feltűnik Budán, és egy neki tetsző külpolitikai ügyet támogat; teszi ezt jó két hónappal a királynőkkel való nézeteltérések elsimítása előtt. Bár ilyen természetű ügyben a hamisításnak nem sok értelme lett volna, az ötletet a szfragisztika oldaláról is ki lehet zárni, mivel Demeter ez év december 6-án – amennyire a töredezett példányból meg lehet ítélni – ugyanazt a pecsétet használja, aminek lenyomata az osztrák hercegeknek adott okleveleken függ.⁸³ Ha a két pecsét valóban megegyezik, akkor teljesen kizártnak tekinthetjük azt a különben sem túlságosan valószínű elképzelést, hogy a július 28-i oklevelek másik öt kibocsátója Demeter hozzájárulása nélkül, egy illetéktelenül birtokukba került régebbi pecsétet felhasználva hamisították volna Demetert a kiadók közé; az egyszer elvesztett pecsétet tulajdonosa soha nem használta volna megkerülése után. Mindent összevetve tehát olyan kép kerekedik ki, hogy Demeter az udvarral való szembenállása és kancelláriai obstrukciója dacára, szabadon járt-kelt Budán, szuverén módon megválogatva, mit támogat az Erzsébet – Garai vonal külpolitikai kezdeményezéseiből és mit nem. Az a tény, hogy a július 28-i oklevelekben kedvezményezett osztrák hercegek a jelek szerint szükségesnek, vagy legalábbis hasznosnak ítélték, hogy Demeter is a kibocsátók között legyen, azt mutatja, hogy az ország belső erőviszonyait feltehetően jól ismerő külföld is politikai faktort látott személyében. Mindez Demeter hallatlan, az anyagi-katonai realitásokat messze meghaladó⁸⁴ tekintélyéről és befolyásáról tanúskodik; csak azt nem tudjuk, hogy ez a tekintély és befolyás mennyiben volt Esztergom érsekéé, pontosabban örökös kormányzójáé, és mennyiben függött Demeter személyétől.⁸⁵

Bármin is alapult azonban ez a presztízs, nyilvánvalóan kivívta Demeter ellenségeinek irigységét és áskálódását. Már maga az a tény is gyanút kelt, hogy 1385. október 26-án a királynők szükségesnek látják titkospecsétjeik alatt bizonykodni, nem intrikáltak Demeter ellen Rómában⁸⁶ – ha ennek nem lett volna valami jele, aligha kellett volna kiadni ezt az uralkodóhoz méltatlan mentegetőzést. Egy téren azonban mintha tetten is lehetne érni ezt az aknamunkát, és ez Demeter legátusságának megszünttetése. Ha a legilletékesebbet, magát Demetert fogjuk vallatóra okleveleinek *intitulatio*-in keresztül, némileg vegyes képet kapunk legátusi minőségének felfogásáról: 1382. október 29-én magyarországi legátusnak nevezi magát,⁸⁷ egy hónap múlva, november 26-án elhagyja ezt a címet,⁸⁸ jó két hónapra rá, 1383. február 3-án megint

⁸³ DL 102380. A pecsét ábrája kb. 17 x 14 mm-es álló nyolcszögű, és azon belül kb. 8 x 12 mm-es álló téglalap alakú keretben a kiterült sárkány, rajta tiporva Szent Mihály szárnyakkal és jobbában pallossal. A gyulafehérvári Szent Mihály-*patrocinium* alapján Demeter ezen pecsétje még erdélyi püspök korából származhat, de óvatosságra int, hogy ez a pecsét nem azonos Demeter 1374. január 21-i oklevelén („*datum in Gyalo in festo beate Agnetis virginis*”, DL 73745) használt pecsétjével, csak hasonlít arra. Ez utóbbi oklevélen keresztbe szétkent viaszba nyomott, kb. 14,5 x 12,5 mm-es ovális pecsét látható, hasonló ábrával: szárnyas alak (Szent Mihály) jobbra lépve rátapos egy elmosódott figurára, egyszersmind lándzsával ledöfi.

⁸⁴ Az egyház vagyoni, katonai, politikai téren megnyilvánuló magyarországi relatív, a külföldi állapothoz viszonyított jelentéktelenségéről lásd ENGEL P. 1988, 7.

⁸⁵ Hogy ez utóbbi tényezőt sem szabad elhanyagolni, arra az is utal, hogy Demeter már érseki méltósága megszerzése előtt bírta mind a király, mind az országlakosok bizalmát, hiszen Lajos király kancelláriai nagy reformja idején zágrábi püspökként emelkedett feljebb részletezett világi méltóságai és pozícióiba, és csak ezután, az esztergomi érseki szék megüresedésével került a magyarországi egyházi hierarchia csúcsára, vö. GERICS J. 1966, 314.

⁸⁶ Függelék II.

⁸⁷ DF 286754.

⁸⁸ DF 238021.

használja,⁸⁹ de május 1-én megint anélkül szerepel,⁹⁰ 1384. február 14-én csak az apostoli szék legátusának nevezi magát, a terület megjelölése nélkül,⁹¹ de aztán április 24-ei kelettel kétszer is magyar- és lengyelországi legátusként jelöli meg magát,⁹² és ugyanígy május 17-én is.⁹³ Ezután kétszer, július 25-én⁹⁴ és augusztus 24-én⁹⁵ legátusi cím nélkül fordul elő, majd december 17-én – az állítólagos november 17-i oklevelet is idevéve: kétszer is – magyarországi legátus,⁹⁶ csakúgy, mint december 20-án⁹⁷ és 21-én.⁹⁸ 1385. április 21-én ismét magyar- és lengyelországi legátusként fordul elő,⁹⁹ majd április 24-ei dátummal megint;¹⁰⁰ ezután a Vilmos és Hedvig házassága ügyében kiadott oklevelekben legátusi cím nélkül tünteti fel magát,¹⁰¹ hogy aztán még kétszer, augusztus 12-én¹⁰² és 15-én¹⁰³ magyar- és lengyelországi legátusként szerepeljen. Ezután viszont mindig a legátusi cím nélkül fordul elő: 1385. december 6.,¹⁰⁴ 1386. január 23.,¹⁰⁵ május 1.,¹⁰⁶ június 6.,¹⁰⁷ június 18.,¹⁰⁸ szeptember 16.,¹⁰⁹ és 1387. február 1.,¹¹⁰ s tudjuk, hogy 1386 őszén már tényleg új legátus működött az országban.¹¹¹ Mivel oklevéltípushoz nemigen lehet egyértelműen kötni az *intitulatio* változásait,¹¹² úgy tűnik, mintha nem lett volna olyan fontos számára ez a cím, vagy legalábbis ennek oklevélbeli hangsúlyozása – mégis ettől való megfosztása, azon túl, hogy talán nem alaptalanul esztergomi székének veszélyeztetését láthatta benne, egy területen némileg megalázóan hathatott, és pedig a búcsúengedélyekkel kapcsolatban. Pápai legátusok ugyanis a 14. században egy év és száz nap búcsút engedélyezhettek,¹¹³ Demeter élt ezen jogosítványával: láttuk, hogy 1385. április 24-éről keltezett oklevelével épp az általa alapított kápolna korábbi búcsúját bővítette 220 napról az engedélyezett 1 év és 100 napra,¹¹⁴ továbbá pontosan ekkora búcsút engedélyezett 1384. december 17-én (valószínűleg kétszer

⁸⁹ DF 227779.

⁹⁰ DF 227779.

⁹¹ DF 250190.

⁹² DF 238323; DF 238324 és DF 238319.

⁹³ DF 228219.

⁹⁴ DF 228195; DF 228196; DF 228197; DF 238012; DF 273031; DF 228144 és DF 228150.

⁹⁵ DF 239045.

⁹⁶ ZIMMERMANN, F. *et al.* 1897, 593–595.

⁹⁷ DF 286550.

⁹⁸ DF 286549 és DL 7053.

⁹⁹ DF 286551.

¹⁰⁰ DF 238320 és DF 278933.

¹⁰¹ Ezeket lásd feljebb.

¹⁰² DF 209918 és DF 209922.

¹⁰³ DF 209917; DF 208586 és DF 209922.

¹⁰⁴ DL 102380.

¹⁰⁵ DL 50573.

¹⁰⁶ DL 70190.

¹⁰⁷ DL 7211.

¹⁰⁸ DL 42358.

¹⁰⁹ DF 248606.

¹¹⁰ DF 286409.

¹¹¹ FEJÉR, G. 1834, X/8. 215; idézi KARÁCSONYI J. 1885, 24; valamint CDC Vol. XVII: digessit Stjepan GUNJAČA, supplevit, summarium et indices confecit Jakov STIPIŠIĆ. *Diplomata annorum 1386–1394. continens. Zagrabiae* 1981. 38–39.

¹¹² Pl. a DF 227779, ahol a legátusi cím nélkül fordul elő, függőpecséttel, a DF 286550 pedig, ahol magyarországi legátusnak nevezi magát, csak az oklevél hátára nyomott monoru alakú negypecséttel erősített meg.

¹¹³ Dr. PAULUS, N. 1922, Bd. 1–2. 219–220; 1923, Bd. 3. 228.

¹¹⁴ DF 238319 és DF 238320.

is),¹¹⁵ és 1385. április 21-én.¹¹⁶ Rossz érzés lehetett, mikor a kérelmező Veszprém-völgyi cisztercita apácáknak már nem ezen régi búcsút, hanem 180 naposat engedélyezett.

Az események azonban nem engedtek időt az Erzsébet – Garai vonalnak, hogy Demeterrel szembeni intrikáikat kiteljesítsék; a cseh-morva segítséggel az országba nyomuló Zsigmond sikere következtében megpróbálták egyszerre jóvátenni az elmúlt éveket, és a lehető legszélesebb hatalmi bázist biztosítani maguknak. A királynők és a felkelők kibékülésének idejét napra pontosan ugyan nem lehet megadni, de roppant jellemző, hogy míg 1385 szeptemberéből Mária királynőnek csak egy, átírásban fennmaradt oklevelét ismerjük budai és kettőt visegrádi kelettel,¹¹⁷ addig októberből kereken tucatnyi Budán keltezett Mária-oklevelünk van, ebből 5 nagypecsétes,¹¹⁸ és szinte jelképes, hogy hosszú idő után az első *privilegium*-ot éppen a Kaplaiak kapják október 2-án, akik javára a Gömör megyei birtokokba történő iktatásra már 1384. május 25-én kiadta Mária királynő a parancsot.¹¹⁹ A nagy általános kiengesztelődésbe illeszkedik az a kissé megkésett oklevél is,¹²⁰ mely mindkét királynő titkospecsétje alatt kelt, és amelyet csak október 26-án, épp nagyon tisztelt védőszentje ünnepén („in *Demetrii martiris*”)¹²¹ kapott meg Demeter; ebben biztosítják, hogy érseki egyházát nem veszik el tőle, a római kúriánál nem járnak el ellene, megerősítik, hogy mindig hű volt, ha kell, másokkal szemben meg is védik.

A kibékülés után, úgy tűnik, a dolgok a régi mederben folytak tovább. Demeter visszavette a *specialis praesentia regia*-t, első – fennmaradt – oklevelét 1385. október 15-én adta ki,¹²² és az oklevelezés zömét már ő intézte. Alsáni Bálint ezentúl már csak egyszer nyúlt a királynéi nagypecséhez,¹²³ méghozzá akkor, amikor a győri találkozás másnapján, a Zsigmond rovására kötött megegyezést mindkét királyné függő nagypecsétjével látták el. Föltehetően a cseh király ragaszkodott a nagypecséhez, a királynékról ugyanis nehéz elképzelni, hogy igazi titkaikat (márpedig a Zsigmond rovására kötött megegyezés titokban tartása fontos lehetett) korábbi ellenségükkel akarták volna megosztani, méghozzá egy olyanal, aki a kibékülés után Kis Károly megkoronázásával közvetve megfosztotta őket a tróntól.

Az 1386. július 25-i garai ütközzettel, vérengzéssel és fogságba eséssel végződő utolsó szerencsétlen útjukra a bíborosok – szerencséjükre – nem kísérték el a királynőket. Különösen Alsáni Bálintnak, aki jelen volt a Kis Károly elleni 1386. február 7-i merényletnél,¹²⁴ és akit Horváti János alighanem az értelmi szerzők egyikének minősíthetett, lettek volna nehéz pillanatai a bán kezei között. A rajtaütést közvetlen megelőzően és utána Demeter bíboros még adott ki Esztergomban nagypecsétes Mária-oklevelet,¹²⁵ illetve ismeretlen, de valószínűsíthetően nagy-

¹¹⁵ ZIMMERMANN, F. *et al.* 1897, 593–595; részletesen lásd feljebb.

¹¹⁶ DF 286551.

¹¹⁷ DL 89528; DL 89527 és DL 60421.

¹¹⁸ DF 201887; DF 201888; DL 42340; DF 208399; DL 58650.

¹¹⁹ DL 7086.

¹²⁰ Lásd Függelék II.

¹²¹ Az esztergomi Oltáriszentség-kápolna feljebb említett alapításakor elrendeli, hogy „ *festa vero sanctorum Mychaelis archangeli et Demetrii martiris per eorum octavas sollempni officio in ipsa capella debent celebrari*”. DF 238320, szó szerint átvéve a DF 238323-ból.

¹²² Tartalma nem ismeretes, csak Demeter pecsételő-formuláját és a pecsét leírását adta ki HORVÁTH S. 1906, 34–35. Az eredeti őrzési helyéről: „a Pazonyi Elek családnak Elek Gusztáv cs. és kir. kamarás, tartalékos honvédhuszár ezredesnél őrzött levéltárában”.

¹²³ 1386. május 2., DF 287485; Codex Brandl 1885, nr. 394. 353.

¹²⁴ Chronicon Estense, gesta marchionum Estensium complectens, ab anno 1101. usque ad annum 1354. per anonymos scriptores synchronos deductum, et ab aliis auctoriibus continuatum usque ad annum 1393. In Muratori, L. A.: *Rerum Italicarum scriptores XV.*, Mediolani, 1729, 512.

¹²⁵ 1386. július 15., DF 244614.

pecsétes vizsgálati parancsot, de aztán az országnagyok megvésették pecsétjüket, és nem volt már szükség Mária királynő nevében tett intézkedésekre.

A két magyar bíboros ezután a korábbihoz fogható szerepet már nem játszott. Demeter meghalt Zsigmond trónra jutása előtt, Alsáni pedig, aki bőven túlélte, korábban túlságosan elkötelezte magát Erzsébet pártján Zsigmond ellen, hogysem az új rezsimben akár az egyházi, akár a világi kormányzatban Demeter korábbi pozícióit megszerezhetné volna.

Rövidítések

DF

Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény

DL

Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár

EPL

Esztergomi Prímási Levéltár

ÖStA HHStA

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Irodalomjegyzék

ÁLDÁSY Antal

1896 *A nyugoti nagy egyházszakadás története VI. Orbán haláláig. 1378–1389.* Budapest.

1903 Alsáni Bálint bíbornok. *Magyar Történeti Életrajzok*, XIX. köt. Budapest.

BEKE László – MAROSI Ernő – WEHLI Tünde (szerk.)

1987 *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437.* Tanulmányok. 1. köt. Budapest.

BÓNIS György

1971 *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Budapest.

CSIZMADIA Andor (szerk.)

1966 *Jogtörténeti tanulmányok.* 1. köt. Budapest.

CSOMA József

1897 Nemzeti címerek nyomai az ezredéves kiállításon. *Turul*, XV. évf. 1–6.

1995 [1904] *Magyar nemzeti címerek.* Budapest.

ENGEL Pál

- 1987 Zsigmond bárói: rövid életrajzok. Alsáni Bálint bíboros és családja. In BEKE László – MAROSI Ernő – WEHLI Tünde (szerk.): *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. 1. köt. *Tanulmányok*. 2. köt. *Katalógus*. Budapest.
- 1988 *Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon*. Budapest.
- 1996 *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. 1–2. köt. Budapest.

EUBEL, Conradum

- 1898 *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta ... per Conradum Eubel*. Monasterii. MDCCCXCVIII.

FEJÉR, Georgius

- 1834 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. t. IX–X. Budae.

FÜGEDI Erik

- 1986 „Könyörülj, bánom, könyörülj...” Budapest.
- 1988 Die Verhandlungen der Königin Elisabeth in Požega 1385. In BENDA K. – BOGYAY, T. von – GLASSL, H. – K. LENGYEL Zs. (hrsg.): *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. Bd. 2. München, 149–158.

GERICS József

- 1995 A magyar királyi kúriai bíraskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. In uő: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest. 295–318. (Eredetileg megjelent: dr. CSIZMADIA Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok*. I. köt. Budapest, 1966, 285–306.)

HORVÁTH Mihály

- 1861 Magyar regesták a bécsi cs. levéltárból 1118–1605. *Magyar Történelmi Tár*, 9. Pesten.

HORVÁTH Sándor

- 1906 Egy XIV. századi városi pecsét, mint pecsétani különlegesség. *Turul*, XXIV. 34–35.

KARÁCSONYI János

- 1885 *Magyarország és a nyugati nagy egyházszakadás*. Nagyvárad.

KRISTÓ Gyula (főszerk.)

- 1994 *Korai Magyar Történeti Lexikon. 9–14. század*. Budapest.

KUMOROVITZ B. Lajos (L. Bernardus Kumorovitz)

- 1937 *A specialis praesentia regia pecséthasználata Zsigmond korában*. Különlenyomat a Domanovszky-Emlékkönyvből. Budapest.

- 1987–88 (Ad edendum praeparavit) *Monumenta diplomatica civitatis Budapest. t. 3. 1382–1439.* Budapest.
- LJUBIĆ, S.
1874 *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium.* 4. Zagrabiae
- MIHÁLYI János, apsai (Egybegyűjté és jegyzetekkel kísérve kiadta)
1900 *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból.* Máramaros-Sziget.
- NAGY Imre – VÉGHÉLY Dezső – NAGY Gyula (szerk.)
1890 *Zala vármegye története, oklevéltár.* 2. köt. Budapest.
- NYEM, Theoderici de
1890 *De scismate libri tres, recensuit et adnotavit Georgius Erler.* Lipsiae.
- ÓVÁRY Lipót
1890 *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai.* 1. köt. Budapest.
- PAULUS, Dr. Nikolaus
1922/1923 *Geschichte des Ablasses im Mittelalter.* I–III. Bde. Paderborn.
- PÓR Antal
1895 Ifjabb Erzsébet királyné, Nagy Lajos király felesége. *Századok*, 29. 840.
- SÜTTŐ Szilárd
1997 Cudar Péter árulása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. szám. 311–321.

1999 *Datum és actum* késő Anjou-kori uralkodói okleveleinkben. *Studia Miskolcinensia*, 3. Miskolc, 74–81.
- SZENTPÉTERY Imre (szerk.)
1943 *A nagykálói Kállay-család levéltára.* (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai.) 2. köt. Budapest.
- Dr. TEMESVÁRY János
1922 *Erdély középkori püspökei.* Cluj–Kolozsvár.
- TÖRÖK János
1859 *Magyarország primása. Közjogi és történeti vázolat.* Pest.
- WENZEL Gusztáv (szerk.)
1876 Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. *Monumenta Hungariae Historica. Acta exera*, III. köt. Budapest.
- WERTNER Mór
1904 Adalékok Demeter bíboros érsek életrajzához. *Századok*, XXXVIII. 800–802.

ZIMMERMANN, F. – WERNER, K. – MÜLLER, G.

1897 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Bd. 2. Hermannstadt.

Függelék

I.

Erzsébet és Mária, Magyarország királynői, Demeter bíboros, Alsáni Bálint pécsi püspök, Oppelni László és Garai Miklós nádor garantálják, hogy elősegítik a Vilmos herceg és Hedvig közti házasság 1385. augusztus 15-éig történő elhalásának lehetővé tételét.

Nos, Elisabeth et Maria, Dei gratia regine Ungarie, Croatie, Dalmatie etc.; Demetrius, miseratione divina tituli sanctorum quatuor [sic!] coronatorum presbiter cardinalis, gubernator ecclesie Strigoniensis; Valentinus, episcopus Quinqueecclesiensis; Ladislaus dux Oppolie; ac Nicolaus de Gara, regni Ungarie predicti palatinus, profiteamur et notum facimus tenore presentium universis, quod quemadmodum serenissimus princeps, dominus noster, dominus Lodovicus, dominus noster gloriosissimus, quondam rex Ungarie felicitis recordationis, parentelam et matrimoniale contractum disposuerat, fecerat et ordinaverat temporibus vite sue inter illustrem et inclitam dominam Hedwigim, filiam et sororem nostram, et inclitum principem dominum Wilhelmum, ducem Austrie, iuxta tenorem et continentiam litterarum superinde confectarum et emanatarum, que in suo roboris firmitate [sic!] debeant permanere, sic quoque promittimus et spondemus nos ambe regine sub virtute et honore nostre regie maiestatis, nos vero prefati ' ' cardinalis, ' ' episcopus Quinqueecclesiensis, ' ' dux Opolie [két-két vonal a nevek helyén] ac Nicolaus palatinus per titulos nostrorum honorum, fidei videlicet et iuramentorum, que super hoc corporaliter prestitimus ad sancta Dei ewangelia, quod nos dictas parentelam et matrimonium inter prefatos dominam Hedwigim et dominum Wilhelmum ducem plene et integraliter perficere volumus ipsosque in thoro nuptiali corporaliter componere et cohabitare permittemus et permittere volumus secundum statuta et consuetudines veri, iusti et legalis matrimonii ac sacramenti matrimonialis infra hinc et festum assumptionis beate Virginis Marie de mense Augusti proxime affuturum remota omni illegittima et fraudulosa dilatione. Nos etiam in contrarium predictorum nichil attemptabimus nec quolibet ingenio volumus nec tenebimur facere, per quod dictum matrimonium impediri vel per fraudem aliquam publicam vel privatam consumationem [sic!] ipsius matrimonii valeat irritari. Simili quoque modo alios quoscumque consumationem [sic!] eiusdem matrimonii impedire volentes nullatenus permittemus omnis doli et fraudis materia proculmota. Ob hoc quoque nos regine prefate commisimus et harum serie committimus vobis, illustri principi, domino Ladislao duci Opolie etc., avunculo nostro carissimo, dando et elargiendo vobis plenam et integram potestatem, quatenus prefatum matrimonium infra prescriptum terminum consummare debeatis prefatamque dominam Hedwigim, filiam et sororem nostram, prenominato duci Wilhelmo apponatis et in thoro nuptiali collocetis ad amplexus coniugales detisque eisdem locum et copiam coniacendi et commorandi, prout ad matrimonialiter coniunctos pertinet, et in hac parte nullam faciatis dilationem, harum testimonio litterarum. Datum Bude, feria sexta proxima post festum beati Iacobi apostoli, anno Domini millesimo trecentesimo octuagesimo quinto.

Bécsben két eredeti példányát is őrzik: 1.) ÖStA HHStA Urkundenabteilung, Familienurkunden nr. 264 (DF 258371), hátán egykorúlag: *Super complemento matrimonii*; 2.) ÖStA HHStA Allgemeine Urkundenreihe 1385 VII. 28. (Ez utóbbi példány eltérései a közölt

szöveghez képest: a/ Oppelni László neve mindenhol „Opulie”-nek írva; b/ „beate Virginis de mense Augusti” [kimaradt: Marie]; c/ Ob hoc quoque helyett „Ob hocque”; d/ „terminum consummare [sic!] debeat” [helyett: consummare]; e/ „dilationem. Datum” [hiányzik: harum testimonio litterarum]; f/ „M^o CCC^o LXXXmo quinto”). Mindkét példány hártján, rajtuk hártaszalagokon – az intitutatio rendjében – Erzsébet királyné titkos-, Mária királynő első titkos-, Demeter bíboros gemma-, Alsáni Bálint gyűrűs-, Oppelni László közép- és Garai Miklós gyűrűspecsétje függ; mind természetes színű fészekben, az első négy vörös, az utóbbi kettő csaknem feketére sötétített színű viaszba nyomva. Kiadásai: FEJÉR, G. X/1. 141–143, 1384-es évszámmal; FEJÉR, G. X/8. 170–171; HORVÁTH M. 38. nr. 88, ahol kiadókként csak a királynők vannak feltüntetve.

II.

Mária és Erzsébet, Magyarország királynői, biztosítják Demeter bíborost jóindulatukról.

Nos Maria et Elisabeth, Dei gratia regine Hungarie, Dalmatie, Croatie etc., notum facimus et recognoscimus universis presentes inspecturis, quod licet fidelis nostri devoti, reverendi in Christo patris domini Demetrii, tituli sanctorum Quatuorcoronatorum [sic!] presbiteri cardinalis perpetui gubernatorisque sancte ecclesie Strigoniensis et aule nostre sumptui cancellarii, auribus aliunde fuerit inculcatum, ut nos ambe verbis acusatoriis [sic!] nonnullorum nobis false suggerentium aures preberemus adversus ipsum creditivas tam avide, ut ad subtractionem ipsius sancte ecclesie archiepiscopalis Strigoniensis, que sibi per sedem apostolicam in perpetuam commendam foret ascripta et donata, ab eodem fiendam necnon alias, verum etiam in curia Romana, procederemus, de quo ipse animum gereret tediosum et perplexum, tamen ut ipse sciat nostram gratiam sibi favorosam et premissa deviato tramite rectitudinis ad sui notitiam suggesisse [sic!], et ut omnis ambiguitatis scrupulus, si quem ipse dominus cardinalis circa premissa a nostra gereret maiestate, de corde suo radicitus evellatur, et obloquentium seu etiam susurrantium ora peramplius obstruantur, presentibus nostris litteris declaramus universis et profiteamur ipsum dominum Demetrium cardinalem semper nobis et sacre nostre corone fuisse et eum reperisse exapprobata [sic!] rerum experientia ac esse fidelem et constantem et in fidelitatis fervore radicatum, et ex hoc ipsum, tanquam sincerum nostrum fidelem, dilexisse et diligere, nec ullo unquam tempore verbis obloquentiis [sic!] quorumcunque de ipsius persona exponendis fidem dare creditivam vel adhibere, ymmo sibi promisimus et serie presentium promittimus, ut ad subtractionem vel alienationem dicte ecclesie archiepiscopalis Strigoniensis ab eodem faciendam nunquam procedemus vel procedi palam vel latenter faciemus, sed ipsum infra terminum sue vite iuxta provisionem apostolicam ingubernatione [sic!] ipsius ecclesie toto posse conservabimus cum omni plenitudine iuris eiusdem, et apud dictam sedem apostolicam conservari facere procurabimus, ymmo contravenientibus et oppositum huius facere quovisquesito colore attemptantibus totique nisibus obesse et contradicere pollicemur harum nostrarum testimonio litterarum. Datum Bude, in festo beati Demetrii martyris, anno Domini Mo CCCo LXXXmo quinto.

EPL, Archivum saeculare, Acta radicalia X–118 (DF 248796). Hártján, szöveg alatt rányomva Mária és Erzsébet nagyrészt lepergett titkospecsétjei. Máriáé épebb, alatta kancelláriai jegyzet, amiből „M” látszik ki, és így az oklevél talán „Commissio propria domine Marie regine” alapján kerülhetett kiállításra; Erzsébet csaknem teljesen lepergett pecsétje alá nem írtak semmit. Kiadásai: FEJÉR, G. X/1. 221–222; TÖRÖK J. 1859, II. rész 51. (nr. XLVIII.)

Az élővilág változása Heves megyében történeti ökológiai adatok alapján

Előadásom alapja egy meglévő és folyamatosan gazdagodó adatbázis, amely Heves megyére vonatkozó időjárási eseményeket, elemi csapásokat, ember- és állatjárványokat, valamint történeti ökológiai adatokat tartalmaz.

Az elmúlt évszázadokban a legdöntőbb változásokat az élővilágban az erdőterületek csökkenése mutatja. A példaként kiválasztott 16 település a török kiűzésétől a 18. század végéig vagy 1850-ig, a művelésbe vont területeket tekintve, 9 olyan van, ahol a mezőgazdasági területek megnövelése kizárólag erdős-cserjés területek kárára történt. Ezek a következők: Abasár (26,1%), Bátor (20,8%), Bekölce (21,7%), Boconád (36,9%), Bodony (15,4%), Bükkszék (40,5%), Bükkszenterzsébet (36,7%), Demjén (29,1%), Nagyréde (80,1%).

A legnagyobb erdőirtások a Mátra és Bükk hegységek erdőrengetegeit érintették. Az erdőirtások alapvető okai közt, a hasznosítható mezőgazdasági területek növelésére elsősorban a növekvő népesség eltartása miatt volt szükség. Főként a szőlőterületek megnövelése, az Eger és Gyöngyös közti szőlő-monokultúra kiterjesztése érdekében irtották az erdővel borított, domb- és hegyoldalakat. De az irtások természetesen érintették a megye alföldies részeit is a mai 3-as úttól délre. Az utolsó erdős foltok a 18. század derekán tűntek el, pl. Heves környékén még 1743-ban kisebb erdő állt.

Az erdőterületek folyamatos csökkenése változásokat eredményezett az erdők faösszetételében. Az első katonai felméréshez (1783–85) készített országleírás áttekintése érdekes eseteket mutat. Körteerdőről olvashatunk Zaránknál, míg Hatvantól keletre magas törzsű tölgyerdő állt. Tarnaörsnél, Visznek felé tölgyerdő húzódott, Heves környékét szintén magas törzsű tölgyerdő, Parád határát lucfenyővel vegyes tölgy-bükkerdő borította. Ez utóbbi azért érdekes, mert a 20. században a lucfenyő-telepítéseket tájidegennek ítélték, vagy ítélik napjainkban is tévesen.

Az erdőirtások másik oka, hogy sokáig késik az energiaváltás. Nálunk a fabrikák, üveghuták, tégláégetők, háztartások mindenütt fatüzelésre voltak berendezve, s nem szénre. A 18. század során, szemben Nyugat-Európával, Magyarországon nem következett be az energiaváltozás, azaz a fatüzelést nem váltotta fel a széntüzelés, amely további hatalmas erdőpusztításokhoz vezetett. Kevéssé ismerjük a különféle ipari létesítmények működéséhez szükséges faigényt. Egy 1771-ből fennmaradt hatvani uradalmi tiszti instrukció szerint a hatvani posztómanufaktúrához kiutalható évi famennyiség 120 öl, átszámítva köbméterben 410 m³. Ugyanakkor a hatvani téglakemencéhez 300 öl (1023 m³) fát adtak évente. A parádi üveghuta 1845–46-ban 1400 öl (kb. 4800 m³), 1868-ban 2000 öl (6820 m³) fát használt fel. Egyetlen kisebb szénégető boksához 80 m³, egy nagyobbhoz már 250 m³ fára volt szükség. Ahhoz, hogy egyetlen métermázsra kiégett mészkövet nyerjünk, 2 mázsza mészkőre s kb. 1,3 m³ tűzifára van szükségünk. Átlagosan egy mészégető kemencébe 200–400 q mészkövet raknak, s a kemence fűtése 3–4 napot igényel, s ezalatt felhasználnak 260–520 m³ fát.

Település neve	Határ-nagyság kat. holdban	Művelés alá vont, feltört terület kat. holdban	Művelés alá vont, feltört terület %-ban	Művelés alá vont, erdőirtás révén feltört terület kat. holdban	Művelés alá vont, erdőirtás révén feltört terület %-ban	Erdőirtások és a határ feltörésének kora
<i>Abasár</i>	3820	1000	26,1	1000	26,1	1690–1850
<i>Adács</i>	6513	3500	53,7	–	–	1690–1840
<i>Apc</i>	3523	1500	42,6	–	–	1690–1850
<i>Átány</i>	8605	1600	18,6	–	–	1690–1788
<i>Atkár</i>	4625	3000	75,7	–	–	1696–1788
<i>Bátor</i>	5277	1100	20,8	1100	20,8	1701–1850
<i>Bekölce</i>	2306	500	21,7	500	21,7	1692–1846
<i>Boconád</i>	5144	1900	36,9	1900	36,9	1712–1788
<i>Bodony</i>	9743	1500	15,4	1500	15,4	1690–1850
<i>Bükkszék</i>	2472	1000	40,5	1000	40,5	1690–1836
<i>Bükkszent-erzsébet</i>	3815	1400	36,7	1400	36,7	1690–1848
<i>Csány</i>	8429	4600	54,6	–	–	1690–1788
<i>Demjén</i>	4460	1300	29,1	1300	29,1	1701–1788
<i>Dormánd</i>	2084	900	43,1	–	–	1690–1788
<i>Ecséd</i>	7076	4100	57,9	–	–	1690–1788
<i>Nagyréde</i>	3494	2800	80,1	2800	80,1	1710–1788

I. táblázat Az 1690–1850 közti erdőirtások mértéke néhány Heves megyei falu példáján

Az erdőpusztítások egyik súlyos következményeként a 18–19. században több esetben súlyos árvizek keletkeztek. Az erdővel fedett terület csapadék- és hőmegtartó képessége nagyobb, mint a kopárosoké. A hirtelen jött tavaszi meleg következtében a gyors olvadások vagy nagy esőzések miatt pusztító árvizek történtek. Egerben 1713, 1729, 1732, 1741, 1757 (3 ízben), 1765, 1768, 1770, 1787, 1813, 1814 (3 ízben), 1818, 1822, 1845, 1878 (2 ízben) volt árvízzel sújtott esztendő.

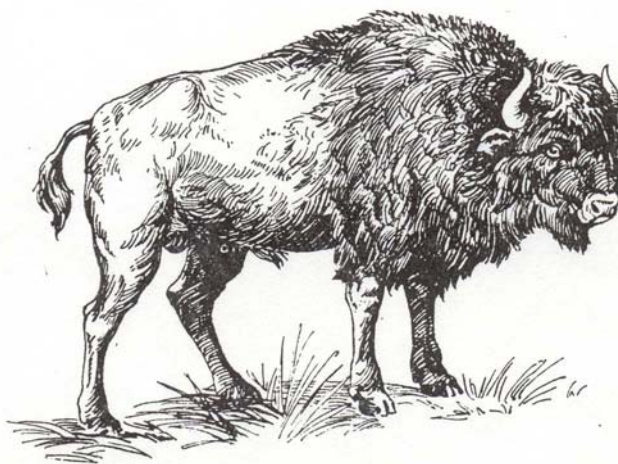
Az erdős-cserjés területek csökkenésének természetes következménye, hogy ott az élővilág fennmaradásának esélyei csökkennek, fajok tűnnek el. Vizsgáljuk először a kipusztult fajokat.

Bölény

A bölényekre az Árpád-házi királyok korában vadásztak. E célra külön szervezet állt az uralkodó rendelkezésére. A királyi bölényvadászok *venatores bubalinorum* külön ispán, a *comes venatorum bubalinorum* vezetése alatt álltak.

Az újkor elejéig bölényeiről híres Fekete-Körös menti hegyek és erdők, az ún. *Királyerdő* a 11–12. században összefüggtek az *Igfán* (Ygfön) vagy *Szent rengeteg* néven emlegetett erdőséggel. Az erdőség az 1060–70-es években Géza dux kedvelt vadászhelye. Ott – *Belényesszentmiklós* falu feletti magaslaton – 1972–82 között feltártak egy udvarházat, s attól 150 m távol egy monostor romjait. Az udvarház és kápolna 1050–1070 között épült.¹

¹ MAKKAI L. – MÓCSY A. 1986, 232.

1. kép Bölény (*Bison bonasus*)

1518 februárjában Estei Hippolit egri püspök előkelő itáliai vendégek társaságában, Szarvaskő határában vadászott, ahol óriási vadkant, sőt medvét is ejtett. A vadászatról szóló tudósítás legérdekesebb eleme, hogy a település határában bölények éltek. Az európai bölény (*Bison bonasus*) a 16. századtól Magyarországon már tulajdonképpen csak vadaskertekben élt. Például 1526-ban az esztergomi érseki vadaskertben, 1551-ben a fogarasi vadkertben tudunk létezéséről.² Ezért is feltűnő, hogy Thurzó Borbála 1612. évi lakodalmára az árvai váruradalom jobbágjai 30 bölényt szállítottak³. Kipusztultak a bölények, mert ízletes húsa miatt ették őket. A brasói számadáskönyv 1538. évi bejegyzésében az áll, hogy a királyi családnak bölényhúst szállítottak.⁴ Erdélyben 1643-ban I. Rákóczi György vadászott rá, kutyákkal és veremmel. A 18. században a bölény már csak Erdélyben élt. Szalay Béla szerint az utolsó példányt a Kelemen havas oldalában 1790-ben ejtették el, amelyet a bécsi császári állatkertbe vittek, ott hullott el 1809-ben.⁵

A magyarországi bölények létezését őrzik: *Belényes* (Bihar), *Belény* (Gömör) települések nevei. Bölényfejet ábrázol Bereg mezőváros és Kraszna megye régi címere.

Medve

A középkori Magyarországon – a Dunántúlt kivéve – a medvét (*Ursus arctos*) megtaláljuk mindenhol. Egyetlen medveadat, a zalavári ásatásokból előkerült koponya azt látszik igazolni, hogy a Dunántúlon még a római korban kipusztulhatott.⁶ Hazai őskori telepeinkről medvecsonkokat először Hatvanban említene.⁷

² CSÖRE P. 1997, 25.

³ ZOLNAY L. 1971, 199.

⁴ CSÖRE P. 1980, 185.

⁵ HORVÁTH G. 1923, 69.

⁶ ZOLNAY L. 1971, 116.

⁷ BÖKÖNYI S. 1958, 22.

2. kép Medve (*Ursus arctos*)

Egykori medvevadászat emlékét rejti II. Istvánnak egy 1130-ban kiadott oklevele, amelyben Bod fia Korus ispánnak, a Rajcsányi család ősenek birtokot adományoz az uralkodó hálából, mert őt a medve karmaiból kiszabadította.⁸

A bükki medvék legkorábbi említése Tardona 1240-es határleírásában található *Medwfeu* – *Medvefő* határnév formájában.⁹ A Borsod megyei Megyaszó falut egy 1219-es oklevél említi *Medueozu* néven, amely *Medveaszó* jelentésű (szlávosan a medve – medvegy), s ennek rövidülésével alakult ki a magyar *Megyaszó* név.¹⁰ Estei Hippolit szarvaskői medvevadászata 1517-ből ismert. A medve egyébként a 19. század derekán megvolt a Mátrában is, Petényi Salamon közönséges vadként említi. Az állatfaj ritkulását jelzi egy 1868–69-es adat, amely szerint 1868-ban 19, 1869-ben 29 medvét ejtettek Magyarországon, míg Erdélyben az egyik évben 13-at, a másikonban 66-ot lőttek ki.¹¹

1868-ban a Mátra nagyvadjai között már nem szerepel a medve.¹² Kisnánán az 1880-as években előforduló medve, amelyről a néphagyomány tudósít, az utolsó adat a Mátrában erről az állatról. A Bükk és a Mátra között, a Tarna mentén fekvő Sirok határában 1904-ben váltóvadként említik.¹³ A Bükkben, Szentdomonkoson 1902-ben szintén váltóvadként emlékezik meg róla.¹⁴ A *váltóvad* fogalma olyan állatfajt takar, amely az adott területen él, de állandóan nem telepszik meg, és nem szaporodik, csak máshonnan, feltehetően a Felvidékről, Gömörből kerülhetett oda.

A Bükk legutolsó medvéinek kilövéséről a 20. század elejéről vannak adataink. 1907-ben a Borsod megyei Kács falu közelében, az ún. Majthényi erdőben Gáspárdy Béla ejtett el egy pél-

⁸ CSÖRE P. 1980, 163.

⁹ GYÖRFFY GY. 1987, I. 810–811.

¹⁰ KISS L. 1978, 415.

¹¹ KELETI K. 1873, 172.

¹² MONTEDEGÓI ALBERT F. 1868, 78.

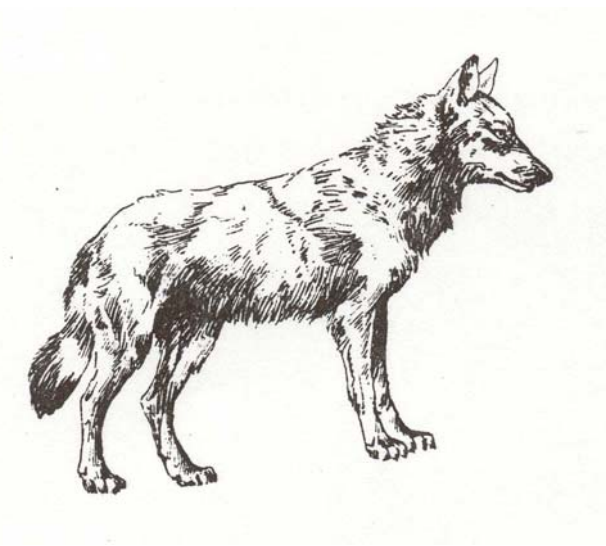
¹³ CSIFFÁRY G. 1999, 143, 201.

¹⁴ CSIFFÁRY G. 1999, 206.

dányt.¹⁵ A legutolsó bükki medvét Borsodi (Frint) László egri vadászíró szerint 1909-ben ejtették Nagyvisnyó és Dédes között.¹⁶

Farkas

Magyarországon a középkorban két farkasfaj élt: egyik az *erdei farkas*, a másik a *réti* vagy *nádi farkas*. Az utóbbiról megállapították, hogy a *sakál* egyik fajtája volt. Ez a faj a civilizáció térhódítása következtében kipusztult. Sokáig a farkas (*Canis lupus*) volt a legáltalánosabban elterjedt nagyragadozó a Kárpát-medencében. A magyarságot, mint pásztorkodó, állattenyésztő népet erősen foglalkoztatta a farkas elleni védekezés. A nép képzeletében is nagy szerepet játszott. Ezzel függ össze a farkas totemállat volta, és a neve is, amely eredetileg jelző volt. Valamikor a *fene* szót is használták erre az állatra. A *Vigye el a fene* szólás ennek emlékét őrzi. A *fene* elnevezés Hankó Béla szerint 1270-ig szerepelt a forrásokban, és az első *farkas* szavunk 1275-ben fordul elő. Tény, hogy a *farkas* szót már 1095-ben említik oklevélben, azonban más értelemben. Később is inkább személynévként való előfordulását jegyezték fel. Legelső előfordulása 1146-ból ismert a *Farkas* névnek. A *farkasverem* kifejezés 1355-ben jelenik meg *ad forcuswerum* alakban. A farkast erős kutyákkal, vermekkel, hálóval vadászták. Nyilván minden erővel igyekeztek a háziállatoktól távol tartani. A farkas nagy szerepet játszott egyes vadfajok (őz, szarvas) létszámalakulásában.¹⁷

3. kép *Farkas (Canis lupus)*

Területünkön, a Bükk hegységben egy 1248-as oklevélben szerepel a *Farkaskő* elnevezés.¹⁸ Az egész közép- és újkoron keresztül megvolt ez a vad a megyében. Rengeteg adat van előfordulására. Heves mezővárosban 1703-ban a helybéli templomban a községi bíró *farkashálót* talált. Ez azért is érdekes, mert abban az időben az állat megfogására biztos helyen, a templomban tartották a farkashálót. Egyes időszakokban, különösen kemény telek idején elszaporodtak, és a lakott helyeken is feltűntek. Máriássy Ignác 1795 teléről jegyezte fel: „az vad-

¹⁵ ZOLNAY L. 1977, 84.

¹⁶ CSIFFÁRY G. 1999, 175.

¹⁷ CSÖRE P. 1980, 156.

¹⁸ LÁTKÓCZKI E. 1997, 14: 1346-ban említik *Farkasd* falu nevét Heves megyében. Az elpusztult falu Boconád és Heves között feküdt; KOVÁCS B. 1991. 74.

farkasok míg nem szelidültek, is éccakának idején a városba [Gyöngyös] sétáltak, két embert meg is szalajtottak... Györk helység mellett egészen egy Embert meg ettek, csak egy lábszárát tsizmásul hagyták meg, a Mátrában egy Embert s egy Gyermekeket emésztettek meg. Kál helység mellett egy Czigánt feltrantséroztak. A verpeléti határban egy erdőben sokáig viaskodott velek egy Gyoltsos tót hegyes bottyával, mely néki védelmező pajzsa vót, mindezek után a Farkasok szörnyű ordítással túllel széledtek”.

1790-ben a kerecsendi püspöki fácánosban az év során 8 farkast ejtettek.

1848–49 után nagyon elszaporodott a dúvadak minden fajtája, ugyanis a Bach-korszakban minden hatalmi eszközzel tiltották a pusztatartást. A Bükk hegységben 1856-ban 20 farkast, 1857-ben 21 farkast és 13 kölyköt, 1858-ban 25 farkast és 18 kölyköt, 1859-ben 5 farkast és 9 kölyköt, 1860-ban 20 farkast és 5 kölyköt ejtettek, amelyekért 435 Ft vadbért fizettek. Ezután 1861-től *sztrichninnel*, azaz méreggel irtották a farkast és a rókát a Bükk területén.¹⁹ 1879 után már rendszeresen nem ejtettek farkast, de még időről időre előfordult. 1890-ben Varga István lovas szánját kisebb farka támadta meg a Mátrában, s ő égő szalmacsóvákat dobálva tartotta távol a vadakat.²⁰

A Bükk területén 1917 és 1922 telén a szilvásváradai erdőben, 1929. február 10-én pedig Sajóköndő határában fordult elő farkas.²¹ A Mátrában utoljára farkast 1927–28 telén láttak Gyöngyössolymoson.²² A Bükkben a legújabb időkben 1959-ben és 1982-ben lőttek egy-egy farkast.

Mára az eltűnt fajok közé tartozik. Viták vannak arról, jó lenne újra honosítani, mert mint ragadozó, segítene, hogy más fajok (szarvas, őz stb.) ne degenerálódjanak. Mások – a mezőgazdaságban dolgozók – igen ellenzik, eltulozva károkozásuk lehetőségét.

Mormota

Ha napjainkban valaki mormotát (*Arctomys alpina*) akar látni, akkor az ausztriai Schnéebergig kellene mennie. Mára kipusztult ez az egykor a Mátrában őshonos állat. A mormota régi magyar neve *hortyogó egér*. A 19. század első negyedében megvolt a magyar neve: Márton János szótárában *murmutér* vagy mai nevén *mormota*.²³

A pusztai mormota (*Arctomys bobac*) a szántóföldön nem él meg, kipusztul. Az erdős sztyepp faunájának tagja.²⁴ Ezen kívül honos volt a hegyvidéken élő mormota (*Arctomys alpina*) a 18. század végén. Korabinsky Johann Matthias ezt az állatot szerepelteti a *Magyarország természeti tulajdonságainak tükre* c. térképén több helyen. E faj mátrai előfordulásáról az 1793 júliusában Gyöngyösön járt Robert Townson útleírása tudósít, aki báró Orczy József vendége volt. „A báró azt bizonygatta nekem, hogy ... a mormota, melyről azt tartják, hogy nyáron gyűjtögeti a téli élelmet, s akkor hibernálódik, végig a tél folyamán látogatja csűrjeit, s igen nagy károkat okoz. A félreértések elkerülése végett kíváncsi voltam egy ilyen állat irhájára, s akkor mutatott nekem egy olyan köpenyt, mely teljesen ebből készült.”²⁵

¹⁹ Vadász és versenylap, 1861. II. 10.

²⁰ CSIFFÁRY G. 1999, 143.

²¹ KOLACSKOVSKY L. 1946, 135.

²² CSIFFÁRY G. 1999, 114.

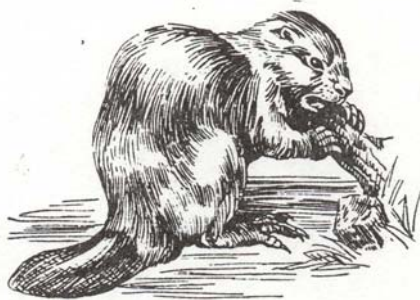
²³ MÁRTON J. 1823, II. 208.

²⁴ KÁDÁR L. 1965, 234.

²⁵ CSIFFÁRY G. 1999, 156.

Hód

Az eurázsiai hód (*Castor fiber*) valaha őshonos volt nálunk. Jelenléte az előkerült hódcsontanyag alapján a neolitikortól igazolható.²⁶ Az Árpád-házi királyok korától vadászták szőre és bőre miatt az erre szakosodott, magyarul *hodásznak*, szlovákul *bobrovník*nek nevezett szolgálonépek. Hazai elterjedését mutatja, hogy 15 olyan helységnevünk van, amely nevével kapcsolatos Arad, Bács, Bihar, Csanád, Brassó, Heves, Somogy, Szatmár, Szerém, Temes, Vas és Zaránd megyékben.

4. kép Hód (*Castor fiber*)

Valaha az Alföldön, de a hegyvidéki folyók mentén nagy tömegben élt ez a rágcsáló, amelyet hatalmas méretekben vadásztak.

Heves megye területén a Gyöngyöshalász-encspusztai ásatás késői rézkori anyaga alapján igazolható megléte.²⁷ A 18. században a megye északi részén még előfordultak utolsó példányai. Bekölce község 1783–85-ben készült katonai leírásánál, a Heves és Borsod megyét elválasztó Eger-patakot *Hodos bach vel Erlau*, azaz *Hódos* vagy *Eger patak*nak nevezték.²⁸ A hódok 18–19. századi mátrai előfordulására utal Gyöngyöspata recens földrajzi nevei között a *Monyás-árok*, *Monyás-patak*, *Monyás-völgy*, *Monyás-kút*.²⁹

Az utolsó magyarországi hódot állítólag 1854-ben Wachsmann Ferenc MÁV felügyelő lőtte a Kormárom megyei Ács mellett, a Concó pataknál. Mások szerint Zimony tájékán, a Duna és a Száva szigetein szórványosan még 1865-ben is előfordult.³⁰

Heves megyében a 20. század végén újratelepítésével kísérleteztek. Gencsi Zoltán a Hortobágyi Nemzeti Parkba 6 hódot hozatott a természetvédelmi hatóságok engedélyével a németországi (elbai) populációból. A hódokat a Tisza-tó egyik belső morotvájára telepítették, a Poroszló közelében lévő Hordódi-morotvába. A kiengedés után több hódvár felépülését észlelték. Sőt terjeszkedését is megfigyelték a Tisza-tóba ömlő patakok, így az Eger-patak mentén.³¹

Miért volt annyira keresett, hogy eltűnt a honi faunából, s amiért ma újratelepítésüket kísérlük meg? Vadászták prémje, a *biber* miatt. Szép gereznája értékes, drága és tartós prém volt.

²⁶ A berettyószentmártoni telepen 16 hód csontja került napvilágra. A réz- és bronzkorban is előfordult, amit a Békés-városerdői ásatáskor talált 12 hód csontjai igazolnak. CSÖRE P. 1980, 154.

²⁷ VÖRÖS I. 1983, 35.

²⁸ CSIFFÁRY G. 1999, 23.

²⁹ SUGÁR I. 1966, 86.

³⁰ BARCSAY L. 1997, I. 17. 85.

³¹ ANDRÉSI P. 1996, 176.

Igen keresett volt a *hódpézsmá*, a *castoreum* vagy magyar nevén a *hód monya*. Ez nem más, mint a *hódzacskó*, pontosabban ivarmirigyének váladéka. A *castoreum*nak a hód szaglási kommunikációjában van szerepe, s ez lett a veszte, mert az ember gyógyhatásáért fogyasztotta a benne lévő *szalicilszármazék* miatt.³² Régebben görcsök ellen, belső gyógyszerként, és ritkán illatszerek készítésénél rögzítőnek használták. A 16. században különösen méhbajok ellenszere volt. 1553-ban Kanizsai Orsolya, Nádasdy Tamás felesége arra kérte levélben férjét, hogy hozzon neki *hód monyát*. Kanizsai Orsolyáról az orvos-történelem számon tartja, hogy sokat kínlódott *uterusával*, s ezért kerestette a hódokat. Nagyszében patikájában 1580-ban kb. 2000 Ft értékű *Casztozeum* volt készleten.³³

Vadászták a *hódzsír* miatt is. A hódzsirt, a hódpézsmát (hódolajat) szolgáltató hódzacskók mellett található mellékcacskók tartalmazzák. Frissen kenhető, száradás után kemény zsiradék, amely egykoron keresett *sebkenőcs* volt.

Vadászták továbbá húsa miatt, amely régen kiváló élelmiszernek számított, különösen a *hódfarkot* kedvelték. A *biberfark* ritka és ingyenc csemegének számított.³⁴

A hódszört felhasználták a kalapiparban is, miután a merev, fényes szőrszálak különleges fényt adtak a simított felületnek.³⁵

A hódot tehát az Árpád-házi királyok korától vadászták bőre, szőre, monyája és zsírja miatt. A hód kipusztulását végül az ember okozta, de nem a növényvédő szerekkel, mint azt sokan tévesen gondolják, hanem azzal, hogy elpusztította élőhelyét vagy táplálékhiányt okozott számára.

A hódmonyáról még egy szó. Ez a mirigyváladék fontos izgató- és görcsoldó szer volt. Csíkszentgyörgyön a 19. században *Monyás Katónak* hívták a férfias természetű nőket, akik a néphiedelem szerint hermafroditák voltak.³⁶

Vidra

A vidra (*Lutra lutra*) Magyarországon 1974-től fokozottan védett. Sajnos a védelméről szóló törvény túl későn született. Legutolsó élőhelyei idehaza a vízimalmok, zúgók halászatra alkalmas környéke volt.

A vidra elejtését évszázadokig nem a vadászati szempontból megítélt kártékonysága, hanem prémje, valamint a 19. századtól kezdődően a halgazdasági kártétele ösztönözte. A löfegyverrel való elejtése mellett sokkal eredményesebb volt csapdázása, ami az értékes prémet is kímélte.³⁷

A 19. század utolsó harmadában a megye hegyvidéki és alföldi jellegű területein mindennapos állatnak számított. Erdőtelken 1868-ban a mocsaras határrészek lakója, hasonlóképpen Sirok közelében is megélt a környék mocsaraiban. Pusztulását nem csupán a vadászata okozta, hanem a nagy vízrendezési munkálatok, melynek következtében 1890-re a természetes élőhelyei jórészt megszűntek. Szilvásváradon a halastavaknál 1927-ben, a felsőtárkányi halastónál 1928-ban, Egerben a patak mentén 1930-ban, Nagyvisnyónál 1935-ben az utolsó példányokat ejtették el. A Bükk hegységben az utolsó híradás 1932-ből való: a Hámori tónál követett egy nőtényt Vásárhelyi István. A faj eltűnése a Bükkben az 1930-as évekbeli pisztrángpusztulásnak köszönhető. Ám Gyöngyössolymoson 1964-ben, a Nagy patakban ritkán még észlelni lehetett, hasonlóképp Gyöngyöspatán 1970 körül, és a Parád környékbéli vizekben is.

³² BOZSÉR O. 1999, II. 12, 204.

³³ MAGYARY-KOSSA GY. 1931, 181.

³⁴ CSÓRE P. 1980, 154.

³⁵ ENDREI W. 1989, 201.

³⁶ SZINNYEI J. 1896, 1475.

³⁷ OROSZI S. 1996, 50.

5. kép Vidra (*Lutra lutra*)

Érdekes, hogy a faj már erősen megritkult, bár van arra példa, hogy a vidra újra megtelepüljön, mint az történt Kálban, a sóderbánya-tavaknál, ahol 1998-ban észlelték.

A vidra jelen van a Tisza Heves megyei szakaszán is. Közép-Európában – 1999-es adatok szerint – a Tisza vidékén él a legnépesebb vidrapopuláció, amelynek száma 2000-re becsülhető, szemben Nyugat-Európával, ahol ennek csupán egynegyede található. Néhány madárfaj mellett, a vidra európai fennmaradása tehát elsősorban a magyar állomány sorsától függ. Egyes helyeken, így a Dél-Dunántúlon, Hódmezővásárhely és Szarvas környékén jelentős számban élnek.³⁸

Túzok

A tűzok (*Otis tarda*) mindig a magyar Alföld jellemző nagymadara volt. 1433-ban Bertrandon de la Brocquière említi, hogy Szegednél sok darvat és tűzokot fognak, s egész piacot látott a madarakkal, azonban megvetően írja, hogy igen tisztátlanul készítik, és éppúgy eszik. Szatmár megyében 1392-ben említenek *Tuzukus* nevű földterületet Meggyes és Tarkán birtoknál. Erdélyben egyes helyeken *vadpóka* volt a neve.³⁹ A tűzok régi nevééről nevezték el *Póka* (Maros-Torda), *Pókafa* (Zala), *Pókafalva* (Alsó-Fehér), *Pókakeresztúr* (Maros-Torda) településeket.

Heves megyében a 19. század utolsó harmadáig gyakori. 1868-ban a következő falvak határában számított mindennaposnak: Adács, Csány, Domoszló, Heves, Karácsond, Kerecsend, Kömlő és Tarnabod. Érdekes, hogy a Mátra lábánál fekvő Domoszló határában is megélt, miként a bükkaljai *Kerecsend* környékén is, mivel a település határában az egri érsekség védett, kerítéssel övezett fácánosa kiváló búvóhelyül szolgált.

1909-ben írták: a megye alföldies területein kiveszőben van a tűzokállomány.⁴⁰

A két háború között csak ritkán előforduló madár, amelyet Adács, Karácsond és Nagyfüged környékén láthattak. Napjainkban Poroszló határában, a dél-hevesi természetvédelmi körzetben fordul elő.

Az állatfaj megritkulását elsődlegesen nem vadászata okozta, ami a szakemberek szerint külön művészet. Az Alföldön a múlt században Dévaványa körül úgy vadászták, hogy megvárták az őszi ónos esőket, amikor az elnehezült szárnyú hatalmas tyúkféléket lóról vagy gyalog, ostorokkal egyszerűen összeterelték.⁴¹ Pusztulását a megye középső és déli részeiben az okozta,

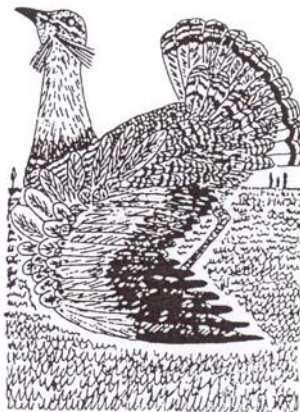
³⁸ ANDRÉSI P. 1996, 179.

³⁹ CSÖRE P. 1980, 160–161.

⁴⁰ BOROVSKY S. 1909, 264.

⁴¹ ZOLNAY L. 1977, 95.

hogy 1896 körül már mindenütt vetésforgóban művelik a földeket, minden lehetséges területet mezőgazdasági művelés alá vontak, s ezzel a természetes élőhelyétől fosztották meg.

6. kép Túzok (*Otis tarda*)

Daru

A daru (*Grus grus*) nevezetes madara volt a magyar múltnak. A darvak időjósok voltak, megérezték a rossz időt, ilyenkor a szelídített daru szárnyát csapkodva keringett az udvar közepén. A madaraknak ez a tulajdonsága fontos volt honfoglaló eleinknél, akiknél végzetes lehetett az esős, ködös idő csata esetén, mert az íjak megnyúltak, használhatatlanná váltak.

Nem csupán fogyasztották, mint azt magyarországi utazásakor Bertrandon de la Brocquière említi, hanem 16. századi írásos emlékek szelíd darvak tartásáról is tudósítanak. A darufiókát ólban tartották, pálinkába, borba áztatott kenyérrel lerészegítették, néhány órára a csőrét a nyakához kötötték, szárnytollait, lábait összekötötték. Az emberekhez szoktatott daru őrizte a portát. Ha jó kedve kerekedett, magát illegette lépegetett, kis gallyat vett a csőrébe, feldobta és elkapta. Ha idegen fordult be a kapun, csőrét csattogtatva adott jelt. Ezért őrző állatként tartják várakban, kastélyokban. 1580-ban az egri várban is volt ilyen daru.

A 19. században az Alföld majd minden parasztudvarán tartották, mint őrző állatot, olcsóbb volt, mint a kutya, s nem riasztgatta, bántotta a baromfikat. Hasonló okok miatt tartották hazai vadaskertjeinkben és fácánosainkban a szelíd darvakat.

Tiszanána 1682. évi urbárium szerint a jobbágyok „két darut tartoznak hozni időnként, vagy az árát.” Egy másik, 1696 körüli urbárium szerint az egri püspöknek két darut, vagy annak árát, 7 Ft 20 dénárt voltak kötelesek fizetni.

A madár a megye Tisza menti falvaiban a századfordulóig volt honos. A nagy vízrendezések, lecsapolások természetes fészkelő- és költőhelyét szüntették meg. A 20. század elején még költött hazánkban. Utolsó fészkelését az 1910-es években a Balaton menti Fonyódi-berekben jegyezték fel. A lecsapolásokkal költési lehetőségei megszűntek, azóta csak átvonul, elsősorban az ősi vándorútnak számító Tisza-vonal mentén. Napjainkban a Hortobágy és a Hajdúság területén évente 50–70 000 daru tartózkodik. Megeszi a tarlógabonát, de bemegy a kalászosokba is. Egy madár napi szemestermény-fogyasztása 30–35 dekára becsülhető.

A Közép-Tisza menti víztározó és más mesterséges tavak létezése folytán az ornitológusok várakozásai szerint visszatelepülése, ezzel állandó hazai jelenléte várható néhány éven belül. Ha igaz, ez esetben újra feltűnhet a dél-hevesi tájakon is.

7. kép Daru (*Grus grus*)

Császármadár

A császármadár (*Tetrastes bonasia*) az egyetlen fajdféle, amely hazánkban a Mátrában és a Bükkben is előfordul. Óvatos, nehezen becserkészhető madár, ezért ritka az olyan természetbarát, aki elmondhatja, hogy látott közülük akár egyet is.

A *fogoly* szavunk eredeti jelentése császármadár volt, még abban az időben, amikor a magyarság olyan erdős vidéken élt, ahol nagyon sok császármadár volt. Később, amikor a sztyepén vándorolt, a szó jelentése átment a fogolyra.

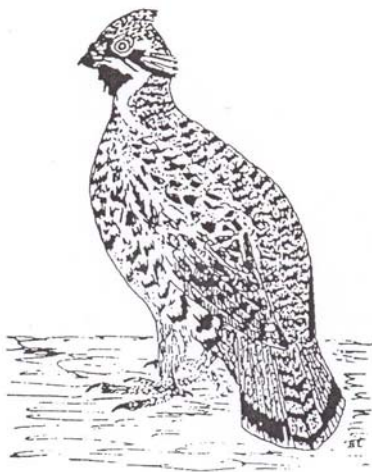
Ízletes húsa miatt nagy becsben állt. Az 1504. évi Ulászló-féle törvény vadászatát a jobbágyoknak megtiltotta, ami nem érvényesült, már csak azért sem, mert az urbáriumok tanúsága szerint a jobbágyok kötelesek voltak a földesúrnak császármadarat – vagy helyette néha foglyot – szolgáltatni.

A császármadárnak különböző gyógyhatásokat is tulajdonítottak. Az asszonyok tollát, meghatározott időben kitépve, meddőség ellen használták. A kehes lovaknak a császármadár gyomrát egész tartalmával együtt adták be.

A császármadár elnevezés csak a 16. században bukkan fel, éppen II. Ulászló törvényében: „*Fasianorum et Cesareorum vulgo Chazar madara*”. Calipinus szótára szerint: *Attagen* – Tsászár madár. Szikszai szótára 1590-ben a fácánnal keveri össze, amikor egyenlőség jelet tesz a „*Phasianus – Attagen – Fácán*” nevek közé.⁴²

⁴² CSÖRE P. 1980, 159.

Az urbáriumokban országszerte előfordult a 16–18. századi szolgáltatások között. 1648-ban a Bereg megyei Serbove vagy Serbovec falu lakóinak a szentmiklósi uradalomban a kenézek számára is kellett 2 császármadarat adniuk.⁴³

8. kép Császármadár (*Tetrastes bonasia*)

A heves megyei urbáriumok szerint Pétervásáran 1747-ben a helybeliek 12 császármadárral adóztak. Szilváson 1747-ben 8, míg 1770-ben 12 darabot kellett évente Keglevich grófnak adni. Szerepel még Bátor, Bekölce, Bükkszenterzsébet 1770-es kötelezettségei között. A Mátrában 1868-ig még mindennapos madárnak számított. 1909-ben írták Heves megyéről, hogy állandó vadunk a császármadár, mely minden évben szépen költ, s megtalálható a védett helyeken, viszont nem engedik elszaporodni a ragadozók, ezért évente 1–2 madarat tudnak kilőni.⁴⁴ A Mátrában 1961-ben és 1997-ben csak ritkán látható a határban. A Bükk területén az 1980-as évek elején szintén ritkán fordul elő.

A 19. században még vadászták, az utóbbi évtizedekben a száma igen megfogyatkozott, s szigorúan védett. Az újabb vizsgálatok szerint nem kizárólag a vaddisznóállomány okozza a pusztulását, miután ismert, hogy a vaddisznó minden földön fészkelő madarat károsít, hanem legalább annyira zavarja a császármadarat a turistaforgalom és az erdőgazdasági munka. Csak remélhető, hogy valamelyik hegyvidéki nemzeti park felkarolja a császármadár megmentésének, szaporításának az ügyét.⁴⁵

Fácán

A fácánról (*Phasianus colchicus*) már sokan kimutatták, hogy kisázsiai eredetű madárfaj, és már az ókorban elterjedt Európa egy részén. Ennek alapján feltételezik, hogy a fácánt a rómaiak hozták be Pannóniába. Miután azonban a rómaiaknál zárt helyen tartott vad volt, nem valószínű, hogy a népvándorlás korában el tudott volna itt szaporodni.⁴⁶ Más vélemények szerint a

⁴³ MAKSAI F. 1959, 533.

⁴⁴ BOROVSZKY S. 1909, 264.

⁴⁵ OROSZI S. 1996, 71.

⁴⁶ CSÖRE P. 1980, 159.

fácán Kárpát-medencében történő állandósulása minden bizonnyal az Árpád-házi királyok bizánci kapcsolatai idejére, a 12. századra tehető.⁴⁷ Legrégibb írásbeli adata Kárpát-medencei előfordulásáról Szamota oklevél-szótára szerint 1457-ből való: *Supra Silvam Facyanberek* nevezik.⁴⁸ E szerint a legelső utalás megadja, hogy fácános kertben tartották, s valószínűsíti kora középkori hazai betelepítését. Ritkaságát jelzi, hogy Beatrix királyné 1488-ban a ferrarai hercegnek küldött fácánokat ajándékba. Bonfini szerint Budán a királyi parkban lévő madaras kertben is volt, amit vasháló vett körül. 1489-ben Estei Hippolit esztergomi udvarába a naszvadi és gutai fácánosok szolgáltatták az ingyencsérnek számító madarat.⁴⁹ Oláh Miklós 1536-ban készült leírása szerint a csepeli vadaskertben is tartottak fácánokat. A madár jelentőségét mutatja az 1504. évi Ulászló-féle törvény, amely vadászatát tiltja a jobbágyoknak.

A hódoltság alatti és utáni elterjedését nagy számban létesült egyházi és világi uradalmi *fácánkertek* segítették. Így történt ez Heves megyében is. Ilyenek voltak Aldebrőn, Átányban, Erdőtelken, Füzesabonyban, Hatvanban, Heréden, Hevesen, Kerecsenden, Kömlőn, Nagytályán, Parádon, Sirokon, Tarnamérán, Tarnaörsön, Tiszanánán. Összesen 15 Heves megyei fácskért létezett a 18. század elejétől a 20. század kezdetéig.

Kabasólyom

1946-ban Legányi Ferenc egri természethívár írt le Eger határában egy kistermetű sólyomfajtát, a kabasólymot (*Falco subbuteo*). Megfigyelései szerint a Nagy- és Kiseged parlagjának bokrain fészkel. Tojásait vagy a pusztta földön vagy lengő ágak végén lévő kezdetleges fészkekbe rakja. Az egriek *kis kabának* hívták, amely énekesmadarakat és verebeket fogyaszt.⁵⁰ Valaha máshol is honos volt ez a ragadozó madár. *Kaba* (Hajdú-Bihar megyében) 1365-ben már létező település tőle kapta a nevét. Ami még érdekesebb, hogy a Túrkeve közelében fekvő *Kaba* már 1213-ból szerepel a Váradi Regestrum bejegyzései között, s a településrészt ma szintén *Kiskabának* nevezik.⁵¹ A középkorban elpusztult Heves megyei *Kabatelke* település helyét Poroszló és Ivánka környékén kereshetjük.⁵² 1808-ban Lipszky János helynévtárában *Kis-Kaba* prédiüm Biharban, és az előbb említett Kunságban is található.⁵³

Napjainkra a kabasólymok száma megfogyatkozott. A kabasólymok, a vércsékhez és az erdei fülesbaglyokhoz hasonlóan, leggyakrabban a varjúfélék elhagyott fészkeiben költenek. Ezért a varjúfélék túlzott apasztása lehetséges fészkelő helyei számát csökkenti.⁵⁴ A kabasólyom szigorú védelem alatt áll, fogyását azonban nem a vadászat, nem is a tojásszedés, hanem sokkal inkább az élőhelyek átalakulása, csökkenése okozza.⁵⁵

1900-ban a Nemzeti Múzeum megvette Bartalos Gyula egri kanonoktól, jeles régiséggyűjtőtől 500 forintért azt a Nagytályán előkerült ezüst övcsatot, amelyen egy nőalak látható vadászólyommal.⁵⁶ A földből előkerült tárgy a 11–12. századi solymászattal kapcsolatos emlék.

Egerben külön városrész volt a középkorban, a *Sólyom utca* vagy *Szabadhely* nevű terület, amelynek lakói a 16. században a várnak futárszolgálatl tartoztak. Ők szabadosok, olyan kiváltságosok voltak, akik ősei a püspökség alapítása idején a püspök *solymárai*, szolgáló népei lehettek.

⁴⁷ OROSZI S. 1996, 73.

⁴⁸ CSÖRE P. 1980, 159.

⁴⁹ NYÁRI A. 1872, 300.

⁵⁰ KOLACSKOVSKY L. 1946, 140.

⁵¹ KISS L. 1978

⁵² SZABÓ JÁNOS GY. 1974, 48.

⁵³ LIPSZKY J. 1808, 281.

⁵⁴ ANDRÉSI P. 1996, 148.

⁵⁵ OROSZI S. 1996, 115.

⁵⁶ DERCSÉNYI D. – VOIT P. 1978, 403–404.

A 16. században Estey Hippolit, mint egri püspök, unokaöccsének, Federico Gonzaga mantovai hercegnek egyszerre tíz egri sólymot küld levél kíséretében. Ebben leírja, hogy a sólymokat nem kis vízimadarak, hanem nagy vízi szárnyasok, gémek, daruk, hattyúk, valamint nyulak elejtésére idomították. Feljegyezték a sólymokról, hogy volt olyan köztük, amely egyszerre két vadludat is megfogott.⁵⁷

9. kép Kabasólyom (*Falco subbuteo*)

Egerben sólymászatra alkalmas hely volt a mai strand környéke, ahol a természetes meleg-vízforrások télen sem fagytak be, s ahol télen is nagyszámú vízimadár élt. Feljegyezték, hogy II. Lajos 1520-ban Egerben járt, s a gyermek király a várfelügyelő Süveges Benedek betanított sólymáért 40 000 Ft-ot adott.

Felvetődött a gondolat, az egri káptalan címerében esetleg az említett *kabasólyom* lehet. Akár igaz, akár nem, ma már sólymok nincsenek Egerben és környékén.

Még Balassi Bálintot is megihlették a vidék sólymai, amikor egyik szerelmes versében önmagát sólyomként aposztrofálva írta búcsúzóul kedvesének:

„Immár sólymocskádat
kedves madárkádat,
mit kezeden hordoztál,
s kőfiummal varrott,
kalárisokkal rakott
lábzsínóron tartottál
Bocsásd el békével
Szegényt, hadd menjen el,
Reá ne haragudjál.”

⁵⁷ ZOLNAY L. 1971, 213.

E rövid előadásban csak néhány részletét tudtam felvillantani a régi élővilágnak, változásainak, fajok eltűnésének. Egy sor állatfaj kimaradt, s csak remélhetem, hogy sikerült az érdeklődést felkelteni a téma rendkívüli érdekessége iránt.

Irodalomjegyzék

ANDRÉSI Pál

1996 *Cselekvő természetvédelem*. Szeged.

BARCSAY László

1997 Hódok az üzleti életben. *Élet és Tudomány*, 1997. január 17. 83–85.

BOROVSKY Samu (szerk.)

1909 *Heves vármegye*. Budapest.

BOZSÉR Orsolya

1997 A gemenci hódok nyomában. *Élet és Tudomány*, 1998. február 12. 204–206.

BÖKÖNYI Sándor

1958 A Tiszalúc-Dankadombi bronzkori telep gerinces faunája. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, II. Miskolc, 19–39.

CSIFFÁRY Gergely

1999 „Egyszer volt, hol nem volt...” Időjárási események, elemi csapások, ember- és állatjárványok, s történeti ökológiai adatok Heves megyében. Kézirat. Eger

CSÖRE Pál

1980 *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Budapest.

DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál (szerk.)

1978 *Heves megye műemlékei*. III. köt. Budapest.

ENDREI Walter

1989 *Patyolat és posztó*. Budapest.

GYÖRFFY György

1987 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. köt. Budapest.

HORVÁTH Géza

1923 Kihalt és új állatfajok Magyarországon. *Természettudományi Közlöny*, 1923. március–április. 65–76.

KÁDÁR László

1965 *Biogeográfia. A Föld és a földi élet*. Budapest.

- KELETI Károly
1873 *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalom statistika szempontjából.* Budapest.
- KISS Lajos
1978 *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Budapest.
- KOLACSKOVSKY Lajos
1946 *Adatok a Bükk hegység és környéke tereptani, történelmi, régészeti, néprajzi és természetrajzi megismeréséhez.* Kézirat. Dobó István Vármúzeum, Egri Néprajzi Adattára. 939–69. Eger.
- KOVÁCS Béla (összeállította)
1991 *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára.* 1. köt. Heves megye. Budapest.
- LÁTKÓCZKI Erzsébet (válogatta)
1997 *Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban.* Eger.
- LIPSZKY, Joannes
1808 *Repertorium locorum obsectorumque... Hungariae.* Buda.
- MAGYARY-KOSSA Gyula
1931 *Magyar orvosi emlékek.* III. köt. Budapest.
- MAKKAI László – MÓCSY András (szerk.)
1986 *Erdély története a kezdetektől 1606-ig.* I. köt. Budapest.
- MAKSAY Ferenc (szerk.)
1958 *Urbáriumok XVI–XVII. század.* Budapest.
- MÁRTON János
1823 *Deutsch-Ungarisch-Lateinisch Lexicon.* Bde. I–II. Wien.
- MONTEDEGÓI ALBERT Ferenc
1868 *Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyék leírása.* Eger.
- NYÁRI Albert
1872 *Hyppolit-kódexek. Századok,* 287–305, 355–376.
- OROSZI Sándor
1996 *Vadfajokból védett állatfajok. Erdészeti Közlemények,* XXI. Budapest.
- SUGÁR István
1965 *Gyöngyöspata földrajzi nevei. A Mátra Múzeum Füzetei,* 9.
- SZABÓ JÁNOS Győző
1974 *Árpád-kori falu és temetője Sarud határában. Egri Múzeum Évkönyve,* XI–XII. Eger, 21–73.

SZINNYEI József

1896 *Magyar tájszótár*. I. kötet, X. füzet. Budapest.

VÖRÖS István

1982–83 Gyöngyöshalász-Encspusztai késő rézkori telep állatcsontlelete. *Agria*, XIX. 35–62.

ZOLNAY László

1971 *Vadászatok a régi Magyarországon*. Budapest.

1977 *Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből*. Budapest.

A Divényi uradalom családi gazdaságai a 18. század közepén

Előszó

A tradicionális kor családjait vizsgáló etnográfusok, szociológusok és történészek a családot elsősorban demográfiai jelenséggént értelmezték, noha a korabeli családok a modern kori családoknál jóval több gazdasági feladatot láttak el: a parasztes család nem csupán a fogyasztásnak, hanem a termelésnek is a kerete volt. Mindenképpen érdemes tehát megvizsgálni a család szerepét és helyét a tradicionális gazdaságban. A jelen írás kitűzött céljával összhangban a családot és a termelő üzemet együttesen kívánja megfigyelni, éppen ezért a családi gazdaságot tekinti az elemzés tárgyának. A következőkben a családi gazdaság elnevezést azért használhatjuk, mert ez talán közelebb áll a közös termelés és fogyasztás meghatározáshoz, mint a szociológusok által használt, inkább a közös fogyasztásra visszavezethető *háztartás* és a történészek *familia* fogalma, mely utóbbi kifejezés a családok speciális formájára, azaz a családmagnál bővebb és összetettebb családra utal.¹ A korábbi vizsgálatoktól eltérően, a gazdaságközpontú elemzéshez a demográfiai adatokat rögzítő lélekösszeírások, ill. a főként gazdasági jellemzőket tartalmazó megyei és állami adóösszeírások helyett urbéri összeírások kerültek feldolgozásra, hiszen ezek egyszerre tartalmazznak viszonylag részletes és megbízható adatokat a családról és a hozzá tartozó paraszti gazdaságról. A jó forrásadottsággal rendelkező Divényi uradalom, mely a Zichy család seniorális hitbizományaként működött, a 18. századi Nógrád vármegye legnagyobb uradalma volt, noha egy töredéke a szomszédos Hont vármegyébe is átnyúlt. Ebben az uradalomban az 1736-os évben igen részletes összeírás készült 1463 gazdaságról, míg 1759-ben 1554 paraszti üzembről, amelyeknek számítógépes-statisztikai vizsgálata teszi lehetővé a téma megközelítését.² A két *urbialis conscriptio* alapján a paraszti üzemek három típusát sikerült elkülöníteni a családi szerveződést tekintve: az özvegyi, a nagycsaládi gazdaságot és a jobb híján egy gazdásnak elnevezett üzemet.

I. A paraszti gazdaság termelő közössége: a család

A tradicionális társadalmak alapvető munkaszervezeti kerete a család volt. Európa-szerte a családtagok pontosan körülhatárolt feladatokat végeztek a paraszti gazdaságokban, a családban betöltött pozíciójuk, az életkoruk és a nemük szerint. Így például a férfiak a mezőn dolgoztak, a nők pedig a háztartást vezették, az állatokat gondozták, művelték a kertet, értékesítették a több-

¹ Az első hazai népszámlálást 1784-ben II. József rendelte el. Az egész országra kiterjedő összeírást a háztartások szempontjából Andorka Rudolf és Faragó Tamás dolgozta fel. A háztartáson az együtt, vagy egymás közelében lakó és bizonyos fogyasztással összefüggő tevékenységet (táplálék készítését, fogyasztását, ruházat és háztartási eszközök kisebb javítását, tisztítását) együtt végző, a fogyasztásban osztozó személyek csoportját értették, vagyis a közös termelés kérdése háttérbe szorult az elsősorban demográfiai adatokat rögzítő forrás feldolgozása során. Andorkaék továbbá az ugyanannál a háznál tartózkodó házatlan zselléreket nem sorolták a „családhoz”, ami még inkább erősítette kutatásuk demográfiai jellegét. ANDORKA R. – FARAGÓ T. 1984, 404.

² MOL P. 707. Zichy-család levéltára Fasc. 183. N° 12. *urbialis conscriptio*, 1736. Fasc. 183. N° 12/a. *urbialis conscriptio*, 1759. A jelen kutatáshoz szükséges statisztikák az SPSS FOR WINDOWS program felhasználásával készültek.

lettermést.³ Reguly Antal az 1857. évi nógrádi útja során készült palóc jegyzetei is hasonlóakról tanúskodnak: „Nők fonnak, mosnak, főznek, kenderrel foglalkoznak, szénát takarítanak, kapálnak, ez a legnehezebb munka, melyre használtatnak.”⁴ Jó okkal hihetjük, hogy ez az állítás korszakunk uradalmára is érvényes lehetett. Természetesen a vizsgált családtípusok összetétele miatt a családi munkamegosztás sajátosságai is figyelmet érdemelnek.

I. 1. Az özvegyi gazdaságok

Az özvegyi gazdaságban nem feltétlenül élt egy özvegyasszony egyedül, esetleg kis gyermekével vagy gyermekeivel, hanem 15, sőt 24 év fölötti fiúk is dolgoztak özvegyen maradt édesanyjuk gazdaságában. A fiúk testi vagy szellemi fogyatékosága is lehetett az együttélés oka, de elgondolkodtató, hogy néhány ilyen típusú üzemben az 1736-os esztendőben vöket is följegyeztek. Az özvegyi gazdaság munkaszervezetének kérdése a 18. század írástudóit nem foglalkoztatta, annál inkább a 20. század néprajzi gyűjtőit. Fél Edit kisalföldi etnográfiai kutatásai alkalmával például azt tapasztalta, hogy a 20. század elején az özvegyi gazdaságok tényleges irányítása vagy az özvegy, vagy pedig az özvegyasszony legidősebb fia kezében összpontosult.⁵ Azt azonban, hogy a 18. század közepén a Divényi uradalomban az anya, vagy az egyik fiú vezette-e a gazdaságot a szokásoknak megfelelően, teljes bizonyossággal talán sohasem fogjuk megtudni.

I. 2. Az egy gazdás üzemek

Az özvegyi gazdasághoz képest „teljes”, a nagycsalád egzotikumához hasonlítva, modern szemszögből nézve „normális” családszervezetűnek tekinthetjük az ún. egy gazdás termelő közösséget. Ebbe a kategóriába sorolhatjuk a gyermekes vagy gyermektelen felnőtt férfiből álló családi gazdaságot ugyanúgy, mint a szülőkből és gyermekekből álló családmagot. Az egy gazdás üzembről, az életkori és a nemi munkamegosztáson kívül, a gazdaságot irányító férfi patriarchális viszonyoknak megfelelő, fölérendelt szerepéről tudunk, amely nehéz, mezőgazdasági munkára épülő kiemelt szerepéből fakadt.

„Az ifjak vigyáznak a fölszerelésre, etetik a szárnyasokat, libát és bárányt legeltetnek, a felnőttek szántanak, kaszálnak, aratnak, csépelnek... A házastársak közti viszony tekintetében sajátos dolog Magyarországon, hogy a feleség engedelmes urának, a férj pedig apai szeretettel viseltetik asszonya iránt.”⁶

I. 3. A nagycsaládi gazdaság

Az eddigi elemzések ellenére viszonylag keveset tudunk a néprajztudomány által nagycsaládnak, a szociológusok által összetett háztartásnak nevezett jelenségről, amely több családmag közösen végzett termelésére és fogyasztására utal, ezért definíció helyett a két összeírás értelmezhető adatait vethetjük össze a különféle megfigyelésekkel.

A nagycsaládi termelő közösségek családmagjai nem feltétlenül éltek közös házban a 19–20. század folyamán.⁷ A 18. század Divényi uradalomban is előfordult, hogy a nagycsaládi gazdaság tagjai külön házban laktak. Az 1759-ben készült úrbéri összeírásban a gazdaságok mellé följegyezték a gazdasághoz tartozó családfők házsámát. A 33 nagycsalád közül csak 15 esetben jelentett a közös gazdálkodás egyben együtt lakást is, a többi esetben különböző házakban élőknek volt egy azonos gazdaságuk. Másfelől viszont egymástól független parasztgazda-

³ SCOTT, J. W. – TILLY, L. A. 1992, 109.

⁴ *Reguly Antal palóc jegyzetei 1857.* S.a.r. Selmeczi Kovács Attila. Eger, 1975, 17.

⁵ FÉL E. 1944b, 5; FÉL E. 1944, 19.

⁶ BÉL M. 1984, 178, 475.

⁷ GUNDA B. 1956, 27–35; SZENDRŐI GEŐCZE I. 1869, 465.

ságba tartozó családok is lakhattak egy fedél alatt, hiszen 118 ház esetében az egy-egy épületben fölírt 2, vagy több családfő külön gazdaságot vitt az 1759-es esztendőben.

A nagycsalád egy másik kritériumának tartják a házasságcsaládtagokat összefűző vérségi köteléket. Az 1736-os úrbéri összeírásban 175 esetben találkozhatunk nagycsaláddal. A legszorosabb rokoni szál, az apa-fiú kapcsolat a forrásból világosan kitűnik 91 esetben. Tizenhárom nagycsaládban a családfő mellett dolgozott a veje, egy ízben két vőt is említettek. Egy-két kivételtől eltekintve, a családfővel azonos vezetéknévű gyermekes férfi élt 63 ilyen családban, akiknek a neve mellett néha feltüntették, hogy a családfő fivérei. Vegyes összetételű nagycsaládokat is találtak 8 esetben a korabeli összeírók, értve ezalatt az apával együtt élő gyermekes fiú és az azonos vezetéknévű gyermekes férfiak együttesét. A másik vizsgált évben, 1759-ben a 33 nagycsalád között egy-egy esetben vőt, vegyes összetételű nagycsaládot, 2 helyen gyermekes fiút regisztráltak, a többiben pedig döntően azonos vezetéknévű személyek fordultak elő.

Eltérő számadatokat kapunk a 19. századi leírásokban az egy családban élők számáról, amely 25-től 50 főig terjedt.⁸ Az 1736-os évben a Divényi uradalom területén a legtöbb férfit magába foglaló nagycsalád regisztrált férfi száma 13, az 1759-es esztendőben pedig 14 fő volt. Ha a férfiakkal azonos számúnak vesszük a nők számát, akkor 26–28 családtaggal kell számolnunk, vagyis az alacsonyabb érték körüli létszámot kell elfogadnunk. A nagy létszámú, 50 fős nagycsaládot a 19. századi nosztalgia termékének tekinthetjük, amely egyfajta „aranykort” idézett.

A gazda fősége alá tartozó gyermekes férfiak közül, az 1736-os évből 149-nek ismert saját és fiainak életkora. Ha feltételezzük, hogy a vizsgált személyeknek a legidősebb fia volt az első gyermeke, aki a házasságát követő egy éven belül született, akkor a gyermek életkorát és még egy évet kivonva az apa korából, megkapjuk az apa becsült házassági életkorát. A becsült házassági életkor szélső értékei a 13. és 48. életévek voltak, de a kezdetét 15–17 éves korra tehetjük, s az apa 30-as éveit közepéig datálhatjuk. A korai házasságkötés már a középkorban is gyakori volt, a paraszt ifjak körében a 14 éves fiúk már gyakorta megnősültek.⁹

A gazda fiainak 59%-a, az azonos vezetéknévűeknek – feltehetőleg a családfő testvéreinek – pedig 48%-a 24 éves kora előtt házasodott meg. Mindenesetre látszik, hogy a gazda fiai előbb kezdtek nősülni a gazdával azonos vezetéknévűeknél. Mindkét csoportban a 24 éves kor előtt megnősült férfiak aránya meghaladta a magyar lakosság körében 1910-ben mért 44%-ot, az 1940-es évek elejei 23%-ot.¹⁰ Állítást megfogalmazni a négy vő becsült házassági életkora alapján nagy merészség lenne. Az adatok értelmezésénél óvatosságra int a becslés mellett az a tény is, hogy csak a nagycsaládban élő olyan férfiak egy részére vonatkoznak, akik nem gazda státusúak voltak.

Jóllehet a számadatokból a nagycsaládi munkamegosztásra alig következtethetünk, feltűnő azonban, hogy a 19. század második felének témánkkal foglalkozó írásai és a 20. század eleji néprajzi kutatások régiótól, nemzetiségtől függetlenül azonos jellemzőkről számoltak be.¹¹

⁸ A családtagok számát a nagycsaládokban legtöbbször 25–30 főre becsülték. A korabeli nagycsaládban 25–30, míg régebbi időkben 35–50 fős létszámot adott meg PINTÉR S. 1995, 19–21. Körülbelül 30 főre becsülte az egy-egy nagycsaládhoz tartozókat PAP GY. 1865. 25–30 fős nagycsaládot említett NAGY P. 1856, 455.

⁹ DRASKÓCZI I. 1996, 31.

¹⁰ BEREND T. I. – SZUHAY M. 1978, 333.

¹¹ A 19. századi írók közül például a már említett Pintér Sándor, Pap Gyula, Nagy Pál is lejegyezte a nagycsalád munkaszervezetét, vagy akár Szendrői Göcse Istvánt is ide sorolhatjuk, aki a szerb nagycsaládról, azaz a zadrugáról is hasonlókat jegyzett meg mint Magyarország északi részén élt társai. A néprajzosok érdeklődése a 20. században a még élő, s a nagycsaládi szervezetről emlékeket őrző pa-

A gazdaság irányítójának a gazdát tekintették, aki a család legöregebb férfi tagja, a természetes apa, ill. a legrátermettebb (vagy a gazdaságba legtöbbet adó) férfi volt. A vezetésre alkalmatlan gazdát az azonos vezetéknévvel viselő, vagyis az egy hadba tartozó legöregebb férfiak leteheték tisztéből, s helyére megfelelőbb gazdát választhattak. A hatalom a gazdát illette, mindenki engedelmeskedett neki. Néhány megfigyelés beszámol a többi férfi családtag tanácsadó jogairól. A gazdának irányító, szervező feladata volt a paraszti üzemből, s nehéz fizikai munkát nem, esetleg ritkán végzett. A családon kívüli működése kiterjedt a család erkölcsi, jogi, gazdasági képviselésére, ami a belső fegyelem fenntartását is feltételezte. Ám a családtagok kettős felügyelet alatt álltak, egyrészt a gazda, másrészt a többi családtag gyakorolt ellenőrzést a termelő közösségben élők fölött. A háztartást a gazdasszony vitte, s ő irányította a többi asszony munkáját. A 18. században is bizonyosan így volt, amiről Bél Mátyás következő leírása tanúskodik:

„A nők segítenek a gazdasszonynak a házi munkában, ételt juttatnak a dolgozóknak, és sérényen végzik a ház körüli gazdálkodásban előadódó feladatokat, javakorabeli, jó erőben lévő, mozgékony s lehetőleg erős lányok, asszonyok meg özvegyek ők... Étélük ugyanaz, mint a többi háznépé, együtt készítik a gazdasszonnyal, akitől állandóan függnék. Egyik ennivalót hoz az éléskamrából, a másik tüzet rak, a harmadik főz.”¹²

A gazdasszony a gazda felesége vagy a legidősebb nő lehetett. A gazdán és a gazdasszonyn kívül a családtagok egyenrangúak voltak, csak az életkor, a nem és a menyecskék esetében az após házához kerülés sorrendje tett különbséget. A közös gazdaságban életkorának, nemének megfelelő munkát végeztek a gazda irányítása alá tartozó rokonok. A tartósan beteg, öreg családtag feladatát átvették az egészségesek, amiben a nagycsalád szociális funkciója is megnyilvánult.

A nagycsaládot jellemezte az egy kenyéren élés, vagyis a közös termelés és fogyasztás. Az adatokból a fogyasztás módjaira nem következtethetünk, de a 19. századi leírásokból közismert, hogy a közös termelés együttes fogyasztást vont maga után. A „közösbe” fedezték mindenkinek az ételmét, bizonyos mértékig a ruházatát, a család adóját és a szükséges gazdasági felszerelést.

A termelés közösségének eldöntéséhez a közös használat, a közös tulajdon ad támpontot. A nagycsaládban azonban a birtoklásnak több formájával találkozhatunk. Az 1736-os évben a nagycsaládok 99%-ában írtak a gazdaság vezetője nevéhez, azaz a „közösbe” minden földet és jószágot, míg 23 év múltán ez az arány csupán 9%-ot ért el. Az 1759-es úrbéri összeírásban 6 alkalommal került sor az állatállomány megkülönböztetésére, míg 13 esetben korlátozódott a közös birtoklás a külsőségre és a belsőségre. Közös külsőséget és szorgalmi birtokot három, csak közös külsőséget két nagycsaládnál vallottak be. Tehát 1759-ben nem csupán a nagycsaládok száma fogyatkozott meg, hanem a kevésbé szoros gazdasági formák kerültek túlsúlyba, valamint a közös gazdálkodás változatos típusai is. Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy sohasem fogjuk megtudni, hogyan folyt a termelés, milyen volt a munkamegosztás, milyen alapon osztották el a termelt javakat az olyan nagycsaládi gazdaságokban, ahol a nagycsaládi tulajdon egy részét megosztották a családtagok között.

A gazdasági javak birtoklásának esetenkénti megosztása a nagycsaládon belül minden bizonnyal eléggé elterjedt lehetett. A 16–17. században Zimányi Vera a Rohonc-Szalonaki uradalom összeírásaiban ugyanezzel a jelenséggel találkozott: „állataik néha külön fel voltak tüntetve, néha azonban nem; esetleg rendelkeztek külön szőlővel vagy irtás földdel, de lényegileg azonos

rasztemberek felé fordult, ide sorolható például Morvay Juditnak a vizsgált területhez közeli, Mátra vidéki gyűjtése is: MORVAY J. 1981.

¹² BÉL M. 1984, 183.

gazdasági közösségben éltek a családfővel.”¹³ Veress Éva a jobbágytelek és parasztgazdaság összefüggéseit kutatva, Zemplén vármegye 17. századi urbáriumaiban a következőkre bukkant: „az egy kenyéren élő jobbágyok jószágállománya gyakran külön van összeírva, nem mindig arányos eloszlásban.” Az adatokból Veress arra a megállapításra jutott, hogy a „közös gazdálkodás formáinak már egykorú értelmezése is igen tág lehetett”, s „az átmeneti együttélési formák variánsa”-ról beszélt a továbbiakban.¹⁴ Kiemelésre érdemes az „átmeneti” jelző, vagyis a nagycsaládot, a közös gazdálkodás szervezeti keretét nem szabad felbonthatatlannak, változástól mentesnek tekintenünk.

A 18. századi Nógrád vármegye legnagyobb uradalmában is kimutatható a nagycsaládok felbomlása, aminek jelentőségét és tendenciáját érzékeltetni lehet azzal, hogy míg az első felvétel idején a paraszti gazdaságok 12%-a nagycsaládi gazdaság volt, addig az 1759-es összeírásban csak a 2%-ot érte el ez az arány.

A nagycsaládnak a Divényi uradalom területén tapasztalt nagyfokú háttérbe szorulása mögött a nagycsalád létrejöttét elősegítő tényezők beszűkülése és a nagycsalád felbomlása együttesen állhatott.

A nagycsalád kialakulását demográfiai tendenciák is gátolták: az 1736-os évhez képest kisebb gyermekvállalási kedvet figyelhetünk meg 1759-ben. Ez a jelenség már önmagában is csökkentheti a mintánkban szereplő nagycsaládok számát, hiszen technikai okokból a kutatásaink során csak a gyermekes férfiakat vehettük figyelembe, nem pedig a házasokat. Másfelől az egyes gazdaságokban éppen a 15 év alatti korosztály arányának csökkenése és a gazdasági értelemben vett produktív korúak hányadának növekedése utal a nősülési életkor kitolódására, ami a születéskorlátozás alapvető eszköze volt a korabeli Nyugat-Európában is. A házasságkötések számának apadására mutat az özvegyasszonyok újbóli férjhez menési alkalmainak beszűkülése. Az 1736-os évben a gazdaságok 1,6%-ában éltek mostohafiúk, míg 1759-ben csak 0,4%-ában, miközben az özvegyek által vezetett gazdaságok aránya 2,1%-ról 2,6%-ra nőtt a második felvétel idejére. Ezek a szám adatok azonban csak jelzésértékűek lehetnek, mert természetesen gyermektelen özvegyek is mehettek férjhez.¹⁵

A nagycsalád felbomlásának három típusa volt. A nagycsalád felbomolhatott a természetes apának mint gazdának a halálával. Turopolyán pl. az 1736. évből ismert, hogy Flaska János együtt gazdálkodott harmincéves gyermekes fiával, Györggyel, ám huszonhárom év múltával Flaska György már egyedül dolgozott, s az apja nevével nem találkozhatunk más gazdaság élén vagy gazdaságban. Ugyancsak a nagycsaládi szervezet megszűnését eredményezte a közös gazdaságban élő testvérek halála is. Az 1736-os esztendőben Lesten feltehetően két testvér, de legalábbis két azonos vezetéknevet viselő férfi, azaz Krajcsov György és a 25 éves János alkotott családjakkal nagycsaládot. Györgynek akkortájt volt egy 10 éves György és egy 14 éves Mátyás nevű fia, míg Jánosnak egy 6 éves Márton nevű gyermeke. A korábban osztatlan birtok egyik részén az 1759-es esztendőben az addigra felnőtté vált Mátyás, a másik részén pedig unokatestvére, Márton gazdálkodott. A közös gazdaság felbomolhatott akár még az apa, vagy a testvérek életében is. A felsőludányi Rigó Györgyöt és az 1736-ban 28 esztendőes Rigó Mátyást az 1759. évi összeíráskor már külön gazdaságban találták. Ez utóbbi jelenséget a néprajztudomány *válakozásnak* nevezi.

Timaffy László szigetközi és Fél Edit Komárom megyei néprajzi megfigyelései szerint, „hogya a nagycsalád megválakozik, annak oka az asszonyok összeférhetetlensége” volt a 20.

¹³ ZIMÁNYI V. 1968, 57.

¹⁴ VERESS É. 1966, 317.

¹⁵ Nógrád vármegye egyébként abban a régióban terült el, amelyben 1787–1843 között országos szinten a legcsekélyebb volt a népességnövekedés a házasságkötési életkor kitolódása és a születéskorlátozás következtében. VÖRÖS K. 1983, 483.

században.¹⁶ Valószínűleg hasonló lehetett a helyzet a 18. századi Divényi uradalom területén is.

A nagycsalád kohéziós erejének csökkenéséhez nem kismértékben érzelmi motívumok vezettek, éppen emiatt ezt is figyelembe kell vennünk. A Trieszt-Szentpétervár vonaltól keleti irányban elterülő vidékeken a korai házasságot tartották kedvezőnek. Így volt ez a nógrádi lányok esetében is, akik az apai gazdaságban nem számítottak hasznos hajtó munkaeszköznek. Gyakran gazdasági tranzakció folyományaként, a menyasszony akarata ellenére ment férjhez.¹⁷ A gazdasági okok mellett, vagy azokkal szorosan összefüggve, társadalmi normák ösztönözték a lányok korai életkorban történő férjhez adását. Ahogy Bél Mátyás a 18. században megfigyelte: a „magyarok alig 13. életévüket betöltött lányukat legott férjhez adták. A hajadon, ki betöltötte a 15. évét, már elvirágzottanak számít, s mint nőt már nem becsülik, hacsak nem esetleg családjáért vagy vagyonaért. Annyira siet ezért a magyar lánya férjhez adásával...”¹⁸ Az új asszony egy számára idegen családba került, ahol mint munkaeszközt kezelték, s munkája alapján ítélték meg. Míg a nagycsaládban az ifjú menyecske a gazdasszony irányítását kényszerült elviselni, addig egy önálló családban maga vált gazdasszonnyá. A férfiak nősülésük után, amennyiben nem alakítottak ki önálló egzisztenciát, az apjukkal vagy testvéreikkel közösen bírt házba és gazdaságba vitték feleségeiket. A férfiakat tehát szoros vérségi, érzelmi kapcsolatok fűzték a gazdához. Sajátos helyzetűek voltak a nagycsaládban élő vők. A feleség szüleinél élő vőnek alárendelt szerepe volt a családban, hiszen az ilyen férfi nem tudta az apja, esetleg saját gazdaságában feleségének, gyermekeinek a megélhetést biztosítani.¹⁹ Érzelmi szálak a gazdához a vőt nem, vagy csak a feleségén keresztül közvetve kötötték.

Az emocionális kapcsolatok mellett, a gazdasági szempontok sem hanyagolhatóak el a válakozások létrejöttében. Az apa-fiú, valamint az após-vő kapcsolatban az apa vagy az após fiáról, vejéről mint utódjáról gondolkodott, aki őt munkaképességének fogytával majd el fogja tartani. Másrészt a gazdaság munkaeszköz igényét biztosította több férfi egy gazdaságban tartása, amely igény a gazdaság nagyságával, annak növekedésével párhuzamosan erősödött. A fiúk és a vők szeme előtt a gazda halálával létrejövő örökség képe lebegett, s a megélhetés biztosítása a családfő életében, amit fokozott az egyéb megélhetési lehetőség hiánya. A testvérek közti gazdasági kapcsolatot erősítette a munkaeszköz, a munkaeszközök, felszerelések, igásállatok egyben tartásának előnye. Pl. a közös gazdaságban elég lehetett egy eke, amíg két külön paraszti üzemben két saját eke szükségeltetett. A családi gazdaságok továbbá könnyebben tudták viselni a külső terheket az adózás, a robot tekintetében. Amíg a férfiak inkább az erősen kooperatív jellegű termelés szférájában, addig a nők az elosztás, a fogyasztás terén fejtették ki tevékenységüket, már csak a házimunka jellegénél fogva is. A nagycsaládon belül az asszonyok megpróbálták szűkebb családjuknak kihasítani a legnagyobb részt a megtermelt javakból, s ezért egymással gyakorta konfliktusba kerültek. Mindezekből érthetővé válik, hogy a nők egyrészt érzelmi, másrészt az elosztásban érvényesülő kompetitív tendenciák következtében, miért váltak a válakozások fő előidézőivé férjükön keresztül gyakorolt informális befolyásukat érvényesítve.

II. Paraszti gazdaságok - családi gazdaságok

Ha a családot a munkaszervezet keretének tekintjük a tradicionális gazdaságban, akkor a korabeli legkisebb gazdasági egységet, a paraszti gazdaságokat családi gazdaságoknak nevezhetjük.

¹⁶ TIMAFFY L. 1980, 224; FÉL E. 1944, 19.

¹⁷ KAPROS M. 1986, 78–80; BAKÓ F. 1987, 72–73; MORVAY J. 1981, 46–51.

¹⁸ BÉL M. 1984, 471.

¹⁹ GUNDA B. 1956, 35.

év	özvegyi (db)	egy gazdaság (db)	nagycsaládi (db)
1736	30	1258	175
1759	40	1481	33

1. táblázat *Gazdaságok családtípus szerint*

Az ún. normális üzemtípusnak tekintett egy gazdaság gazdaságok aránya 86%-ról 95%-ra emelkedett az összes gazdaság között a tárgyalt korszakban. Egy százalékkal nőtt, azaz 3%-os lett az özvegyi gazdaságok részaránya, így a nagyfokú változás a nagycsaládok esetében figyelhető meg: az 1736. évi 12% helyett 1759-ben már csupán 2%-kal képviseltették magukat a gazdaságok körében.

A családfők jogállásában fontos változásoknak lehetünk tanúi a tárgyalt korszakban: amíg a teljes jobbágyság arányszámai csökkentek és a zsellérek emelkedtek az özvegyi és egy gazdaság esetében, addig a nagycsalád esetében fordított tendenciát figyelhetünk meg.

Jogállás	1736	1759	1736	1759	1736	1759
	Gazdaságtípus (db)					
	özvegyi		egy gazdaság		nagycsaládi	
telkes jobbágyság	19	19	861	953	159	32
házas zsellér	8	15	201	281	8	0
háztalan zsellér	3	3	112	109	0	0
nemes	0	0	6	1	0	0
szabados	0	0	0	15	2	1
nem ismert (taxalista?)	0	1	0	43	0	0
hajdúszabadságot élvező	0	2	78	79	6	0

2. táblázat *Gazdaságtípusok jogállás szerinti megoszlása*

A zsellérek tették ki az özvegy gazdaságfők 37%-át az 1736-os esztendőben, s ez jelentősen, 45%-ra emelkedett 1759-ben. Kisebb, 1%-os növekedést észlelhetünk az egy gazdaság üzemek esetében, jóllehet az ilyen paraszti gazdaságok mindössze 25–26%-ának az élén állt zsellér. A nagycsaládok esetében a zsellérek aránya jelentéktelen volt: 1736-ban 5%, a következő időpontban pedig még 1% sem.

A jogállás és a gazdasági jellemzők vizsgálata a nagyobb esetszám miatt az úrbéresek által irányított üzemeknél lehetséges. Valamennyi paraméter a teljes jobbágyság kedvező, a zsellérek, különösen a háztalan zsellérek kedvezőtlen körülményeire világít rá. Ha a mezőgazdaságon kívüli kereseti lehetőségeket nem vesszük figyelembe, akkor a zselléresedést pauperizációs folyamatnak is felfoghatjuk.

A kereseti lehetőségek az 1759-es esztendőre megsaporodtak. Az özvegyi és egy gazdaság üzemek ismét hasonlóan viselkedtek, azaz megnőtt a paraszti gazdaságokon kívüli foglalkozások számaránya a körökben, ezzel szemben a nagycsaládok esetében ez a zéróra csökkent.

A kereseti lehetőségek szerinti elkülönülés gazdasági jelentőségét mutatja az a tény, hogy a saját gazdaságukból élők mezőgazdasági jellegű javai meghaladták a kézművesekét és a főleg pásztorokból álló mezőgazdaságban foglalkoztatottakét. Az „egyéb” kategória nagyfokú különeműsége miatt összehasonlításra nem alkalmas. A Divényi uradalom kézművesei korabeli magyar társaikhoz hasonlóan az agrárszférában is működtek, sőt 1736-ban a méhkasok, 1759-ben

pedig a szőlő és kert átlagszámai még magasabbak is voltak a kizárólag gazdaságukból élők-nél.²⁰ A pásztorok gazdasági paraméterei még a kézműveseknél is alacsonyabbak voltak a mes-tertségüknek megfelelő tehén, borjú, juh és a méhek kivételével.

Kereseti lehetőség	1736	1759	1736	1759	1736	1759
	Gazdaságtípus (db)					
	özvegyi		egy gazdás		nagycsaládi	
saját gazdaságú	30	36	1218	1369	172	33
kézműves	0	3	35	82	2	0
mezőgazdasági	0	0	2	19	0	0
egyéb	0	1	3	11	1	0

3. táblázat *Gazdaságtípusok szerinti kereseti lehetőségek*

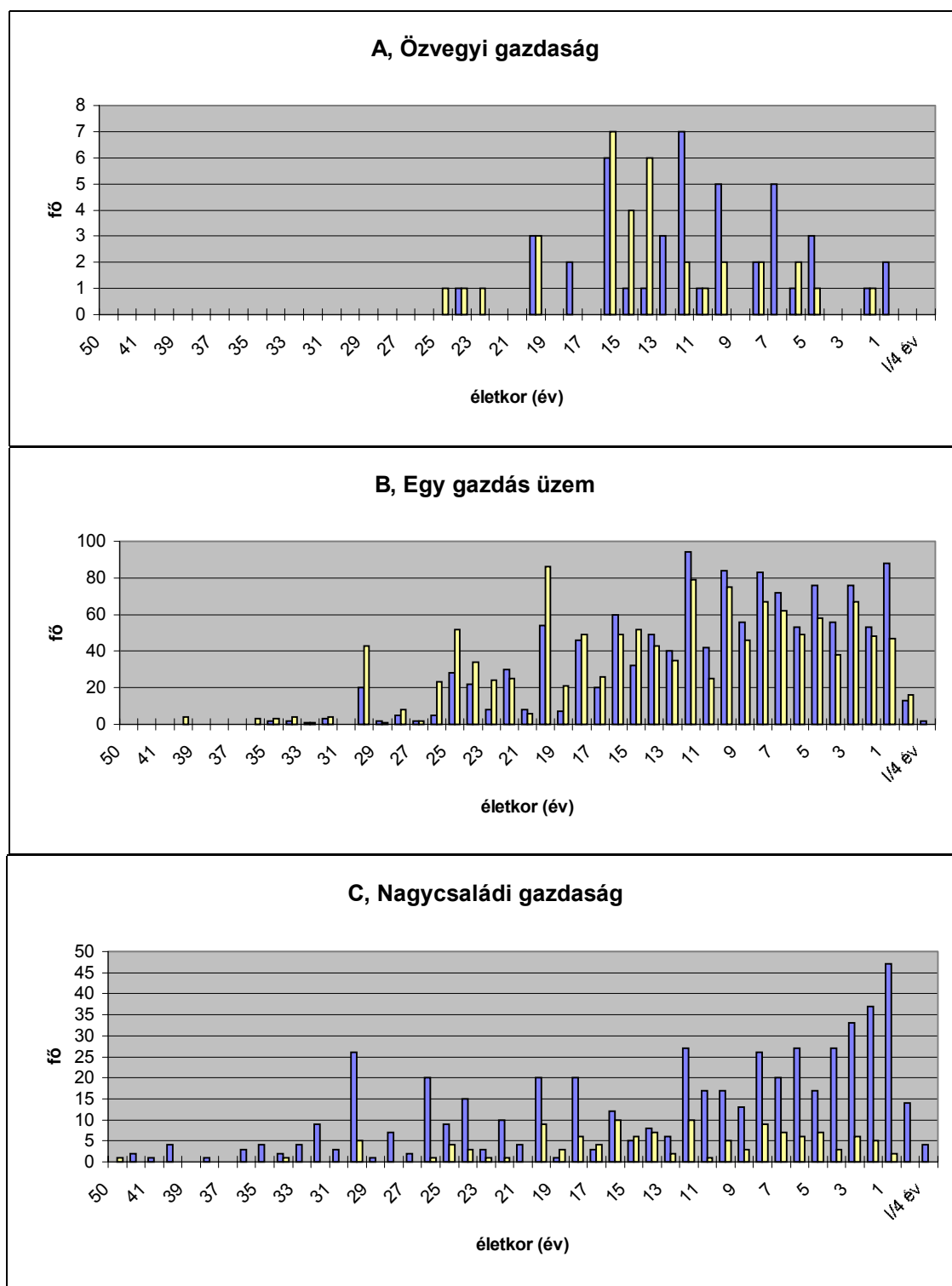
A munkaerővel való ellátottságot tekintve is vizsgálhatjuk a paraszti üzemeket (1. ábra). A parasztság gyermekeinek munkára nevelése korán megkezdődött, ezt a jelenséget rögzítette Bél Mátyás az 1730-as években: „általában már a zsenge ifjúságot úgy hozzászoktatják a legeltetés-hez és szántáshoz, hogy a körülbelül alig 5–6 éves fiú marhapásztort és földművest helyette-sít”.²¹ A 20. század első felével foglalkozó gazdaságtörténet-írás az etnográfiai kutatásokkal összhangban, teljes értékű munkaerőnek tekint 14 év fölött minden ifjút, akik már 13–14 évesen a szántás fortélyait sajátították el.²² A házassági életkor és az előbbieket figyelembevételével nem tűnik korai életkornak, ha a paraszti üzemek munkaerejét két részre bontjuk 1736-ban, egy 15 év alatti „gyermek” és egy 15 éves vagy idősebb produktív korú „felnőtt” korosztályra, noha jogi értelemben a felnőttkor határa a 24. életév volt hosszú időn át.

Az özvegy által vezetett gazdaság nem jelentette azt, hogy nem volt felnőtt férfi a családi gazdaságban, sőt ezzel ellentétes fejlődés érvényesült az elemzett időszakban. Míg az 1736-os évben az ilyen üzemekben élő férfiak 69%-a, addig 1759-ben csak 50%-a volt 15 év alatti. Emelkedett tehát a gazdasági értelemben vett produktív korúak részaránya, de még a 24. élet-évet betöltöttek is 4%-ról 6%-ra. Az 1736-os esztendőben két özvegygel még egy-egy vő is dolgozott. Hasonló jelenségek figyelhetők meg az egy gazdás üzemek esetében. A háztartásfő vagy a termelő közösségében élő másik férfi 15 év alatti fiainak, unokáinak aránya 72%-ról 59%-ra esett, miközben a 24 év fölöttieké a korábbi 7%-ot jóval meghaladó 24%-ig kúszott. Jó okkal feltételezhetjük, hogy a családalapítás későbbi időpontra tevődött, ill. a fiúk önálló gazda-ságalapítását gátló tényezők erősödtek meg. A nagycsaládoknál mindkét évben kisebb volt a 15 év alattiak aránya, ami 64%-ról 57%-ra mérséklődött, noha több házaspár élt a családi gazda-ság keretei között. A két másik típussal szemben, a 24 év fölötti korosztály száma 21%-ról 12%-ra apadt.

²⁰ A kézművesek bekapcsolódása a mezőgazdaságba országosan is jellemző tendencia. FARAGÓ T. 1985, 18; KAPOSI Z. 1992, 31–32.

²¹ BÉL M. 1984, 178.

²² BEREND T. I.–SZUHAY M. 1978, 189.

1. ábra A gazdához tartozó férfiak korfája a gazdaságok típusai szerint az 1736-os (világos oszlopok) és az 1759-es (sötét oszlopok) években

Jellemzők	1736			1759		
	Gazdaságtípusok					
	özvegyi	egy gazdás	nagy-családi	özvegyi	egy gazdás	nagy-családi
<i>felnőtt (fő)</i>	0.567	1.401	2.691	–	–	–
<i>gyerek (fő)</i>	0.867	0.88	1.971	–	–	–
<i>férfi (fő)</i>	1.433	2.272	4.657	1.075	2.01	5.909
<i>szántó (p. köből)</i>	6.667	8.441	14.159	6.088	9.767	19.879
<i>irtás szántó (p. köből)</i>	2.467	2.908	6.749	0.713	2.66	8.273
<i>rét (kocsi)</i>	0.95	1.275	2.053	1.313	1.73	3.447
<i>irtás rét (kocsi)</i>	0.867	0.97	2.289	0.475	0.688	3.091
<i>igás (db)</i>	0.867	1.807	3.754	0.925	1.785	6.333
<i>tehén, borjú, csikó (db)</i>	0.933	1.449	2.76	1.025	1.764	5.394
<i>kecske, juh (db)</i>	1.967	1.833	6.611	0.8	2.876	11.394
<i>méh (kas)</i>	0.33	0.492	1.634	0.1	1.482	2.212
<i>szőlő (kapás)</i>	0.367	0.911	2.086	0.5	1.85	1.667
<i>égető üst (db)</i>	0.05	0.097	0.32	0.013	0.125	0.303
<i>kert (db)</i>	–	–	–	0.436	0.499	1.091
<i>kender (p. köből)</i>	–	–	–	0.188	0.35	1.212
<i>káposzta (p. köből)</i>	–	–	–	0.028	0.08	0.309
<i>ló (db)</i>	–	–	–	0.5	0.79	2.424
<i>csikó (db)</i>	–	–	–	0	0.088	0.212
<i>ökör (db)</i>	–	–	–	0.425	0.995	3.909
<i>tehén (db)</i>	–	–	–	0.5	0.82	2.515
<i>fiatal ökör, tehén (db)</i>	–	–	–	0.225	0.323	0.818
<i>borjú (db)</i>	–	–	–	0.3	0.533	1.848
<i>juh (db)</i>	–	–	–	0.8	2.504	10.182
<i>kecske (db)</i>	–	–	–	0	0.372	1.212
<i>sertés (db)</i>	–	–	–	0.575	1.546	4.818
<i>árrenda szántó (p. köből)</i>	–	–	–	0.15	0.033	1.717
<i>árrenda rét (p. köből)</i>	–	–	–	0.025	0.009	0.379

4. táblázat A gazdaságtípusok jellemzőinek átlaga (1736,1759)

Az 1736-os évben a férfiak számát, a földeket, az állatokat és az égető üstöt tekintve az özvegyi gazdaság volt a legkedvezőtlenebb helyzetben, középen helyezkedett el az egy gazdás üzemtípus, s a legnagyobb értékek a nagycsaládoknál voltak megfigyelhetők. Csupán egy kivételt találhatunk: az özvegyeknek átlagosan némileg több juha, kecskéje volt az egy gazdás gazdaságokhoz viszonyítva. A szignifikancia vizsgálatot t-próbával elvégezve, az özvegyi és az egy gazdás üzemek csoportja, ill. a nagycsaládi gazdaságok között számottevő gazdasági különbségek álltak fenn. Nem állíthatjuk ugyanezeket az özvegyi és az egy gazdás üzemek gyermek,

összes férfi, irtás szántó, rét, irtás rét, kecske és juh, ill. az üst átlagai esetében. Az 1759-es évben az átlagok a három típust tekintve minden esetben, a bérelt földek kivételével, az előző évi-vel megegyezően az özvegyeknél volt a legalacsonyabb, miközben a nagycsaládoknál lehetett mérni a legmagasabb értékeket. A bérelt földeket csupán egy településen jegyezték föl, s kiterjedésük sem volt nagy, így lényegében a fönt vázolt képet nem módosítják. Az özvegyi és az egy gazdaság között a rétet, irtás rétet, kertet, lovakat, fiatal állatokat, bérelt földeket tekintve nincs szignifikáns különbség. Ugyancsak nem található szignifikáns eltérés az egy gazdaság és a nagycsaládi üzemek között a szőlőt, üstöt, káposzta földet, csikókat, kecskéket, bérelt földeket figyelve, de ezek a tényezők periférikus jelenségek voltak a korabeli gazdaságban.

A két év adatai csak néhány esetben hasonlíthatók össze. Az előző évihez képest az özvegyi és az egy gazdaságokban csökkent a férfiak, az irtás szántók és rétek, valamint a méhkasok átlagszáma. Az előbbi típusban kisebb szántóval és kevesebb kecskével, juhval számolhatunk, míg az egy gazdaság üzemekben alacsonyabb igás átlagszámmal. A nagycsaládoknál minden jellemző érték nőtt, a szőlőterület és az üstszám kivételével. A gazdasági javakkal való ellátottság ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan, a nagycsaládi gazdaságok és az egy gazdaság, ill. az özvegy által vezetett üzemek közti különbségeket erősítették a nagycsaládi gazdaságok javára.

Befejezés

A szinkron és diakron vizsgálatok alapján elmondható, hogy az özvegyi és az egy gazdaság üzemek demográfiai, gazdasági szempontból és a gazda jogállását tekintve hasonlóan viselkedtek, miközben a nagycsaládi gazdaságok sajátos entitásként jelentek meg. A nagycsaládok körében a másik két típusba tartozó termelő közösségeknél előbb jelentkező alacsony gyermekszám talán a relatív gazdasági előnyök megtartását szolgálta. A nagycsaládos gazdákat pedig az özvegyi és az egy gazdaság családfőikkel szemben egyrészt a jobbágy státusz, másrészt a kizárólag saját mezőgazdasági üzemükből élés tendenciájának nagymértékű felerősödése jellemezte a korszak folyamán. A paraszti gazdaságok méretét és ágazati összetevőit vizsgálva, a Divényi uradalom nagycsaládi gazdaságairól megállapíthatjuk, hogy a földművelésre és nem az állattenyésztésre alapozott paraszti nagygazdaságok alapvető formái voltak. A nagycsalád a termelő közösségek típusai között a termelés leghatékonyabb, leghatékonyabb keretét biztosította tradicionális gazdasági viszonyok esetén az egyben tartott munkaerő, föld, állat és eszközállományának köszönhetően, amit jelez az a tény is, hogy a 18. században Gömör vármegyétől a Divényi uradalmon át Sárpilisig a legvagyonosabb réteg a nagycsaládos gazdákból került ki.²³ Mindezek mellett figyelembe kell vennünk Szabó László megállapítását is, aki szerint a „munkaszervezet jelentőségét egyszerűen gazdasági funkciókra nem lehet korlátozni, mert ez a szervezeti forma a paraszti életet totálisan fejezi ki.”²⁴

Rövidítések

MOL

Magyar Országos Levéltár

²³ ANDORKA R. *et al.* 1984, 197; ILA B. 1938, 15.

²⁴ SZABÓ L. 1967, 221.

Irodalomjegyzék

- ANDORKA Rudolf – BALÁZS-KOVÁCS Sándor
1984 A háztartásösszetétel típusai és változásai (Sárpilis, 1792–1804). *Ethnographia*.
- ANDORKA Rudolf – FARAGÓ Tamás
1984 Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle*, 3–4. sz.
- BAKÓ Ferenc
1987 *Palócföldi lakodalom*. Budapest.
- BÉL Mátyás
1984 *Magyarország népének élete 1730 táján*. Budapest.
- BEREND T. Iván – SZUHAY Miklós
1978 *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Budapest.
- DRASKÓCZI István
1996 A honfoglalástól a 16. századig. In HONVÁRI János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest.
- FARAGÓ Tamás
1985 Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben (Pilis – Budakörnyék, 1724–1779). *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet történeti demográfiai füzetek*, 2. sz.
- FÉL Edit
1944 A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martcsón. *Kisalföldi Közlemények*. 1. sor. 2. sz. Budapest.
- 1944b Egy kisalföldi nagycsalád társadalmi-gazdasági vázlata. (A marcelházai Rancsó-Czibor család élete.) *Kisalföldi Közlemények*. 1. sor. 3. sz. Érsekújvár.
- GUNDA Béla
1956 *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen.
- ILA Bálint
1938 *A gömöri jobbágyság a XVII–XVIII. században az úrbérrendezésig*. Budapest.
- KAPOSI Zoltán
1992 *Magyarország gazdaságtörténete*. 1. köt. 1700–1830. Pécs.
- KAPROS Márta
1986 *A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén*. Debrecen.

MORVAY Judit

- 1981 *Asszonyok a nagycsaládban. A mátraaljai palóc asszonyok élete a múlt század második felében.* Budapest.

NAGY Pál

- 1856 Patriarchális együttlakás. *Vasárnapi Újság*, III. évf. 51. sz. 455.

PAP Gyula

- 1865 *Palóc népköltemények.* IX. Sárospatak.

PINTÉR Sándor:

- 1995 *A palócokról.* Népismertető tanulmány. Szécsény.

SCOTT, J. W. – TILLY, L. A.

- 1992 Női munka és a család a XIX. századi Európában. In GYÁNI Gábor (válogatta): *„Változás és folytonosság.” Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról.* Debrecen.

SZABÓ László

- 1967 A népi társasmunkák kutatása. *Ethnographia.*

SZENDRŐI GEÖCZE István

- 1869 Egy szerb földműves udvara. *Vasárnapi Újság*, XVI. évf. 34. sz. 465.

TIMAFFY László

- 1980 *Szigetköz.* Budapest.

VERESS Éva

- 1966 Jobbágytelek és mezőgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. In MAKKAI László (szerk.): *Jobbágytelek és parasztság az örökös jobbágyság kialakulásának korában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből.* Budapest.

VÖRÖS Károly

- 1983 A magyarországi társadalom 1790–1848. In VÖRÖS Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848.* 1. köt. Budapest.

ZIMÁNYI Vera

- 1968 *A Rohonc-Szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században.* Budapest.

**A család- és háztartásszerkezet változásai
a 18. század utolsó harmadában Cegléden**
(Előzetes kutatási beszámoló)

A saját társadalomban folytatott ilyen témájú kutatások az 1950-es évektől kezdve élénkültek meg, elsősorban Európában. Céljaik és kutatási módszereik szerint elkülöníthető nagyobb irányzatok a következők:

Franciaországban Henry Louis fejlesztette ki az ún. családrekonstitúciós módszert, amelynek alapjául a genealógiai kutatások szolgáltak. A módszer kifejlesztésének célja Franciaország népességfejlődésének vizsgálata volt a rendszeres népszámlálások megindulása előtti időszakban. Így kívántak magyarázatot kapni arra, hogy miért itt jelentkezett a legkorábban a születésszabályozás. A családrekonstitúció a (keresztelési, házassági és halotti) anyakönyvek alapján az egyes családok történetét állítja össze.

Más, az Angliában megfigyelhető sajátosságokra vonatkozó kérdést tettek föl a cambridge-i történeti demográfiai (és társadalomszerkezeti) csoport tagjai. Őket a 18. századi gyors népességnövekedés és az ipari forradalom lehetséges összefüggései érdekelték. A csoport (egyik) vezetője Peter Laslett egységesen alkalmazható háztartástipológiát dolgozott ki, amely Andorka Rudolf *Ethnográfia*-ban (1975) megjelent ismertetése után Magyarországon is terjedni kezdett, a néprajzkutatók között is, megítélésem szerint azonban meglehetősen lassan.

Ugyanezen csoport másik nagy vállalkozása E. A. Wrigley és R. Schofield nevéhez fűződik. Helyi kutatók hálózatának közreműködésével a 16. század közepéig visszamenőleg rekonstruálták az angliai népesség korösszetételét és nemek szerinti megoszlását, majd ennek alapján növekedési indexeket állítottak föl.

Az Egyesült Államokban (Princeton University) A. Coale az európai népesség 19. századi csökkenésének összetevőit elemezte a népszámlálások alapján.

Az előbb említett cambridge-i csoporttól függetlenül M. Anderson az egyik angliai grófság (Lancashire) 19. századi családszerkezetét vizsgálta. Vizsgálatában a háztartás belső dinamikájára is figyelemmel volt, amelynek eredményeként háztartás-gazdasági modelleket dolgozott ki.

A fentebb említett vizsgálatok eredményei túlnyomórészt az 1970-es években jelentek meg, megtermékenyítve a kutatást, vitára, a módszerek és szempontok finomítására ösztönözve a kutatókat.

A családtipológiai elemzéseket kritizálva megállapították, hogy a felhasznált források hiányossága miatt (nem tartalmazzák az életkort) ezek a vizsgálatok statikusak, nincsenek tekintettel sem az egyén, sem pedig a család életciklusára, így nem számolnak azzal, hogy számos család olyan ciklusban is lehetett, amikor nem egyszerű családot képezett. Ezen hiányosság kiküszöbölése érdekében a családfő életkorára alapozva ún. proxy családfelépítési ciklust dolgoztak ki, amelynek segítségével a családi fejlődési ciklusnak, a háztartás szerkezetnek és a különböző öröklési rendszereknek az összefüggéseit vizsgálhatták.

A protoindusztriális paraszti háztartások gazdasági, illetve családszerkezetének, valamint a demográfiai stratégiájuknak összefüggéseit vizsgálta David Levine négy angliai településről írott esettanulmányában. Az eltérő mértékű földesúri kontroll alatt lévő, a piacokhoz és ipari centrumokhoz különböző távolságokra fekvő településeken más-más gazdasági és demográfiai stratégia volt megfigyelhető, mindazonáltal ezen falvak mindegyikében a családok rugalmasan

reagáltak a változó társadalmi és gazdasági körülményekre. (A részletek bemutatására itt nincs lehetőségem.)

Louise Tilly a 19–20. századi proletár családokról írott tanulmányaiban a háztartásszerkezet, a reprodukciós stratégia és családi gazdaság összefüggéseit vizsgálva arra (az eddigi magyarországi eredményektől egyes részleteiben eltérő) megállapításra jutott, hogy a paraszti családok a gazdaság termelési és munkaigénye alapján szerveződnek, nagyságukat az általuk használt föld, a saját fogyasztásuk, a fizetendő adók, valamint az örökösödési rendszer szabályozzák. Termékenységi stratégiájukat a birtok szétosztódásának megakadályozása alapvetően befolyásolja. Ezzel szemben a tulajdon nélküli proletár családokban a munkaerőt jelentő kereső családtagok magas száma biztosította a megélhetést, a kutató ezért itt nagyobb lélekszámú családokat figyelhetett meg.

Az utóbbi évtized vizsgálatait a családtipológiai esettanulmányok számszerű növekedése mellett elsősorban a háztartásszerkezet és a családi gazdaság összefüggéseire, az egyéni-, családi- és háztartási életciklusok vizsgálatára, a háztartáson belüli nemek szerinti munkamegosztásnak a gazdasági alkalmazkodásban betöltött szerepére keresik a válaszokat. A kutatás egy másik fontos vonulata a (leegyszerűsítve) nyugat- és kelet-európai eltérő demográfiai viselkedés vizsgálata történeti források alapján. Ennek a kérdésnek az elemzésére rendezték 1995-ben a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen a „*Where does Europe end?*” (Hol végződik Európa?) címet viselő nemzetközi konferenciát.

Az általános kérdések elemzése mellett a kutatás speciális irányokban is megkezdődött, amit a Tamara Hareven által szerkesztett kötet (Gruyter: *Aging and Generational Relations over the Life Course*. Berlin – New York, 1995), vagy egyes – számomra is hozzáférhető – történeti antropológiai periodikák legutóbbi számaiban is megjelenő tanulmányok jeleznek. (Idesorolom a *Past and Present* c. folyóirat 1996 májusi számában Naomi Tadmor tanulmányát: „The Concept of Household-Family in Eighteenth Century England”, vagy ugyanezen folyóirat 1996 augusztusi számában M. Winstanley: „Industrialization and the Small Farm” című írását.)

A magyarországi kutatások elsősorban Andorka Rudolf és Faragó Tamás nevéhez fűződnek. A nemzetközi kutatás eddig nem fordított kellő figyelmet a rokonsági viszonyokra, a bonyolultabb háztartások részletes elemzésére, illetve a paraszti gazdaságok munkaszervezetének bemutatására – állapította meg Faragó Tamás. Ugyancsak ő az 1990-ben megvédett kandidátusi disszertációjában, valamint a Paládi-Kovács Attila által szerkesztett Magyar néprajz VIII. (társadalom-néprajzi) kötetében összefoglalta, hogy az együttélési formák az etnokulturális hagyományok, a gazdasági szükségsszerűségek és a családi stratégiák együttes hatására alakulnak ki, javaslatot tett a bonyolultabb háztartástípusok további bontására, a törzscsaládi, a zadruga típusú és a nagycsaládi rendszerek megkülönböztetésével. 1998-ban megvédett akadémiai doktori disszertációjában pedig a magyar falusi társadalom háztartási és rokoni viszonyainak történeti-szociológiai elemzését végezte el. Ezen disszertáció harmadik fejezete közelebbről érinti témánkat. Itt a hivatkozott szerző az életciklusok és családi gazdaság összefüggéseiről szólva megállapította, hogy a hagyományos magyar modellben az időskorú férfiak helyzete kedvező, mert ők birtokolták a javakat, gyakorolták a hatalmat, és ebből következően ők bírtak a legnagyobb presztízzsel. Ezek következtében a gazdaság vezetőjének a szerepét csak ritkán adták át életükben.

El kell mondanunk azonban azt is, hogy a magyarországi vizsgálatok túlnyomórészt viszonylagosan alacsony lélekszámú, társadalmilag és gazdaságilag kevésbé differenciált közösségekben folytak – legalábbis ami a 18. századot illeti. Emellett területi aránytalanság – az alföldi települések alacsony reprezentáltsága – is megfigyelhető.

A T 25074 nyilvántartási számú OTKA pályázatomban megfogalmazott célok szerint a

szerencsés forrásadottságoknak köszönhetően a kutatás az eddig vizsgálatokat az alábbiakban haladhatja meg:

- a dikális összeírások hiánytalan sorozatának segítségével 20 éven át (1765–1785 között) minden egyes ceglédi háztartás gazdasági helyzetét és annak változási folyamatait rekonstruálni tudja;

- az anyakönyvek és a három időpontból (1773, 1776, 1782) fennmaradt lélekösszeírások segítségével családrekonstrukciós vizsgálatokat végezhet a katolikus népességen (a lakosság kb. 1/3-a) belül;

- a statisztikai jellegű vizsgálatok eredményeit összevetheti a végrendeletek elemzéséből nyerhető „puha” adatokkal, és így betekintést nyerhet a konkrét családi törekvésekbe, valamint a közösségi ideálban megfogalmazódó családtípusra, az egyéni törekvések és közösségi minta közötti ellentétekre.

A fentebb említett források alapján vizsgálható:

- különféle demográfiai mutatók által a népesség dinamikája
- az egyszerű- és összetett háztartástípusok gyakorisága három időmetszetben:
 - a mezővárosi társadalom különböző rétegeiben
 - a felekezeti különbség esetleges megnyilvánulása a családtípusok gyakoriságában
 - a jövevények és az „öslakosok” közötti különbségek
- a háztartástípus és az üzemszervezet összefüggései:
 - a komplex paraszti üzemben
 - a specializált állattartó gazdaságokban
 - a szántóföld nélküli gazdaságok különféle típusaiban, úgy mint
 - zsellér fuvaros
 - zsellér szőlősgazda
 - zsellér juhász
 - zsellér malmos gazda
- az iparosok körében
- az egyéni- és családciklus hatásai a háztartásra és a gazdaságra:
 - milyen kondícióval szakadnak ki családmagok a bonyolult háztartásból
 - egyes családmagok kiszakadásának rövid- és hosszú távú következményei a kibocsátó háztartásra
 - a bonyolult háztartások felbomlását követő folyamatok a korábban együtt élő családokban

Az OTKA által támogatott kutatás 1998-ban indult az anyakönyvek, a lélekösszeírások és a dikális összeírások összegyűjtésével, lemásoltatásával. Ezt követően megtörtént a dikális összeírások alapján az egyes gazdaságok 1765–1785 közötti „történetének” rekonstrukciója.

A még kezdetén lévő kutatásból csak egyes részeredményeket ismertetethet a jelen előadás kertében. Ezek a következő kérdésekről szólnak:

A./ a család- illetve háztartástípusok gyakorisága a ceglédi katolikus népesség körében (1773-ban, 1776-ban és 1782-ben),

B./ a többcsaládos háztartások típusai és változásai,

C./ a többcsaládos háztartások változásai az általuk működtetett gazdaságok tükrében.

A./ A család- illetve háztartástípusok gyakorisága a ceglédi katolikus népesség körében 1773-ban, 1776-ban és 1782-ben

A más területeken elvégzett vizsgálatokhoz hasonlóan Cegléden is igen alacsony volt az egyedül élők aránya, és ez az arány csökkenő tendenciát mutatott. Ennek hátterében az húzódik meg, hogy az 1773-ban összeírt „advenák” egy része egyedül élő volt, a későbbi évekre azonban valószínűleg továbbköltöztek a városból.

A nem család háztartások csak egy töredékét képezték az összeírtaknak, gyakran olyan együtt élő személyek kerültek ebbe a csoportba, akiknek rokoni viszonyai meghatározhatatlanok voltak. Néhány esetben tudjuk, hogy céhes mesterek és legényeik tartoztak ebbe a csoportba.

A ceglédi katolikus népesség 60–70%-a egyszerű családos háztartásban élt, ezen háztartások háromnegyed részét gyermekeiket nevelő házaspárok tették ki.

A bonyolult háztartások két típusa – a kiterjesztett és többcsaládos háztartás – mintegy 20%-át tette ki az összes katolikus háztartásnak. Ez a százalékarány lényegesen alatta marad mind a Duna menti, mind a tiszántúli (túlnyomórészt református magyar) falvakban megállapított gyakoriságnak, viszont közel áll a Buda környéki (többnyire német és szlovák, katolikus) falvakban tapasztalt megoszláshoz. A vizsgálat részleges kiterjesztése a helyi reformátusokra segíthet megválaszolni azt a kérdést, hogy a jellegzetes különbségek kialakításában mely tényezőknek van szerepük: a katolikus felekezethez tartozásnak, a bőségesen rendelkezésre álló földnek, a mezővárosi társadalmi struktúrának, vagy a nagyobb számú beköltözést hamarosan követő összeírásnak, illetve a folyamatban levő úrbérrendezésnek.

B./ A mintegy 20%-ot kitevő többcsaládos háztartások típusai és változásai, a források jelenlegi feldolgozottsága alapján.

A többcsaládos háztartások alábbi típusait különböztettem meg:

- törzscsalád
- a gazda több házasság gyermekével él egy háztartásban
- egyéb többcsaládos háztartás (a háztartásfő feleségének szülei, a feleség házasság testvérei)
- a háztartásban élő rokon családot zsellérként írják össze
- együtt élő házasság testvérek

Mindhárom időszakban a törzscsalád a leggyakoribb forma. A több házasság fiúval való együttélés a félteleknél többet birtoklók körében fordult elő. A két (vagy több) házasság testvér együttélése ritka, többnyire az egésztelkesek körében tapasztalható. Az affínális rokon családokat tartalmazó háztartások többnyire a félteleknél kisebb birtokú jobbágyságok, illetve a házasság zsellérek körében fordulnak elő. A zsellérrétegre jellemző a felmenő rokon és affínális rokon családmagokkal kibővített háztartás. Ezt a jelenséget úgy értelmezhetjük, hogy ebben a rétegben a többcsaládos háztartások bomlékonyak: többnyire vagy idős, a munkából kiöregedett szülői családmagokat, vagy a házzal rendelkező affínális rokon családmagnál magukat időlegesen meghúzó családokat tartalmaznak.

C./ A többcsaládos háztartások változásai az általuk működtetett gazdaságok tükrében.

Egyedileg megvizsgáltam néhány olyan többcsaládos háztartást, amely legalább két időpontban azonosítható volt. A mezővárosi társadalom minden rétegében van változás a háztartások összetételében. Egyszerű háztartások bonyolulttá bővülnek a gyermekek megházasodása után, többcsaládosok szétválhatnak pontosan még fel nem tárt okok miatt. A változások a leggyakoribbak a kis telekhányadot birtokló jobbágyságok, illetve a házasság zsellérek körében. Lehet, hogy

az ebbe a társadalmi rétegbe tartozó háztartás mindhárom időpontban több családmagból áll, azonban minden időpontban más és más családmagok alkotják.

Néhány példa:

Bakos József – Thúri Márton

1773-ban törzscsalád, Thúri Márton vő. Bakos József egésztelkes jobbágy, négy ökre, 3 ló van, szőleje nincs. Thúri Márton a dikális összeírás szerint 1770 és 1773 között Bakos József zsellére. 1776-ban két elemi család van a lélekösszeírásban. A vagyonösszeírás szerint Túri M. 1775-ben lett önálló, féltelken kezdett gazdálkodni, hat ökörrrel, 3 lóval, szőlő nélkül. Túri M. különválása nem látszik meg Bakos J. gazdaságán. 1782-ben Túri M. két házas testvérével élt közös háztartásban. A dikális összeírás személyek rovata szerint a három család együttélése 1777-ben kezdődött. 1778-tól jelentősen megnőtt a gazdaság állatállományának – elsősorban a heverőmarháknak – a száma.

Bezzegh János

Törzscsaládban él fiával, amely háztartás a szülő halálával elemi családra egyszerűsödik. Másfél teleknyi földön gazdálkodtak, szőlejük volt, marhaállományuk 15 db-ra rúgott (8 + 7), csökkenő számú (50 – 15 – 25) juhállományuk volt. 1776–77-ben szárazmalom és pálinkafőző üst után is adóztak. Változás nem figyelhető meg.

Czinege György és József

A két testvér együttélése 1775-ben szűnt meg József családjának kiválásával. Ezzel a háztartás többcsaládos jellege megszűnt, György háztartása fölfelé kiterjesztetté vált, majd az egyik fiú megházasodásával ismét többcsaládos lett. József elemi családban kezdte külön életét, háztartása a következő időpontra az egyik fiú megházasodásával többcsaládossá vált. György telki állománya nem változott, 1,5 teleknyi maradt József kiválása után is. József pedig 3/4 telken kezdett gazdálkodni. Mindkettejüknek szőleje is volt. Az állatállományban nem figyelhető meg jelentős változás.

Károly András juhász, csősz 1774-ben van egy lóva.

Kartali József egésztelkes, 20 juha, nincs változás.

Sági Mihály ispán, majd másféltelkes, ritkán van az összeírásban.

Sági József 1778-ban veszi át az apai gazdaságot.

Sági Pál 1773-ban alapít önálló gazdaságot 3/4 telken.

Ungvári Márton 3/4 telkes, nincs változás.

Veszeloyszky Mátyás iparos (takács), fia András szintén. A fiú 1774-ben válik el apjától, más takácsoknál zsellérkedik.

A tudománytörténet-író Goethe

Kevesek által ismert tény, hogy a 250 éve született Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) több mint 400 oldalas könyvet írt kora egyik legfontosabb tudományterületének, az optikának és a színtannak a történetéről.

Az évforduló és a konferencia témája alkalmat nyújtanak arra, hogy, ha nem is részletesen, de megemlékezzünk erről a műről, és megvizsgáljuk keletkezésének körülményeit, szemléletének különösségeit és meglepő, a kor tudománytörténeteitől eltérő tudomány- és tudományfejlődés-felfogását.¹

I.

Az 1810-ben megjelenő *Materialen zur Geschichte der Farbenlehre, Historischer Teil (FL-H)*² Goethe gigantikus, három kötetes színtani munkájának utolsóként megjelenő része. A több mint húszévnyi intenzív kutatómunka gyümölcse, a *Zur Farbenlehre* kevés visszhangot és elismerést váltott ki, holott Goethe azt szépirói munkáinál fontosabbnak tartotta.

A hat részből álló *FL-H* a színekről ismert elméleteket ismerteti a preszókratikus filozófusoktól a 18. század végéig. Külön érdekessége, hogy együtt tárgyal filozófusokat, reneszánsz alkimistákat és a felvilágosodás mechanikus-materialista magyarázatait előnyben részesítő tudósokat, figyelmet fordít az adott korban éppen domináns elméletek mellett bűvópatakként fel-feltűnő és elfojtani kívánt nézetekre, vizsgálja a színterminusok használatát (és ezek anomáliáit) különböző nyelvekben és korokban. Szintén elemzi az autoritás és az ehhez szorosan kapcsolódó dogmák szerepét a tudomány történetében, szociológiai és történeti okokat is keres egyes tudományos elméletek elfogadása mögött.

Ez a hozzáállás Goethe korában egészen meglepő. Francis Bacon óta a tudományos vizsgálódás a fejlődésbe vetett hittel kapcsolódott össze. Az 1605-ös *The Advancement of Learning*³ és az 1623-as *De dignitate et augmentis scientiarum* mind olyan tudománytörténet-írást szorgalmaztak, ahol a tudománytörténet szerepe mindössze annyi, hogy összegyűjtse és szisztematizálja a régóta felgyülemlett, de sokfelé kallódó ismereteket.⁴ Az első nagy tudománytörténeti munkák így a 18. század során leginkább doxográfiáknak voltak tekinthetők. Bár a klasszikus hagyomány már nem volt olyan élő, mint Kopernikusz vagy Harvey idején, amikor a régi auktorok nézeteivel gyakran

¹ Az előadás eredeti témája kettős volt: bemutatni Goethe igen jelentős és sok szempontból korát jóval megelőző tudományfejlődés-felfogását és tudománytörténetét, valamint Goethe tudományos műveinek nagyon markánsan és jellegzetesen változó recepcióját. Itt azonban csak az első téma vázlatos kifejtésére van mód.

² GOETHE, J. W. von 1947–, LA, I, 3.

³ „But a just story of learning, containing the antiquities and originals of knowledges and their sects, their inventions, their traditions, ... with the causes and occasions of them, and all other events concerning learning, throughout the ages of the world, I may truly affirm to be wanting.” BACON, F. 1973, 70.

⁴ FEHÉR M. 1979, 10.

szálltak vitába, a tudománytörténetek többségének hiányzott a „történeti” dimenziója. Ezek a könyvek céljukat tekintve leginkább a mai kézikönyveknek felelnek meg.

Ahhoz, hogy megértsük, Goethe miért nem alkalmazkodott ehhez a tradícióhoz, célszerű megvizsgálnunk az *FL-H* keletkezésének történetét, tartalmát és szemléletét.

II.

Az 1798–1801 közötti években, amikor Goethében kikristályosodott a *Színelmélet* történeti részének struktúrája, már jó egy évtizede komolyan foglalkozott színtannal. Ugyanebben az időben intenzíven levelezett Schillerrel, és gyümölcsöző kapcsolata volt a göttingai tudósok egy csoportjával. Schilleren keresztül, aki 1789-ben lett a történelem professzora Jénában, a kantai filozófia⁵ is jelentősen befolyásolta Goethe nézeteit a történetírásról.

Goethe kalandos itáliai utazása után írta meg első szintani munkáját: *Beiträge zur Optik* (1791) címmel. A két rövid esszé megpróbálta kísérletekkel nyilvánvalóvá tenni, hogy a korban általánosan elfogadott newtoni optika nem tárgyalja megfelelően a szubjektív prizmatikus színjelenségeket. Nagyon kevesen fogadták el Goethe elképzeléseit, így lelkes kísérlete, hogy felhívja a newtoni hibára a figyelmet, kudarcba fulladt.

A színek és a színelmélet iránti érdeklődése azonban nem csökkent. A tudományág történetének tanulmányozásán keresztül értette meg később, miért voltak tudományos munkái sikertelenségre ítélve. Leveleiben beszámol „felfedezéseiről”, amelyek eltávolították korának általánosan bevett tudományszemléletétől. Schillernek ezt írta 1798. január 13-án: „Míg fizikai tárgyú írásaimat rendeztettem e héten, különösen a szemembe tűnt, hogy a kutatók többsége a természet megfigyelését pusztán alkalomnak tekinti saját individuális képességeinek alkalmazására és mestersége gyakorlására.”⁶

Majd így fakad ki: „Minden képzeletet felülmúl az, ahogy Newton a maga *Optikájában* geometerkedik”, kijelentvén, hogy „semmivel sem jobb ez annál, mint ha valaki, mondjuk, zenébe vagy versbe próbálná tenni a jelenségeket, lévén karmester vagy költő.” Hasonló módon a mechanisztikus szemlélet „egymást előrehajtó golyókra bontja a fényt”, a kémikus ugyanazt hőanyagnak (*Kalorik*) „és újabban főként az oxigénnek” tulajdonítja. Goethe tehát már ekkor külön kezelte a természetről való ismereteket és a tudomány által használt kifejezéseket. Hangsúlyozandó az is, hogy nem alapvetően a mechanikus (vagy éppen kémiai) szemléletet és metaforákat tartotta hibásnak, csak annak túlzott, nem indokolt használatát egyes jelenségekre.

Goethe értékelése szerint a színelméletek történetében mindig voltak uralkodó, domináns nézetek. Ezek mindig a jelenségek egyik csoportját állították előtérbe, és segítségükkel próbálták magyarázni az összes színjelenséget. Goethe azonban *Színelméletének* didaktikai részében három fejezetben, külön tárgyalta a fiziológiai, a fizikai és a kémiai színeket. Ezzel összhangban az *FL-H* is hol a fiziológiai szemlélet dominanciáját említi (az ókori görögök nagy része, mint Theophrasztosz, később Funccius vagy Nuguet), hol a kémiaiét (Paracelsus, della Porta) hol pedig a fizikaiét (de la Chambre, Snellius vagy Newton). Goethe hite szerint az embernek

„meg kell engednie bizonyos elképzelésmódok egyidejű fennállását, nem szabad egyiket sem kizárnia avagy a másik területére kiterjesztenie. Úgy tetszik, ez a hiba vonul végig a színelmélet történetén: hogy nem akarták elvégezni felosztását három részre, s azokat az empirikus ta-

⁵ Lásd pl. CASSIRER, E. 1963.

⁶ GOETHE, J. W. von 1988, 234.

pasztalatokat, melyek csupán a tapasztalatok egyik kategóriájára illettek, mindenáron ki akarták terjeszteni a többire is, úgyhogy végül már semmi nem illett semmire.”⁷

Goethe ezenkívül olyan példákat is említ, ahol a tudományos elképzelések nem iskolákhoz, megszokott metaforákhoz kötődnek, hanem magához az individuumhoz: „Klügel kételkedik, Lichtenberg elménckedik és gúnyt űz a többiek elképzeléséből; Wunsch olyan hipotézist állít fel, mely az apokalipszis olyik fejezetén is tútesz badarságban, s temérdek munkát, ügyességet pazarol kísérletekre, temérdek logikát és okoskodást a világ legabszurdabb ötletére; Gren a régít szajkózza...”. A konklúzió nem meglepő a relativizmusához szokott füleknek: „Egyszóval ki-ki azon igyekszik, hogy saját intellektuális állapotát hozza összhangba a dologgal s lehetőleg saját szája íze szerint.” Így Goethe a tudomány fejlődésében mai kifejezéssel élve nemcsak internalista faktorokat keres, hanem szociológiai, sőt pszichológiai tényezőket is figyelembe vesz.

Ez természetszerűen együtt jár azzal, hogy a tudományos magyarázatokat Goethe nem tekinti abszolút érvényű, végső válaszoknak. Sokan ismerik Goethe Newton-ellenes kirohanásait, és így – kortársai jelentős részével együtt – a Newtont elvető természetfilozófiához közelállónak tekintik. Azonban Goethe, bár nagy élvezettel olvasságta Schelling *Eszméit*, írójukról megjegyzi: „gondosan elhallgatja azt, ami ellentmond annak az elképzelésnek, amelyet ő kíván forgalomba hozni, s mit érek én egy olyan eszmével, amely észleleteim készletének megcsonkítására kényszerít”.⁸

Goethe tudománytörténete tehát egymással vitában álló, harcoló és állandóan változó nézetek története. Minden nagy kutatónak egyéni harcot kell vívnia, hogy tudományága dogmarendszerét és saját tapasztalatait összhangba hozza, kibékítse egymással. A különböző szemléletek különféle előnyökkel járhatnak. Itt is, mint máshol, Goethe egyik megközelítésmódot sem tartja hibásnak, csak korlátaik beismerése mellett tör lándzsát: „a matematikusok is gyakran éppen a legérdekesebbet kódósítják el, holott ők nagy előnnyel indulnak a természettel folyó birkózásban. Egy öreg kertész mindig azt hajtogatta: a természet eltűri, hogy késztessek, de azt nem, hogy valamire rákényszerítsék; minden róla szóló elméleti megállapításunk csupán első közelítés, és nem ajánlható mellé némi szerénység.”⁹ Fontos azonban kiemelni, hogy ez Goethe számára sosem jelenti, hogy lemondana az igazság kereséséről, mindössze azt, hogy állandó harcot kell vívnia a kutatónak, hogy előítéleteitől, elfogultságától meg tudjon szabadulni. Egy másik levélben kifejti, hogy az utóbbi időszak racionalista-empiricista alapokra épülő tudománya az esetek nagy részében nem tudta elérni a tudomány kívánatos végcélját, hogy a kísérletek tisztán kapcsolódjanak a jelenségekhez.¹⁰

Mindezek alapján nem meglepő, ha Goethe *Színelméletében* külön könyvet szentelt a történeti résznek. Érdekes ennek a döntésnek a körülményeit megvizsgálni, hogy jelentősége nyilvánvalóbbá váljék.

III.

Goethe 1800. december 24-én bejelentette, színelméletét három részre tagolja: a didaktikai, a polemikus és a történeti részeket külön dolgozza fel.¹¹ A kéziratok között azonban találtak egy kb. egy évvel később keletkezett vázlatot, amelynek szerkezete jelentősen különbözik mind Goethe

⁷ Uo. 237. Hogy ellensúlyozza a korában szerinte domináló fizikai szemléletet, és elkerülje annak hibáit, kimondottan céljának tekinti, hogy az általa felismert iskolákat szintetizálja.

⁸ Uo.

⁹ Schillernek, 1798. február 25-én.

¹⁰ „...einer reinen Zusammenstellung der Phänomenen.“ Schillernek január 20-án.

¹¹ GOETHE, J. W. von 1947–, LA, II, 6, 311; FINK, K. J. 1991, 82.

korábbi terveitől, mind a könyv végleges felépítésétől. Ez az 1801. augusztus 2-án keletkezett ún. „Göttinga-vázlat” az empirikus ismeretanyag bemutatására helyezi a hangsúlyt míg a történeti áttekintés csak adalékként szolgált volna a didaktikai rész egyes fejezetei után¹². Ez a felosztás hűen tükrözi azt a – máig létező – attitűdöt, ahol a tudós, leginkább az érdekesség kedvéért, történeti részletekkel színezi könyvét. A szemléletváltás okát nehéz megmondani. Valószínű, hogy Goethét göttingai tartózkodása során érték olyan benyomások – vagy az itt olvasott könyvek, vagy az itt megismert emberek –, amelyek hatására időlegesen elvetette eredeti tervét. Tekintsük át ezeket.

Göttingába, ahová apja korábban nem engedte el irodalmat és klasszika-filológiát tanulni, 1783-ban érkezik először. Az akkor már idős Lichtenberget hallgatja. Második, nagyobb jelentőségű útján, 1801 nyarán, hosszabb ideig tartózkodik a nagy hírű egyetemi városban. A súlyos betegségből lassan felépülő Goethét, akit ugyanezen a nyáron Pyrmonban kúrálják, lelkesen üdvözlnek Göttinga ifjú egyetemistái, köztük Achim von Armin és Clemens Brentano.

Ami itt tartja, az (a 24 éves vonzó énekesnő, Caroline Jagemann bájain kívül) a gyakori találkozás a helybéli tudósokkal, egyetemi professzorokkal,¹³ a kellemes esték a már 70 éves Blumenbachkal,¹⁴ és ami talán a legfontosabb: az európai hírű és kiváló könyvtár.¹⁵ Göttingai látogatásai során járt a híres botanikus kertben, napokat töltött a könyvtárban,¹⁶ Georg Sartoriuson (1765–1828) keresztül pedig több könyvet szerez munkájához.

IV.

A Göttingában elkészített vázlat tükrözte a kor szemléletét. Fontos azonban, hogy a városból való távozása után Goethe hamarosan meggondolta magát, és visszatért eredeti tervéhez, különválasztva a színelméletek történetét a didaktikai és polemikus részekről.¹⁷ Ez azt jelenti, hogy a színről és a fényről való tudás gyarapodásán kívül érdekesek voltak számára történeti változásai, eltolódó súlypontjai is. Ennek számos oka lehetett, az egyik mindenképpen az, hogy saját, nem ortodox nézeteit legitimálja.¹⁸

A következőkben Goethe tudománytörténet-írásának néhány elemét szeretném röviden megvizsgálni. Alapvető, hogy tudománytörténete nem „induktív történet”. Nemcsak győzteseket és veszteseket ismer, tudósokat és áltudósokat, kutatókat és spekulánsokat, nyitott és dogmatikus el-

¹² GOETHE, J. W. von 1947–, LA I, 3, 335–338. A B/I/m, B/II/e, B/III/o pontok a legjelentősebbek, bár H és J pontokban megemlíti: “H: Geschichte der Farbenlehre- vielleicht: J Geschichte der Arbeiten des Verfassers in diesem fache”.

¹³ Július 19-én írja: „Früh bei Heyne [filológiai professzor, könyvtáros] und Jeremias David Reuss [1750–, könyvtáros]. Abends bei Sartorius.” *Goethes Leben...* 215. De találkozik Hoffman, Thibaut, Stäudlin, Meyer, Hensler és Kästners professzorokkal. Uo. 216.

¹⁴ SCHWEDT, G. 1999, 37.

¹⁵ „Mein Eigentlicher Zweck (...) war, die Lücken des Historischen Teils der Farbenlehre, deren sich noch manche fühlbar machten, abschliesslich auszufüllen.” írja. *Goethes Leben...* 215.

¹⁶ „...man fühlt sich wie in der Gegenwart eines großen Capitals, das geräuschlos unberechenbare Zinsen spendet” (TuJ) SCHWEDT, G. 1999, 79.

¹⁷ Goethe már 1798-ban különválasztott kétféle történetet: az egyik az empirikus megfigyelések leírása, a másik a színről alkotott elképzelések, hipotézisek és kijelentések leírása. Megfigyelte, hogy míg az empirikus ismeretanyag folyamatosan bővül, addig az elméletek egy-egy korban dominálnak, majd átadják helyüket másfajta (de nem szükségszerűen jobb) elméleteknek. A göttingai könyvtárban leginkább a színelméletek történetével foglalkozott.

¹⁸ A tudománytörténet-írás a kezdetektől fontos legitimáló funkciót töltött be. Erre vonatkozóan lásd pl. SPRAT, T. 1667.

méket, előremutató és regresszív elképzeléseket.¹⁹ Az adatok pusztá felsorolásánál ugyanis tovább merészkedett, azokat különböző szempontok alapján értelmezte és értékelte. Céljának tartotta, hogy a tudományos megismerés során lezajló emberi drámát is megjelenítse.

Igen jelentős, hogy Goethe a tudományt a természet reprezentációjának tekintette, nem inherenes, de (eddig) rejtett lényegének megragadását látta benne. Külön esszét írt *Sprache und Terminologie* címmel,²⁰ amelyben leírja: a nyelv (és a tudományos nyelv is ide értendő) a tárgyat nem tudja közvetlenül, csak tükrözötten kifejezni. Többszintű és különböző „szorosságú” lehet a nyelv és a jelenségek kapcsolata. Goethe számára azonban minden tudományos terminológia metaforikus, használjon az akár matematikai, akár korpuszkuális elemeket. Mint ilyen, a tudomány nyelve szükségképpen antropocentrikus, bár ez kevésbé árulkodó az erősen matematizált és formalizált kifejezések használatakor. „Goethe, mint mások is a weimari körökből, különösképpen pedig Herder, felismerte, hogy a tudományos diskurzusban használt modellek és metaforák nem azonosak (*identical*) a természettel. ...Goethe amellet érvelt, hogy a nyelven keresztül »egy egész új világot« teremtünk...”²¹

Azonban nemcsak a tudomány eredményei veszítették el Goethe számára abszolút voltukat, de a tudománytörténet-író nézőpontja is relativizálódott. Kezdetről fogva saját történetét nem *A* történetnek, hanem *EGY* lehetséges történetnek képzelte el. Szemben a természettel, itt sok lakúnát, hiátust találunk, így nem lehet reprezentálni a történetet, hanem rekonstruálni kell, amely ezáltal a valóság megragadásától még messzebb kerül.²² Így a szerző nemcsak tárgyát, saját történetét is reflexíven kezeli.²³

A tudománytörténet rekonstrukciójakor Goethe jellemezni próbálta a kor, az ország, a kutatóközösségek és a személyek jellegzetességeit is. Tipológiai módszerrel kívánta mindezt bemutathatóvá tenni. A típus, amely a kor egész nézetrendszerét, általános hozzáállását hivatott demonstrálni, sokkal kevésbé hasznos fogalom, mint egyéb természettudományos stúdiumaiban. Míg például növénymorfológiai írásaiban a vizsgálandó szervek adottak (pl. egy növény levelei), itt óhatatlan a vizsgálandók szubjektív kiválasztása. Tipologizálása emiatt sokszor már-már szórakoztatóan félrecsúszott.²⁴

Máshol Goethe tévedett ugyan, de érdekesen. Amikor az akromatikus lencsék felfedezését ismerteti,²⁵ ezek létét úgy tünteti fel, mint amelyek nyilvánvalóan cáfolják a newtoni elméletet. Ám ez a newtoni tanok elfogadót egyáltalán nem készítette elképzeléseik feladására, válságtünetnek sem tartották, bár az akromatikus lencsék létét *petitio principii* magyarázták. Goethe itt megtapasztalhat-

¹⁹ Magyarul erről a fajta történetírásról lásd pl. HRONSKY I. 1998, 67–76.

²⁰ GOETHE, J. W. von 1947–, LA, I, 1, 221: § 751. „Man bedenkt niemals genug, daß eine Sprache eigentlich nur symbolisch, nur bildlich sei und die Gegenstände niemals unmittelbar, sondern nur im Widerscheine ausdecke.“

²¹ FINK, K. J. 1991, 90.

²² GA 22:403. „Der Unterschied ist, daß die Mathematik jeden Menschen zwingen kann, anzuerkennen, daß alle rechte Winkel gleich sind; daß Sie hingegen in historischen Dingen mich niemals zwingen können, Ihrer meinung zu sein.“

²³ Lásd STEPHENSON, R. H. 1995, 35–47 (3. fejezet: Goethe’s Perspective on the History of Western Science: The Re-enactment of Tradition) és 58.

²⁴ Newtont például így jellemzi: „Newton war ein wohlorganisiert, gesunder, wohltemperierter Mann, ohne Leidenschaften, ohne Begierden” GOETHE, J. W. von 1947–, LA, I, 6, 296.

²⁵ Uo. 361–364.

ta, egy tudomány hogyan védi modelljét, hogyan alakulnak ki az autoritások köré épülő iskolák, dogmák.

Goethe emellett számos folyamatot vizsgál, amelyek a tudományos döntések kialakításában és a közvélemény formálásában szerepelnek. A tudomány oktatása, az iskolák „kondicionálják” az egyén érzékelését, és a legtöbben csak azt látják, amit megtanultak látni.²⁶ Goethe a merev és hibás elképzelésekért nagymértékben a tudományos ismeretterjesztő műveket tette felelőssé, amelyek a könnyű válaszok és szenzációk ismertetésére törekszenek, elhallgatva az igazi kutatások hallatlan komplexitását.²⁷

Amikor a felgyülemelő anomáliák hatására megdől egy iskola, helyét hamarosan másik veszi át. Bár paradigmaváltásokról már Lichtenberg (1742–1799) is beszélt, „Goethe azon megfigyelése, hogy ez a változás nyelvi alapú, egyedülállónak tűnik.”²⁸

A kutatónak tehát személyes, közvetlen tapasztalatát és a közvet(it)ett hagyományt kell összhangba hoznia, ezek folyamatos konfliktusa maga a tudomány története.²⁹ A legnehezebb feladat, amely a kutatóra vár: a hibás pontokban elvetni az iskolai tananyagot, megtanulni a saját szemével látni.³⁰ Ezt minden generációnak újra meg kell tanulnia, e nélkül nincs tudományos haladás.

Goethe saját színelméletében pontosan erre tett kísérletet: a színek vizsgálatának új „paradigmáját” próbálta létrehozni. Ám munkájának történeti részében több célja volt. Egyrészt, hogy nagy ívű változást (és a newtoni tanok alternatíváit) mutasson be, másrészt hogy saját próbálkozását történeti példákon keresztül legitimálja, végül, hogy a nem-internalista faktorok hangsúlyozásával „aláássa” a newtoni tanokba (és általában a pozitivisták, csak előre haladó tudományba) vetett hitet.

A *Színelmélet* polemikus része (*FL-P*) is megemlíti Goethe tudománytörténet-írása kapcsán. Bár a modern értékelések többsége napjainkban a diakronikus történeti részt dicséri,³¹ nagyon érdekes a polemikus rész anakronisztikussága. Itt ugyanis nem pusztán narrációról, hanem diskurzusról van szó: Goethe Newton kísérleteit újravizsgálva vitatkozik a majdnem száz éve halott szerzővel.

V.

Goethe tudománytörténettel foglalkozó írásai az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb figyelmet kaptak. Ennek egyik oka, hogy a tudománytörténet-írásban változás következett be („kühni fordu-

²⁶ „Freilich ist die Menge immer auf der herrschenden Schule” FINK, K. J. 1991, 93.

²⁷ Lásd a rossz, korabeli kompendiumok tárgyalását: SEPPER, D. L. 1988. Goethe megfigyelte: saját korában kevés az önálló munka, mindenki a „si per foramen rotundum”-mel kezdi, így dogmatizálódik a „das Newtonische Evangelium”.

²⁸ FINK, K. J. 1991, 87.

²⁹ „Der Konflikt des Individuums mit der unmittelbaren Erfahrung und der mittelbaren Überlieferung, ist eigentlich die Geschichte der Wissenschaften: denn was in und von ganzen Massen geschieht, bezieht sich doch nur zuletzt auf ein tüchtigeres Individuum, das alles sammeln, sondern, redigieren und vereinigen soll wobei es wirklich ganz einerlei ist, ob die Zeitgenossen ein solch Bemühen begünstigen oder ihm widerstreben.” GOETHE, J. W. von 1947–, LA, I, 6, 87.

³⁰ „Was ist das Schwerste von allem? Was dir das Leichteste dünket, / Mit den Augen zu sehn, was vor den Augen dir liegt.” GOETHE, J. W. von 1947–, LA, I, 3, 152.

³¹ „Ahogy Goethe a newtoni kutatási paradigmát analizálta, azzal körülbelül száz évvel megelőzte a tudomány-szociológia és pszichológia eredményeit, és ez egyik legjelentősebb tudományos eredménye, olyan hozzájárulás a tudomány historiográfiájához, amely felér bármely egyéb tudományos munkájával.” FINK, K. J. 1991, 103. Itt sem és máshol sem térek ki a már többször is idézett Fink-kötet kritikájára, pedig számos olyan kijelentést tesz, amelyek csak fenntartásokkal fogadhatók el.

lat”), és egyre többen fedezik fel Goethénél e fordulat előszeleit. I. B. Cohen nyomán³² sokan keresnek (és találnak) ugyanis olyan szöveghelyeket, amelyek a paradigmaváltásokról, a természettudomány fejlődésének szociológiai faktorairól, a tudományos nyelvezetről stb. szólnak.

A kiragadott idézetek azonban túl sok gondolati rendszerhez kapcsolhatók: Lakatos kutatási programjai, Popper verifikáció-kritikája, Kuhn paradigmái, az *experimentum crucis* és az indukció elvetése episztemológiai alapokon, egyes tudásszociológiai elképzelések mind „felfedezhetők” Goethénél. Ez a sokszínűség azonban azt is sejteti, hogy tudomány-fejlődésről alkotott elképzelései nem sorolhatók be egyik, előbb említett kategóriába sem.

Ha Goethe szemléletének kulcsfogalmait vizsgáljuk, könnyen úgy találhatjuk, azok közel állnak az ún. humboldtíanus felfogáshoz;³³ jellemző rá az erős empirikus beállítottság, a tipológiai megközelítés és a stadiális szemlélet.³⁴ Békés Vera zárványtipológiája is hasznos lehet Goethe színelméleti írásainak értelmezéséhez, először „pionír tudat” jellemzi, vagyis nincs tudatában saját színelméletének előzményeivel, majd a hagyomány tudatos felvállalásával (a *FL-H* pontosan e célt szolgálja) küzd és polemizál a korabeli uralkodó nézetekkel.³⁵

Mindezek alapján a következő kérdések vizsgálhatók és válaszolhatók meg: hogyan rekonstruálható Goethe képe a tudományok fejlődéséről (részben Békés leírására támaszkodva, részben a szembeötlő különbségeket megmutatva Goethe és a göttingai „paradigma” között), rámutatván az arisztoteliánus, baconiánus, stb. elemekre. Ezzel együtt Békés koncepciója is kritikailag vizsgálható.

Goethe történetfelfogása sokat változott hosszú élete során a felvilágosodástól az *idealistische Geschichtsphilosophien* keresztül a korai historizmusig. Az *FL-H* e fejlődés egyik állomásaként is vizsgálatra érdemes. Még jelentősebb azonban olyan korai műként, amely a természettudományok fejlődését sok szempont alapján vizsgálva finoman, árnyalt képet ad, és úttörőként tárgyal externalista faktorokat a tudomány fejlődésében.

Irodalomjegyzék

BACON, F.

1973 *The Advancement of Learning*. London.

³² Cohen, I. B. figyelmét keltette fel az alábbi idézet: „Daß die Weltgeschichte von Zeit zu Zeit umgeschrieben werden müsse, darüber ist in unsern Tagen wohl kein Zweifel übrig geblieben. Eine solche Notwendigkeit entsteht aber nicht etwa daher, weil viel Geschehenes nachentdeckt worden, sondern weil neue Ansichten gegeben werden, weil der Genosse einer fortschreitenden Zeit auf Standpunkte geführt wird, von welchen sich das Vergangene auf eine neue Weise überschauen und beurteilen läßt. Eben so ist es in den Wissenschaften.“ COHEN, I. B. 1987, 259.

³³ Az alábbiakban Békés Vera jellemzését használom. BÉKÉS V. 1997.

³⁴ Békés leírása nem minden pontban alkalmazható Goethére. Egyrészt szemlélete nem áll szemben a Békés által baconiánusként aposztrofált szemlélettel (bár a kartézianus szemlélettel igen). Ezenkívül a „struktúra, textúra, mixtúra” külön vizsgálata sem jellemző Goethére.

³⁵ BÉKÉS V. 1997, 76–79. Ami külön érdekes: Goethe két tradíciót is összeolvaszt szemben a korábban uralkodó harmadikkal, és egyben egy új szemlélet (paradigma?) pionírként is számon tartják: lásd pl. CRARY, J. 1999, 3. fejezet.

- BÉKÉS Vera
1997 *A hiányzó paradigma.* Debrecen.
- CASSIRER, E.
1963 *Goethe and the Kantian Philosophy.* In *Rousseau, Kant, and Goethe.* New York – London.
- COHEN, I. Bernard
1987 *Revolution in Science.* Cambridge–Massachusetts–London.
- CRARY, J.
1999 *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. Században.* Budapest.
- FEHÉR Márta
1979 *A tudományfejlődés elméletek története. A filozófia időszerű kérdései,* 38. füzet, 10.
- FINK, Karl J.
1991 *Goethe's History of Science.* Cambridge.
- GOETHE, J. W. von
1947– *Die Schriften zur Naturwissenschaft, herausgegeben im Auftrage der Deutschen Akademie der Naturforscher (Leopoldina).* Bde. I–III. Weimar.

1988 *Levelek.* Budapest.
- Goethes Leben von Tag zu Tag.* Bd. 4. 1799–1806. Zürich–München, 1986.
- HRONSZKY Imre
1998 *Mikor, milyen forrásokat kutatnak a tudomány- és technikatörténészek.* In *Tanulmányok a Természettudományok, a Technika és az Orvoslás történetéből – az 1998. évi ankét anyaga.* 67–76.
- SCHWEDT, G.
1999 *Goethe in Göttingen und zur Kur in Pyrmont.* Göttingen.
- SEPPER, D. L.
1988 *Goethe contra Newton (Polemics and the project for a new science of color).* Cambridge.
- SPRAT, Thomas
1667 *History of the Royal Society.* London.
- STEPHENSON, R.H.
1995 *Goethe's Conception of Knowledge and Science.* Edinburgh.

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés historiográfiája és forrásai

A Mária Terézia-kori úrbérrendezés irodalma, csakúgy mint a parasztság 18. századi viszonyairól szóló irodalom könyvtárnyi. Éppen ezért jelen dolgozat keretében csak fő vonalaiban tudjuk felvázolni a téma szakirodalmát, megkísérelve az általunk lényegesnek tartott művek bemutatását. Természetesen így sok értékes mű kimarad az értékelésből, főként a helytörténeti tanulmányok, de a dolgozat terjedelme és az anyag óriás volta nem teszi lehetővé, hogy mindent jelentőségének megfelelően megemlítsünk. Azon művek tárgyalását is hasznosnak véltük, melyek tárgya nem kifejezetten az úrbérrendezés, hanem azok az előzmények, amelyek az úrbérrendezéshez vezettek, ill. azok a kérdések (mint pl. az örökös jobbágyságé), amelyek nélkül a parasztság története csak az úrbérrendezés felől vizsgálva értelmezhetetlen. Ugyanezen okból célszerűnek láttuk a gazdaság-, azon belül az agrártörténet-írás néhány jellegzetességét felvillantani azt a fejlődési utat, amelyet történetírásunk az agrártörténet terén bejárt, és amelynek természetesen része az úrbérrendezés kérdésének vizsgálata is.¹

Az agrártörténet-kutatás visszavezethető a 18. századra, amikor a polihisztor Bél Mátyás szakított a hagyományos politikai megközelítéssel és híres *Notitia Hungariae novae historico-geographica* című művében már nagyobb teret szentelt a gazdasági viszonyok elemzésének, továbbá külön tanulmányt írt Magyarország mezőgazdaságáról (*De re rustica Hungarorum*)², hogy csak a legfontosabbakat említsük gazdag munkásságából. A 18–19. század fordulójáról Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely művei érdemelnek említést,³ akik részletesen, vélhetően a felvilágosodás tanainak hatására, foglalkoztak a parasztság életével. Az első összefoglaló mű a jobbágyság történetéről 1820-ban Phaler Károly tollából született, *Jus Georgicum* címmel, amelyet sajnálatosan manapság a feledés homálya fed.

A reformkor idején született művek kétségtelenül a liberalizmus hatására foglalkoztak a gazdaság kérdéseivel. Elsősorban Horváth Mihály az, aki célul tűzte ki, hogy a történetírás vonja be érdeklődési körébe a néppel való foglalatosságot: „Ha pedig így áll honunk politicalai története, mi még is egyedül foglalta el a régi történet- s évkönyvírókat, mi lehet, mit kell mondanunk az ipar és kereskedés történetéről, miután az írók a trónváltozások és országszerződések, háborúk és békekötések s más nagyszerű és nem nagyszerű, de lármás események írásával elfoglalván, figyelemre is alig méltatták a népi élet csöndes körét ... a polgári élet békés foglalkodásait, csak mintegy mást téve, átmenetben is alig említik.”⁴ E szellem szülöttje az 1514-es parasztfelkelésről szóló műve, amelyben a szabadság mint a nép természetes és elidegeníthetetlen joga jelenik meg. Sajnos az 1860-as években a történetírásban ismét előtérbe kerül az egyoldalú politika-centrikusság és az államközpontú szemlélet még akkor is, amikor látszólag gazdasági és társadalmi problémákat feszegettek. A parasztság történetével annyiban foglalkoztak, amennyiben azok a parasztfelkelések révén bekerültek a politika, még inkább a nagypolitika látókörébe. Horváth Mihály is inkább a politikatörténetet vizsgálta ebben az időben. A 19. szá-

¹ A tanulmányhoz az említésre kerülő konkrét művek mellett felhasználtuk Wellmann Imre két tanulmányát és Gunst Péter historiográfiai művét: WELLMANN I. 1937; Uő. 1962; GUNST P. 1995.

² BÉL M. 1984, 35–375.

³ TESSEDIK S. 1979; BERZEVICZY G. 1979.

⁴ HORVÁTH M. 1984, IV. p.

zad második felében, tudományos történetírásunk kibontakozásának idején, történészeink érdeklődtek a 18. század, benne Mária Terézia uralkodása és a felvilágosult abszolutizmus iránt, gondolunk itt például ugyancsak Horváth Mihályra, az 1764. évi országgyűlést tárgyaló munkájára.⁵ Horváth mint a polgári-nemzeti köznemesség képviselője feltétlenül hitt a haladásban, ezért a haladó intézkedésnek tartott úrbérrendezést pozitívan értékelte, ugyanakkor nem vizsgálta a parasztság életére gyakorolt hatását, vagyis a kérdést – korábbi elveivel ellentétben – csupán politikai szempontból elemezte.

A *Wirtschaftsgeschichte* szó először 1877-ben jelent meg, Inama-Sternegg művében, amit a gazdaságtörténet szempontjából a német történetírásban határkönek tekintenek. Nálunk ezután tíz évvel látott napvilágot Wenzel Gusztáv műve azzal az igénnyel, hogy feldolgozza a magyar mezőgazdaság történetét. Munkáját mind a kortársak, mind az utókor jogos kritikával illette, többek között Acsády Ignác is.⁶ Az 1514 és Mária Terézia uralkodása közötti korszakról szinte semmi érdemlegest nem írt, művét egyébként is a kizárólagos jogi szemlélet hatja át. Védelmében annyi mondható el, hogy maga is tisztában volt műve gyengeségének, és leginkább folytatásra váró kezdeménynek tartotta. Vélhetőleg e mű hiányos volta, gyenge színvonala is közrejátszott abban, hogy a kortársak belátták a gazdaságtörténeti kutatás fontosságát. Tagányi Károly kezdeményezésére új folyóirat látott napvilágot *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* címmel 1894-ben. A 12 éves működése során 13 évfolyamot megért, 1906-ban megszűnt folyóirat sokat tett a gazdaság-, főként mezőgazdaságtörténet-kutatás előmozdítása érdekében, bár mindezt a pozitívizmus szellemében inkább pusztá adatközléssel, mint érett tanulmányokkal tette. A közölt források is többnyire át nem gondolt logika alapján egymás mellé sorakoztatott, véletlenszerűen kiválasztott iratok voltak. A fő probléma, hogy a parasztság történetének kutatására leginkább alkalmas forrásokat (mint a számadások, urbáriumok, dézsmajegyzékek stb.) teljesen figyelmen kívül hagyták, és elsősorban földesúri instrukciókat közöltek. A tanulmányírók közül Tagányi Károlyt, Takács Sándort és Acsády Ignácot, a kor nevesebb történészeit kell megemlíteni. Viszont a folyóirat is részese a honi agrártörténet kialakulásának.

A 18. század és Mária Terézia korszakáról Marczali Henrik tollából születtek meg a legjelentősebb munkák, így a *Mária Terézia* című monográfia vagy a millenáris *Magyarország története* vonatkozó fejezete.⁷ Liberális nézetet képviselt, a bécsi politikát alapvetően haladónak tartotta, a 18. századot már az 1867-es kompromisszum alapján szemlélte. Marczali Henrik munkássága „meghatározó jelentőségű a magyar történelmi tudat kialakításában, mindaz, ami a 18. század történetéből részét alkotja ennek a tudatnak, tulajdonképpen az ő működése nyomán terjedt el... A magyar történetfelfogásnak az az ága, amelyik azt emeli ki, hogy a 18. század az erőgyűjtés, a gazdasági fejlődés, Magyarország megerősödésének a korszaka, az ő működéséhez kapcsolódik, éppen úgy, mint a függetlenségi álláspont, amely szerint gazdaságilag Magyarország Ausztria gyarmata volt.”⁸ (Az utóbbi megállapítást a marxista történetírás is átvette korai szakaszában.) Marczaliról megállapítható, hogy – bár a korszak talán legjelentősebb, legműveltebb történésze, aki több korszakkal is foglalkozott, de talán a 18. századdal kapcsolatos vizsgálódásai a legmaradandóbbak – közvetlenül az úrbérrendezés előtti korszakra és az úrbérrendezésre vonatkozóan csak törvényszövegeket, rendeleteket tanulmányozott. Elsősorban Mária Terézia uralkodási kvalitásai érdekelték, jobbágyvédő politikájában is az uralkodónő rendkívüli egyéniségét domborította ki. Ő hozta be a köztudatba a királynő híressé vált mondatát, amellyel az úrbér ügyének mielőbbi rendezését szorgalmazta, és amelyet gróf Pálffy Miklóshoz intézett

⁵ HORVÁTH M. 1868; Uő. 1873.

⁶ ACSÁDY I. 1895.

⁷ MARCZALI H. 1891; Uő. 1898.

⁸ GUNST P. 1995, 166.

levelében írt: „... nem akarok elkárhozni egy pár mágnás és nemes miatt.”⁹ Kutatási eredményei a mai napig használhatók, leginkább politikatörténeti szempontból. Marczali említett művei összefoglaló jellegűknél fogva, érthetően, az úrbérrendezéssel csak annyiban foglalkoznak, amennyiben az úrbérrendezés a felvilágosult intézkedések sorába illeszkedik.

Feltétlenül említést érdemel Acsády Ignác, akit már a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* kapcsán említettünk. „A mezőgazdaság és a parasztság történetének kutatására irányuló törekvések, melyek Berzeviczytól s Horváth Mihálytól kiindulva pozitivista, illetőleg liberális beállítottságú historikusaink között mind messzebb ható s mind mozdítóbb erejű hullámokat keltettek, szinte egytől egyig valamelyes visszhangra találtak Acsády Ignácnál.”¹⁰ Acsády szerint nemzeti történelmet a nép, a parasztság kutatása nélkül elképzelhetetlen megírni. A történelmet a *historia est magistra vitae* elve szolgálatába kívánta állítani. Szorgalmas adatgyűjtése a pozitivizmus hatását mutatja. Ő népszerűsítette elsők között a gazdaságtörténet által jól hasznosítható forrásokat, amelyek egy részét maga is használta. Agrártörténetünk annak ellenére sokat köszönhet Acsády munkásságának, hogy a rendkívül hasznos, a lényeget jól látó és célul kitűzött elveit, konkrét műveiben nem vagy csak részben tudta megvalósítani. Pályája utolsó, reprezentatív nagy műve a jobbágyság történetéről írott kötet,¹¹ amely uralkodók kronologikus sorrendjében haladva tárgyalja a parasztság történetét, így Mária Terézia korszaka is külön fejezetet kap. Az úrbérrendezésnek külön fejezetet szentelt, ezzel hangsúlyozva jelentőségét a parasztság társadalomtörténetében. Több munkájában is kifejtette a felkelések és forradalmak káros és veszélyes voltát. Így Mária Terézia rendeletét abból a szempontból is értékelte, hogy általa az 1514. évi jobbágyfelkeléshez hasonló nem robbant ki. Acsády levéltári kutatásokat is végzett, ismerte az úrbérrendezés forrásait, köztük az ún. paraszti vallomásokat, de azokat nem aknáztá ki, sokkal inkább épített a törvényszövegekre. Az úrbérrendezés gyakorlati jelentősége is érdekelte, de még inkább az állami politika állt érdeklődésének homlokterében, ugyanakkor részletesen foglalkozott a nyomtatott urbáriumban foglaltakkal. Az úrbérrendezés létét pozitívan értékelte, legnagyobb hibájának azt tartotta, hogy a végrehajtást a vármegyére bízta.¹² Véleménye szerint ez az oka annak, hogy erkölcsi értékén túl nem sok gyakorlati eredményt hozott. Egyfelől dicsérte az uralkodónót jó szíve miatt,¹³ másfelől viszont azt állította, hogy „Mária Terézia egész politikája a legridegebb összpontosításra, az egységes osztrák birodalom megteremtésére irányult.”¹⁴ Az úrbérrendezés okaként az adózó alany védelmét hangsúlyozta elsősorban: „...etetni kell a juhot, ha nyírni, fejni akarjuk” – idézte az uralkodó állítólagos mondatát.¹⁵ Műve a mai napig nélkülözhetetlen, és lényegében azóta is az egyetlen összefoglaló mű, amely a parasztság történetének egészét dolgozta fel. (Hasonlóképpen összefoglaló jellegű, bár jóval kisebb terjedelmű parasztságtörténeti mű Szabó István tollából született.) Leginkább azt hiányolhatjuk művéből, hogy – elvi szinten megfogalmazott törekvéssel ellentétben – a jobbágyság mindennapi életét egy korszak kapcsán sem mutatta be, és nem foglalkozott a paraszti munkával sem. Ha nem is az 1950-es évekhez hasonlóan, de már Acsády művében is megtalálhatjuk azokat az osztályharcos elemeket, ami által a marxista történetírás is elődjeként tartotta számon. Acsády sürgette az uradalomtörténeti kutatásokat, egy-egy szűkebb térség agrártörténeti szempontból való vizsgálatát, ami már az ő korában nem valósulhatott meg, de mindenképpen érdeme, hogy felismerte a követendő utat.

⁹ MARCZALI H. 1898, 300.

¹⁰ WELLMANN I. 1962, 309.

¹¹ ACSÁDY I. 1908.

¹² Uo. 386.

¹³ Uo. 377.

¹⁴ Uo. 394.

¹⁵ Uo. 375.

A két világháború közötti történetírásban sem csökkent az érdeklődés a 18. század és Mária Terézia korszaka iránt. Sőt, a Hóman-Szekfű-féle *Magyar történet*¹⁶ áttekintő elemzésén túl, már születtek kifejezetten agrártörténeti munkák, amelyek az úrbérrendezéssel is részletesebben foglalkoztak. A *Magyar történet* fő gondolata, – amelyet Szekfű Gyula fejtett ki – hogy a magyar parasztság helyzete még mindig kedvezőbb volt, mint a többi közép-európai államban. Marczali azon gondolatát vitte tovább, hogy a 18. század lényegében a gyarapodás korszaka volt. A 18. század második felét – hasonlóan a 1945 utáni történetíráshoz – a parasztság helyzetében bekövetkezett romlás időszakaként ábrázolta. Ennek elemeként említette a terhek fokozatos növekedését és azt, hogy a földesurak eladhatatlan termékeiket rákényszerítették a jobbágyokra, a haszonvételekben pedig korlátozták őket. Az úrbérrendezést megelőző parasztmozgalmakat nem mint a rendezés kiváltó okát, hanem mint annak következményét értékelte.¹⁷ Marczalihoz hasonlóan kiemelkedő eredményeket tulajdonított Mária Teréziának, a parasztság körében az iránta megnyilvánuló bizalmat Hunyadi Mátyáséhoz mérte. A királynő jobbágyság iránti empátiáját nem a felvilágosult abszolútizmus, hanem a barokk termékének tartotta, amely személyes vallási meggyőződésével állt közvetlen kapcsolatban.¹⁸ Az uralkodóban Széchenyi István legméltóbb elődjét látta.¹⁹ Az úrbérrendezés iránti szimpátiája ellenére megállapította, hogy nem mindenhol gyakorolt pozitív hatást a parasztság életére. Legfontosabb eredményének azt vallotta, hogy a szokásjog helyére egységes törvényt teremtett. Domanovszky Sándor a könyvről írt recenziójában cáfolta a barokk egész nemzetre kiterjedő hatását, illetve azt, hogy a birodalom bármely intézkedése népjóléti szempontok nyomán született volna. Egyebek mellett megállapította, hogy „Mária Terézia úrbéri rendeletéről pedig ma már tudjuk, hogy az extenzívben művelt területeken a jobbágy helyzetének jelentékeny rosszabbodását jelentette.”

A két világháború közötti Magyarország legfontosabb és legigényesebb vállalkozásának a Domanovszky-iskola uradalomtörténeti kutatásait tarthatjuk,²⁰ amely a Tagányiék által megkezdett és Acsády által javasolt, de megvalósítani nem tudott utat folytatta és teljesítette ki. Az e sorozat keretében megjelent tanulmányok nemcsak az uradalmi gazdálkodással, hanem a jobbágyság életével, helyzetével is foglalkoztak. A 18. századdal kapcsolatban Csapodi Csaba, Lukács Zsófia és Wellmann Imre művét emelhetjük ki. Utóbbi a sorozat talán legjobb tanulmánya.²¹ Említésre érdemes Szabó István munkássága (például *A magyar parasztság története* 1940-ből). Ebben az összefoglaló műben jellegénél fogva röviden szól ugyan az úrbérrendezésről, de megállapításai ma is megállják a helyüket. Írt a rendezés lefolyásáról, az urbáriumban foglaltakról. A pozitívumait a következőképpen foglalta össze: „A királyné urbáriumára tehát pontosan körülírta az úrnak és a jobbágyinak eddig szerteszét futó zűrös viszonyát, s szinte egységes és megrögzített életformát szabott az ország lakosságának nagyobb részére, az úrbéri viszonyban élő jobbágy- és zsellérnépre.”²² Szabó István kiemeli ugyan, hogy a „rideg anyagi vonás” elsőrendű szempontja volt a rendezésnek, de csakúgy, mint Marczali és Szekfű, értékeli a királynő „személyes lelki szerepét” is. A rendezés hibájául rótta fel, hogy nem foglalkozott a földesúri majorságokban élő és dolgozó paraszti elemekkel, a majorsági cselédekkel. A rendezés nem változtatott társadalmi tekintetben a jobbágy jogállásán, mert a személyi kötöttségeket érintetlenül hagyta, és megmaradtak a jobbágyok közötti korábbi különbségek, írta ugyanott Szabó.

¹⁶ SZEKFŰ GY. 1935.

¹⁷ Uo. 537.

¹⁸ Uo. 538.

¹⁹ Uo. 541.

²⁰ DOMANOVSKY S. 1930–1933.

²¹ CSAPODY CS. 1933; WELLMANN I. 1933; LUKÁCS ZS. 1937.

²² SZABÓ I. 1940, 57.

Legnagyobb érdemként azt emeli ki, hogy megszületett a „parasztbirtok” fogalma, vagyis a jobbágy által használt birtokot többé nem lehetett elidegeníteni.²³

Szabó István, akinek pályája a két világháború között indult, de azt követően is folytatódott, egyike a legkiemelkedőbb agrártörténészeknek. Ő dolgozta ki 1946-ban az *Iratok a magyar parasztság történetéhez* c. kiadványsorozat tervét, amelyben a korábban figyelmen kívül hagyott, ám az agrártörténet számára nélkülözhetetlen forrásokat – dézsmajegyzékeket, urbáriumokat, úriszéki jegyzőkönyveket stb. – akarták közzé tenni. E sorozat keretében látott napvilágot H. Balázs Éva *Jobbágylevelek* c. forráskiadványa, amelyhez a szerzőn kívül Wellmann Imre is több irattal járult hozzá, különösen a helytartótanácsi levéltár úrbéri osztályáról. Lényegében a Szabó István által indított sorozat mintájára kezdték el az úriszéki anyagok gyűjtését 1947-ben, amelyben Wellmann szintén részt vett volna. A munka elakadt, 1951-ben már mások közreműködésével folytatódott, Szabót, Wellmann-t kihagyták belőle.²⁴ Életműve előtti tiszteletük jeleként tanítványai és tisztelői a közelmúltban emlékkönyvet jelentettek meg.²⁵

Figyelmet érdemel még Eckhart Ferenc, akinek pályája roppant szerteágazó, de ehelyütt csak e témával kapcsolatos műveire gondolunk.²⁶ Másik, az úrbérrendezéssel foglalkozó munkája 1945 után jelent meg.²⁷ Eckhart – az eddig említett szerzőkhöz hasonlóan – elsősorban a felvilágosult abszolutizmus felől közelítette meg a jobbágysághoz. Ő is arra a megállapításra jutott, hogy az 1740-es évektől kezdve folyamatosan romlott a jobbágyság helyzete, ami emelkedő terhekben nyilvánult meg és a parasztságnak ennek nyomán fordultak egyre gyakrabban panaszokkal az uralkodóhoz. A majorsági gazdálkodás a parasztságra nézve tehernövelő hatását hangsúlyozta, ahogy a szerzők zöme is 1945 után. Leginkább az uralkodó és a rendek viszonyát elemezte, de szólt az úrbérrendezés lefolyásáról is. A jobbágyság története szempontjából jelentős eseménynek tartotta a rendezést.

Az úrbérrendezés előkészítésére vonatkozó közigazgatási és kormánytárgyalásokra Szabó Dezső műveit említhetjük.²⁸ Különösen a magyarországi úrbérrendezést részletesen tárgyaló munkája nélkülözhetetlen, amelyben az 1764. június 17-én kezdődő országgyűléstől és Brunswick Antal kancelláriai tanácsos 1766. január 17-ei királyi biztossként való kiküldéséig terjedő időszakot vizsgálta. Részletesen tárgyalta az országgyűlést, a királynőhöz intézett paraszti panaszokat és a kezdődő paraszti engedetlenséget, valamint a kamarai- és koronauradalmak urbáriumait. Sajnos csak az első kötet jelent meg nyomtatásban, a folytatás kéziratban maradt.

Egy-két kivételtől eltekintve elmondhatjuk, hogy az első világháború előtti és a két világháború közötti történeti irodalomban államközpontú szemlélet uralkodott, amennyiben az állam működése során keletkezett kútfőket vallatták, a különböző központi kormányzati szervek aktáit vizsgálták. (Ez értelemszerűen a Domanovszky névvel fémjelzett, már említett uradalomtörténeti kutatásokra és Szabó István munkásságára nem vonatkozik.) A figyelem csak később terelődött a vármegyék, s a földesurak tevékenysége nyomán létrejött levéltári anyagokra és az úrbérrendezés forrásaira. Az érdeklődés a parasztság története iránt az 1945 utáni történetírásban volt a legnagyobb, nyilván nem véletlenül.

Az 1945 utáni történetírás megítélése témánkkal kapcsolatban is roppant nehéz, kényes és részben ma még megoldhatatlan feladat. Éppen ezért csak a fő, és emiatt megkerülhetetlen ten-

²³ Uo. 61.

²⁴ CSÍKI T. 1999, 18.

²⁵ RÁCZ I. – KOVÁCS Á. 1998.

²⁶ ECKHART F. 1922.

²⁷ Uő. 1956.

²⁸ SZABÓ D. 1933; Uő. 1934.

denciákra térünk ki, lehetőség szerint – meglehetősen pozitívista módon – a konkrét szerzőkre és művekre szorítkozva.

1945 után, a fordulat évével az egész történetírásban szemléletváltás történt, a marxista álláspont szélsőségesen balos felfogása kerekedett felül, az osztályharc bizonyítása került a történetfelfogás előterébe.²⁹ A Domanovszky-iskolát gyakorlatilag szétverték, a tudományág legjobb művelői jó esetben levéltárakban, könyvtárakban tudtak elhelyezkedni. A parasztság mint a népnéző földesurak által sanyargatott osztály jelent meg a történelemkönyvek és a szakirodalom lapjain. 1949 után az MTA Történettudományi Intézetének több munkaközössége a parasztság történetét kutatta. Ennek eredményeként látott napvilágot a 18. századra vonatkozó tanulmánykötet.³⁰ A kötet szerzői a tanulmányok sorrendjében haladva: Varga János, Iványi Emma, Esze Tamás-Várkonyi Ágnes, Wellmann Imre, Szántó Imre, Vörös Károly, Berlász Jenő. Közülük csak azokat emeljük ki, akik Mária Terézia uralkodásának idejével foglalkoztak. Wellmann Imre munkásságáról még szólunk, Vörös Károly a tízkötetes Magyarország történetében is írt, róla e kötet kapcsán is ejtünk még szót. Iványi Emma³¹ tanulmánya azt fejtegeti, hogy miközben a parasztság nagy része a 18. századra elveszítette évszázadok alatt kiharcolt jogait, addig kialakult egy szűk, az úri érdekeket kiszolgáló hajcsárréteg. A szerző ebben látja a jobbágyság kedvezőbb helyzetben lévő rétegének kialakulását, a földesurak ezekkel a jobbágysággal kötöttek kedvezőbb szerződéseket. Ha el is tekintünk a dolgozat ideologikus szemléletétől, a megállapítás helyessége vitatható. Szántó Imre³² megfogalmazta a korszakot végigkísérő általános véleményt, miszerint a majorsági gazdálkodás kiterjesztése együtt járt a parasztság helyzetének romlásával, különösen a robot mennyiségének növelésével. Varga János tanulmánya az állami adókat vizsgálja, a hadiadón, a porción át a forspontig, amelyekben – a korszak másik alaptételének megfelelően – a Habsburgok gyarmatosító politikáját látja, melynek eszköze a parasztok vállára nehezedő teherként a hadsereg. (A gyarmatosítás tétele az 1945 előtti történetírásban is megjelent, amint azt már Marczali kapcsán említettük.) Vörös Károly a dunántúli parasztmozgalmakat, mint az úrbér ügyének rendezésére legnagyobb befolyással bíró eseményt elemezte. A különböző összefoglalók, gimnáziumi történelemkönyvek stb. a mai napig ezt a megközelítést közvetítik. A mai kutatás, gondolunk itt elsősorban Barta Jánosra, cáfolta már ezt a megközelítést: „A dunántúli parasztmozgalom így inkább jó szándékú demonstráció volt az uralkodó vélt szándékai mellett, mint valódi felkelés.”³³ Mellesleg Szekfű Gyula sem az úrbérrendezés kiváltó okaként, mint inkább következményeként tekintett a parasztmozgalmakra. A kötet említett szerzői a földesúri és állami terhek bemutatásával általános képet akartak festeni a jobbágyság helyzetéről, de mivel a politika erős ideológia hatást gyakorolt műveikre és mivel példáikat egy-egy területről hozták, kutatási eredményeik az adott megyére igazak lehetnek (Varga János Pest megye, Iványi Emma Somogy megye, Szántó Imre Zala megye), de általánosításhoz nem elegendők.

Amint azt a fent említett kötet is bizonyítja, az 1950-es évek végéig jelen volt és tulajdonképpen máig jelen van, ha nem is dogmatikus formában, az ún. „második jobbágyság”, a „*zweite Leibeigenschaft*” kérdése. Ennek lényegét Engels nyomán Pach Zsigmond Pál fejtette ki az ún. „elkanyarodás-elméletben”,³⁴ miszerint a magyarországi agrárfejlődés a 15. század második feléig nagyjából a nyugat-európai úton haladt. A földrajzi felfedezések után és részben annak hatására azonban az Elbától keletre eső országok fejlődése megtorpant, megmerevedett a

²⁹ GUNST P. 1995, 193.

³⁰ SPIRA GY. 1952.

³¹ IVÁNYI E. 1952.

³² SZÁNTÓ I. 1952.

³³ ifj. BARTA J. 1996, 73–74.

³⁴ PACH ZS. P. 1963.

feudalizmus, kialakult a „második jobbágyság”, magyarországi elnevezéssel „örökös jobbágyság” rendszere. Az 1990-es évek elején újra napirendre került az elkanyarodás, ill. az ún. régióelmélet, amelyről később szólunk még. Másik művében Pach túlhangsúlyozza a parasztság földtől való megfosztását, az ún. elszelléresedést és a Habsburgok gyarmatosító politikáját.³⁵ A „második jobbágyság” létét szinte valamennyi történész evidenciaként kezelte. (A már említett szerzőkön kívül pl. Makkai László,³⁶ T. Mérey Klára³⁷)

A marxizmus hatása alól szinte egy – az ’50-es években alkotó – szerző sem tudta kivonni magát akár meggyőződésből, akár a publikálási lehetőségek miatt, de annak dogmatikus formája nem volt mindenkire érvényes, például Szabó Istvánra sem. Az ’50-es évektől fellendülő agrártörténeti kutatások sorába illeszkedik a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban megalakuló agrártörténeti osztály, amely az Akadémia Agrártudományi Osztályával és más intézetek (pl. KSH) kutatóival együttműködve feladatuknak tartották a magyar agrártörténet tárgyi emlékeinek számbavételét, főként a termelés, a gazdálkodás egészének előtérbe állításával, amely a korábbi, hagyományos parasztságtörténeti megközelítést, amely a kérdést a földesúr-jobbágyságra szűkítette le, kritizálta. E kutatócsoport vezetője 1962-től, a múzeumba kerülésétől kezdve, Wellmann Imre lett. Feltétlenül említést kíván a meginduló kutatásoknak publikálási lehetőséget biztosító, ebben az időben induló Agrártörténeti Szemle, amely a megszűnő Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle után maradt ürt kívánta betölteni. A marxista történetírás – Wellmann Imre tolmácsolásában – a következő kérdések kutatását tartotta fontosnak a parasztsággal kapcsolatban: „a földközösség (Molnár Erik, Székely György, Varga János), a parasztpolgári fejlődés, a paraszti és a földesúri árutermelés, a feudális járadékokon nyugvó s a majorkodó földesuraság választója (Pach Zsigmond Pál), az örökös jobbágyság (Szabó István, Pach, Makkai László), a földesúri kisajátítás és kizsákmányolás növekedése (Pach, Szántó Imre, Spira György, Varga J.), az elszelléresedés, a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra való áttérés (Szabad György), a „porosz út” követése (Pach), a ledolgozási rendszer –általában a tőkés fejlődésnek s előtörténetének vizsgálata, ami máris egy sor lényegbe vágó összefüggés felfejtését eredményezte.”³⁸ Szintén ő helyezte el a marxista történetírást a korábbi történetíráshoz képest, amikor leírta, hogy a liberálisok a törvényekkel és a parasztfelkelésekkel foglalkoztak, a pozitivisták a jobbágyság jogi viszonyait elemezték, a szellemtörténet „társadalmi harmóniát” hirdetett. A marxista történetírás ezekkel szemben elsősorban a paraszti osztályharc kutatását tekintette elsőrendű feladatának.³⁹

Az 1960-as évek reprezentatív munkája az egyetemi tankönyvnek szánt Magyarország története, amelynek II. kötete foglalkozik a késői feudalizmus korszakával. A munka egészen még az 1950-es évek szellemisége és történészi látásmódja érződik, de az említett Spira szerkesztette kötethez képest árnyaltabban. Az úrbérrendezésről szóló fejezet Wellmann Imre munkája,⁴⁰ aki a jobbágyság helyzetének javítását célzó rendeletet tartja a legfontosabbnak a felvilágosult abszolutizmus intézkedései közül. Részletesen leírja a rendezés előzményeit, lefolyását és értékeli annak eredményeit. Az úrbérrendezést, hiányosságai ellenére, többek között azért tartja rendkívül fontosnak, mivel a földesúr és jobbágyság viszonyának alapvető normája, mindenkori jogforrása lett. Bár a történettudomány mai eredményei cáfolják a majorsági gazdálkodás, Wellmann által is túlhangsúlyozott hatását a földesúr-jobbágyságra, de az úrbérrendezésre főbb megállapításai vonatkozóan ma is helytállóak.

³⁵ Uő. 1952.

³⁶ MAKKAI L. 1987.

³⁷ T. MÉREY K. 1964.

³⁸ WELLMANN I. 1962, 325.

³⁹ Uo. 326.

⁴⁰ H. BALÁZS É. – MAKKAI L. 1962, 509–520.

Természetesen az 1970-es, de még inkább a 80-as években ezek az álláspontok finomodtak és a fent említett szerzők későbbi műveikben árnyalták korábbi véleményüket, így például az örökös jobbágyság kérdésében is. A politika a történetírással akkoriban gyakorolt közvetlen hatásának és a marxista történetírás módszereinek tulajdonítható, hogy a művek nagy része mára már túlhaladottnak tűnik. Ugyanakkor – és ezt feltétlenül ki kell emelni – a marxista történetírás kezdte el szisztematikusan vizsgálni az úrbérrendezés levéltári forrásait, tehát nem csak a törvénytörvényeket és az állam működésével foglalkozó forrásokat. Ez mindenképpen a legnagyobb érdeme az 1945 utáni azon történész nemzedéknek, amely pályáját már vagy 1945 előtt vagy közvetlenül utána kezdte (Wellmann, Varga, Vörös stb.). Az 1980-as évek tárgyalt korszakra vonatkozó eredményeit reprezentálja a tízkötetes Magyarország történetének 4. kötete.⁴¹ A kötet szerzői: H. Balázs Éva, Ember Győző, Heckenast Gusztáv, Kosáry Domokos, R. Várkonyi Ágnes, Vörös Károly, Wellmann Imre. Az agrártörténeti fejezeteket Wellmann Imre⁴², míg a társadalomtörténetet Vörös Károly⁴³ írta. Az úrbérrendezésről, meglehetősen röviden szintén Vörös Károly ír, a mindössze három oldal terjedelmű szöveg csak az eddig is ismert elemeit emeli ki a kérdésnek.

A kötetről lezajlott vita során Benda Gyula, Faragó Tamás és Bácskai Vera fejtette ki a véleményét, amely a BUKSZ 1991-es őszi számában meg is jelent. Benda Gyula a gazdaság és társadalom fejezeteket bírálta, azon belül is a megközelítési módot, a szemléletet és a módszert. Megállapítja, hogy azok az irányzatok, amelyek az 1960-as évek óta jelen vannak az európai történetírásban, semmilyen hatással nincsenek a kötetben. Probléma, hogy a mű tagolása (1686–1790) politikatörténeti alapon történik és a szerzők ehhez igazítják a gazdaság és társadalom vizsgálatát is, ami eleve lehetetlenné tesz a hosszú távú folyamatokban való gondolkodást. Wellmann Imre mezőgazdaság-történeti fejezeteit és Heckenast Gusztáv ipar- és bányászattörténeti összefoglalóját jelentős értéknek tartja. Ezzel szemben Ember Győző gazdaságtörténeti fejezeteit koncepciótlannak minősíti, Vörös Károly társadalomtörténeti vizsgálódásaira pedig az „elnagyolt” és „elsietett” jelzőket használja. Wellmann népességtörténeti fejezetéből hiányolja a paraszti háztartás mint munkaszervezet vizsgálatát és megállapítja, hogy a szerző a mezőgazdaság történetét elsősorban az alföldi újratelepülés szempontjából taglalja, az ország más részeiről csak hevenyészett adatai vannak. Vörös Károly társadalmat leíró fejezetén is végigvonul a politikacentrikus megközelítés, aminek egyebek mellett az a következménye, hogy a társadalom vagyonosodásának vizsgálatára nem kerül sor. Ez az oka annak is, hogy az úrbérrendezés a politikai fejezetben kap helyet és emiatt nem kapunk választ arra, hogy miként hatott a parasztság életére. Benda szól arról is, hogy ma már a család, a háztartás vizsgálata nélkül nem lehet a társadalomról írni, és ez hiányzik Vörös társadalomtörténeti fejezeteiből. Bírálata a következőképpen összegzi: „A 4. kötet megkésett szintézis. Értékes részei ellenére nemcsak az európai történetírás újabb törekvései tükrében támaszthatók vele szemben jogos igények, de az is elmondható róla: ennél már hazai tudományunk is előbbre tart.”⁴⁴ Faragó Tamás a népességtörténet szempontjából vizsgálta a kötetet. (Mivel Bácskai Vera várostörténeti bírálata nem tartozik vizsgálódásunk körébe, ennek ismertetésétől eltekintünk.) Bendához hasonlóan bírálja a politikai határok szerinti tagolást. Hiányolja a népesség demográfiai szerkezetének és a népmozgalmi változások okainak elemzését. Ennek okát a szemléletben látja, vagyis abban, hogy „A szerzőt (ti. Wellmann Imrét – H. Z.), amint az egész sorozat szerkesztőbizottságának egy részét, iskolázottsága, első tudományos sikerei Szekfű Gyula, Domanovszky Sándor és Szabó István gondo-

⁴¹ EMBER GY. – HECKENAST G. 1989. (A Wellmann Imre és Vörös Károly által írt fejezetekre történetik utalás.)

⁴² WELLMANN I. 1989, 25–81, 507–627, 931–985.

⁴³ VÖRÖS K. 1989, 679–702, 926–931.

⁴⁴ BENDA GY. 1991.

latvilágához, vagyis a hagyományos művelődés-, gazdaság- és településtörténethez, nem az azóta kialakult történeti demográfiához kötik.”⁴⁵ Felveti azt a valóban elgondolkodtató kérdést, hogy időszerű-e egyáltalán az egy intézet által szervezett „nagy nemzeti összefoglaló” formájában megírt történeti összegzés? A kérdés magában rejti a választ. A valószínűleg jogos kritika mellett megállapítja, hogy a tízkötetes legjobb darabja a 4. kötet, és Wellmann fejezetei a jók közé tartoznak. A bíráló tulajdonképpen saját fenti megállapításunk cáfolata, miszerint a 4. kötet reprezentálja az 1945 utáni történetírás eredményeit a 18. századról, benne a parasztságról és így az úrbérrendezésről is. Ezért foglalkoztunk vele talán túl részletesen. Azzal együtt, hogy a bírálók megjegyzéseivel lényegében egyetértünk, a kötet szerzői – különösen Wellmann Imre, aki a parasztság történetének kutatójaként, rendkívül sokat tett az agrártörténet fellendítése érdekében – maradandó életművet hagytak, hagynak maguk után. Wellmann Imre⁴⁶ és Varga János munkássága külön tanulmány tárgyát képezhetné, ezért részletes pályaképre itt nem vállalkozhatunk, de annyit mindenképpen el kell mondani, hogy kettejük munkássága nélkül történetírásunk szegényebb lenne. Varga János nagydoktori értekezése⁴⁷ a mai napig egyedülálló hallatlan forrásbázisra támaszkodva elemezte a parasztság heterogén tömegét, részletesen taglalta a 16. század és a Mária Terézia-féle úrbérrendezés közötti időszak változásait, a jobbágyság rétegződését, a szabadmenetelű jobbági kategória kialakulását és elterjedését.

Említettük már, hogy az elkanyarodás elmélete a '90-es évek elején vitára ingerelte történetseinket. Miután Pach Zsigmond Pál, az elmélet hazai kidolgozója, a *BUKSZ* 1991 őszi számában egy tanulmányt szentelt a kérdésnek. Ebben röviden összefoglalta a korábban több tanulmányban és könyvben kifejtett álláspontját a kérdéssel, ha úgy tetszik, kiállt korábbi véleménye – vagy kissé talán erős megfogalmazásban pályája – mellett. A lényege, kisebb módosításokkal, összefoglalva a következő: Historiográfiai argumentációval írta le azt a 16–17. században kialakult folyamatot, amelynek során Közép-Kelet-Európa fejlődése megtorpant, elkanyarodott a nyugat-európai fejlődéstől. Ennek egyik velejárójaként írja le az ún. *Gutsherrschaftok*, azaz a földesúr saját kezelésű birtokainak főként robot munkára épülő elterjedését, szemben a főként jobbági kézben lévő *Grundherrschaftok*kal, amelyek Európa nyugati felére jellemzőek. A második jobbágyság Engels által 1882-ben bevezetett fogalmát a magyar történetírás megjegyzéseivel adatolja, amivel azt kívánja bizonyítani, hogy a jelenség már a polgári történetírásban is megjelent, Szalay Lászlótól, Horváth Mihálytól, Acsády Ignáctól kezdve a Domanovszky-iskola történészein át egészen a marxista szerzőkig. Ezzel mintegy cáfolja Gyáni Gábor azon megállapítását, amely szerint a magyarországi agrárfejlődésnek a nyugat-európaiktól való elkanyarodása 1950-60-as évektől azért került a történetírás kidolgozandó témái közé, hogy ezzel Magyarország '45 utáni kelethez való tartozását történetileg is igazolják. Vagyis azt, hogy az elkanyarodás már a 16. században megtörtént. Korábbi tételei közül egyedül a Habsburg-gyarmatosítás kérdését revideálta.⁴⁸ A tanulmányra Hanák Péter⁴⁹ és Gyáni Gábor⁵⁰ reagált. Hanák leginkább Magyarország hovatarozása szempontjából válaszolt, kiállva a Pach által cáfolt Közép-Európa mint régió létezése mellett.⁵¹ Gyáni Gábor a majorságok Pach által túlhangsúlyozott hatását és elterjedtségét kérdőjelezte meg, ill. Varga János kutatásaira építve írt a szabadmenetelű jobbági kategória magas százalékos arányáról a jobbágyságon belül az örökös jobbágyság rendszerének idején, vagyis a röghöz kötés sikertelen voltát bizonyította. Ugyancsak tagadja a jobbági földek földesúr általi kisajátítását, vagyis a szerinte majorsági földek nem a jobbágytelkek elvé-

⁴⁵ FARAGÓ T. 1991.

⁴⁶ Munkásságára lásd: CSÍKI T. 1999.

⁴⁷ VARGA J. 1969.

⁴⁸ PACH ZS. P. 1991.

⁴⁹ HANÁK P. 1992.

⁵⁰ GYÁNI G. 1991.

⁵¹ A kérdésre lásd bővebben: SZÜCS J. 1983; SZÜCS J. – HANÁK P. 1986.

telével szaporodtak. Szakály Ferenc kutatási eredményeivel érvel a piaci lehetőségek jobbágyok számára beszűkülő volta ellen: „A magyar utak még sohasem láttak annyi kereskedő parasztot, mint a 16. század második felében.”⁵² A majorságok nagyarányú elterjedését Niederhauser Emil cáfolta, szerinte 20–25%-ra tehető arányuk a mezőgazdaságilag művelt területen belül.⁵³ Kaposi Zoltán kutatásai pedig a majorság munkaerő-eloszlását tisztázták, 75–80%-ra teszi a bér munkások arányát a robotoló jobbágyokkal szemben.⁵⁴

A közelmúltban jelent meg Magyarország agrártörténete, amely a maga nemében a legújabb összefoglalását adja a parasztság 18. századi viszonyainak és az úrbérrendezésnek. (Ehelyütt természetesen a többi fejezetet nem említjük.)⁵⁵ A fejezet Barta János munkája, amely saját kutatásain kívül leginkább Wellmann Imre munkásságára épít. Ő is leginkább az alföldi területek alapján jellemzi a 18. századi mezőgazdaság helyzetét. A jobbágyi társadalom jellemzésére főként Varga János művét használja, ellenben Benda és Faragó a 4. kötet kapcsán e tanulmányra is vonatkozik. A tanulmány újdonsága leginkább az, amit már említettünk, hogy az úrbérrendezést megelőző dunántúli parasztfelkeléseket jelentőségének megfelelően értékeli. Az úrbérrendezés pozitív és negatív vonásainak felsorolása között szerepel, hogy a Dunántúlon hozott igazi könnyebbséget az új urbárium, ahol a rendezés előtt magasak voltak a jobbágyok terhei. A korábbi úrbérrendezésről szóló szakirodalommal megegyezően állítja mindezt. Lehet, hogy ez általánosságban igaz, bár tudomásunk szerint alapkutatások e kérdésben a Dunántúlról nincsenek. Simonffy Emil vizsgálatai és saját Zala megyei kutatásaink ezt cáfolni látszanak, ui. a legtöbb helységben a parasztok az úrbérrendezés után megnövekedett terhekről vallanak, többek között a rendezés tette általánossá a megyében korábban szokásban nem lévő kilenced adást. Nem beszélve arról, hogy Mária Terézia urbáriumára előtt a megye parasztságának több, mint a fele szabadmenetelű volt és magát árendásnak mondta.⁵⁶

Az irodalom gazdagsága – aminek csak töredékét említhettük – miatt minden szempontból nem értékelhetjük részletesen 1945 utáni történetírásunk e témában kifejtett eredményeit, de megpróbáljuk a főbb momentumokat megragadni. A jobbágyság történetének 1848-ig legfontosabb fejezeteként tartják számon az úrbérrendezést és legjelentősebb értékeként azt emelik ki, hogy gátat szabott a földesúri önkénynek, évszázadok bizonytalansága után szilárd jogi helyzetet teremtve földesúr és jobbágy között. Az úrbérrendezés két legfontosabb okának azt tartják, hogy egyrészt a Habsburgoknak adóalanyra volt szükségük Magyarországon is, és miután a nemesség adómentességet élvezett, ahhoz, hogy a paraszt adózni tudjon az államnak, csökkenteni kell földesúri terheit. Másrészt a felvilágosodás filozófiájától vezérelt az abszolutizmus a „*bonum publicum*”, a „közjó” elvét tartva szem előtt, nem engedte, hogy a lakosság több mint 90%-át kitevő jobbágyság sanyarú körülmények között éljen. Az úrbérrendezés fontosságának felismerését a korábbi, főként 1945 előtti történetírás Mária Terézia uralkodói képességeinek tudta be. Később Borie tanácsos és az akkor már társuralkodó, a későbbi II. József szerepét hangsúlyozták, nem csökkentve az uralkodónő érdemeit. A végső lökést az úrbérrendezéshez, a szakirodalom szerint, a dunántúli parasztmozgalmak adták.⁵⁷ A megmozdulás az úrbérrendezésre gyakorolt hatását túlhangsúlyozták, súlyának megfelelően azt ifj. Barta János elemzi,⁵⁸ aki

⁵² SZAKÁLY F. 1988, 43. Idézi: GYÁNI G. 1991, 408.

⁵³ NIEDERHAUSER E. 1999, 136.

⁵⁴ KAPOSI Z. 1996, 195.

⁵⁵ ifj. BARTA J. 1996.

⁵⁶ HORVÁTH Z. 2001; SIMONFFY E. 1989.

⁵⁷ VÖRÖS K. 1952.

⁵⁸ ifj. BARTA J. 1996.

egy korábbi művében a Habsburgok gyarmatosító politikáját is cáfolta Kosáry Domokoshoz hasonlóan.⁵⁹

Az úrbérrendezés elvi jelentőségét tehát mind az 1945 előtti, mind az 1945 utáni történetírásunk hangsúlyozza. Inkább a legújabb szakkönyvek, tanulmányok kezdik boncolgatni, hogy elvi jelentőségén túl, a gyakorlatban milyen hatást gyakorolt a parasztság életére. Ez a kérdés is érdekesebb, hiszen a jobbágyságot tulajdonképpen társadalomtörténeti gyűjtőfogalomként kezelhetjük, amely ugyan felülről, uralkodói szemmel egységes, valamilyen módon feudális kötöttségek között élő egyének csoportja, de valójában korszakonként, területenként mind társadalmi, mind gazdasági, mind pedig jogi értelemben más-más rétegeket takar, nem beszélve a mentalitásbeli különbségekről. (Az úrbérrendezés ezen okokból gyakorolt területenként eltérő hatást a parasztságra). Éppen ezért az úrbérrendezés forrásainak vizsgálata és közzététele színesítheti a sokszor sematikus képet, amelyet a jobbágyságról alkottunk. Az 1970-es évektől kezdtek csak – néhány korábbi műtől eltekintve⁶⁰ – az úrbérrendezésről írni az úrbérrendezés forrásainak ismeretében, pontosabban ezen források felhasználásával, hiszen létezésükről korábban is tudtak. Wellmann Imre,⁶¹ Varga János,⁶² Papp Klára,⁶³ ifj. Barta János⁶⁴ és Fülöp Éva Mária⁶⁵ munkásságát emeljük ki, szintén a teljesség igénye nélkül, mint olyan szerzőket, akik biztos forrásismerettel nyúltak a témához. Ezzel párhuzamosan megkezdődtek az úrbérrendezés forrásainak publikációi. Ezekről a következőkben írunk.

Terjedelmi korlátok miatt nem foglalkoztunk a Mályusz-féle népiségtörténeti kutatással, amely agrártörténeti szempontból is értékes forrásokat tárt fel. Ugyancsak kimaradt az említett okból dolgozatunkból a társadalom-néprajzi kutatások számbavétele.⁶⁶

Az úrbérrendezés forrásai, különös tekintettel a paraszti vallomásokra.

Forráspublikációk.

A Magyar Országos Levéltárban a magyar királyi helytartótanács iratai között 352 iratcsomót ölelnek fel a Mária Terézia uralkodása alatt véghezvitt úrbérrendezés során keletkezett iratok: a szabályozást megelőző összeírások, a jobbágyoknak az ún. kilenc kérdőpontra adott válaszai, az új állapotokat rögzítő urbáriumok és a hozzájuk csatolt tabellák. Ezek a megyei levéltárakban is megtalálhatók, hacsak az idők során el nem pusztultak. Az úrbérrendezés Erdély kivételével az egész országot érintette, és jelentőségét többek között az adja, hogy forrásai egy időben, egységes szempontok szerint készültek, így a jobbágyság egészéről kaphatunk belőlük fontos információkat.

A kilenc kérdőpont, vagy más néven paraszti vallomások (*urbarialis investigatio, fassio*) forrásértékét, csakúgy mint az úrbérrendezés többi forrásának értékét, mindenekelőtt az a fentebb is vázolt momentum adja, hogy egyszerre, közel egy időben, egységes szempontok szerint készültek; és ellentétben pl. a II. József-féle első magyarországi népszámlálással, viszonylag teljesen fennmaradtak. Korábbi korszakokból, ha maradtak is ránk urbáriumok, semmi esetre sem tömeges jelleggel. A kilenc kérdőpont forrásértékét fokozza, hogy először fordult elő a parasztság életében, hogy magukat az érintetteket kérdezzék meg sorsukról, földesurukhoz való viszonyukról és azokról az egyéb körülményekről, amelyek meghatározzák mindennapjaikat. Korábbi korszakok esetében inkább peres iratok lapjain szólalnak meg a parasztok, ellenben

⁵⁹ ifj. BARTA J. 1982; KOSÁRY D. 1975.

⁶⁰ PL.: T. MÉREY K. 1964.

⁶¹ WELLMANN I. 1965.

⁶² VARGA J. 1969.

⁶³ PAPP K. 1998.

⁶⁴ ifj. BARTA J. 1996; ifj. BARTA J. 1999.

⁶⁵ FÜLÖP É. M. é. n.

⁶⁶ A kérdésről lásd: SÁRKÁNY M. 2000.

ezúttal az ő sorsukat javítandó és nem büntető szándékkal vallatták őket. Hogy mennyire nem volt ez korábban általános, azt az is mutatja, hogy az úrbérrendezés megkezdésekor a jobbágyok nem tudták mire vélni az uralkodó által elrendelt faggatózást, hátsó gondolatot sejtettek mögötte. Emellett e forrás jelentőségét még abban is látjuk, hogy a kérdőpontok zömére nem volt érdeke hamisan felelni a jobbágyoknak, ami talán még inkább növeli a forrás megbízhatóságát. A kilenc kérdésre a falu bírának, esküdteinek és „véneinek” eskü alatt kellett válaszolniuk, az eskü szövegének felolvasásakor figyelmeztették őket a hamis esküből származó súlyos következményekre.⁶⁷ A kérdéseket úgy állították össze, hogy lehetőleg teljes valójában feltáruljon az úrbéres viszony minden apró részlete.

Az első három kérdés arra irányul, hogy az úrbérrendezést megelőzően a jobbágyok miszerint rótták le kötelezettségüket földesuruknak, volt-e urbáriumuk, vagy szerződés (*contractus*), esetleg szokás (*usus*) szerint adóztak-e, egységes urbárium nem lévén. Kiderül ebből, hogy a meglévő urbárium vagy *contractus* mióta hoztattott be a faluba, ezt megelőzően volt-e korábban egy másik urbárium vagy *contractus*, netán mindvégig szóbeli megállapodás szabta meg kötelezettségüket. Általában húsz-harminc évre visszamenőleg tartalmaznak adatot a vallomások, néhány esetben ötven-hatvan évre emlékeznek vissza. Szerencsés esetben, ha fennmaradtak a 17. századból, a 18. század elejéről és közepéről korábbi urbáriumok, szerződések, azokat hozzásatolták a kilenc kérdőponthoz, nagyszerű forrásbázist szolgáltatva a kutatóknak.

A negyedik kérdőpont alapján arról kellett vallaniuk, hogy milyen haszonvételei és kárai vannak a helységnek, milyen természeti adottságok befolyásolják a parasztközösségek gazdálkodását, életét a jogi viszonyokon túl (nádvágás, faizás, halászat, malom léte vagy nemléte, az utak állapota, piac közelsége stb.).

Az ötödik kérdésre az egy egész telekhez tartozó szántóföld és rét nagyságáról, minőségéről kellett nyilatkozniuk a falubelieknek, valamint arról, hogy hány pozsonyi mérő gabonát szoktak vetni egy (ott szokásos) holdban; lehet-e a réten sarjút kaszálni. Talán ezt a kérdést kell a legnagyobb forráskritikával szemlélni, ui. minél nagyobb földet vallott be a jobbágy, annál nagyobb terhet róhattak ki rá. A pontatlan telekbevallásnak nemcsak a szándékos csúsztatás lehetett az oka, hanem a mértékegységek pontatlan ismerete: „...egy tagban lévő mind nagyobb, mind kisebb földünket csak egy holdnak tartottuk...”⁶⁸ vagy „...azon gazdákat tartottuk egész helyesnek lenni, ki esztendőnként 30 köböl gabonát vethet.”⁶⁹ Ellenben a többi kérdésnél, amely a paraszti szolgáltatásokra vonatkozik, valószínűsíthetően kevésbé kell a szándékos torzítással számolnunk.

A hatodik kérdés a robot mennyiségére, formájára –igás vagy gyalog robot –irányult. Az igás robotot hány ökörral kellett végezni, a robotra való menetel és visszajövetel ideje beszámított-e a robot idejébe. Ha pénzben váltották meg a robotot, úgy az milyen összeggel volt egyenértékű. (Ez főleg a contractualista jobbágyok számára volt lehetőség.)

A hetedik kérdés a természetbeni és pénzbeli szolgáltatások számbavételére irányult, külön kiemelve az ajándék (*culinaria, munera*) és a földesúri kilenced adásának kötelezettségét. Itt jegyezzük meg, hogy elvben az 1351-es törvények előírták a terménykilenced adását, ám az általunk vizsgált források szerint Zala megyében a legtöbb helyen a parasztok csak az úrbérrendezést követően kénytelenek adni. „Még ezen új urbárium bé nem hozatott, mink a földesuraságnak kilencedet sohasem attunk...”⁷⁰ Az árendások, mivel megváltották terheiket, eleve nem adtak. Ahol szőlőművelés volt, ott a terménykilencedet a hegyvám helyettesítette, de

⁶⁷ WELLMANN I. 1967, 15.

⁶⁸ Szentpéterúr paraszti vallomása. Zala Megyei Levéltár, IV. Zala Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, 1/g. Urbéri ügyek. (a továbbiakban: Urbéri ügyek. IV. 1/g.)

⁶⁹ Igricze paraszti vallomása. Urbéri ügyek. IV. 1/g.

⁷⁰ Kollátszeg paraszti vallomása. Urbéri ügyek. IV. 1/g.

ahol egyik sincs ott sem jelentkezett mindenütt a kilencedelés. Erre néhány esetben az szolgálhat magyarázatul, hogy a földesúr megválthatta az egyháztól a tizedet és ő maga szedte be ezt a jobbágytól és külön nem szedett még kilencedet is. Legalábbis számos esetben azt vallják a parasztok, hogy ők maguk sem tudják, hogy az általuk adott dézsma földesúri kilenced, vagy egyházi tized. (Ennek a kérdésnek a tisztázása további kutatást igényel.)

A nyolcadik kérdés a pusztai jobbágytelek iránt érdeklődött, ami a pusztasodás mértékére és az ezt felszámolandó betelepítések sikerére, a migrációra kitűnő adalékul szolgál.

A kilencedik kérdés talán az egyik, a jobbágyság társadalomtörténete szempontjából legizgalmasabb problémára, az örökös jobbágyság kérdésre nyújthat releváns adatokat, ti. arra kérdez rá, hogy örökös vagy szabadmenetelű jobbágyok lakják-e a községet. A témára vonatkozó szakirodalom szerint az örökös jobbágyság, amely Magyarországon az 1514. évi parasztfelkelés, illetve az azt megtorló országgyűléstől vette kezdetét, a 18. századra teljesedett ki. Werbőczy Tripartituma is megfogalmazza az 1514-es országgyűlés végzését: „*mera et perpetua jam rusticitate subjecti sunt.*”⁷¹ Az 1556. évi országgyűlés viszont ismét engedélyezi a szabad költözködést és a 17. századtól kezdve egyre nagyobb számban bukkannak fel különböző eredetű szabadköltöző elemek.⁷² (Érdekes adatunk van Zalából az örökös jobbágyságra. 1572-ben (!) bizonyos Molnár vagy Farkas Bálint szabad akaratából örökös jobbágyságra kötelezte magát a Csányiaknak.)⁷³ Számuk olyannyira megnőtt, hogy az 1715. évi országgyűlés hivatalosan is elismerte a paraszti réteg létezését, ami mindenképpen bomlasztotta az örökös jobbágyság rendszerét, ha egyáltalán létezett ez a rendszer.⁷⁴ E törvény meghagyta a szabad költözési jogát azoknak a parasztnak, akik bérleti szerződésben álltak földesurukkal. A 18. századra a jobbágyság 30–40, néhol 50%-a rendelkezett a szabad költözés jogával, őket contractualistának, árendásnak, ill. taksásnak nevezték. A kilencedik kérdőpont szabadmenetelű jobbágyoknak hívja ezt a kategóriát. A kilenc kérdőpont alapján elmondhatjuk, hogy az általunk vizsgált három járás parasztjainak több mint a fele szabadmenetelű státusú volt.⁷⁵ Ez annál is fontosabb adat, mivel az eddigi szakirodalom, pl. a témával foglalkozó Wellmann Imre, megállapítása szerint a szerződéses forma a volt királyi Magyarország területén jelentéktelen arányban volt jelen.⁷⁶ Ennél is érdekesebb vizsgálati téma lehet az, hogy az úrbérrendezés idejére kimutatható-e különbség az örökös és a szabadmenetelű jobbágyok között a szolgáltatások tekintetében. A tapolcai járás vizsgálata, amelyet elvégeztünk, nem alkalmas semmilyen általánosításra, de mindenképpen figyelemre méltó, hogy a különbségek a terhek mennyiségét illetően nem elsősorban a fent említett státusbeli különbségekből fakadnak.⁷⁷ Az örökös jobbágyság kérdésének vizsgálata véleményünk szerint nincs még lezárva, a probléma elemzéséhez az úrbérrendezés forrásai, különösen a paraszti vallomások gazdag információt szolgáltathatnak azzal, hogy lehetőséget adnak országos kép felvázolásához, természetesen más források bevonásával. (Mivel az örökös jobbágyság kérdését nem lehet mellőzni az úrbérrendezéssel kapcsolatban, ezért is tartottuk fontosnak az előző fejezetben az erre vonatkozó, látszólag nem ide tartozó elméleteket részletesebben bemutatni.)

A kérdésre adott válaszok után szerepel a bevallók és a vármegye által kiküldött összeírók neve. A parasztok több, mint 90%-a nem tudta aláírni a nevét, hanem ahelyett a szokásos „X” jelet rajzolta a neve mellé. Az összeírók saját kezű aláírásuk után az m. p. (s. k.) rövidítést írták,

⁷¹ WERBŐCZY I. 1989, III. rész, 26. czím, 2. cikk.

⁷² Lásd erről: VARGA J. 1969.

⁷³ Csány család levéltára. 1572. Fasc. 5. N° 4. (Régi leltár 80. XIII. 6.) Ezt az adatot Kapiller Imre bocsátotta a rendelkezésemre, akinek ezért ezúton is köszönetet mondok.

⁷⁴ ACSÁDY I. 1908, 341.

⁷⁵ HORVÁTH Z. 2001.

⁷⁶ WELLMANN I. 1955, 569.

⁷⁷ E kérdés elemzésére lásd: HORVÁTH Z. 1997.

ami jelzi írni tudásukat. E forrás művelődéstörténeti felhasználására, tehát az írni-, olvasni tudás vizsgálatára is alkalmas ez a forrás, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy Benda Kálmán elvégezte e forrás ilyen szempontú vizsgálatát a dunántúli megyékre vonatkozóan.⁷⁸ Tóth István György más források mellett szintén hasznosította a paraszti vallomásokat mértékadó munkájában, amely az írás térhódítását vizsgálja a kora újkori Magyarországon.⁷⁹

Talán a fentiek kellőképpen bizonyítják e forráscsoport értékét, a paraszti társadalomtörténet kutatásához nélkülözhetetlen voltát. Annál érthetőbb, hogy miért oly későn fordult a történészek, néprajzosok, levéltárosok figyelme ezen források vizsgálatára és publikálása felé. Elsőként Wellmann Imre ismerte fel e forrás jelentőségét és adta közre mintaértékű apparátussal a történeti Pest megye vallomásait.⁸⁰ Ő többre vállalkozott pusztán forrásközléssel, részletes tanulmányt írt a parasztság 18. századi helyzetéről, a földesúr-jobbágy viszonyáról, Pest megye természetföldrajzi jellegzetességeiről, a Pest megyei jobbágyok gazdálkodásáról. Részletesen taglalja a kilenc kérdőpontos vizsgálat forrásértékét, sokoldalú felhasználási lehetőségét. Két évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy ismét felfigyeljenek ezen forrásokra és megkezdjék publikálásukat. Takács Péter és Udvari István munkásságát kell megemlíteni, akik zempléni, nyírségi, szabolcsi magyar, szlovák és ruszin nyelvű vallomásokat publikáltak és a forrásközlésen túl mélységében is foglalkoztak és foglalkoznak az úrbérrendezéssel.⁸¹ A paraszti vallomások nem elsősorban társadalom- és gazdaságtörténeti, sokkal inkább néprajzi és nyelvészeti szempontból érdeklik őket. Tóth Péter közölte a Borsod megyei,⁸² majd a közelmúltban a Sopron megyei magyar és latin nyelvű investigatiókat.⁸³ Szintén a Soproni Levéltár gondozásában jelent meg Tirnitz József német nyelvű forrásközlése, ugyancsak a Sopron megyei vallomásokkal. Meglehetősen ritkán jelennek meg német nyelvű forrásközlések Magyarországon, ezért e kötet tartalmi jelentőségén túl, nyelvi szempontból is érdekes. E tanulmány írója a történeti Zala megye fassioit szeretné közölni – elsőként a vármegye hat járásából hármat. A másik három járás egy következő kötet anyagát képezi, mely remélhetőleg 2003 végére elkészül.⁸⁴ E helyütt érdemes még említést a Felhő Ibolya által szerkesztett kötet, amely az úrbéri tabellákat adja közre feldolgozott formában. Ez ideig csak a Dunántúli megyék jelentek meg, immáron harminc éve, és bár ígérték a folytatást, ez még várat magára.⁸⁵ Fónagy Zoltán a nemesi birtokviszonyokat vizsgálta az úrbérrendezés időszakában, a történeti statisztika módszereivel elemezte a kérdést, amelyhez az úrbéri tabellákat is felhasználta.⁸⁶

⁷⁸ BENDA K. 1977.

⁷⁹ TÓTH I. GY. 1996.

⁸⁰ WELLMANN I. 1967.

⁸¹ TAKÁCS P. 1987; Uő. 1989; Uő. 1991; TAKÁCS P. – UDVARI I. 1992; UDVARI I. 1991; Uő. 1994; Uő. 1996.

⁸² TÓTH P. 1991.

⁸³ Uő. 1998.

⁸⁴ HORVÁTH Z. 2001.

⁸⁵ FELHŐ I. 1970. Állítólag a 2. kötet – Duna-Tisza köze és a Tiszántúl – kéziratban elkészült, csak szerkesztési munkálatok vannak hátra.

⁸⁶ FÓNAGY Z. 1999.

Források

Csány család levéltára.

Zala Megyei Levéltár, IV. Zala Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, 1/g. Urbéri ügyek.

Irodalomjegyzék

ACSÁDY Ignác

1895 A magyar gazdaságtörténet feladatai. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*.

H. BALÁZS Éva – MAKKAI László (szerk.)

1962 *Magyarország története. Egyetemi tankönyv. 2. köt. 1526–1790.* Budapest.

ifj. BARTA János

1982 *A felvilágosult abszolutizmus parasztpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában.* Budapest.

1996 Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711–1790. In OROSZ István – FÜR Lajos – ROMÁNY Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete.* Budapest, 33–79.

1999 Zemplén megye parasztsága és a Mária Terézia-féle úrbérrendezés. In KOVÁCS Ágnes (szerk.): *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára.* Debrecen, 47–56.

BÉL Mátyás

1984 *Magyarország népének élete 1730 táján.* Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Wellmann Imre. Budapest.

BENDA Gyula

1991 Gazdaság és társadalom. *BUKSZ*, 1991, ősz. 316–319.

BENDA Kálmán

1977 Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. *Somogy megye múltjából*, 8. Kaposvár.

BERZEVICZY Gergely

1979 A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon. In ZSIGMOND Gábor (válogatta, szerkesztette, a bevezetést és az életrajzokat írta): *A parasztok állapotáról Magyarországon.* Budapest, 354–429.

CSAPODY Csaba

1933 *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében.* Budapest.

- CSÍKI Tamás – RÉMIÁS Tibor (a tanulmányokat válogatták és a kötetet szerkesztették)
1999 Wellmann Imre és mezőgazdaság-történetünk új útjai. In *Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból*. Miskolc, 7–22.
- DOMANOVSKY Sándor (szerk.)
1930–1933 *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*. (sorozat) Budapest.
- ECKHART Ferenc
1922 *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Budapest.
1956 A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761–1790-ig. *Századok*, 90. 69–125.
- EMBER Győző – HECKENAST Gusztáv (szerk.)
1989 *Magyarország története*. 4. köt. 1687–1790. Budapest.
- FARAGÓ Tamás
1991 Népségtörténet. *BUKSZ*, 1991, ősz. 323–327.
- FELHŐ Ibolya
1970 *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában*. I. köt. *Dunántúl*. Budapest.
- FÓNAGY Zoltán
1999 Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. *Századok*, 133. évf. 6. szám. 1141–1191.
- FÜLÖP Éva Mária
é. n. A pápa-ugod-devecseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán. Különlenyomat a *Tanulmányok Pápa város történetéből*. 225–286.
- GUNST Péter
1995 *A magyar történetírás története*. Debrecen.
- GYÁNI Gábor
1991 Érvek az elkanyarodás ellen. *BUKSZ*, 1991, tél. 406–409.
- HANÁK Péter
1992 Kezdjük újra a régió-vitát? *BUKSZ*, 1992, tavasz. 6–10.
- HORVÁTH Mihály
1868 *Az 1764. országgyűlés története*. Pest.
1873 *Magyarország történelme*. VII–VIII. köt. Budapest.
1984 [1840] *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon*. Budapest [Buda].

HORVÁTH Zita

- 1997 A tapolcai járás úrbéres viszonyai a Mária Terézia-féle úrbérrendezést megelőző évtizedekben. *Zalai Történet Tanulmányok. Zalai Gyűjtemény*, 42. Zalaegerszeg. 121–157.
- 2001 Paraszti vallomások Zalában I. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye három járásában. *Zalai Gyűjtemény*, 51. Zalaegerszeg.

IVÁNYI Emma

- 1952 A földesurakat kiszolgáló parasztok. In SPIRA György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. 1711–1790*. Budapest, 101–117.

KAPOSI Zoltán

- 1996 Magyarország gazdaságtörténete 1700–1848. In HONVÁRI János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 173–261.

KOSÁRY Domokos

- 1975 Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás? *Valóság*, 75. évf. 1. sz. 13–22.

LUKÁCS Zsófia

- 1937 *A szerződéses jobbágyság helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig*. Budapest.

MAKKAI László

- 1987 *Az európai feudalizmus jellegzetességei*. Budapest.

MARCZALI Henrik

- 1891 *Mária Terézia*. Budapest.
- 1898 Mária Terézia és kora. Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig 1711–1815. In SZILÁGYI Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. 8. köt. Budapest.

T. MÉREY Klára

- 1964 *Somogy megye parasztsága és a földkérdés 1690–1848*. Budapest.

NIEDERHAUSER Emil

- 1999 A kelet-európai agrártörténet vázlata a jobbágyszabadításig. In KOVÁCS Ágnes (szerk.): *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Debrecen, 133–138.

PACH Zsigmond Pál

- 1952 *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*. Budapest.
- 1963 A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaiaktól. In *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Budapest, 135–254.

- 1991 A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén. *BUKSZ*, 1991, ősz. 351–361.
- PAPP Klára
1998 *Biharország jobbágynépe. A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században.* Debrecen.
- RÁCZ István – KOVÁCS Ágnes (szerk.)
1998 *Szabó István Emlékkönyv.* Debrecen.
- SÁRKÁNY Mihály
2000 A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.) *Magyar Néprajz.* VIII. köt. *Társadalom.* Budapest, 29–67.
- SIMONFFY Emil
1989 A Mária Terézia-féle úrbérrendezés az alsólendvai-lenti Esterházy-uradalomban. In RÁCZ István (szerk.): *Parasztág és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 80. évfordulója tiszteletére.* Debrecen, 35–46.
- SPIRA György (szerk.)
1952 *Tanulmányok a parasztág történetéhez Magyarországon 1711–1790.* Budapest.
- SZABÓ Dezső
1933 *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában.* 1. köt. Budapest.
1934 *A megyék ellenállása Mária Terézia úrbéri rendeleteivel szemben.* Budapest.
- SZABÓ István
1940 *A magyar parasztág története.* Budapest.
- SZAKÁLY Ferenc
1988 Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege. *Valóság*, 3. 43.
- SZÁNTÓ Imre
1952 A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztág nagyarányú kisajátításának kezdetei. In SPIRA György (szerk.): *Tanulmányok a parasztág történetéhez Magyarországon 1711–1790.* Budapest, 221–299.
- SZEKFŰ Gyula
1935 A tizenharmadik század. In HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet.* VI. köt. Budapest.
- SZŰCS Jenő
1983 *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest.
- SZŰCS Jenő – HANÁK Péter
1986 Európa régiói a történelemben. *Előadások a Történettudományi Intézetben*, 3. Budapest, 3–32.

TAKÁCS Péter

- 1987 *A dadai járás parasztjainak vallomásai. 1772.* Nyíregyháza.
- 1989 Az investigatiók és a paraszti életmód kutatása. In *Rendi társadalom-polgári társadalom. 2.* Gyula.
- 1991 *Úrbéresek vallomása Szabolcsban. 1772.* Budapest.

TAKÁCS Péter – UDVARI István

- 1992 *Szlovák nyelvű paraszti vallomások Mária Terézia korából. Adalékok zempléni ruszin és szlovák községek történetéhez.* Nyíregyháza.

TESSEDIK Sámuel

- 1979 A parasztember Magyarországon. In ZSIGMOND Gábor (válogatta, szerkesztette, a bevezetést és az életrajzokat írta): *A parasztok állapotáról Magyarországon.* Budapest, 109–264.

TÓTH István György

- 1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* Budapest.

TÓTH Péter

- 1991 *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Borsod megye. 1770.* Miskolc.
- 1998 *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében. I. köt. Magyar és latin nyelvű vallomások. 1767.* Sopron.

UDVARI István

- 1991 *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai.* Nyíregyháza.
- 1994 *Lengyelországi szepességi falvak népélete Mária Terézia korában.* Nyíregyháza.
- 1996 *A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratok forrásai. Szepes és Zemplén vármegyék.* Nyíregyháza.

VARGA János

- 1969 *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556–1767.* Budapest.

VÖRÖS Károly

- 1952 Az 1765–66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. In SPIRA György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790.* Budapest, 299–385.

WELLMANN Imre

- 1933 *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre.* Budapest.

- 1937 Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. Különlenyomat a *Domanovszky-Emlékkönyvből*. Budapest, 1–51.
- 1955 A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt. *Századok*, 89. évf. 4–5. sz. 551–587.
- 1962 Agrártörténetünk módszerének kérdéséről. *Agrártörténeti Szemle*, 1–2. sz. 293–336.
- 1965 Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. Különlenyomat *Pest megye múltjából*. Budapest.
- 1967 *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében*. Budapest.

WERBŐCZY István

1989 [1565] *Tripartitum (Hármaskönyv)*. Pécs [Debrecen].

„Források és történetírás” a Sárospataki Református Kollégium 1775–1830 közötti története kapcsán

A 18. század utolsó és a 19. század első negyede bővelkedett Magyarországon az oktatást és a kultúra egészét egyaránt érintő változásokban: a jezsuita rend eltörlése, a felvilágosult abszolutizmus „felvilágosító” törekvései, az általános közoktatást elsőként előíró, bár nem teljes körűen érvényesülő I. Ratio Educationis, a II. József halálát követően megélénkülő nemzeti mozgalom, a protestánsok 1791. évi vallásszabadsága és autonómiája, a katolikus egyház mindenhatóságának visszaszorulása, a magyar nyelvű sajtó és színjátszás megindulása és kibontakozása, az irodalom új virágzása, s a közoktatás jellegét a reformkor végéig meghatározó, 1806. évi II. Ratio Educationis megalkotása jellemzik azt a sokrétű, szerteágazó fejlődést, amely megalapozta a reformkori nagy csatározásokat és eredményeket.

Ez a valóban gazdag időszak különösen mély nyomot hagyott a Sárospataki Református Kollégium történetében. Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Decsy Sámuel, Nagyváthy János, Csokonai Vitéz Mihály, Barczafalvi Szabó Dávid, Szombathi János, Kossuth Lajos, Palóczy László, Fáy András iskolája szinte általános fejlődésen ment át ekkor. Az ország második legjelentősebb református kollégiuma elsőként igyekezett alkalmazkodni a modern kor követelményeihez: először itt vált tartóssá a magyar nyelven való oktatás, a teológia tanításának a racionalizálása és a reáltárgyak palettájának korszerű színesítése. Lenyűgöző az iskola gyűjteményeinek, a könyvtárnak, a fizikai és természetrajzi múzeumnak a gyarapodása, hosszú szünet után újraindult a 17. században alapított nyomda, megkezdte működését a kollégiumi diáktűzoltóság. Számottevő az iskola minőségi és anyagi gyarapodása is: jelentősen emelkedett a tanárok száma, akik nagy fontosságú tankönyveket is írtak színvonalas oktatói tevékenységük mellett (1797-re datálható például az első magyar nyelvű pedagógia-tankönyv Tóth Pápai Mihály tollából); komoly építkezések révén sikerült enyhíteni az egyre égetőbbé váló helyhiányon – a mai, patinás kollégiumi épületet is a 19. század első évtizedeiben emelték. A fejlődés persze Patakon sem volt makulátlan: számos dicséretre méltó kísérlet fulladt kudarcba, illetve nagy eredmények is sokszor évekig tartó csatározások árán valósultak meg. Így például itt is ádáz – bár a debrecenivel össze sem hasonlítható – harcok folytak a magyar és a latin nyelv, a reál és a humán tárgyak hívei között. Továbbra sem sikerült szakítani a korabeli oktatás rákfénjének számító módszertani tradíciókkal, azaz továbbra is iszonyúan unalmas és gyötrelmes, ráadásul igen alacsony hatásfokú maradt a legtöbb előadás. Még mindig büntetés veszélyével beszélhettek egymás közt magyarul a diákok, s nem egy igen előremutató kezdeményezés halt el egy-két éven belül (a testkultúra fejlesztésére, a tanulók egészségének ellenőrzésére és gyógyítására, a joghallgatók gyakorlatiasabb képzésére vonatkozóan például).

Egy rendkívül izgalmas korszak nem kevésbé érdekes intézményével van tehát dolgunk, amelynek történeti feldolgozása azonban – a viszonylag bőséges vonatkozó szakirodalom ellenére – korántsem teljes. A „bőséges” jelzővel ráadásul mindössze azt a könyvészeti anyagot lehet illetni, amely 1945 előtt keletkezett – túlnyomóan pataki írók-tanárok jóvoltából. Így ezek a kisebb-nagyobb írások csak részben felelnek meg a mai szakmai elvárásoknak a témaválasztás, a kérdésfeltevés, mind pedig a kutatási és publikálási módszerek terén, valamint sokszor tapasztalhatunk a korabeli lokálpatriotizmus, illetve a felekezeti hovatartozás jegyében fogant elfogultságot is. Ennek ellenére nemcsak mennyiségi szempontok okán érdemes vázlatosan

áttekinteni a II. világháború előtt megírt munkákat, hiszen jó néhány tanulmány, rövidebb értekezés, esetleg újságcikk máig kuriózumnak számító témáról szól, illetve kitűnő pontossággal örökít meg olyan eseményeket, amelyeknek a mostani kutatása már nagyon nehéz lenne.¹

A szinte tengernyi sokaságból néhány szerző, egy-két kiváló mű, illetve téma emelkedik ki olyannyira, hogy ezen szűkös keretek között is szólnunk kell róla: Általában Szombathi Jánossal szokás kezdeni a pataki iskolával foglalkozó történetírók névsorát, ám mivel ő épp a 18–19. század fordulójának egyik leghíresebb tanára volt, így méltán híres, s rengeteg értékes adatot tartalmazó műve korszakunkkal alig-alig foglalkozik.² Hiányérzetünket azonban jelentősen csökkenti egy majdhogynem ismeretlen naplószerű írása, amelyben 1783. évi sárospataki megérkezésétől évekre lebontva, rövid, kommentár nélküli tételmondatokban lejegyezte az általa legfontosabbnak ítélt történeteket. Rengeteg adalékra tehetünk szert ennek olvasása során a tanügyi viszonyok alakulására, a tanárok és az iskola pénzügyi állapotára vonatkozóan, de azért szembetűnő egyenetlenséggel is találkozhatunk: például nem emlékezett meg az 1806. évi II. Ratio Educationis kiadásáról, noha hatását egyértelműen kifejtette Zemplénben is.³ Szintén több fontos dolgozat írója a 19–20. század fordulóján alkotó Szinnyi Gerzson, aki először foglalta össze a Nagykönyvtár kialakulásának és fejlődésének történetét – nagy hangsúlyt fektetve a gyűjtemény anyagi helyzetének az alakulására –, valamint szívesen vizsgálta a kollégium a 18. századi nemzeti kultúrában való helyzetét. Kora történetírására meglehetősen jellemző romantikus felfogása ellenére nagyon hasznosak a szintén a tanügyi módosulásokra vonatkozó megjegyzései.⁴ A harmadik kimagasló szerző: Gulyás József, aki a két világháború között tanított Patakon. Ő is elsősorban az iskola tanügyi változásaival, a latinos human kultúra visszaszorulásával és a nemzeti és reáltárgyak előretörésével foglalkozott szívesen, valamint őt is a kollégium mindenkori pénzügyi helyzete érdekelte, az ezzel kapcsolatos forrásokat dolgozta föl. Máig hatalmas jelentősége azonban inkább annak a kötetének van, amely a Sárospataki Református Kollégiumban 1793–1867 között tanult görög-keleti vallású joghallgatókat sorolja föl betűrendben, hiszen ez érdekes, s kevésbé ismert információval gazdagítja az intézmény történetével kapcsolatos tudásunkat.⁵

1861-ben írott tanulmányának első harmadában Szilágyi István is a már-már közkedveltnek nevezhető témát dolgozta föl: a 18. század végén és a 19. század elején beállt tantárgyi-tananyagbeli változásokat, de az előzőektől lényegesen tárgyilagosabban és teljesebben, kimerítő részletességgel. Művében kortársaihoz képest, sőt a mai kutató számára is kifogástalanul mutatta be a középfokú oktatás szervezésében akkoriban lejátszódó izgalmas csatározásokat és azok eredményét. Bátran állíthatjuk, az 1945 előttiak közül ez a munka könnyíti leginkább kutatásainkat.⁶ A századelőn élt tanárok közül Végh János a német nyelv, mint tantárgy történetével,⁷ Ellend József pedig a fizikai szertár gyarapodásával foglalkozott – az utóbbi kimerítő részletességgel, a korabeli leltárok tételes ismertetésével.⁸ Szintén Ellend a szerzője az 1914. évi Századok egyik tanulmányának, amely a címével („A sárospataki főiskola egy évszázaddal ez-

¹ Ezúttal külön nem kívánunk foglalkozni azokkal a nagy monográfiákkal (Fináczy Ernő, Molnár Aladár, Kornis Gyula, Mályusz Elemér műveivel), amelyek a korszak kultúráját, oktatását dolgozták föl, hiszen ezek Sárospatak kollégiumát jórészt azon helyi szerzők művei nyomán mutatták be mintegy érintőlegesen, akiket mi is megemlíünk.

² SZOMBATHI J. 1919.

³ Uő. 1922.

⁴ SZINNYEI G. 1884; Uő. 1885; Uő. 1900, 82–85, 110–114, 146–149.

⁵ GULYÁS J. 1931; Uő. 1938, 74–75; Uő. 1940; Uő. 1942.

⁶ SZILÁGYI I. 1861.

⁷ VÉGH J. 1912; Uő. 1914.

⁸ ELLEND J. 1899; Uő. 1902, 79–85, 141–144, 192–196.

előtt”) ellentétben megint az intézmény anyagi fundamentumaira és a tanügyek állapotára helyezi a hangsúlyt – a kor pozitivistá történet szemléletének megfelelő stílusban –, s csak a mű legvégén tárgyalja néhány oldalon a 19. század elejére vonatkozó sárospataki fegyelmi ügyeket.⁹

Sokat kutatott témának számított már 1945 előtt is a meglehetősen széles körű jogokkal rendelkező pataki diákönkormányzat és a különböző diáktisztviselők működése, valamint az iskola kapcsolata a cseh-morva református egyházal (ti. II. József toleranciarendelete nyomán kezdődhetett meg Cseh- és Morvaországban a református egyház újjászerveződése, s ehhez segítségül magyar, Debrecenben és főként Sárospatakon végzett papokat küldtek oda szolgálni.)¹⁰

Összességében elmondható az 1945 előtt született dolgozatokról, hogy a színvonalasabb hányaduk – minden egyenetlenségük, elfogultságuk és romantikusságuk ellenére – mai napig is segíti a kutatásokat, hiányuk óriási pluszterheket róna ránk.

A modern történeti feldolgozások hasznosság tekintetében természetesen messze felülmúlják a korábbiakét, de számuk erősen lecsökkent – sőt az 1980–90-es évekig komolyabb terjedelemben dolgozat alig-alig jelent meg témánkhoz kapcsolódóan.¹¹ Sorukból módszertani szempontok alapján kiemelkedik Benda Kálmán tanulmánya. A 450 éves jubileumra megjelent kötetben olvasható írás igen szerencsésen ötvözte a megkerülhetetlen intézménytörténeti adatokat az iskola társadalomtörténeti jelentőségének a kutatásával: Benda vetette föl először például a tanulók létszáma változásának, társadalmi hovatartozásának, tandíj-kötelezettségének kérdését. Azonban – részben terjedelmi okokból – mindössze egy hosszú távú munka főbb feladatainak a felvázolására nyílt lehetősége, s ezt a munkát ő már nem végezhetette el.¹² (Ugyanebben a kötetben, ugyanilyen szűkös terjedelemben Koncz Sándor a teológia és a filozófia tanításának történetét foglalta össze.)¹³

Hörtsik Richárd több számunkra is nagy jelentőségű művet írt: alapos szakmai részletességgel összefoglalta a kollégium levéltárának gazdag történetét; rövidebb írásokban rávilágított a korszakunkban zajló intézményi építkezések jelentőségére, kiemelve a sokak által vitatott „protestáns barokk” létezését; legújabbán pedig hosszú kutatásainak az összegzéseként megjelent, igen logikusan és körültekintően megírt kötetében a kollégium 1800 és 1919 közötti szerteágazó gazdálkodását tekintette át kiválóan.¹⁴ A másik termékeny szerző Szabóné Fehér Erzsébet, aki szívesen boncolgatott új szempontok alapján már korábban is kedveltnek számító témákat: publikációi a pataki diákönkormányzat működéséről, a diáktanítókról, a tantervekről és a Sárospatakon akkoriban használt, illetve született tankönyvekről és szerzőikről árulnak el fontos és érdekes adatokat, részleteket.¹⁵ Czeglé Imre a Nagykönyvtár¹⁶, Takács Béla pedig a nyomda és a diáktűzoltóság történetének modern feldolgozását nyújtotta át nekünk.¹⁷

Még ebből az oly nagyvonalú felsorolásból sem hiányozhat az elsősorban Comenius-kutató Kődöböcz József a pataki tanítóképzés történetét összefoglaló, kiválóan felhasználható munká-

⁹ Uő. 1914.

¹⁰ Ezen témákra vonatkozóan ezúttal nem hivatkozunk, mert a modern feldolgozások ismertetésénél még visszatérünk rájuk.

¹¹ Ezúttal sincs módunk kitérni a nagy, összefoglaló jellegű, de Sárospatakra is vonatkozó, általában ismert oktatás- és kultúrtörténeti munkákra. (Mészáros István, Bajkó Mátyás, Kosáry Domokos, Fülöp Géza stb. tollából.)

¹² BENDA K. 1981.

¹³ KONCZ S. 1981.

¹⁴ HÖRCSIK R. é. n.; Uő. 1981; Uő. 1995; Uő. 1996.

¹⁵ SZABÓNÉ FEHÉR E. 1980; Uő. 1981; Uő. 1985a; Uő. 1985b; Uő. 1989.

¹⁶ CZEGLE I. 1981.

¹⁷ TAKÁCS B. 1962; Uő. 1978.

ja, amelyben a tanárok személyével, a diáktanítóóság intézményével, a tanítás rendszerével, s általában az iskolai élettel ismerkedhetünk meg.¹⁸ Az imént említett témák mellett van még egy sokak által feldolgozott kérdéscsoport: Sárospatak cseh-morva kapcsolatai.¹⁹

Látható tehát, hogy a történetírás eddigi képviselői a források egy meglehetősen jól körülírt csoportját dolgozták föl – s az ezen a körön belüli lehetőségeknek is csak kicsiny hányadát valóban monografikus teljességgel. A „körön kívüli” források feltárása igen-igen kis mértékű volt, nagyon esetleges és egyáltalán nem részletes.

Nem született megfelelő nagyságú, minden témakör feldolgozásának az igényével megírt monográfia – nem sikerült tehát a fentiekben általunk ismertetett művek és főként a vázlatos összefoglalókból kimaradt, nagyszámú, fontos megjegyzésekkel teli, kisebb írások szintetizálása.

Emellett a levéltárak is további, számtalan lehetőséget rejtenek a kutató előtt: kellő mennyiségű és minőségű iratanyag ellenére szinte teljesen feldolgozatlan a kollégium fegyelmi ügyeinek a története; az intézmény bel- és külföldi kapcsolatainak az alakulása (leszámítva a már említett hivatalos érintkezést a csehekkel és morvákkal). Mindenképpen érdemesnek tűnik az eddigieknél lényegesen nagyobb hangsúlyt helyezni a kutatások során a Sárospataki Református Kollégium és Sárospatak városa közötti viszonyrendszerre, de több figyelmet érdemelne az iskola kapcsolata az egyházzal is. Roppant fontos megvizsgálni, hogy tanintézetünk a valóságban milyen szerepet töltött be a 18–19. század fordulóján hazánk közművelődésében: a híres tanítványok felnevelésén túl mekkora volt a szellemi hatósugara? Az egyes tanárok mennyire vallottak előadásaikban és könyveikben valóban haladó eszméket és ezeket hatékonyan tudták-e továbbadni? Mennyire állottak a kor szellemi színvonalán a könyvtár már megszerzett, illetve beszerzésre megjelölt kötetei? Milyen gyorsan és miként reagáltak az ország központjától meglehetősen távol eső helyen a nagy jelentőségű – azóta már nyugodt szívvel történelminek nevezhető – változásokra? (II. József rendeleteire, a nemzeti mozgalom kibontakozására, a Martinovics-mozgalom működésére és bukására, a reakció megerősödésére, a napóleoni háborúkra, a nyelvújító mozgalom csatározásaira, illetve ezek pataki következményeire gondolunk leginkább.)

Hol húzódtak meg partikula-rendszerének a határai, s a partikulákkal mennyire volt szoros anyagi-szellemi értelemben egyaránt a kapcsolattartás? Honnan és hányan jöttek a tanulók Patakra, s ott hogyan tanultak, hogyan éltek? Hány tanuló, mennyi időre és hová juthatott el a peregrináció keretében? A tanulók dolguk végezte után hol és milyen módon találtak megélhetést?

Zavarba ejtő tehát még az első végiggondolás által felvetett kérdések száma is. Ám meggyőződésünk szerint megválaszolásuk nem lehetetlen. (Éppen ez a meggyőződés az oka annak, hogy a szerző mind rövidebb, mind pedig hosszabb távon ezzel a témával kíván foglalkozni, ezekre a kérdésekre szeretne válaszolni.)

Egyrészt átfogó helyi és általános kultúr-, könyv-, tudomány-, oktatás- és tantárgytörténeti vizsgálódásokra, a korszak kultúrájának alapos megismerésére van szükség. Másrészt megkezdhetetlen más, ebben az időszakban működő középiskolák történetének részletes áttekintése – lehetőleg minél szélesebb nemzetközi kitekintés felvállalásával.

A kvalitatív módszerek mellett kívánatos a kvantitatív, mikrotörténeti alternatívák kihasználása is. Igen tanulságosnak ígérkezik az egyre tökéletesedő – bár korszakunk elején közel sem hiánytalan és egységes – tanulói névsorok feldolgozása, hiszen ezen listákból kiderül a tanulók létszáma, neve, társadalmi hovatartozása, lakhelye, esetenként iskolai rangja, egyes tantárgyak-

¹⁸ KÖDÖBÖCZ J. 1986.

¹⁹ PRAŽÁK, R. 1964.

ban elért eredménye, hiányzásainak száma és oka, valamint szállásadójának a neve. Utóbbi adatsor feldolgozása és összevetése esetleges más városi összeírásokkal egy újabb dimenziót nyit a kutatás számára, hisz rendkívül értékes társadalomtörténeti adalék lenne annak megválaszolása, hogy ki – milyen jogállású, milyen anyagi helyzetű városlakó – hány személy elszállásolására vállalkozott. Úgy véljük, mindenképpen érdemes legalább a kipróbálás szintjén egy-egy tanuló sorsát nyomon követni (pl. visszatért-e az iskola befejezése után a falujába, milyen foglalkozást választott, testvérei vagy fiai a pataki kollégiumba kerültek-e, maradt-e utána számottevő iratanyag, esetleg könyvgyűjtemény stb.) – bár ismerve a korszakra jellemző forráshiányból adódó problémákat nem lehetünk biztosak kísérletünk sikerében, illetve az esetleges kutatási eredmények általánosíthatóságában. Ugyanezen fenntartások mellett tervezzük egy-egy, a pataki iskola vonzáskörzetébe tartozó település történetét is megvizsgálni ebből az aspektusból (pl. a helyi lelkész, tanító és esetleg más értelmiségi Patakról jött-e, milyen arányban tanultak Patakon a helyi gyerekek, végrendeletekben és egyéb hivatalos iratokban olvashatóak-e valamilyen okból megjegyzések a vizsgált intézményről).

Ugyan az imént már jeleztük a téma feldolgozása iránti elkötelezettségünket, mégsem hiszszük, hogy ez a beszámoló pusztán egy egyéni munkaterv – kissé öncélú – nyilvánosságra hozatala. Ugyanis úgy gondoljuk, hogy az általunk a fentiekben felvetett ötletek szélesebb körű megvalósítása más, hasonló, 18–19. századi, akár más felekezetű intézmények történetének a vizsgálatakor is eredményesek, hasznosak, célra vezetőek és igen tanulságosak lehetnek.

Meggyőződésünk szerint egy-egy iskola múltjának átfogó, komplex kutatásával; a hagyományosnak mondható történeti diszciplínák modern, társadalom- és mentalitástörténeti alternatívákkal való ötvöztetésével és nem utolsósorban a számítógépes módszerek kihasználásával eddigi tudásunk számos elemét finomítani, korrigálni tudnánk.

Irodalomjegyzék

BENDA Kálmán

- 1981 A kollégium története 1703-tól 1849-ig. In *A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Budapest, 87–115.

CZEGLE Imre

- 1981 A sárospataki Nagykönyvtár történeti áttekintése. 1531–1945. Különlenyomat a *Borsodi Könyvtári Krónika* III. kötetéből. Miskolc.

ELLEND József

- 1899 A sárospataki főiskola kétszázados physikai museuma. *Magyar Paedagogia*, 8. 456–468.
- 1902 A sárospataki főiskola fizikai múzeuma a XVIII. század végén. *Mathematikai és Physikai Lapok*, XI.
- 1914 A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt. *Századok*, 48. 597–612, 697–714.

GULYÁS József

- 1931 *A Sárospataki Ref. Főiskola rövid története*. Sárospatak.

- 1938 A Vay-Mocsáry alap története. *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*, LIII. évf. 5–6. sz. 74–75.
- 1940 *A sárospataki Ref. Főiskola görög keleti vallású joghallgatói (1793–1867 közt)*. Sárospatak.
- 1942 *A sárospataki bölcsészeti akadémia története*. Sárospatak.

HÖRCSIK Richárd

- é. n. A Tiszáninnen Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteménye Levéltárának története. 1531–1966. Különlenyomat a *Borsodi Levéltári Évkönyv* V. kötetéből. Miskolc.
- 1981 A (sárospataki) Kollégium épületeinek története. In *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Budapest, 262–274.
- 1995 Adatok a 18. század végi protestáns kollégiumok provinciális barokk építészetéhez. Különös tekintettel a sárospataki Berna-sorra. *Széphalom*, 7. Sátoraljaújhely, 37–44.
- 1996 *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete. 1800–1919*. Sárospatak.

KONCZ Sándor

- 1981 A filozófia és a teológia oktatása 1703–1848 között. In *A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Budapest, 116–154.

KÖDÖBÖCZ József

- 1986 *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada*. Budapest.

PRAŽÁK, Richard

- 1964 A református magyar értelmiség Cseh- és Morvaországban a cseh nemzeti megújulás kezdetén. *Századok*, 98. 1. sz. 3–41.

SZABÓNÉ FEHÉR Erzsébet

- 1980 A sárospataki kollégium 19. század eleji kézirat tantervei. *Levéltári Szemle*, 3. 491–502.
- 1981 A Sárospataki Kollégium diákönkormányzata a XIX. század első felében. *Pedagógiai Szemle*, XXXI. 12. sz. 1155–1167.
- 1985a Az első hazai pedagógia-tankönyv (1797). In FEHÉR Erzsébet: *Preceptorok és tanítók*. Budapest, 7–21.
- 1985b „Készültek 1796-ban” Sárospataki iskolatörvények. *Élet és Tudomány*, XL. évf. 35. sz. 1100–1101.

- 1989 *Sárospataki tanárok magyar nyelvű tankönyvei a Kollégium alsó és középső szintje számára. 1793–1848.* Miskolc.

SZILÁGYI István

- 1861 *A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi helv. hitvallásúaknál, különös tekintettel a h. h. tanároknak Pesten 1860-ban tartott egyetemes értekezletére. Sárospataki Füzetek, 193–352.*

SZINNYEI Gerzson

- 1884 *A Sárospataki Főiskolai Könyvtár története.* Sárospatak.
- 1885 *Vázlatok a sárospataki reformált főiskola XVIII. és XIX. századbeli életéből a nemzeti élet keretében. Sárospataki Lapok, 4. I–X. rész.*
- 1900 *A sárospataki ev. ref. főiskola rövid története.* In *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez.* V. köt. Sátoraljaújhely.

SZOMBATHI János

- 1919 *A sárospataki főiskola története.* Fordította Gulyás József. Sárospatak.
- 1922 *Egynémelly feljegyzések, melyek a nemes sárospataki helvét hitv. főiskola történetére vonatkoznak, az 1783. és a következő évekből.* Fordította Gulyás József. Sárospatak.

TAKÁCS Béla

- 1962 *A sárospataki diáktüzoltóság. Borsodi Szemle, 6. 98–100.*
- 1978 *A sárospataki nyomda története.* Budapest.

VÉGH János

- 1912 *A német nyelvtanítás története a sárospataki főiskolában. A Sárospataki Ref. Főiskola akadémiai és gimnáziumi értesítője az 1911–1912. iskolai évről. 277–293.*
- 1914 *A német nyelv a sárospataki főiskolában II. József alatt. Magyar Paedagógia, 146–161.*

**A magyarországi városok
társadalmi átalakulásának forrásai 1848 előtt**
*(A rendi polgárság és az egyesületek forrásainak értéke
és a forráshasználat eddigi tanulságai)*

A jelen historiográfiai és módszertani konferencia kettős hangsúlyából az következik, hogy egyes forrástípusokat vizsgálunk meg abból a szempontból, hogy a szakirodalomban milyen kérdések megválaszolására és hogyan (milyen elemzési eljárásokkal) használják őket. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1987-es gyulai konferenciáján Bácskai Vera már sorra vette az 1848 előtti városok társadalomtörténete szempontjából leginkább releváns forrástípusokat és előadását követően szekciónyi referátum vizsgálta az egyes forrástípusokkal (pl. összeírásokkal, hagyatéki iratokkal, a hitelügyletek forrásaival) kapcsolatos tanulságokat.¹ Az azóta eltelt évtized során (illetve az ilyen források társadalomtörténeti alkalmazásának kezdete óta eltelt, ennél nem sokkal hosszabb időszak folyamán) igen kis számú, a témába vágó publikáció keletkezett, bár a Gyulán mintegy programként megfogalmazott célkitűzésekben összességében történt azért némi előrelépés.² Előadásomban egy rövid, az 1848-at megelőző korszak városi társadalmának forráshasználatát vázoló historiográfiai áttekintés után, két általam fontosnak ítélt forráscsoport – a polgárfelvételi és az egyesületi iratanyag – felhasználásának kérdéseit vizsgálom; részint már publikált tanulmányok, részint saját, máshol még nem ismertetett kutatási tapasztalataim alapján.³

Ismeretes, hogy az ún. „késő-feudális” kori városok társadalomtörténetének kutatási programját elsőként Ungár László fogalmazta meg a *Századok* lapjain 1942-ben.⁴ Ungár lényegében a városok vizsgálata és a társadalomtörténet közötti kölcsönös kapcsolat mellett érvelt, azt állítva, hogy a városok polgárságának ismerete nélkül nem alkothatunk reális képet a társadalom egészéről, a polgárság tanulmányozása pedig főként társadalomtörténeti módszerek elemzése révén lehetséges. Írásainak jelentőségét jobban megértjük, ha figyelembe vesszük, hogy azok a történészek, akik abban a korban a városok iránt fogékonyságot mutattak, nem jutottak el idáig. Mályusz Elemér például, aki Szekfű *Három nemzedékének* reformkor-ábrázolását azon az alapon (is) bírálta, hogy Széchenyi fellépésének eszmetörténeti vizsgálata mellől hiányolta a társadalomtörténeti megközelítést, a polgárság helyzete iránt e tanulmányában kevés érdeklődést mutatott; a francia háborúk korának polgárságáról szóló későbbi tanulmánya viszont elsőrendűen e réteg politikai magatartását tárgyalta.⁵ A városi polgárságról írt másik jelentősebb korabeli tanulmány, Oszetzky Dénesnek az akkori „hazai polgárság társadalmi problémáiról” szóló könyve a lényegében társadalomtörténeti kérdéseket nagyjából nem olyan források bázisán

¹ BÁCSKAI V. 1989b.

² A magyarországi várostörténet-írás újabb fejleményeinek áttekintésére lásd BÁCSKAI V. 1997 és GYÁNI G. 1997.

³ A 19. század eleji és közepi pozsonyi és pesti városi társadalom összehasonlítására irányuló történeti kutatásaimat az Open Society Institute Research Support Scheme programja (427/1998) és az OTKA (F.25995) támogatja.

⁴ UNGÁR L. 1942.

⁵ MÁLYUSZ E. 1923; Uő. 1931.

vizsgálta, amelyek utóbb a szisztematikus társadalomtörténeti elemzés alapvető anyagának minősültek. Vagyis nem a kvantitatív módszerekkel feldolgozható, összeírás- ill. névjegyzék-jellegű iratanyag, hanem csupán az egyes polgárfelvételi esetekre és a polgári jogállásra általában vonatkozó tanácsíratok feldolgozásával.⁶ Ezzel nem Oszetzky könyvének jelentőségét kisebbítem, hanem Ungár programadó cikkének fontosságát hangsúlyozom: ő ugyanis korábban nem használt forrástípusokat – főként adósságbetáblázási jegyzőkönyveket – elemzett, ami mellett „szerződések, folyamodványok, végrendeletek, perek” feldolgozását tartotta szükségesnek és ígéretesnek.⁷

Az 1960–1970-es években lendületet kapott kutatás fő csapásiránya a városhierarchiának és – definíciónak a korábbinál realisabb megragadása, valamint a városi társadalom korábbi történeti ábrázolásához képest realisabb tagozódásának vizsgálata felé mutatott. Ennek megfelelően látott napvilágot az 1980-as évek közepén az 1828-as országos adóösszeírást különböző szempontokból elemző két munka, hogy azután e strukturális, makroszintű, szinte kizárólag kvantitatív módszerekkel dolgozó és országos léptékű elemzések után a helyi városi társadalmak intenzívebb és a források szélesebb körére építő vizsgálatának adja át fokozatosan helyét.⁸

A továbbiakban e friss fejlemények közül két forráscsoport társadalomtörténeti alkalmazásának lehetőségeit, illetve ennek eddigi tapasztalatait vizsgálom. A két csoport – a polgárfelvételi és az egyesületi iratanyag – első pillantásra nem mutat egymással kapcsolatot. Azonban két érv is szólhat együttes szerepeltetésük mellett. Egyrészt esetünkben jótékonyan egészítheti ki egymást a nagy esetszámokkal dolgozó (kvantitatív) és akár a több város azonos szempontú összehasonlítását is könnyedén lehetővé tevő feldolgozási mód, valamint a szereplők cselekvéseinek motívumait megérteni igyekvő elemzési technika. Másrészt mindkettő túlmutat a városi társadalomtörténet hagyományosnak mondható és különösen a várostörténeti monográfiákra jellemző kérdésfeltevésén: azon, hogy a korabeli összeírások kategóriái szerint hogyan tagozódott a városi társadalom. Ehelyett a társadalom szerveződésének dimenzióit és az egyének előtt álló alternatívákat, olykor a döntési helyzetek konfliktusait is segítenek értelmezni.

1. A polgári jogállás forrásai

Az első itt vizsgálandó forráscsoport a polgárfelvétel és -nyilvántartás iratait tartalmazza. Megjegyzendő, hogy a szabad királyi városi polgárok társadalmi állásának változása a várostörténeti szakirodalom viszonylag kidolgozott területe. Ez főként Oszetzky Dénes már említett könyvének köszönhető, melynek egyik fejezete e rendi státusz korunkbeli átértékelődésének kérdéseit vizsgálja, sorra véve a polgári cím megváltozott presztízviszonyait, a városi tanácsok szigorodó polgárfelvételi politikáját és a polgári jogállás mindinkább kiüresedő tartalmát, amelynek következtében a materiális érdekek nélkül egyre inkább szimbolikus aktussá vált a polgári cím elnyerése. Adós azonban mind a jog-, mind pedig a társadalomtörténeti szakirodalom azzal, hogy milyen hatásra, milyen jogi háttérrel és milyen indíttatással terjedt el számos 18–19. századi magyar *mezővárosban* az a gyakorlat, hogy a szabad királyi városok mintájára milyen szintén kiváltságot adó polgárjogot osszon lakóinak.⁹

Az újabb magyar kutatás elsősorban az egyes városok polgárainak statisztikai elemzésére törekszik és főként a származás kérdéseire irányul. E vizsgálati irány mögött egyszerre húzódik meg az a kutatási adottság, hogy a források szempontjából (a háztulajdonosok mellett) legkönyebben megragadható városi csoportról van szó, valamint az a feltételezés, hogy az aktuálisan

⁶ OSZETZKY D. 1935.

⁷ UNGÁR L. 1942, 310–311.

⁸ GYIMESI S. 1975; BÁCSKAI V. – NAGY L. 1984; BÁCSKAI V. 1988b.

⁹ A legújabb jogtörténeti szintézis például meg sem említi ezt a fejleményt, mely pedig a két jogi város-kategória közötti határ elmosódásának egyik tünete. MEZEY B. 1998. Pápa szabadalmas mezőváros polgárságának összetételét elemzi, egyben utal arra is, hogy a pápai eset nem egyedi: HUDI J. 1995.

vizsgált korszakban a „városi polgárság” valamilyen értelemben érdekes és értelmezhető városi kategória. Az Oszetzky-féle hagyományt figyelembe véve ez utóbbi feltételezés egyáltalán nem magától értetődő, ám a „régí polgárságot” leértékelő korábbi állásfoglalások mára árnyaltabb beállításoknak adták át helyüket, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy a 19. század első felében a „vállalkozók előfutárai” között magas arányban szerepelnek a régí városi polgársághoz tartozó vagy ilyen származású nagykereskedők.¹⁰ Szükséges azonban óvatosan kezelni az egyes városok és különböző korszakok tanulságait.

A városi polgárság összetétele iránti érdeklődés egyébként nem új keletű. Az első statisztikai feldolgozást Illyefalvi I. Lajos végezte el, aki Buda és Pest város polgárainak összetételét vizsgálta a török hódoltság alóli felszabadulástól egészen az 1848-as forradalomig. Kézírtos munkája egyszerre tartalmazza a polgárok teljes listáját és a statisztikailag elemezhető adatok keresztábrálás kimutatását. Ezt megelőzően látott napvilágot Debrecen összes nem helyben született polgárjogot nyert lakójának névsora, sőt már a reformkorban készült hasonló kiadvány Pest polgárságáról.¹¹ Az utóbbi nyilvánvalóan reprezentációs célokat szolgált: a „polgárság” próbálta saját magát historizálni, egyben megörökíteni azzal, hogy „tagjainak” nevét kinyomtatta.

Az újabb – az 1960-as évektől napvilágot látó kiadványok – annyiban jelentettek ehhez képest újat, hogy szerzőik jórészt társadalomtörténeti kérdések megválaszolására használták a polgárságról szóló egykorú kimutatásokat.¹² A kutatások nyomán ma már Győrről, Debrecenről és Kassáról rendelkezünk kidolgozott esettanulmányokkal. Igaz, ezek tematikai és korszakbeli hangsúlyai nem esnek egybe.¹³

E tanulmányok közös tulajdonsága, hogy a polgári jogállás ismertetésének szentelt hosszabb-rövidebb áttekintés után az adott város polgárságának összetételét vizsgálták kvantitatív eszközökkel. Ezen belül alapvetően két kérdéskör foglalkoztatta a kutatókat: a polgárok földrajzi és társadalmi értelemben vett származása. Az első kérdés a vonzáskörzet problematikájához tartozik, vagyis azt lehet ezen az úton megállapítani, hogy az adott város milyen területi hatósugáron belül tudott olyan vonzást gyakorolni, hogy az ott születettek a városban telepedjenek le. (Ehhez adódhat a településtípusok szerinti vizsgálat.) A második viszont ahhoz a szélesebb problematikához kapcsolódik, hogy a város legstabilabb társadalmi csoportjába való bekerülés révén milyen mértékben valósul meg a társadalmi mobilitás.¹⁴

Az említett kutatások közül korábbirol, a 18. századról szól a pesti és a győri esettanulmány, míg a napóleoni háborúk korával kezdődő időszaktól 1848-ig tart a kassai és pozsonyi

¹⁰ A régebbi, a rendi polgárságot a társadalmi fejlődés szempontjából strukturális zárványnak, és a modern (burzsoá típusú) polgársággal szemben mindinkább lemaradónak bemutató ábrázolásra lásd: VÖRÖS K. 1980; BÁCSKAI V. 1988a; míg az újabb elemzésekre: BÁCSKAI V. 1989a; BÁCSKAI V. 1998.

¹¹ ILLYEFALVI I. L. 1938; HERPAY G. 1936; PATACHICH, J. 1834.

¹² DÁNYI D. 1964; RÁCZ I. 1986 (újra-kiadva: RÁCZ I. 2000); CZOCH G. 1998. Az előadás óta jelent meg saját, a pozsonyi polgárság összetételét vizsgáló tanulmányom: TÓTH Á. 2000.

¹³ Nem önálló esettanulmányban feldolgozva, de a reformkori Debrecen és Győr polgárságáról is megjelent rövidebb statisztikai elemzés: KOMORÓCZY GY. 1974; BALÁZS P. 1980. Sajátos a helyzet Pesttel és Budával kapcsolatban, ahol az említett Illyefalvi kiadványt a városmonográfia keretei között, de lényegében a leíró statisztika szintjén elemezte Nagy Lajos az 1790–1848 korszakra. A pesti lakosság összetételét a korábbi időszakról Fallenbüchl Zoltán vizsgálta, ám ő tudatosan nem a polgárságra, hanem a teljes lakosságra koncentrált (egyházi anyakönyvekkel kibővítve adatbázisát). A reformkori pesti társadalommal foglalkozó újabb és mélyebb vizsgálatok pedig – arra hivatkozva, hogy ekkor a polgárság a városi lakosság apró kisebbségét alkotja és jelentősége is csökkent – más kategóriákat részesítenek előnyben és csupán összehasonlításra használják. NAGY L. 1975; FALLENBÜCHL Z. 1963; BÁCSKAI V. 1979; BÁCSKAI V. 1988a.

¹⁴ Megjegyzendő, hogy e két kérdéskörrel kapcsolatban azóta egyes iskolák diáknépességéről is készültek iskolai anyakönyvek feldolgozására alapozott munkák. SASFI CS. 1997; TÓTH Á. 2001.

kutatás időhatára, Rácz István munkája pedig hosszabb távon, egészen a 16. századtól vizsgálja a folyamatot. A szerzők statisztikai táblázatokkal – illetve Győr és Pest esetében térképvázlatokkal is – szemléltették a vonzásterület változásait. (Sajnálatos, hogy a számítógépes nyomdászati technika finomodásával a kartográfiai ábrázolás elérhetősége mintha nehezedett volna a történészek számára, legalábbis erre utalhat, hogy a később megjelent publikációkból elmaradtak a térképek.)

Az eltérő tradíciók és földrajzi helyzet ellenére is megfigyelhető a mindegyik vizsgált városra jellemző „bezárkózási” folyamat, amelynek egyik tünete a helyben születettek növekvő részaránya. E folyamat kezdete Pesten és Győrben is a 18. század harmadik negyedére tehető. Fontos különbség azonban, hogy a bezárkózás más és más szintre jut el a vizsgált városokban: míg Debrecenben az 1733–1848 közötti korszak egészére az összes felvett polgár 77%-a helyben született, addig Győrben a 18. század során a polgárok egyharmada és fele között változik a helyben születettek aránya. Pozsonyban a 19. század első felében 53%, Kassán viszont a század eleji 31%-ról a forradalom előtti időszakra emelkedve éri el a 47%-ot. (A helyben születés egyébként a valóságban aligha jelentett annyira éles társadalmi határt, ugyanis – amint Pozsony esetében megfigyelhető – gyakori volt a városhoz közeli falvakban lakó családok tagjainak több nemzedéken keresztül történő beköltözése, és arra is több példát találni, hogy az onnan Pestre „elvándorló” személyek közvetlen rokonsága Pozsonyban maradt.)

Ezekhez az arányokhoz képest mindenhol jelentős (e körön belül) azoknak a növekvő részaránya, akiknek már apjuk is polgára volt ugyanannak a városnak, valamint a várost körülvevő területnek (szomszédos megyék) mint kibocsátó övezetnek a fokozódó jelentősége a polgárság rekrutációja szempontjából. Amíg ez a folyamat a városok szigorodó felvételi politikáját és a város és környéke közötti erősödő kapcsolatot sejteti, addig az egykori török hódoltság alatti országrész benépesülését is eredményező nagy 18. századi nyugat-keleti vándorlás jelentőségének csökkenése is kitapintható. Az e vándorlás szempontjából igen fontos délnémet, felső- és alsó-ausztriai, valamint cseh-morva területekről a későbbi *Drang nach Osten* keretében érkező polgárok aránya mindenhol, még a határhoz közeli Pozsonyban és Győrről is csökkent, és mind inkább a hazai lakosság körében ritkán folytatott (kézműves) foglalkozásokra szűkölt.

A földrajzi eredet vizsgálatához szorosan kapcsolódik a társadalmi helyzet szerinti. Ezzel kapcsolatban nehezebb általános következtetéseket levonni, aminek a hátterében főként módszertani okok keresendők. 1. A szerzők által használt források (a polgárkönyvek, illetve az új polgárok listái) valójában nem foglalkozásokat, hanem a felvétel jogcímét rögzítették. Ezért ezek egyszerű statisztikai elemzése a megélhetésüket több módon biztosítók esetében leegyszerűsítéshez vezet, a csak háztulajdonosként regisztráltaknál félrevezető, és általában is statikus képet rajzol az életpályák dinamikájához képest. A lehetséges megoldás a polgárok visszakeresése más forrásokban, melynek révén, az egyénekre vonatkozó további adatok – többek között a háztulajdon megléte és értéke, vagy a városnak fizetett adó összege – segítségével egyúttal a polgárság heterogenitásának fokát is több dimenzióban lehet érzékelni. 2. A foglalkozási statisztika esetében célszerű középutat keresni a keveset mondó, a megélhetési módok nagy tömbjei szerinti (parasztpolgárok, kézművesek, kereskedők), ám a korabeli kategorizálásra támaszkodó és az – Illyefalvi által is alkalmazott – anakronisztikus modern „iparági” besorolás között. 3. A kortársak által használt kategóriák esetenként önmagukban is következetlenek (pl. a kereskedők elnevezései), ezáltal alkalmatlanok a direkt összehasonlításra.

A hivatkozott kutatások – a közös kérdésfeltevéseken és módszereken túl – több olyan részletkérdést is vizsgáltak, amelyek nyomán tisztábban látszik a városi polgárság helyzete. Rácz István tanulmányának ebből a szempontból a legfontosabb eredménye, hogy több évszázados távon vizsgálta a debreceni polgárság helyzetét és hogy számos egyedi eset megvilágításával plasztikussá tette a polgárfelvétel kérdéseit. Czoch Gábor kassai kutatása viszont a korabeli adóösszeírásokban visszakeresve a polgárokat, árnyaltabban mutatta be helyüket a városi társa-

dalomban és ezzel összefüggésben eredményeinek értelmezése is mélyebb. Mindketten alaposan körüljárják a polgári státusz jogi hátterét, ami a Győrt vizsgáló esettanulmányból kimaradt, ám Dányi Dezső írásában a többi ismertetett munkához képest egyedi, hogy az elemzett folyamatot a kortárs nyugat-európai folyamatokhoz méri, valamint történeti statisztikai elemzése részletesebb és szakszerűbb, továbbá a társadalomtörténeti kontextust is figyelembe veszi.

A fenti eredmények több irányban is tovább bővíthetők. Az eddig vizsgált kérdéseket szükséges lenne kiterjeszteni olyan városokra is, amelyek feltehetően más társadalmi karakterűek, így például a „hanyatló” nyugat-felvidéki kisebb városokra, a Szepességre, a Partium magas kereskedő és zsidó népességarányú civitasaira vagy a dunántúli püspöki városokra. Ennek nyomán jobban látszódna, hogy mennyire országosan általánosak az olyan megfigyelt tendenciák, mint az evangélikusság általában lakosságarányát meghaladó mértékű polgárrá válása, vagy a régi polgárság azon hajlandósága, hogy fiai ne szerezzék meg a polgári státust. (Ez utóbbi kérdés vizsgálatához az egykorú összeírásokon túl az egyházi anyakönyveket is szükséges használni.) Az ilyen kutatások – és publikált adatbázisok¹⁵ – további hozadéka lehetne, hogy névanyaguk segítségével a polgárság a városok határain túlmutató kapcsolatrendszeréhez (vándorlásához és családi kapcsolataihoz) is támpontot nyújtanának. E vizsgálatokhoz alkalmas és eddig alig használt forrást kínál a *Helytartótanács városi osztályának iratanyaga*, ugyanis ehhez a kormányzékhoz minden évben fel kellett küldeni az újonnan felvett polgárok adatait.¹⁶ Ezáltal itt lényegében mindazok az adatok elérhetők, amelyeket a városok a polgárkönyvekben vezettek, s szerencsére az anyagban viszonylag kevés a hiány. Emellett az adott évben elhunyt polgárok listáját is tartalmazza, ami arra is módot ad, hogy a polgárfelvételi eljárás szereplőinek indítékait jobban megértsük. Pozsony esetében jól látszik ugyanis, hogy a felvétel gyakran egy-egy elhunyt polgár státusának megfelelő ür betöltését szolgálta (például a ritka foglalkozások esetében, vagy amikor a családfő helyét fia foglalja el).

A polgári státusz értelmének mélyebb megismerését szolgálja az is, hogy ha az eddigi, főként kvantitatív módon vizsgálható kérdések mellett olyanokat is felteszünk, amelyek nem statisztikai jellegűek. Ilyen a polgárfelvételi ügy során a tanács, illetve a jelölt által követett stratégiát bemutató, a felvételi kérelem elbírálását magába foglaló anyag a *városi tanácsülési jegyzőkönyvekben*, illetve az esetleg az ehhez kapcsolódó iratokban. A polgárfelvétel ugyanis érdek és erőviszonyok függvénye, és bár Pesten a jelek szerint nem fordult elő, hogy a reformkorban polgárnak jelentkező személyt visszautasítottak volna, Pozsonyban jelentős arányú az elutasítás. Az eddig csupán néhány év anyagára alapuló tapasztalatom szerint feltűnő az érvek változatossága (a jelölt életkorától, a városba érkezése óta eltelt túlzottan rövid időn vagy az erkölcsi értelemben vett rossz hírének keresztül, a kimutatható vagyon csekélységéig vagy a rivális kézművesek céhének nyilatkozatáig, mely szerint az egyébként is szűk piacon nincs rá szükség), amelyek összessége megvilágítja a korszak gondolkodásmódját, és az egyes városok eltérő mértékű bezárkózását is segíthet értelmezni.

További lehetőség a felvételnél tanácsai jegyzőkönyvben megnevezett két polgárkezes személyének vizsgálata. Hipotézisként megfogalmazható ugyanis, hogy az erre a feladatra a jelölt által felkért polgárok a közösségben tekintélyes személyek lehettek, akik hitelesíteni voltak képesek a jelölt alkalmasságát a polgári címre; emellett feltehető, hogy személyes viszonyban is állhattak egymással. (Ily módon a polgárkezes hasonló szerepet töltött be, mint a keresztapa a keresztelés vagy a tanú a házasságkötés során.) Ekképpen a város kisebb közösségein belüli

¹⁵ A Hajnal István Kör és a TÁRKI közös szervezésében működő Számítógépes Történeti Adatarchívum lehetőséget biztosít az ilyen forráskiadásra. A pozsonyi újpolgárok adatbázisa közzététel előtt áll: Tóth Árpád: Pozsony rendi polgársága (1802–1849). In *HIK-TÁRKI Társadalomtörténeti Adatarchívum* (számítógépes adatbázis, megjelenés alatt).

¹⁶ Emellett a tisztújítások alkalmával helytartótanácsi ellenőrzésre felküldött anyag is gyakorta tartalmaz ilyen listákat (MOL C. 49. Departamentum Civitatense 2. kútfő).

kapcsolathálók és a városi társadalomban összekötő szerepet betöltő személyek (*community brokers*) informális hierarchiáját lehet vizsgálni.

2. Az egyesületek történetének forrásai

Míg a polgár cím vizsgálata az egyének (illetve családok) társadalmi stratégiáit, valamint a társadalom csoportjai közötti viszonyokat segít megérteni, addig az egyesületek kutatása a társadalom szerveződésének és a kollektív viselkedés értelmezéséhez visz közelebb. Társadalmi összetételük, valamint az, hogy miként viszonyult ez a kitűzött célhoz, megmutathatja, hogy mely csoportok voltak fogékonyak az új és a közösség életének szabályozására törekvő kezdeményezések iránt; társadalmi modellként való vizsgálatuk pedig azt jelzi, hogy mennyiben éltek tovább bennük a rendies struktúrák.

Az 1848 előtti időszakban Magyarországon az egyesületek vitathatatlanul az urbanitáshoz kötődő társadalmi intézmények. Jelentőségük megítélése, továbbá keletkezésük és működésük társadalomtörténeti interpretációja szempontjából fontos az utóbbi évtizedek kutatásának hozadéka. Ezen belül kiemelendő az egyesületi kataszter, amelyet egy munkacsoport készített el az egyesületek története szempontjából releváns – a kommunista hatalom kiépítéséig tartó – mintegy másfél évszázad teljes egyesületi állományáról, bár csupán a vidéki (értsd: nem a későbbi Budapest területére eső) szervezetekre kiterjedő anyaggyűjtés jelent meg, és ebből is kimaradtak bizonyos egyesülettípusok. Emellett egyes területekre, korszakokra vonatkozó mélyebb kutatásokat is felsorolhatunk, például Pajkossy Gábor anyaggyűjtését, aki az 1990-es évek elején három publikációban tette közzé az 1848 előtti magyarországi egyesülettörténet alapvető statisztikai elemzését. Az ebben a korszakban működött több mint 500 egyület típusuk szerint csoportosította, emellett taglétszámukkal, a városhoz való szoros kötődésükkel, regionális és etnikai megoszlásukkal kapcsolatos adatokat közölt. Egyes egyesületekről, illetve egyesülettípusokról is jelentek meg tanulmányok, amelyek e szervezetek tagságának összetételét próbálták összefüggésbe hozni a kitűzött célokkal és a tényleges működéssel.¹⁷

A magyarországi egyesület-történetírás hosszú ideig a politikai eseménytörténet-írás lényegében kizárólagos hatása alatt állt. Ebből részint az következett, hogy az egyletek közül az (országos) politikai szempontból jelentősebbek kaptak nagyobb figyelmet, részint pedig az, hogy az egyesületi jelenség aspektusai közül a célok megfogalmazása és a megállapítás körülményei foglalkoztatták elsősorban a kutatókat. Ez a szemlélet az egyesülettörténet leegyszerűsítő ábrázolásához vezetett, mert a reformkori ellenzéki mozgalom elődszervezeteiként nem értelmezhető egyesületek kihagyásával éppen a közéleti aktivizálódás általános tendenciája nem nyert kellő figyelmet. Emellett e szervezetek működésének stabilitása, a támogatási módok sokszínűsége (ezáltal a társadalomba való beágyazottság differenciáltsága és mértéke), és a valóságos működés jellege és jelentősége is elsikkadt.

Ezt a helyzetet némileg indokolja a mostoha forrásadottság, mivel ritkaság, hogy a *levéltárak* nagyobb mennyiségű egyesületi anyagot őriznek. Az egyletek kutatásával kapcsolatos alapvető módszertani tapasztalat azonban az, hogy a levéltárban őrzött anyaghoz képest gyakran nagyobb szerep jut a *könyvészeti kutatásnak*. Ennek egyfelől az az oka, hogy e szervezetek tevékenységének nagyobb része elkerülte azokat a hatóságokat, amelyek iratai fennmaradtak, saját iratanyaguk viszont többnyire nem került be a levéltárakba; másfelől viszont az, hogy működésük erősen kötődött a nyilvánossághoz, ezért gyakran (rövid) nyomtatott szövegekkel szólították meg potenciális támogatóikat.

Az egyesületi mozgalom kiterjedését azért is nehéz megítélni, mert a korszakban országos egyesületi nyilvántartás nem létezett, mint ahogy egységes egyesület-fogalom sem, és ennek megfelelően egyes szervezeteket nem következetesen számítottak az egyesületek közé. Az egy-

¹⁷ PÓR E. 1988; PAJKOSSY G. 1991; Uő. 1993; Uő. 1993; SILBER, M. K. 1992; CSER E. 1996; PIK K. 1998; TÓTH Á. 1998.

leteket sokan magánjogi intézményeknek tekintették, a városok viszont mint alárendeltségükbe tartozó korporációkat kezelték őket. Ezért is fokozott a jelentőségük az egyesületállomány vizsgálata szempontjából a töredékes forrásoknak, így az 1845-ben a Helytartótanács által kezdeményezett *országos egyesületi adatgyűjtésnek* és a *címtáraknak*.¹⁸

Az egyletek társadalomtörténeti kutatása szempontjából az *alapítás engedélyezésével kapcsolatos levelezés*nél fontosabb lehet az *alapszabály* finom filológiai elemzése, amely a társadalmi kategóriák kifejezéseiben felfogásbeli különbségeket is megragadhat – például a bécsi jótékony nőegylet nevében szereplő *Damen* és a pesti hasonló szervezet *Frauen* megjelölése az alapszabály szövegében és a tagság összetételében is valóságos eltéréseket rejt. Míg az előbbi nyíltabban hierarchikus és exkluzív, az utóbbi a társadalom csoportjai közötti nagyobb fokú érintkezést enged meg. Az e szempontból legígéretesebb források azonban a tagnévsorok, melyek – a nyomtatott listák gyakori nyomdai hibái (félreolvasott nevek) és a nem ritkán csupán a vezetőségre korlátozott terjedelem ellenére – az egylet társadalmi tartalmának megismerését teszik lehetővé. E források elemzése alapján állapíthatta meg Michael K. Silber, hogy a vidéki kaszinókban nagyobb mértékben vettek fel tagnak zsidókat, mint Pesten, Cser Erika pedig a Végegylet alapító tagjainak összetételével a liberális ellenzék érdekegyesítést hirdető politikáját vette össze.¹⁹

E névsorok felhasználásának skálája széles: a forrásban közvetlenül megadott társadalmi státusz-megjelölés (rendi jogállás, foglalkozási helyzet) csoportosítása mellett kiegészítő forrásokban a személyeket visszakeresve számos más szempont (így a felekezeti, lakóhelyi, vagyoni helyzet) szerinti megoszlás, továbbá a rokonsági hálózat is vizsgálható. Ez utóbbi szempontok olykor legalább annyira fontosak az egyesület tagságának rekrutációja vagy a működés mindennapjainak szempontjából, mint a foglalkozási állapot. A deklaráltan felekezet-semleges pesti jótékony nőegyletben például magasan felül voltak reprezentálva az evangélikusok, az egylet titkára (Schedius Lajos) pedig a gyülekezet egyik világi vezetője volt, ami feltehetően összefüggött az egyesületnek a pietista hagyományt közvetítő szellemiségével. Más irányú összefüggést jelez az 1830-as években gomba módra terjeszkedő temetkezési segélyegyesületek rekrutációjának térképre vetítése, ugyanis a belépés sorrendje (a tagság sorszáma) és a térbeli elhelyezkedés (lakóhely és házbirtoklás) közelsége láthatóan korrelál. Az utcai koldulás eltörlését megcélzó karitatív adományok felajánlóinak (és összegének), valamint a jótékony egyletek tagságának összevetése pedig azt mutatja meg, hogy az ilyen akciók a városi társadalom mennyire széles csoportjait érintették. A különféle egyletek támogató és aktivista tagságának névsorait, mint forrásokat számítógépes adatbázisként közzétéve egyúttal arra is lehetőség nyílik, hogy az egyes személyeket ezekben visszakeresve a városi lakosság több tevékenységi területen aktív tagjait körülhatároljuk.

További hasznos forrástípust jelentenek az egyesületek éves (illetve közgyűlésenkénti) tevékenységéről szóló *beszámolók*, melyek eredetileg önálló kiadványként jelentek meg, ám a hírlapsajtó gyakran kivonatolta őket, így megtalálásuk is könnyebb. Ezek gyakran máig is rejtve lapuló források²⁰ nemcsak azt segítenek eldönteni, hogy a látványos egyesületalakulás mennyire intenzív egyesületi életet takart – a segélyegyletek esetében például a gyülekezést kifejezetten tiltották (a „biztosítóként” funkcionáló intézmények díjak rendszeres befizetésére és, amikor az alkalom úgy hozta, átvételére szorítkoztak), így a temetéseken előírt részvétel és közös fáklya lehetett az egyetlen csoportidentitás-képző elem, ha egyáltalán betartották az ilyen szabályokat. Emellett a tagság belső tagozódásának megvilágítását is szolgálják a nyilvánosságnak szóló jelentések: mely posztok (funkciók) jártak valóságos aktivitással (például jótékony adományok

¹⁸ HUDI J. 1995; TÓTH Á. 2002, Melléklet, 1.1–2 táblázatok.

¹⁹ SILBER, M. K. 1992; CSER E. 1996, 214.

²⁰ Az OSZK Plakát és Aprónyomtatványtára például láthatóan kimaradt az említett egyesület-kataszter anyaggyűjtéséből.

gyűjtése, szegények felkeresése, a városi kórház rotációs elvű látogatása) és melyek szorítottak a reprezentációra (a sajtóban is megjelent biztosító adakozás). Végül az egyleti aktivitás erősödésének/gyengülésének hosszú távú trendjét is elsősorban ezek segítségével lehet felmérni, hiszen a tagdíjak, a saját vagyon és az egyleti célok megvalósítására szánt összegek értékének változásai e folyamatot jelzik.

Az egyesületek mint „demokratikusan” vagy „alkotmányosan” felépülő szervezetek valóságos működési módját (például az alapszabályokban leírt procedúrák megvalósulásának valószínűségét vagy a tagok tényleges egyenrangúságát) leginkább a *közügylési jegyzőkönyvek* alapján lehet megítélni. E források az eddig említettekénél is ritkábban maradtak fenn, ám a rendelkezésünkre álló kivételek a tisztújítás rendje vonatkozásában a városi tisztújítás eljárási szabályinak követését mutatják (a segélyegyleteknél a hármas jelölés). A természettudományi társaság csak kivonatos formában ránk maradt jegyzőkönyve pedig azt mutatja, hogy az egyesület nyitottan és kreatívan reagált környezete változásaira, ami mind a városi élet ritmusához való alkalmazkodásban, mind a többi pesti egylettel való együttműködésben megnyilvánult.²¹

A polgári jogállás és az egyesületi tevékenység forrásai jóval gazdagabbak, mint amennyire azokat a szakirodalom eddig kiaknázta. Segítségükkel az átalakulás korabeli polgári identitás újabb dimenziói rajzolhatók meg és a polgári fejlődés képe is árnyaltabban ábrázolható.

Rövidítések

MOL

Magyar Országos Levéltár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Irodalomjegyzék

BALÁZS Péter

1980 *Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején.* Budapest, 100–106.

BÁCSKAI Vera

1979 Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján. 1735–1830. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 21. 49–105.

1988a Pest társadalma az 1830–1840-es években. In FARAGÓ Tamás (szerk.): *A pest-budai árvíz. 1838.* Budapest, 197–242.

1988b *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Budapest.

1989a *A vállalkozók előfutárai.* Budapest.

²¹ BFL X. 216. (Pesti Első Beteg- és Temetkezési Egylet); KÁTAI G. 1866.

- 1989b Az 1848 előtti városi társadalom kutatásának főbb forrásairól. In ERDMANN Gyula (szerk.): *Kutatás-módszertan. A Hajnal István Kör 1987. augusztus 26–28. között Gyulán megrendezett konferenciájának előadásai*. Gyula, 10–21.
- 1997 A magyarországi városkutatás helyzete és feladatai. In NÉMETH Zsófia – SASFI Csaba (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal ... A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1993. évi debreceni konferenciájának előadásai*. Debrecen, 9–14.
- 1998 A régi városi polgár élete. *Rubicon*, 7. sz. 33–36.
- BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos
1984 *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest.
- CZOCH Gábor
1998 Kassa polgársága a 19. század első felében. *Limes*, 2–3. sz. 55–85.
- CSER Erika
1996 Az érdekegyesítés határai. A védegyelet alapítótagságának történeti-szociológiai vizsgálata. In LIPTÁK Dorottya – RING Éva (szerk.): *Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák*. Budapest, 196–215.
- DÁNYI Dezső
1964 Győr polgársága a XVIII. század végén. *Arrabona*, 109–131.
- FALLENBÜCHL Zoltán
1963 Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében. 1687–1770. *Tanulmányok Budapest Multjából*, 15. Budapest.
- GYÁNI Gábor
1997 Mai várostörténetírásunk: teljesítmény és irányzatok. *Századvég*, 1997, tavasz. 55–67.
- GYIMESI Sándor
1975 *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba átmenet időszakában*. Budapest.
- HERPAY Gábor
1936 *Debrecenbe beköltözött polgárok. Matricula civium 1715–1867*. Debrecen.
- HUDI József
1995 Pápa szabadalmas mezőváros a 18–19. században. In Á. VARGA László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban* (Rendi társadalom – polgári társadalom supplementum). Salgótarján, 95–106.
- ILLYEFALVI I. Lajos
1938 *Pest és Buda polgárai*. Kézirat.

KÁTAI Gábor

- 1866 *A királyi magyar Természettudományi Társulat története alapíttatásától fogva máig.* Pest.

KOMORÓCZY György

- 1974 *A reformkori Debrecen.* Debrecen.

MÁLYUSZ Elemér

- 1923 *A reformkor nemzedéke. Századok*, 1. sz. 17–75.

- 1931 *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve*, 1. köt. Budapest, 225–282.

MEZEY Barna (szerk.)

- 1998 *Magyar alkotmánytörténet.* Budapest.

NAGY Lajos

- 1975 *Társadalom [1790–1848].* In KOSÁRY Domokos (szerk.): *Budapest története.* III. köt. *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig.* Budapest, 373–426.

OSZETZKY Dénes

- 1935 *A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor.* Budapest.

PAJKOSSY Gábor

- 1991 *Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban. Előadások a Történettudományi Intézetben*, 14. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

- 1993a *Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. Korunk*, 103–109.

- 1993b *Egyesületek a reformkori Magyarországon. História*, 2. 6–10.

PATACHICH, Joseph

- 1834 *Die Bürger in der Vorzeit und Gegenwart, oder: Verzeichnis saemmtlicher[...] in Pesth aufgenommenen Bürger.* Pest.

PIK Katalin

- 1998 *A szociális munka története Magyarországon. (A pesti és budai Jóltévő Asszonyi Egyesület.) Esély*, 80–90.

PÓR Edit (szerk.)

- 1988 *A magyarországi egyesületek címtára. 1. rész. Vidéki egyletek és körök.* Budapest.

RÁCZ István

- 1986 *A cívis fogalma. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1985. Debrecen, 77–111.

- 2000 *Parasztok, hajdúk, civisek. Társadalomtörténeti tanulmányok.* Debrecen, 225–271.

SASFI Csaba

- 1997 A nagykanizsai és a keszthelyi gimnázium vonzáskörzete és a diákok lakóhelyi koncentrációja 1808 és 1848 között. In SASFI Csaba: *Iskola és társadalom (Zalai Gyűjtemény, 41)*. Zalaegerszeg, 131–171.

SILBER, Michael K.

- 1992 A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. *Századok*, 1. sz. 113–141.

TÓTH Árpád

- 1998 A társadalmi szerveződés polgári és rendi normái. A Pesti Jótékony Nőegylet fennállásának első korszaka. 1817–1848. *FONS*, 4. 411–479.
- 2000 A megőrzött presztízis. Pozsony rendi polgársága a XIX. század első felében. In BÓDY Zsombor – MÁTAY Mónika – TÓTH Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 151–175.
- 2001 A középiskoláztatás stratégiái. A pozsonyi középiskolák társadalomtörténete a XIX. század első felében. *Korall*, 3–4. sz. (tavasz–nyár) 70–103.
- 2002 *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Doktori értekezés kézírata. Melléklet, 1.1–2 táblázatok.

UNGÁR László

- 1942 Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. *Századok*, 306–328.

VÖRÖS Károly

- 1980 A magyarországi társadalom (1790–1848). In MÉREI Gyula (főszerk.): *Magyarország története. 1790–1848*. Budapest, 473–600.

Források és módszerek a politikai katolicizmus reformkori történetének tanulmányozásához (1844–1848)¹

A magyar reformkor utolsó, rendkívül mozgalmas fázisa a politikai élet korábban ismeretlen polarizálódását hozta magával. A szembenálló felek (liberálisok és konzervatívok – kormánypártiak és ellenzékiek) már jórészt a polgári parlamentarizmus elemeit alkalmazó módon, ugyanakkor még a rendi Magyarország intézményrendszerének keretei között igyekeztek meghatározni önmagukat és az ellenfeleikkel folytatandó politikai küzdelem céljait, stratégiáját. Az 1846 novemberében párttá alakuló Konzervatív, majd az 1847 márciusában megszerveződő Ellenzéki Párt azonban külön-külön is heterogénnek minősíthető, azokban különféle konkrét politikai programpontok alapján eltérő nézeteket is valló, ám a kormányzathoz való viszony tekintetében azonos téziseket megfogalmazó platformok léteztek, s ezek szövetsége a két nagy pártalakulatot nem gyengítette, inkább erősítette.² A liberális mozgalmon belül zajlott a jól ismert municipalista-centralista vita, sőt ide tartoztak a forradalmi radikálisok (zömmel a pesti értelmiség) tagjai stb. is.³ Kevésbé ismert azonban, hogy a párttá szerveződő „fontolva haladók” táborán belül is létrejött egy markáns, a párt egészét saját konkrét céljainak megvalósítása felé terelni akaró platform. Mégpedig azokból a katolikus egyházi személyekből, akik az 1840-es évek közepétől más kereteket kívántak adni az egyház politikai szerepvállalásának, a kor követelményeit jobban felismerve és alkalmazva akarták a liberálisok (elsősorban egyházpolitikai vonatkozású) terveit ellensúlyozni, illetve meggátolni.⁴

Itt részleteiben ki nem fejthető nézetünk szerint e katolikus egyháziak által szervezett és a reformkor utolsó éveinek közéletében aktivizálódó mozgalom magán viseli a történetírásban és a politológiában egyaránt használt fogalommal, a politikai katolicizmussal leírható jelenség ismertetőjegyeit.⁵ Az új típusú egyházi szerepvállalás iránti igény legnagyobb mértékben az 1843–44. évi országgyűlés alatt fogalmazódott meg, elsősorban az alsó táblára delegált káptalani követekben, illetve egy-két, a főrendek között helyet foglaló püspökben. A kiváltó okot abban jelölhetjük meg, hogy a diéta alatt az egyház képviselői nemcsak újra szembesültek a reformellenzék egyházpolitikai elképzeléseivel, a megvalósítás iránti elszántságukkal, hanem abban a tényben is, hogy az 1830-as évek óta heves vitákat indukáló, vegyes házassággal kapcsolatos vitákat végül liberális szemléletű törvény megalkotása zárja le. A végül 1844/3. tc.-ként

¹ Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az OTKA F035040. sz. programja támogatásával.

² A pártalakulásról és azok tartalmi jellegzetességeiről lásd részletesen pl.: VELKEY F. 1998. (A szerző kitűnően foglalta össze Széchenyi politikai önmeghatározását, középpárt-teremtő próbálkozásainak lényegét is.) Az idézett szerző diagnózisát, amikor a pártalakulások és a programelágazások jelenségét a magyar politikai élet modernizálódása jeleként értékeli, vonatkoztathatjuk a politizáló egyháziak szerveződésére is. Lásd még VELKEY F. 1999. A konzervatív program és az Ellenzéki Nyilatkozat összehasonlítását remekül elvégezte és elemezte: DÉNES I. Z. 1984. A kérdésről részletesebben: DÉNES I. Z. 1989.

³ A két említett csoportosulásra vonatkozó irodalomból lásd pl.: FENYŐ I. 1997; FENYŐ I. – LUKÁCSY S. 1965. stb.

⁴ A szerveződésre vonatkozó általános kutatási eredményeinket összefoglaltuk: FAZEKAS CS. 1998.

⁵ Erre vonatkozó téziseinket röviden összefoglaltuk: FAZEKAS CS. 1998/99, 13–26; illetve: FAZEKAS CS. 2001.

becikkelyezett törvényt (mely törvényesnek ismerte el – 1839-ig visszamenőlegesen is! – a protestáns lelkész előtt kötött vegyes házasságokat, az áttérést akadályozó tényezőket pedig elhárította) a katolikus főpapság nagy vereségként élte át, a szabadelvűség térnyerésétől a hagyományos egyházi értékek háttérbe szorulását, az egyház „üldöztetését”, valamint sokkal inkább és – az előzőekkel ellentétben – helytálló módon: a feudális kiváltságaik előbb-utóbb várható megszűnését okozta. Az országgyűlés tárgyalásait egyébként a papsággal szemben megfogalmazódó nyílt kritikák, a vegyes házasságok ügyén túlmutató javaslatok (elsősorban a szekularizációt szóba hozó „borsodi indítvány”, illetve a papság országgyűlési részvételének megszüntetésére vonatkozó felvetések) kísérték. Sőt, Wurda Károly győri kanonoknak a „szabad egyház a szabad államban” elv mellett síkra szálló 1843 júniusi felszólalásai nyomán már azt a sokkoló élményt is átélték, hogy a liberális eszmék a papság soraiban is teret nyertek.⁶

A Pozsonyban tanácskozó kanonokok, illetve egy-két püspök arra a felismerésre jutott, hogy az egyháznak a reformfolyamattal szembeni merev ellenállása helyett a kényszerű tudomásulvétel álláspontjára kell helyezkednie, és a polgárosuló politikai légkörben született eszköztár alkalmazásával a politikai közélet színpadára kell lépnie. Úgy vélték, az egyház társadalmi-politikai érdekeinek érvényesítéséhez a hagyományos egyházi magatartás már nem elegendő, hiszen például az 1844/3. tc. a rendi államrendszer valamennyi fórumán (beleértve a királyi szentesítést is) „átment”. A pusztán az uralkodóházzal és a kormányzésekkel ápolts személyes kapcsolatok érdekérvényesítő mechanizmusa mellett komplex, e mechanizmust sokkal inkább a társadalom oldaláról működtető (tehát például az egyházi követeléseknek közvéleményt teremtő, illetőleg az egyháziak nyilvános politikai tevékenységének fokozására épülő) szerepvállalásra van szükség a liberalizmus előretörésének ellensúlyozásához.⁷ (Egy 1844. november 8-án, az országgyűlés utolsó napjaiban kelt körlevelükben a vallási törvény elfogadásába beletörődve ezt többek között így rögzítették: „a pusztá sóhajok nem elegendők, hanem a tettek mezején hatályosan fellépve, a józan alkotmányos elveknek terjesztését eszközteni, [...] minél több jog-, egyház- és emberbarátot megnyerni szükséges”).⁸

Az országgyűlés bezárása után a katolikus mozgalom szervezésére Pesten (tehát az országos politika tényleges központjában) koordináló szervet állítottak fel, mely a soron következő feladatokat kijelölte, végrehajtásuk iránt intézkedett, az információkat továbbította, általában szemmel tartotta a közélet eseményeit, a sajtóhíreket. Általánosságban mind az alsó-, mind a felsőpapságot (káptalanok tagjait, püspököket) igyekeztek mozgósítani, mintegy „felrázni” abból a célból, hogy a politikai élet iránt ne közönnnyel, hanem az abba való bekapcsolódás igényével viseltessenek. Az egyháziakon (saját táborukon) kívül legalább ennyire fontosnak tartották, hogy a konzervatív főrendeket és köznemességet, továbbá az udvari szervek magas rangú

⁶ A liberálisok egyházpolitikai törekvéseire és a vegyes házassági kérdésre vonatkozó irodalomból: HORVÁTH M. 1886, 105–109, 169–287; MESZLÉNYI A. 1934; CSÁKY, M. 1967, 21–28; HERMANN E. 1973, 388–421; CSIZMADIA A. 1976, 11–60. stb. Konkrétan az 1843–44. évi országgyűlés tárgyalásaira lásd BÁRÁNY GY. 1990, 183–218. A legélesebb egyházpolitikai szóváltások a kerületi üléseken zajlottak, ezek forrásanyagát kiadta KOVÁCS F. 1894. Az említett borsodi indítványra és tárgyalására lásd KOVÁCS F. 1893; elemzésére lásd CSORBA L. 1999, 29–46. A papság törvényhozásból való kiutasítását leghatározottabban Szemere Bertalan képviselte, lásd erről például: *Szemere Bertalan követjelentési beszéde*. Miskolcz, 1845, január 9-ikén. Miskolc, 1847, 25; KOVÁCS F. 1894, 1. köt. 322–323. Wurda Károly felszólalásait lásd Uo. 300–314; elemezte HORVÁTH M. 1886, 393–403.

⁷ Az 1843–44-ben született új típusú katolikus politizálásra a korábbi szakirodalomból rámutatott: SÖRÖS P. 1901, 865–890; röviden ugyanezt a következtetést rögzítette: CSORBA L. 1999, 40–41. A sajtó és a társadalmi egyesületek szerepének fontosságának 1844 utáni felismeréséről és alkalmazásáról írt (a közvetlen politikai tevékenység említése nélkül) NOTTER A. 1904, 6–7.

⁸ EPL Kop. Cat. 59. (= Acta diaetalia aut comitorum causa interventa) N° 747/1845.

hivatalnok-apparátusát az egyház céljai iránt megnyerjék, a szerveződő konzervatív táboron belül azt méltó súllyal képviseljék. Markánsan kimutatható az a törekvésük, hogy 1845-től a Közhasznú Gyűldében, majd 1846 novembere után a Konzervatív Párton belül is a „fontolva haladók” közös céljaiért önálló arculattal, ugyanakkor szervezeten, hatékonyan lépjenek fel. Az egyház „hagyományosnak” nevezhető célkitűzései – például az iskolai nevelés katolikus jellegének megtartása és fokozása, hitbuzgalmi tevékenység növelése stb. – mellett szorgalmazták, hogy az egyháziak ne csak szorosan vett valláspolitikai kérdésekben, hanem valamennyi társadalmi, politikai, gazdasági problémát illetően fogalmazzák meg és a nyilvánosság előtt is képviseljék álláspontjukat.⁹ (Utóbbit joggal tekinthetjük a polgárosuló közélet katolikus interpretációja iránti igény első megfogalmazásának.) Így érthetően nagy hangsúlyt fektettek a politikai élet fórumainak látogatására és az ottani aktív szerepvállalásra, melyen ekkor elsősorban a vármegyei közgyűléseket, illetve a majdani (1847 novemberében megnyíló) országgyűlést értették. Tudatosan – országosan megfogalmazott alapelvek alapján – törekedtek a vármegyei tisztújítások és követválasztások befolyásolására, továbbá a követutasítások szövegeinek szempontjukból kedvező megfogalmazásának elérésére. A politikai nyilvánosságot elérő másik igen fontos, és épp először a reformkorban óriási szerepet játszó eszköz, a sajtó jelentőségét a politizáló katolikusok szintén felismerték. Gyakran és nyomatékkal hívták fel a figyelmet arra, hogy az egyháziaknak és az általuk képviselt politikai programnak folyamatosan jelen kell lenniük a konzervatív sajtóban, a kifejezetten katolikus egyházi lap, a „Religio és Nevelés” mellett a klérus szubvenciójával megjelenő „Nemzeti Újság”-ban és – kisebb részben – a „Budapesti Híradó”-ban. A nyilvánosság elérésének felfokozott igénye eredményezte a „Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat” (a későbbi „Szent István Társulat”) kezdeményezését¹⁰ is épp e csoport tagjaitól.

A szerveződő mozgalomnak a Konzervatív Párt programpontjainak támogatásán, valamint az általános egyházi érdekek megfogalmazásán túl szüksége volt konkrét, aktuálpolitikai célkitűzésekre is. (Ezek ugyanis a polgárosuló közélet keretei között nem csupán a markáns önálló arculat kialakítására és „kisugárzására” voltak alkalmasak, hanem a megvalósításukért folytatott politikai harc integráló tényezőként hatott magára a mozgalomra is.) A konzervatív egyháziak platformja számára ezt a konkrétumot elsősorban az országgyűlés alsó táblájára delegált káptalani követek fejenkénti szavazatjogának visszaállításáért folyt küzdelem jelentette. Még az 1825–27. évi országgyűlés első szakaszában ugyanis a vármegyei követek a kerületi ülésen megfosztották a fejenkénti szavazás jogától a szabad királyi városok és a káptalanok követeit, számukra csupán összesen egy-egy voksot biztosítva. Ellentétben a városi követek megmegújuló tiltakozásaival, szívós politikai küzdelmével,¹¹ az egyházi rend – az 1830-as évek valamennyi diétájának szórványos nemtetszés-nyilvánításaitól eltekintve – igazán hangosan csak az 1843–44. évi országgyűlésen adott hangot a rendi egyenjogúság fikciójára épülő alkotmányosságot „lábbal tipró” „vármegyei önkénnyel” szembeni sérelmének. 1848 tavaszáig, a terebélyesedő mozgalmuk középpontjába került szavazatjog-kérdés egyre kevésbé forgott a diétai „házszabály”-értelmezés körül: abban a katolicizmus közvetlen politikaformálásának zálogát, a liberális egyházpolitikai törekvésekkel szemben sikerrel kecsegtető eszközt sejtették, ezért igyekeztek – egyre eredményesebben – a konzervatívokat rávenni a káptalanok megsértett szavazatjogának támogatására és felkarolására.¹²

⁹ A reformkor politikai nyilvánosságával kapcsolatban Veliky János tanulmányának vonatkozó szakaszait e katolikus csoportra is vonatkoztathattuk. VELIKY J. 1988; ld. még: GERGELY A. – VELIKY J. 1974.

¹⁰ Lásd pl. NOTTER A. 1904, 5–44. p.; újabban MÉSZÁROS I. 1998, 12–29.

¹¹ Az erre vonatkozó irodalomból ld.: GÁRDONYI A. 1926; TAKÁTS S. 1932; újabban CZOCH G. 1996.

¹² Erre vonatkozó kutatási eredményeinket lásd részletesebben: FAZEKAS CS. 1999.

A politizáló katolikusok csoportja – megint csak a késő-reformkori politizálás normáival párhuzamosan – nem elsősorban szélesebb tömegek szervezetükbe történő integrálására, hanem egy szűkebb irányító központ által (a vármegyei szimpatizánsok kiépítésén át) a politikai közvélemény megnyerésére törekedtek. Ennek megfelelően a politikai katolicizmus ezen új vonulatát tudatosan megvalósító csoportjuk alig néhány tucat egyházi személyiséget számlált, legfőbb szervező egyéniségüket kétségtelenül Fogarassy Mihály kanonokban, majd c. szkodári püspökben, a pesti hittudományi akadémia későbbi igazgatójában jelölhetjük meg. Az elvi és gyakorlati lépéseket meghatározó tanácskozásokban legnagyobb eréllyel kanonoki rangú egyháziak vettek részt.¹³

E politikai mozgalom forrásanyagának és feltárása módszereinek áttekintése azért is tanulságos, mert a reformkor kései szakaszának pártalakulásaira nézve általános tanulságokat, párhuzamokat hordoz. A pártalakulás hazai „hőskorában”, a rendi állam keretei között természetesen a pártok nem tekinthetők önálló jogi személyiségeknek, így levéltári forrásanyagukat sem lehet önálló egységek formájában a proveniencia elve alapján kialakított közgyűjteményi fondokban megtalálni.¹⁴ Az Ellenzéki és a Konzervatív Párt szerveződése során keletkezett dokumentumanyag szerkezete egyébként egyértelmű hasonlóságokat mutat a politizáló katolikusok mozgalmanak feltárásakor megfigyelhetőkkel.¹⁵ (A feltárt és még feltárható forrásokat értelemszerűen alábbiakban a teljesség igénye nélkül, inkább csak a legfőbb kategóriákra korlátozva ismertetjük. Kapcsolódási pontjaikról ld. a Mellékletben közölt ábrát.)

Az egyházi rend politikai tevékenységének irányelveit, elvi és gyakorlati elképzeléseiket (például a fejenkénti szavazatért folytatott küzdelemben) elsősorban a rendszeresen tartott értekezleteik *jegyzőkönyvei* tartalmazzák. Nyilván számos egyéb, kevésbé jelentős, illetve informális megbeszélés is zajlott köreikben. A rendszeres írásos rögzítés arra az igényre utal, hogy folyamatosan hangot adtak aktuálpolitikai értékelésüknek, konkrét programokat fogalmaztak meg – még hozzá később visszakereshető, ellenőrizhető formában. A jegyzőkönyv-sorozatot több levéltári állagból kellett összeállítanunk; összesen öt ilyen nagyobb jelentőségű értekezlet protocollumait sikerült (eddig) fellelnünk.¹⁶ A két nagy párt megegyezett abban, hogy rendsze-

¹³ A legfontosabbak: Az esztergomi főkapitánból Rudnyánszky Sándor és Liphay Endre, a veszprémi káptalanból Bezeredy Miklós (később c. makári püspök), a pozsonyiból Liphay Antal, a székesfehérváriból Korizmics Antal, az egriből Lévy Sándor, a pécsiből Ranolder János, a nagyváradiból Körmöczy Imre (később egyháztörténet-tanár Pesten, a Gyűlde utolsó elnöke), a kalocsából Csajághy Sándor stb. Jelentős szervező egyéniségnek és az új típusú katolikus politizálásnak elkötelezettje volt még Sárkány Miklós bakonybéli apát, a plébánosok közül például Perger János (Nyíregyháza), Major János (Csanádpalota) stb. is. A püspöki kar tagjai közül céljaikat személyes támogatásával is nyomatékosította Scitovszky János pécsi, Ocskay Antal kassai, Barkóczy László székesfehérvári valamint Lonovics József csanádi püspök.

¹⁴ Az Országos Levéltárban a Mohács utáni gyűjtemény Konzervatív és az Ellenzéki Párt, valamint a Nemzeti Kör iratait tartalmazó állagokat csak utólag, a levéltári rendezés során a Nemzeti Múzeum törzsanyagából alakították ki, ráadásul az egyes szervezetekre vonatkozó anyagnak csak kisebb része került azokba. Lásd MOL R 144, R 145, R 146.

¹⁵ A Konzervatív Párt legfontosabb jegyzőkönyveit, számos további – az alább ismertetendővel azonos típusú – dokumentumát kiadta: ANDICS E. 1981; az Ellenzéki Pártét elsősorban lásd KLÖM XI; ill. MOLNÁR A. 1998.

¹⁶ Az 1844. október 27-i értekezlet jegyzőkönyvét több egyházi levéltár is megőrizte, pl.: PFKK BK. 182/XI. (= Sárkány Miklós hagyatéka, 1848 előtti egyházpolitikai iratok) N° 21.; SzPSzL 109. rakt. sz. N° 391. (= Diaetalia, 1839–1925.); de bemásolták a veszprémi káptalan jegyzőkönyvébe is (Sarnyai Csaba Máté szíves közlése, ezúton is köszönöm – F. Cs.); közöltük: FAZEKAS CS. 1997. Az 1845. szeptember 5-i értekezlet: EPL Cat. 59. s. n.; PPFK BK. 146/IX. (= Rimely Mihály hagyatéka. Iratok az 1843–44. évi országgyűlésekről) s. n. Az 1846. novemberi értekezlet: EFL Archivum Novum. 2730. rakt. sz. (= Publico-ecclesiastica – Állam és egyház közötti ügyek, 1809–1855.) s. n., közöltük:

rint a pesti nagy vásárokhöz igazították országos jelentőségű és mozgósítású értekezleteiket, s ugyanez a törekvés mutatható ki a politizáló egyháziak mozgalmában is. Utóbbiak, mint a Konzervatív Párt platformja, a párt programjához kapcsolódva gyűltek össze külön megbeszélésre. 1847-ben már – elkerülendő az egyháziak esetleges „mellőzését” a konzervatívok értekezletén – „előleges” megbeszéléseket is tartottak.¹⁷ A politizáló egyháziak, elsősorban a káptalanok szavazat ügyével foglalkozó értekezletei mellett természetesen tartottak egyéb, jegyzőkönyvileg is rögzített megbeszéléseket, elsősorban az országgyűlések idején. 1844. március 10-én például konkrétan a sajtó ügyében tartottak a diéta káptalani követei – kifejezetten „válság”-hangulatú – tanácskozást.¹⁸ A püspöki kar tanácskozásaival kapcsolatban joggal jegyzi meg Gergely Jenő, hogy a „rendi országgyűléseken tanácskozó püspökök még nem alkottak külön konferenciát”,¹⁹ csupán esetenkénti összejöveteleket tartottak. A jelzett politikai mozgalommal kapcsolatban egyetlen fontos, az 1844/3. tc. egyházpolitikai elemzésével kapcsolatos püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, illetve nádorhoz intézett felirata ismert.²⁰ Figyelemre méltó, hogy ebben az egész egyházpolitikai vitát még sokkal inkább protestáns-katolikus viszályként értelmezték, míg Fogarassy Mihályék mozgalma egyértelműen – és helytállóan – a liberális reformellenzék, illetőleg az egyház konfliktusaként értékelte a helyzetet és fogalmazta meg programját.

A jegyzőkönyveket is igyekeztek megküldeni minden káptalani testületnek, püspöknek, szerzetesrendi előjáróknak, ezeken kívül a Fogarassy-vezette „központ” gyakran fordult további *körlevelekkel* az érintett egyháziakhoz, hogy a mozgalom egységes programjáról, fellépéséről gondoskodhasson.²¹ A jegyzőkönyvek és körlevelek a politizáló egyháziak mozgalmának legfontosabb, mintegy „felső szintű” forrásanyagát jelentik. Az elemzésükkor megfogalmazódó szempontokat két csoportra oszthatjuk: egyrészt olyan elméleti részre, melyben a tanácskozók politikai ideológiájukat, aktuál-, illetve egyházpolitikai elveiket fogalmazták meg (az 1846 novemberi jegyzőkönyvet például joggal nevezhetjük „katolikus nyilatkozat”-nak); másrészt a konkrét feladatokat kijelölő programpontokat.

Utóbbiak zömmel a káptalanok szavazatügyével összefüggő tennivalókat rögzítették és vagy spontán módon, vagy „előírás” alapján újabb dokumentumok keletkezéséhez járultak hozzá. A káptalanok „törvényszerű” szavazatügyének védelmezését célul tűzték ki egyrészt önálló kiadványok megjelentetésével, másrészt a sajtóban cikkeik publikálásával, szorgalmazásával. Az önálló kiadványokat anyagi források előteremtésével, pályázatok kiírásával támogatták. A nyomdatermékek szövegei – más forrásokhoz hasonlóan – a szavazat-ügyben követett egyházi érvelés tipikus kettősségét hordozták. Egyrészt történeti adatokat vonultattak fel, aprólékosan citáltak törvényhelyeket az egyház évszázados jogain esett csorba igazolására, melyet csak a reformországgyűléseken kellett az utóbbi időben elszenvedniük. A hagyománytiszteltre hivatkozó érvelés mellett elsősorban aktuális egyházpolitikai érveket, a polgárosuló-átalakuló közéletben az egyház szerepének változatlan fenntartására irányuló erőfeszítéseket figyelhetünk meg.

FAZEKAS CS. 2001; az 1847. évek: PFFK BK. 182/XI. N° 9. Ezek közül egyre-egyre tartalmilag is utalt: SÖRÖS P. 1901.

¹⁷ Ezekről jegyzőkönyvek nem ismertek, egy utalás pl. 1847. február 28-án említ egy ilyet: KLÖM XI. 1951, 273.

¹⁸ PFFK. BK. 182/XI. N° 22.

¹⁹ GERGELY J. 1984. 59.

²⁰ PFFK BK. 182/XI. N° 10; vö. még: OSzKK Fol. Lat. 4065. (= Lonovics József római küldetésére és az 1840-es évek vallásügyi tárgyalásaira vonatkozó iratok) III. köt. 14r–16v; nagy részét közölte: SÖRÖS P. 1901, 875–882. stb.

²¹ Ilyen körlevél-példányok maradtak fent az 1843–44. évi országgyűlés végéről, a mozgalom-szervezés kezdetéről 1844. november 8-i dátummal (lásd a 8. sz. jegyzetet), 1847. február 17-én az előző év novemberi értekezlettel kapcsolatban (lásd a 15. sz. jegyzetet), 1847. december 15-én, már az utolsó rendi országgyűlés alatti történésekről, egyházi értekezletekről lásd pl.: PFFK BK. 182/XI. N° 8.

Függően attól, hogy melyik érvanyag volt túlsúlyban egy-egy könyvben, brosúrában, *tanulmányokról* illetőleg *röpiratokról* beszélhetünk.²²

Részleteiben nem ismertethető a káptalani követeknek, politizáló katolikusoknak a *sajtó-cikkek* irányában kifejtett munkássága. Ez a munkálkodás kétféle műfajban is egyre jelentősebb méretekben kibontakozott: a vezércikkekben, illetve a megyékből érkező tudósításokban. A vezércikkekkel kapcsolatban az egyháziak egyre arra törekedtek, hogy a szorosán vett egyházi témákon kívül a konzervatív kormánypárt más társadalmi-politikai programkérdéseihez is hozzászóljanak.²³ Tanácskozásaikon megfogalmazott célkitűzéseiknek megfelelően ugyanakkor 1847-re sikerült elérniük, hogy a világi konzervatívok vezércikkeikben határozottan karolják fel az egyháziak politikai követeléseit, mindenekelőtt a Konzervatív Párttal való egyházi együttműködés fontosságát, továbbá a szavazat-ügyért folytatott egyházi harc jogosságát és fontosságát.²⁴ A sajtóval kapcsolatban különösen fontosnak vélték, hogy a megyegyűlési tudósításokban is tág teret kapjanak a konzervatív katolikusok felszólalásai, kommentárjai.²⁵

A pártmozgalmak szerveződésében központi szerepet játszottak az abban részt vevő személyek egymás közötti kapcsolattartását a korban egyedül szolgáló *levélváltások*. (Még hozzá forrástani szempontból szerencsés módon, hiszen a 19. század közepén az egymástól távoli helységeken élők csak írásban – vagyis „nyomot hagyva” maguk után – érintkezhettek.) A politizáló katolikusok mozgalmával kapcsolatban háromféle levélváltás keletkezett, melyek különböző típusú információkat szolgáltatnak a szóban forgó témához: 1. az egyháziak egymáshoz írott leveleiben tudomásukra jutott információk, melyekben a mozgalom szervezése szempontjából fontos, bizalmas adatok találhatók; 2. az egyháziak által a konzervatív főrendekhez – köztük is elsősorban a helytartótanács, a kancellária stb. befolyásos személyiségeihez – írott levelekben zömmel a katolicizmus és az alkotmány- (valójában: kiváltság-) védelemmel azonosított kormányzat „természetes szövetségéből” fakadóan az egyház speciális érdekeinek politikai képviselését, konkrétan a fejenkénti szavazatjog visszaállításának támogatását kérték; 3. a konzervatív világiak egymáshoz írott feljegyzéseiből pedig utóbbiaknak az egyház politikai szerepével kapcsolatos nézetei, a szemükben 1847 folyamán felértékelődő katolikus mozgalom megítélése rajzolható meg.²⁶ Külön meg kell említenünk, hogy a Konzervatív Párt egyházüggyekkel (és más

²² A vonatkozó tanulmány-irodalomból kiemelkedik történeti megalapozottságával, számos okleveles adat felsorakoztatásával PODHRADSKY J. 1847; inkább a politikai röpirat fogalmához áll viszont közel Mester István névtelenül megjelent füzet: MESTER I. 1847. Bizonyosan elkészült, de nyomtatásban végül meg nem jelent a neves egyháztörténész, Lányi Károly munkája (kézirátának holléte jelenleg nem ismert), címe és tartalomjegyzéke alapján inkább a történetiség jogvédő erejét bizonygató irodalomba illeszkedik: LÁNYI K. 1847. E kéziratot Knauz Nándor a múlt században még bizonyosan olvasta, lásd minderről KNAUZ N. 1866, XLI–XLII; egyes további adatait felleltük: MOL C 60. (= Helytartótanácsi levéltár. Departamentum revisionis librorum.) 201. cs. N° 1338/1847. Vö. még MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR E. 1985, 461. Az 1845 után megjelent egyháztörténeti irodalomban jól megragadható az egyház aktuális politikai érdekei miatt történő publikálás szándéka, melyet a szerzők például az előszóiban egyértelműen ki is jelentettek. Lásd pl.: KÖRMÖCZY I. 1845a; PAUER J. 1847; LÁNYI K. 1848.

²³ Mások mellett különösen Perger János és Körmöczy Imre publicisztikai tevékenységére kell felhívunk a figyelmet. Utóbbi munkásságából néhány cím a teljesség igénye nélkül: KÖRMÖCZY I. 1844a; Uő. 1844b; Uő. 1845b; Uő. 1845c; Uő. 1845d; Uő. 1846.

²⁴ Lásd pl. B...Y P. 1847; A. J. 1847.

²⁵ A megyei tudósításokra ezúttal szintén nem térhetünk ki. (Vö. pl. a 33–34. sz. jegyzeteket.) A konzervatív sajtóról és annak egyházi vonatkozásairól lásd DEZSÉNYI B. 1941, 313–356; DÉNES I. Z. 1989, 99–105; KOSÁRY D. 1979.

²⁶ Ismét csak illusztrációs céllal említünk egy-egy ilyen levélváltást, melyeket különböző archívumok őriztek meg. Számos egyházi személy Fogarassyhoz és másokhoz írott levelét tartalmazza: EPL Kop. Cat. 59; PPFK 146/IX. (a politizáló egyháziak Rimely Mihályhoz írott levelei); OSzKK Levelestár (pl.

kérdésekkel) kapcsolatos levélváltásai, tervezetei — a reformkori pártalakulásokra jellemző módon — jelentős részben a főszereplők magánlevéltárainak állagaiban kutathatók.²⁷ Az egyháziak esetében kiemeljük, hogy a központi kormánysszervek vezetőihez írott bizalmas beadványaik éles fényt vetnek a politikai törekvéseikre.²⁸

A liberálisok egyházpolitikai törekvéseinek visszaszorítását a törvényhozásban előkészíteni hivatott dokumentumok sorában meg kell még említeni az országos hatáskörű értekezletek és az informális magánbeszélgetések szintje közé ékelődő *egyházmegyei* tanácskozásokról készült egyéb *jegyzőkönyveket*, emlékeztetőket, melyekkel a Fogarassy-féle mozgalom irányvonalához, a követendő taktikához kívántak hozzászólni.²⁹ A káptalani jegyzőkönyvek maguktól értetődően sok vonatkozó adatot rejtenek, elsősorban arra nézve, ahogy az egyháziak a Konzervatív Párton belüli befolyásuk növelésének esélyeit látták.³⁰

A fentiekben említett források összessége tekinthető mintegy előkészítőinek az egyház közvetlen politikaformálását bizonyító, a politikai közélet meghatározó szintjén keletkező dokumentumoknak. Ezeket két nagy csoportra oszthatjuk: egyrészt a megyegyűléseken és az 1843-44. évi, majd az 1847-48. évi országgyűléseken elhangzó, az aktivizálódó katolikusok jogvédő, szavazategyenlőséget és az egyház kiváltságait védelmező *beszédeire*, másrészt azon *törvényelőkészítő iratok* nagy csoportjára, melyekben a megfogalmazott elveket és célkitűzéseket a konkrét megvalósítás szintjére kívánták emelni. Utóbbiak közé sorolhatjuk az országgyűléseken egyre nagyobb nyomatékkal benyújtott (szavazatügyet panaszló) sérelmeket,³¹ melyek tulajdonképp a törvényhozás rendszerének módosítását célzó javaslatok voltak, továbbá feliratokat.³² A vármegyei közgyűléseken tartott beszédek jelentősége rendkívül nagy, hiszen az ezekkel kapcsolatos politikai törekvések fejezték ki a katolikus politizálás irányvonalát, például

Fogarassy és Bresztyenszky Béla tihanyi apát itt található leveléből derül ki, hogy az 1847. évi országgyűlés megnyitásakor az uralkodónál szokásos tisztelgő küldöttség alkalmat kerített a szavazat-ügy pártoltatására; Dessewffy Emil számos levele stb.); EFKK 2048/31. sz. (Fogarassy Mihály Danielik Jánoshoz, 1844. december), 1068/29. (Dessewffy Emil Lengyel Miklóshoz), 1068/40. (Lonovics József Lengyel Miklóshoz, 1847. december); és a sort hosszan folytathatnánk.

²⁷ A konzervatívok vonatkozásában lásd különösen: MOL P 90. 3/k. (= Dessewffy család levéltára. Acta Politica, a Konzervatív Pártra vonatkozó iratok)

²⁸ Ismét csak illusztratív példaként említjük Scitovszky pécsi püspök 1847. márciusi levelét Apponyi kancellárhoz, melyben a Baranya megyei ellenzékre és az egyháziak szavazatjogának korlátozására irányuló törekvéseit panaszolja, visszaszorításukat pedig azzal indokolta, hogy „felettébb szükséges, hogy az egyháziak törvényes jogaikat gyakorolván, a conservatívok pártja értelmi súly és számtöbbség által erősödjék”. Lásd MOL C 44. (= Helytartótanácsi levéltár. Vármegyei osztály.) 1847. 1. kf. 189. t. A helytartótanács mellett különösen fontos iratokat találtunk a kancelláriai levéltár állagaiban, lásd pl.: MOL A 46. (= Magyar Kancelláriai Levéltár, Elnöki iratok); MOL A 135. (= Magyar Kancelláriai Levéltár, Elnöki iktatatlan iratok)

²⁹ Az esztergomi főkáptalan 1846. júniusi tanácskozásáról pl. terjedelmes jegyzőkönyv készült: PFKK BK. 182/XI. nr. 11; egyeseket – mint pl. a rozsnyói egyházmegye 1846. februári vonatkozó értekezletének eredményeit – a sajtó is közölte, az említett példa: *Religio és Nevelés*, 1846, II, 17. sz. 135–136.

³⁰ Az egyházi levéltárak vonatkozó irategyütteseinek ismertetésétől eltekintettünk. Jellemző példaként említjük, hogy az 1847. júniusi konzervatív konferenciára Ranolder János kanonok kifejezetten a pécsi káptalan küldötteként érkezett, mint erről a káptalan protocolluma tudósít. Lásd TAKÁCS L. 1987, 23.

³¹ Lásd pl. 1843-ban az országgyűlés sérelmekkel és kívánatokkal foglalkozó bizottságához benyújtott leveleket az esztergomi, az egri és a kalocsai főkáptalantól, a váci és székesfehérvári káptalan részéről: MOL N 68. (= Regnicolaris Levéltár. Diaeta anni 1843–44.) 10. cs. Fasc. F. Capitulum s. n.

³² Ezek közül a legjelentősebb a Sárkány Miklós bakonybéli apát fogalmazásában készült, V. Ferdinándhoz intézett felirat a legjelentősebb (kelt 1846. június 26-án), mely a legmagasabb szinten kívánta pártoltatni a káptalani követek szavazatjogának ügyét: PPFK BK. 182/XI. N° 22. Vö. 20. sz. jegyzet.

a konzervatív párt jelöltjeinek támogatását, és az 1847-es követutasítások konzervatív irányú befolyásolását. Összességében ez utóbbi tevékenységüket egyébként sikeresnek is nevezhetjük, hiszen az egyháziaknak komoly szerepe lett abban, hogy az országgyűlés alsó táblájára több megye is a korábbi liberális helyett konzervatív követet delegált.³³ E – persze nagyon is viszonylagos értékű – sikert fokozhatta a szemükben, hogy a konzervatív megyék többsége felvette követutasításába a „nyolcszáz éves alkotmány” sérelmeként a káptalanok méltányos szavazatainak támogatását. De az ellenzéki vármegyék közgyűlésein is aktívan léptek fel az egyházi személyek, tartottak jog- és kiváltságvédő beszédeket a szavazatügyük mellett, illetve az egyház kiváltságainak felszámolása, továbbá a vallásszabadság ellenzéki értelmezése ellen.³⁴ Az országgyűléseken mind 1844 nyarán, mind 1847 novemberében éles szökváltások, terjedelmes beszédek kísérték az egyháziak szavazat-ügyét az alsó tábla kerületi és országos ülésein ugyanúgy, mint a főrendeknél.³⁵ (Megjegyezzük továbbá, hogy nemcsak a nyilvánosság előtt elhangzott

³³ Megjegyzés: természetesen az egyháziak komoly és aktív szövetségei voltak a kormánynak már az 1844 előtti tisztújítások alkalmával is, azonban új elemnek tekinthető a kiváltságvédő konzervativizmus mellett az egyház új politikai szerepvállalásának igénye. A korábbi vármegyei tisztújításokon tanúsított egyházi szerepvállalásról, a „pecsovicso” pénzügyi támogatásáról többek között pl.: VARGA J. 1980, 741; Uő. 182. E különbséget az érintettek is igyekeztek pontosan megfogalmazni. Bars megye 1847. október 19-i tisztújításán a konzervatív Simonyi Ferenc alispánt választották meg, melyben az egyháziak is tevékeny szerepet vállaltak. A konzervatív sajtó (minden bizonnyal Liphay Sándor) így kommentálta az esetet: „Nem Simonyinak személye, hanem a belső, a lélekismeret mélyéig ható meggyőződés csatlá a kath. papságot ezen ügghöz.” *Nemzeti Újság*, 1847, 588. sz. (november 9.) 710.

³⁴ A vonatkozó számos adatból csak néhányat említünk. Veszprém megyében például a politizáló egyháziak egyik meghatározó személyisége, Sárkány Miklós volt a konzervatívok egyik vezéralakja, Pest megyében pedig Körnöczy Imre, aki Kossuthal való gyakori szökváltásai miatt is ismertté vált. Sárkányra lásd MOLNÁR A. 1994. 138; SÖRÖS P. 1904. 163–167. Körnöczy és Kossuth pesti szökváltásaira pl.: *Budapesti Híradó*, 1846, 356. sz. (március 20.) 184, 188; KÖRMÖCZY I. 1848. 5; Körnöczy és Teleki László „pengekváltásaira”: *Pesti Hírlap*, 184, 945. sz. (szeptember 7.) 160. A kevésbé ismert egyháziak vármegyei tevékenységére lásd pl. Laky Károly szombathelyi kanonok Vas megye gyűlésén, pl.: *Nemzeti Újság*, 1847, 545. sz. 538–539.

A közgyűlések közül megemlíthetjük az 1847. őszi Borsod megyei közgyűlést: *Nemzeti Újság*, 1847, 594. sz. (november 19.) 736–737; 595. sz. (november 21.) 742–743; 596. sz. (november 23.) 747–748 (részben közöltük: FAZEKAS CS. 1999); Bács megye: *Nemzeti Újság*, 1847, 581. sz. (október 28.) 681–682; Heves: *Nemzeti Újság*, 1847, 584. sz. (november 2.) 694; Moson: *Budapesti Híradó*, 1847, 675. sz. (október 7.) 242; Szabolcs: *Nemzeti Újság*, 1847, 583. sz. (október 31.) 690. A megyei követutasításokat, és benne a káptalani szavazatkérdés pártolásával kapcsolatos konzervatív állásfoglalásokat 1847 nyarán-őszén szintén közölték a lapok, ezek idézésétől eltekintünk.

³⁵ Az országgyűlési naplók és egyéb irományok egyes esetekben különösen terjedelmes vitákat őriztek meg az egyházi rend fő sérelmével kapcsolatban. Így például az alsó tábla 1844. június 22-i kerületi ülésén: *Nemzeti Újság*, 1844, II. 1. sz. (július 2.) 1–3; 2. sz. (július 3.) 5–6; ugyanerről röviden: KOVÁCS F. 1894, 4. köt. 758; a július 27-i országos ülésen: *Felsőleges Első Ferdinánd austriai császár, Magyar- és Csehország e’ néven ötödik királya által szabad királyi Pozsony Városába 1843. esztendei május 14-re rendelt magyarországi közgyűlésnek naplója a t. Karoknál és Rendeknél*. 4. köt. Pozsony–Pest, 1843–1844, 310–[323.] (lapszámhibával); ugyanerről részletesen: *Nemzeti Újság*, 1844, 17. sz. (július 30.) 70–71; 18. sz. (július 31.) 71–76; továbbá megemlíthetjük ugyanitt a főrendek július 30-i ülését: *Felsőleges Első Ferdinánd austriai császár, Magyar- és Csehország e’ néven ötödik koronás királya által szabad királyi Pozsony Városába 1843-dik évi május 14-kére rendelt magyar-országgyűlésen a’ Méltóságos Fő-Rendeknél tartatott Országos ülések naplója*. 5. köt. Pozsonyban, 1844, 273–287.

A politizáló egyháziak 1844–1847 közötti agitációjának nem kis sikereként könyvelték el, hogy V. Ferdinánd országgyűlési proppozíciójába (nyilván a konzervatív szövetség erősítése céljából) felvette a káptalani követek megsértett voksainak kérdését. Az alsó tábla ugyanakkor már 1847. november

beszéddek, hanem a kéziratban maradt beszédvázlatok is rendkívüli értékűek.)³⁶ Ezekben a változó retorikai színvonalú és megformáltságú beszédekben – a röpiratokhoz hasonlóan – az aktuálpolitikai szükségletekből fakadó érvelést az egyháziak szónoklataiban is erőteljesen áthátoltta egyfelől a régi törvényekre és a történelmi múltra való aprólékos hivatkozás, másfelől a kortárs nyugat-európai párhuzamok szüntelen keresése és mérlegelése. (Ez a retorikai magatartás egyébként a reformellenzék és a világi konzervatívokat egyaránt jellemezte.)³⁷

Az egyháziak mozgalmára vonatkozó források területén tett vázlatos áttekintésünkben meg kell még említeni a *naplókat*, melyek e politizáló katolikus csoport tevékenységének egyéb – máshol fel nem lelhető – vonatkozásait őrizték meg, például informális magánbeszélgetések tényét és tartalmát stb.³⁸ Jelentősek az egyháziak saját használatra vezetett bizalmas feljegyzései is ugyanilyen szempontból.³⁹

Mindezek a fentebb ismertetett dokumentumok zömmel maguktól az egyháziaktól, illetve a velük szövetséges konzervatívoktól származnak, szólni kell azonban arról is, hogy mennyiben kutatható e mozgalom a reformellenzék szempontjából. Összességében megállapítható, hogy meglepően kevés adattal találkozhatunk a vallásszabadságért, felekezeti egyenjogúságért folytatott politikai küzdelem eseményein (beszédek, programok, törvénytervezetek stb.) kívül konkrétan a Fogarassy kanonok vezette mozgalomról a liberálisok megnyilatkozásaiban. Bizonyára azért, mert a káptalanok törvényhozási képviselőit konkrét kérdését alig tartották fontosnak a polgári átalakulás többi átfogó kérdéséhez képest, továbbá az egyház feudális kiváltságainak felszámolásával és az országgyűlés népképviselői alapra helyezésével összefüggő elképzeléseik automatikusan maguk után vonták e problémakör megszűnését is. Jellemző például, hogy míg 1847-ben a konzervatív többségű vármegyék követutasításukba felvették a káptalanok szavazatjogának követelését, a liberálisok e követelés ellenkezőjét csak elvétve.⁴⁰

17-i ülésén meggyőző többséggel elvetette a káptalanok törvényhozási jogainak bármilyen szélesítését – ellentétben a szabad királyi városokéval, melyek szavazatjogának rendezését fő feladatként ismerték el. Lásd a vonatkozó beszédeket, pl. *Nemzeti Újság*, 1847, 595. sz. (november 21.) 742; *Budapesti Híradó*, 1847, 698. (november 18.) 339–341; *Pesti Hírlap*, 1847, 990. sz. (november 25.) 343–344. A káptalani követek aztán végül mégiscsak kaptak fejenkénti szavazatjogot – 1848. március 18-án, amikor a rendi országgyűlés alkotmányozó nemzetgyűléssé alakította magát, a népképviselői rendszerre való áttérés nyilvánvaló célzatával. A káptalanok ügye ennek ellenére még ekkor is kisebb vitára adott okot, lásd pl. *Felséges Első Ferdinánd osztrák császár, Magyar- és Csehországnak e néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik esztendei Sz. András hava 7-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek irományai*. Pozsonyban, 1848, 169; vö. uo. 58. sz. 81.

³⁶ Rimely Mihály pannonhalmi főpát vonatkozó beszédvázlatait például felleltük: PPFK BK. 146/IX. s. n.; Lonovics József csanádi püspökét: OSzKK Qu. Hung. 2664. (= Lonovics József beszédei, 1825–1844.)

³⁷ Erről lásd pl. KAJTÁR I. 1995.

³⁸ Megemlíthetjük például, amikor Széchenyi István a Konzervatív Párt megalakulásának másnapján azt rögzítette naplójába, hogy Körmöczy Imre kanonok bizalmasan megkereste és a papság szavazatügyének támogatására próbálta rávenni. SZÉCHENYI I. 1982, 1127.

³⁹ Pl. Sárkány Miklós országgyűlési naplója: PPFK BK. 182/X. N° 63; Gegő Elek ferences szerzetes feljegyzései az 1843–44. évi diétáról: MOL P 708. (= A Zichy Ferraris család levéltára) 89. cs. XLI. kf. (Utóbbira Dominkovits Péter hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm. – F. Cs.) stb.

⁴⁰ Az 1847. évi követutasítások közül külön pontban csak Szabolcs vetette fel, hogy a káptalanok aktuális helyzetükben hagyassanak, vagy később országgyűlési állásukat is veszítsék el. Borsod megye – hasonló hangnemben – csak pótutasítás szintjén foglalkozott a kérdéssel. Mindkettőre lásd id. hely a 34. sz. jegyzetben. Jellemző módon Szatmár megyében a követutasítást előkészítő választmány papi tagjai sürgették a szavazat-ügyben való állásfoglalást, de a többség a kérdés kevésbé jelentős volta miatt tárgyalásra is alkalmatlannak találta, ezért nem is terjesztette a közgyűlés elé semmilyen formában. *Pesti Hírlap*, 1847, 979. sz. (november 5.) 298.

Végezetül: a politikai katolicizmus reformkori feltűnésével kapcsolatban számos helyen állapítottuk meg, hogy mozgalmuk számos párhuzamot mutat a konzervatív és liberális pártszerveződésekhez. Egyetlen markáns különbség a nyilvánossághoz való viszony kérdésében jelölhető meg: a politizáló egyháziak kerülni akarták az önálló katolikus pártszerveződés alternatíváját (ne feledjük, a polgári korszakra jellemző pártosodás is éppen csak megindult Magyarországon), mivel platformszerű szervezkedésükkel nem gyengíteni, hanem erősíteni kívánták a Konzervatív Pártot. Mindennek ellenére e sajátos arculatú csoportban benne rejlett az önálló katolikus politizálás lehetősége már 1848 előtt is, melynek forrásfeltárásához és kutatás-módszertanához fenti áttekintésünk után is bizonyára bőven akad még hozzátennivaló.

Rövidítések

EFKK

Egri Főegyházmegyei Könyvtár Kézirattára

EFL

Egri Főegyházmegyei Levéltár

EPL

Esztergomi Prímási Levéltár

KLÖM

Kossuth Lajos összes munkái (Lásd az irodalomjegyzékben is BARTA István neve alatt! – a szerk.)

MOL

Magyar Országos Levéltár

OSzKK

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

PFKK

Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattára

SzPSzL

Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár

Irodalomjegyzék

A. J. [ANDRÁSSY József]

1847 A clerus, mint a conservatív párt egyik alkotó eleme. 1–2. *Nemzeti Újság*, 451. sz. (március 11.) 157–158; 452. sz. (március 12.) 161–162.

ANDICS Erzsébet

- 1981 *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben.* 1. köt. Budapest.

B...Y P.

- 1847 Igénytelen szózat a kath.[olikus] clerus teendőit illetőleg, a megyei gyűlések körül. *Nemzeti Újság*, 443. sz. (február 25.) 125.

BARTA István

- 1951 Kossuth Lajos 1848/49-ben. 1. köt. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. 1847/48. *Kossuth Lajos összes munkái*, XI. Budapest.

BÁRÁNY György

- 1990 A liberalizmus perspektívái és korlátai az 1843/44-es országgyűlés vallásügyi vitáinak tükrében. *Századok*, 2. sz. 183–218.

CZOCH Gábor

- 1996 A városi népesség és a város meghatározása körüli viták Magyarországon az 1840-es években. *Palimpszeszt*, 1. sz. [http://www.magyarirodalom.elte.hu/palimpszeszt/01_szam/05.htm – felhaszn.: 2000. január]

CSÁKY, Moritz

- 1967 Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95. *Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Bd. 6. Graz – Wien – Köln, 21–28.

CSIZMADIA Andor

- 1976 Deák Ferenc egyházpolitikája. In *Tanulmányok Deák Ferencről.* /Zalai gyűjtemény, 5./ Zalaegerszeg, 11–60.

CSORBA László

- 1999 A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon. 1782–1918. *Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai*, 2. Budapest 29–46.

DEZSÉNYI Béla

- 1941 *Nemzeti Újság.* 1840–1848. In *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv, 1940–41.* Budapest, 313–356.

DÉNES Iván Zoltán

- 1984 Konzervatív és liberális program (1846–1847). In DÉNES Iván Zoltán – GERGELY András – PAJKOSSY Gábor (szerk.): *A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára.* Budapest, 247–283.
- 1989 *Közüggé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években.* Budapest.

FAZEKAS Csaba

- 1997 „Az idő ránk is terhesedett.” Adalék a politikai katolicizmus reformkori történetéhez. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXXV–XXXVI. Miskolc, 255–272.
- 1998 Katolikus egyháziak „platformja” a Konzervatív Pártban. Adalékok a pártalakulás kezdeteihez a reformkori Magyarországon. In Molnár András (szerk.): *Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak*. Zalaegerszeg, 73–112.
- 1998/99 The Dawn of Political Catholicism in Hungary. 1844–1848. *Hungarian Studies*, 1. vol. 13–26.
- 1999 Érvek és ellenérvek a káptalani követek országgyűlési szavazatjogáról Szemere Bertalan ismeretlen beszéde kapcsán. 1847. október 15. In HEGEDŰS András – BÁRDOS István (szerk.): *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon*. Esztergom, 11–32.
- 2001 A katolikus egyház közéleti tevékenységének reformkori történetéhez. (Esettanulmány: katolikus politikai program 1846-ból). In SARNYAI Csaba Máté (szerk.): *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon. 1848–1918. /METEM Könyvek 29./* Budapest, 29–45.

Felséges Első Ferdinánd austriai császár, Magyar- és Csehország e' néven ötödik királya által szabad királyi Pozsony Városába 1843. esztendei május 14-re rendelt magyarországi közgyűlésnek naplója a t. Karoknál és Rendeknél. 4. köt. Pozsony–Pest, 1843–1844.

Felséges Első Ferdinánd austriai császár, Magyar- és Csehország e' néven ötödik koronás királya által szabad királyi Pozsony Városába 1843-dik évi május 14-kére rendelt magyarországi közgyűlésen a' Méltóságos Fő-Rendeknél tartatott Országos ülések naplója. 5. köt. Pozsonyban, 1844.

Felséges Első Ferdinánd austriai császár, Magyar- és Csehországnak e néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik esztendei Sz. András hava 7-ik napjárarendeltett magyarországi közgyűlésnek irományai. Pozsonyban, 1848.

FENYŐ István

- 1997 *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Budapest.

FENYŐ István – LUKÁCSY Sándor

- 1965 A radikális-demokrata irányzat elméleti és politikai irodalma. In PÁNDI Pál (szerk.): *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. III. köt. 683–711. Budapest

GÁRDONYI Albert

- 1926 A szab.[ad] kir.[ályi] városok az 1848 előtti törvényhozásban. *Városi Szemle*, 1–2. sz. 103–125.

GERGELY András – VELIKY János

- 1974 A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a 19. század közepén. In FEHÉR András (szerk.): *Magyar történeti tanulmányok*. 7. köt. /*Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica*, 18./ Debrecen, 5–42.

GERGELY Jenő

- 1984 A magyar katolikus egyház történetének néhány kérdése (1919–1944). In uő: *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből. 1919–1944*. Budapest, 5–67.

HERMANN Egyed

- 1973 A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. 2. kiad. *Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae*, 1. München, 388–421.

HORVÁTH Mihály

- 1886 *Huszonöt év Magyarország történetéből*. 2. köt. Budapest.

KAJTÁR István

- 1995 Modernizációnk és Európa. Adalékok a politikai vitakultúrához az 1843–44-es országgyűlésen. In MÁTHÉ Gábor – ZLINSZKY János (szerk.): *Degré Alajos emlékkönyv*. Budapest, 121–130.

KOSÁRY Domokos

- 1979 A Budapesti Híradó és a Nemzeti Újság. In KÓKAY György (szerk.): *A magyar sajtó története*, 1. köt. 1705–1848. Budapest, 778–788.

KOVÁCS Ferencz

- 1893 *Az 1844-ki évi országgyűlési tárgyalások naplói a papi javakról*. Budapest.
- 1894 *Az 1843–44-ik évi magyar országgyűlés alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. 1–6. köt. Budapest.

KÖRMÖCZY Imre [folyóiratokban K. I. – a szerk.]

- 1844a Státus és Egyház! 1–3. *Világ*, 14. sz. (február 17.) 105; 15. sz. (február 21.) 113; 16. sz. (február 24.) 121–122.
- 1844b Vallás a közéletben, az 1843/44-iki törvénycikk után. 1–2. *Budapesti Híradó*, 99. sz. (december 20.) 423; 100. sz. (december 22.) 427–428.
- 1845a *A keresztény hit s egyház történeti kifejlése*. Pesten.
- 1845b Kormány és nemzet. *Budapesti Híradó*, 138. sz. (február 27.) 135.
- 1845c Utasítás. 1–2. *Budapesti Híradó*, 143. sz. (március 7.) 155–156; 144. sz. (március 9.) 159–160.
- 1845d Kormány a cselekvés terén. 1–2. *Budapesti Híradó*, 295. sz. (december 2.) 359–360; 303. sz. (december 16.) 391–392.

1846 Nézetek a nevelésről. 1–3. *Budapesti Híradó*, 386. sz. (május 14.) 323; 388. sz. (május 17.) 331–332; 393. sz. (május 26.) 356.

1848 *Nyilatkozat*. Pest.

LÁNYI Károly

1847 *Magyar alsó táblai Clerus szavazatjogának története*. Pest.

1848 *A magyar catholicus clerus érdemeinek történetigazolta emléke*. Pozsony.

KNAUZ Nándor (átdolgozta)

1866 *Lányi Károly magyar egyháztörténelme*. 1. köt. Esztergom.

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit

1985 *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból. 1780–1867*. Budapest.
/Nemzeti Könyvtár/

MESTER István

1847 *Nézetek a káptalanok, apátok és prépostok országgyűlési szavazatjogáról*. Pest.
(Névtelenül megjelent füzet.)

MESZLÉNYI Antal

1934 *A jozefinizmus kora Magyarországon (1780–1846)*. Budapest.

MÉSZÁROS István

1998 *A Szent István Társulat százötven éve. 1848–1998*. Budapest.

MOLNÁR András

1994 Zala megye politikai viszonyai az 1840-es évek második felében. In *Zalai Történeti Tanulmányok. /Zalai Gyűjtemény, XXXV./* Zalaegerszeg, 93–182.

1998 *Batthyány Lajos reformkori beszédei, levelei, írásai*. Zalaegerszeg.

NOTTER Antal

1904 *A Szent-István-Társulat története ötvenedik rendes közgyűlése alkalmából*. Budapest.

PAUER János

1847 *Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében. Árpádok időszakától korunkig*. Székesfejervárott.

PODHRADSKY József

1847 *Magyarország karainak 's rendjeinek szavazati joga a közgyűléseken*. Buda.

SÖRÖS Pongrácz

1901 A kath.[olikus] klérus törekvései az 1843/44. országgyűlés egyházi ügyeinek tárgyalása alatt. *Katholikus Szemle*, 10. sz. 865–890.

- 1904 A bakonybéli apátság története. A Pannonhalmától való függés kora 1548-tól napjainkig. *A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története*, 9. Budapest, 163–167.

SZÉCHENYI István

- 1982 *Napló*. 2. kiad. Sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Budapest.

Szemere Bertalan követjelentési beszéde. Miskolcz, 1845, január' 9ikén. Miklósvár [Miskolc], 1847.

TAKÁCS Lajos

- 1987 Ranolder János veszprémi püspök élete és munkássága. 1806–1875. *A veszprémi egyházmegye múltjából*, 14. Veszprém.

TAKÁTS Sándor

- 1932 A városi követek küzdelme a személyes szavazati jogért az 1825–1848. évi országgyűléseken. I–II. rész. *Budapesti Szemle*, 653. sz. 66–91; 654. sz. 198–237.

VARGA János

- 1980 A kormányzervek előkészületei az 1843. évi diétára. *Századok*, 5. sz. 728–751.
- 1980 Megye és haladás a reformkor hajnalán (1840–1843). 1. rész. In *Somogy megye múltjából*, 11. köt. Kaposvár, 177–243.

VELKEY Ferenc

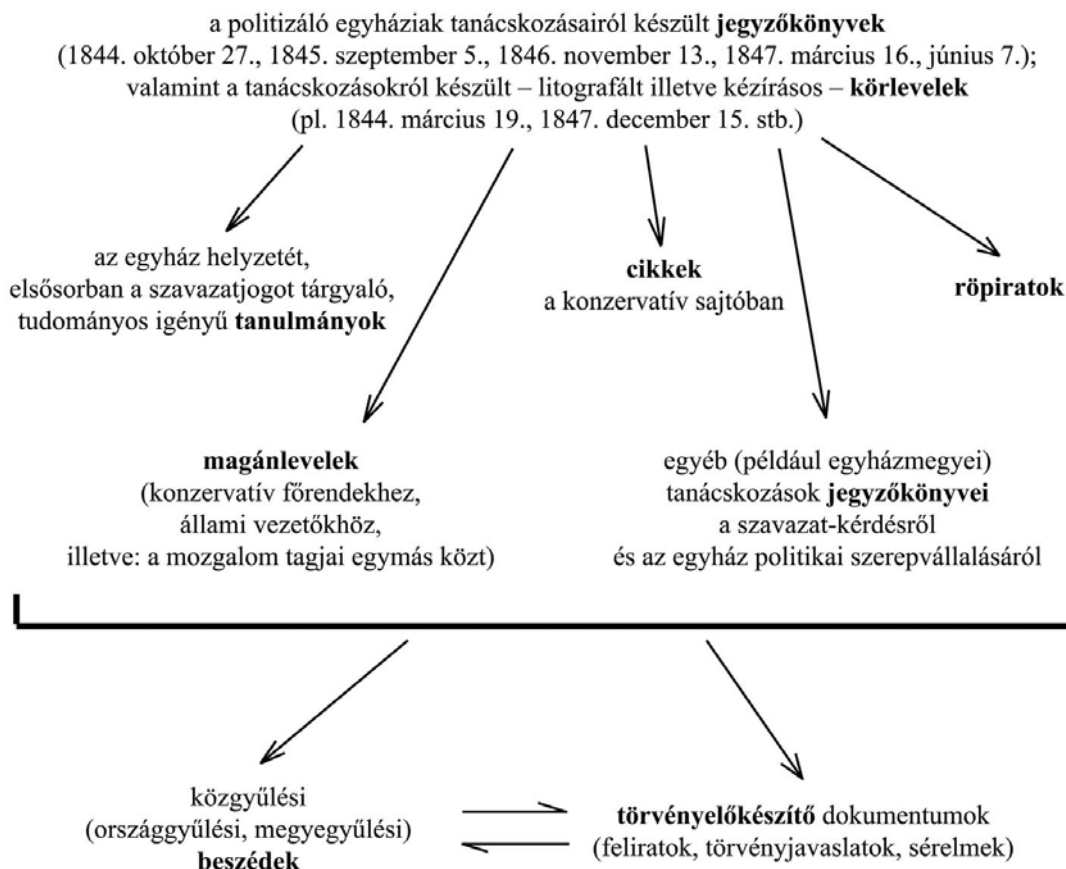
- 1998 „Párt! Szólj, ki vagy?” Politikai önmeghatározások 1846–47 pártprogramjaiban. In MOLNÁR András (szerk.): *Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak*. Zalaegerszeg, 49–72.
- 1999 Pártok és programok az átalakulásról. In VELIKY János (szerk.): *Polgárosodás és szabadság. Magyarország a XIX. században*. Budapest, 111–115.

VELIKY János

- 1988 Liberális közvélemény-értelmezések Magyarországon a 19. században. In NÉMETH G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Budapest, 313–335, 597–600.

Melléklet

A reformkori politikai katolicizmusra vonatkozó források egymásra épülése

1848/49-es egyháztörténetünk historiográfiája

A magyarországi egyháztörténet gyakran vitatott két éve az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszaka. Mivel magyarázható e megkülönböztetett érdeklődés? Milyen politikai megfontolások húzódtak meg a háttérben? Milyen jellegű forrásokat használtak, illetve mellőztek a szerzők? Van-e a múlt század végén kialakult irányzatoknak mai aktualitásuk? Ezek a kérdések merülnek fel elsősorban, amikor a 150 éves évforduló végéhez közeledve a forradalom és az egyház, a polgári átalakulás és a magyarországi felekezetek bonyolult kapcsolatrendszerének feldolgozását megkísérlő munkákat szeretnénk számba venni. Az alábbiakban nem teljes felsorolásra törekszünk, hanem csupán az adott kor történetírásának általános jellemzőit szeretnénk érzékeltetni.

A dualista Magyarország közvéleményét az egyházi kérdések különösen két problémakör kapcsán hozták izgalomba. Az egyik a katolikus autonómia mozgalom, illetve vallási alapok problematikája, a másik pedig – az I. Vatikáni Zsinaton túlmenően – az 1890-es években kibontakozó ún. egyházpolitikai harc volt. Mindkét téma megkívánta az egyház 1848-as szerepének a feldolgozását is. A katolikus autonómia-mozgalom 1848-ban vette kezdetét, a vallási alapok sorsa pedig a forradalom során az állam és az egyház viszonyának egyik meghatározó tényezője volt. Az 1894/95-ben elfogadott egyházpolitikai törvényekre ugyanakkor sokan úgy tekintettek, mint az 1848/49-es törvényhozás egyházpolitikai törvényeinek folytatására, illetve betetőzésére. A politikai katolicizmus megszületése egyúttal a legitimitás megerősítésének igényét is felvetette az egyházon belül.¹

Mindezek figyelembevételével nem meglepő, hogy a témánkhoz kapcsolódó munkák jelentős hányada éppen az 1890-es években látott napvilágot. Ambrus József kisoroszi katolikus plébános 1892-ben jelentette meg könyvét, melynek bevallott célja „a kath. magyar papság hazafiságának” demonstrálása volt.² Ambrus nem volt képzett történész, felfogását pedig első sorban a nemzeti romantikus történetírás befolyásolta. Így azután munkájában olvashatunk Görgei „rút árulásáról” és „szégyenletes kapitulációjáról” éppen úgy, mint arról, hogy „a temesvári csata elvesztése is Görgei lelkét terheli”.³ A hadtörténeti ismeretek ezen nagyvonalú kezelése mind a mai napig itt-ott tetten érhető még az egyháztörténészek körében. Ambrus könyvében békésen megfér egymás mellett az alaptalanul honvéd őrnagynak titulált Karg Magnus a császáriak által kivégzett mártírokkal: Streith Miklóssal és Manszbarth Antallal; de helyet kapott az albumban Zichy Hyppolit váci kanonok és alsóvárosi plébános is, aki a helyi lakossággal nem találta meg a megfelelő hangot. A szerző főként a korabeli katolikus sajtót használta forrásként, de informális csatornákon keresztül is megpróbálta az egykori paphonvédek életét felidézni. Néhány jelentős egyházi személyiség, így többek között Oltványi Pál, Erdős Aurél, Lehoczky József és Dudinszky István is segítette az anyaggyűjtésben. Vállalkozását nem tekintette befejezettnek, noha művének második kötete sohasem jelent meg. Adatai kellő forráskritika mellett ma is használhatóak.⁴

¹ GERGELY J. *et al.* 1997, 142–168; CSORBA L. 1999, 89–212.

² AMBRUS J. 1892.

³ Uo. 73, 78.

⁴ AMBRUS J. 1892, 23–35, 42–48, 78.

Ezen apologetikus szemlélet korrekt összefoglalását nyújtotta a forradalom ötvenéves évfordulója alkalmából Keményfy Kálmán Dániel. A forradalomról és szabadságharcról alkotott hivatalos katolikus álláspontot így összegezte: „Mi nem magát a forradalmat ünnepeljük az 1848-as alkotások félszázados emlékénel, hanem a márciusi új alkotmányt, a nemzeti megújítást, az elnyomás alóli felszabadulást, az alkotmányos önrendelkezést...”⁵ Az egyháztörténészek elfogadták a negyvennyolcas örökség jelentős részét, egy ponton azonban makacsul ellenálltak: elutasították a vallásügyi reformokat. A kilencvenes években készültek el az első biográfiák is, így például Irsik Ferenc megírta Hám János,⁶ Alleker Lajos pedig Erdősi Imre életrajzát.⁷ Szintén sok hasznos adalékot tartalmaznak a korszakban megjelent rendtörténetek, az egyházmegyék jubileumi kötetei, illetve történeti feldolgozásai. Legyen szabad itt csak olyan ismert személyiségekre utalni, mint Némethy Lajos,⁸ vagy Chobot Ferenc.⁹

A protestáns történészek közül kiemelkedett Zsilinszky Mihály, aki a bányai evangélikus egyházkerület világi felügyelőjeként főként a korabeli sajtóanyagra támaszkodva összefoglalta az 1848-as egyházpolitikai küzdelmeket. Fő konklúziója, hogy a katolikus főpapság hamis alapelvből indult ki, midőn a protestánsok autonómiájára hivatkozva az államtól kapott javainak kezelését a maga hatáskörébe akarta vonni.¹⁰ Noha nem mentes teljesen az aktuálpolitikai, illetve felekezeti szempontoktól (pl. Eötvös és a protestáns felekezetek konfliktusainak tárgyalása során),¹¹ munkájának kétségtelen érdeme, hogy kortársainál lényegesen árnyaltabban és pontosabban tudta rekonstruálni a katolikus egyház szerepét az általa vizsgált időszakban, így kitért többek között a liberális klerikusok mozgalmaira is.¹² Zsilinszky felfogása és érvei ma is hatást gyakorolnak a korszakkal foglalkozó történészekre.

Szintén ebben a korszakban látott napvilágot Bernstein Béla rabbi tollából a zsidóság 1848/49-es szerepvállalásának első – a maga korában kétség kívül korszerű – feldolgozása.¹³ A munka még két kiadást ért meg. 1939-ben a zsidótörvények következményeinek csökkentése érdekében egy részben megcsonkított, ugyanakkor új adatokkal kiegészített, az elsővel ellentétben jegyzetek nélkül megjelentetett formában, majd 1998-ban egy, a két előző kiadásból összeolvasztott harmadik variációban is publikálásra került. E két utóbbi kiadásban mindenestre közös, hogy tudományos szempontból elfogadhatatlannak, igaz az első kiadás adatai is több ponton korrekcióra szorulnak. A második-, illetve harmadik kiadásban szereplő 10 állítólagos zsidó őrnagyból például valójában 6 teljesített honvéd őrnagyként szolgálatot a szabadságharcban, s a mindhárom kötetben felmerülő zsidó honvédek száma (20 000 fő) is túl magasnak tűnik a legújabb kutatási eredmények szerint.¹⁴ A legsúlyosabb hiba talán az volt, hogy Bernstein egyszerűen figyelmen kívül hagyta azokat a forrásokat, amelyek a zsidóság egyes csoportjainak a szabadságharc alatti passzivitására, illetve ellenforradalmi cselekményeire utalnak.

A dualista kor feldolgozásai tehát több közös jellemzővel bírnak. Forrásaik között legnagyobb részben könyvészeti anyagokat, sajtótermékeket és országgyűlési naplókat találunk. A feldolgozások politikai motivációja, apologetikus szemlélete, a források szelektív kezelése máig ható szekértáborokat hozott létre. A csekély számú kivétel közé tartozik Márki Sándor Horváth

⁵ KEMÉNYFY K. D. 1898, 6.

⁶ IRSIK F. 1894.

⁷ ALLEKER L. 1894.

⁸ NÉMETHY, L. 1894.

⁹ CHOBOT F. 1915, 1917.

¹⁰ ZSILINSZKY M. 1908, 71.

¹¹ Uo. 47–48.

¹² Uo. 74–81.

¹³ BERNSTEIN B. 1898.

¹⁴ BONA G. 1998, 59–87.

Mihályról írt életrajza.¹⁵ Visszatérve témánkhoz, kérdés az is, vajon szabad-e egyáltalán a magyar történetírás hagyományos periodizációja szerint tárgyalni a bevezetőben megfogalmazott kérdéseket?

A két világháború között – a megváltozott körülmények ellenére – a dualista korszakban kialakult történeti koncepciók tovább éltek. Annak ellenére, hogy a közjogi kérdés többé már nem osztotta meg olyan mértékben a társadalmat, mint az előző évtizedekben, illetve a történeti kutatásokat erőteljesen támogató kormánypolitika dacára minőségi változás csak a katolikus történetírásban tapasztalható. Scheffler János ekkor rendezte sajtó alá és jelentette meg bilingvis formában Hám János kinevezett primás emlékiratait,¹⁶ Hermann Egyed pedig egy máig is használható, bár időnként túlértékelt munkájában a katolikus egyház a megtorlásban elszenvedett veszteségeit dolgozta fel.¹⁷ Könyve a szakirodalom és – az egyháztörténészek között elsőként – a Hadtörténelmi Levéltár abszolutizmus kori iratainak felhasználásával készült, jelentős előrelépést téve egy korszerűbb feldolgozás megszületése felé. Ugyanakkor a szerző nem mindig tudta a klerikusok vallomásait a kellő kritikával szemlélni, hiszen a szabadságharc iratanyagát egyáltalán nem ismerte. Így az egyháziak szabadságharcban játszott szerepét többnyire csak vallomásaik, a hadbírók előterjesztései, illetve az ítéletek alapján rekonstruálta.¹⁸

A kor szemléletét azonban nem Hermann Egyed, hanem Meszlényi Antal könyve határozta meg.¹⁹ Meszlényi alapos szakirodalmi ismeretek birtokában főként a Primási Levéltár anyagait dolgozta fel, de ezen túlmenően váci, jászói, és kegyesrendi levéltárakból is gyűjtött forrásokat. Művének értékét éppen adatgazdagsága jelenti: sikerült dokumentálnia azt, amit már Ambrus célként tűzött maga elé, tudniillik a katolikus egyháziak tömeges részvételét az 1848/49-es szabadságharcban.²⁰

A szerző egyéb vonatkozásokban is az Ambrus – Keményfy vonalon haladt. Művének megértését nehezíti, hogy a többé-kevésbé kronologikus előadásmódot megszakítva külön fejezetben tárgyalta az egyházat ért politikai, jogi, katonai támadásokat, amelyeket – némileg leegyszerűsítve a történeteket – az egyház forradalomellenességével magyarázott.²¹ Könyvének további fejezeteiből kiderül, hogy a Hám János kinevezett esztergomi érsek, illetve Scitovszky János pécsi püspök nevével fémjelzett irányzatok apológiájáról van szó. Ez az apologetikus szemlélet időnként megbosszulta magát. A magyar katolikus püspöki kar fővárosban maradt tagjainak 1849. január 20-án kelt pásztorleveléről szólva, amely a korábbi megnyilatkozásokkal

¹⁵ MÁRKI S. 1917.

¹⁶ SCHEFFLER J. 1928.

¹⁷ Dr. HERMANN E. 1932.

¹⁸ Tipikus példája ennek Kovrik Artúr békésszentandrási római katolikus segédlelkész esete. Vele kapcsolatban mindazt megtudjuk, amit a vizsgálat kiderített róla (egyetlen radikális hangvételű prédikáció elmondása a Függetlenségi Nyilatkozat alkalmából, halálos ítélet, amelyet Haynau 16 évi vasban eltöltendő várfogságra enyhített, lásd: Dr. HERMANN E. 1932, 54–55, 58), de nem szerzünk tudomást arról, hogy 1848 nyarán nemzetőr papként részt vett a szerb felkelők elleni harcokban, hogy több felségsértő beszédet is tartott, amelyek közül egyet nyomtatásban is megjelentetett, illetve, hogy kétszer is folyamodott tábori lelkészi állásért a magyar hadseregben, s 1849. július végén kinevezték az V. hadtest tábori lelkészének (MOL H 75 1849:16149, 1849:25401). Dr. HERMANN E. 1931, 12–23. Figyelemre méltó, hogy Hermann Egyed a magyar hadsereg tábori főlelkészeinek csak a felét nevezete meg ebben a tanulmányában, mivel a vonatkozó iratanyagnak körülbelül a 90 %-át nem tekintette át. Mednyánszky Cézárral kapcsolatos tarthatatlan nézeteit később is publikálták: Dr. HERMANN E. 1973, 429. Ezt a téves álláspontot átvette BORÓVI J. 1992, 78–80.

¹⁹ MESZLÉNYI A. 1928.

²⁰ Uo. 140–168, 214–250.

²¹ Uo. 160–213.

szemben 180 fokal fordulatot vett – a kétségtelenül fennállt kényszeren túlmenően –, megállapította: az semmi másról nem szól, „...mint az alkotmányjogi kapcsolatáról, a tradicionális királytiszteletről s hangsúlyozza az alattvalói hűséget, a béke és rend szeretetét.”²²

A püspöki kar állásfoglalásait meglehetősen differenciálatlanul szemlélte, az egyház és az állam konfliktusainak (katolikus autonómia, oktatás stb.) ismertetése során lényegében megmaradt az ordináriusok véleményének igazolása mellett. A liberális klerikusok mozgalmát igyekezett a ténylegesnél jelentéktlenebb színben feltüntetni, a fővárosi káplánok Kunszt József esztergomi helynökhöz intézett folyamodványán szereplő klerikusok számát ennek érdekében például önkényesen lecsökkentette.²³ Könyvében Horváth Mihály 1849 januárjában miniszterként szerepel.²⁴ A két világháború közötti időszak, ha szemléletében nem is, de minőségében mindenképpen jelentős változást hozott az 1848–49-ben tevékenykedett klerikusok megítélésében.

A szovjet típusú politikai rendszerre történő áttérés a történetírás területén is óriási megrázkódtatásokkal járt. 1948-ig még itt-ott lehetőség nyílt szakszerű cikkek közzétételére is,²⁵ de az osztályharc hullámai hamarosan teljesen elborították a történészeket is. A baloldali szekularizációs elképzelésekből a sztálinista történeti hagyományok és politikai erők határozott, a nagy francia forradalom vérengzéseit felidéző egyházüldözést váltottak ki. E torz szemlélet a felvilágosodás antiklerikalizmusából, a szociáldemokrácia hagyományos egyházellenességéből, valamint a szovjet egyházpolitika tapasztalataiból táplálkozott. A sztálinisták számára a vallásos milliókat tömörítő egyház a reakció gyűjtőmedencéjévé vált, amellyel mihamarabb le kellett számolni. Ennek érdekében az 1940-es évek végén különösen fontosá vált az egyház elleni ideológiai harc.²⁶

Az állam vallás-, és egyházellenes, erőszakos lépéseit előkészítendő, a tudománypolitika egyik meghatározó egyéniségévé a Szovjetunióból hazatért Andics Erzsébet vált, aki a reakció egyik legfontosabb képviselőjének a katolikus egyházat tekintette.²⁷ 1949. március 27-én, a Magyar Történelmi Társulatban elmondott elnöki székfoglaló beszédében sommásan elítélte az egész 1919 utáni hivatalos magyar történetírást, hangoztatva, hogy ekkor megindult a magyar nemzet nyílt árulóinak rehabilitálása.²⁸ Ezek után nem meglepő, hogy 1949-ben kiadott hírhedt feldolgozásában a politikai hátszelet kihasználva Andics leszögezte:

„A magas katolikus egyházi szervek ilyenformán az 1848–49-es szabadságharc idején a nemzetellenes feudális és abszolutista reakció előretolt hadállásai, a katolikus klérus jelentékeny része pedig, a főpapság vezetésével, annak legszervezettebb és legagilisabb osztaga volt.”²⁹

²² Uo. 195.

²³ Uo. 48–53: 16 budai és pesti radikális lelkész folyamodványáról beszél, holott a petíciót 30 fő írta alá. Azt is tévesen állítja, hogy a petíciót kizárólag káplánok írták alá, hiszen az aláírók között szerepelt 9 plébános is. EPL Archivum Ecclesiasticum Esztergom Helynökségi Categoria 41. V 459. 1848:709. Kunszt József esztergomi helynök az anyagi követeléseken túlmenően elzárkózott a további engedményektől, néhány követelést pedig a tervezett nemzeti zsinat hatáskörébe utalta. EPL Esztergomi Helynökség Categoria 41. V 459. 1848:757. A petíciónak ez a helytelen interpretációja – Meszlényi nyomán – több feldolgozásban is szerepel, így pl.: ADRIÁNYI, G. 1963. 17, illetve HEINDL, W. 1972, 14.

²⁴ MESZLÉNYI A. 1928, 209.

²⁵ GÁL I. 1948, 15–37.

²⁶ GERGELY J. 1991, 8–19.

²⁷ GUNST P. 1995, 189.

²⁸ ANDICS E. 1948, 1–18.

²⁹ ANDICS E. 1949, 101.

Andics munkája – forrásanyagát tekintve – egyértelmű színvonalbeli visszalépést jelent Meszlényi idézett művével összehasonlítva. Irodalomjegyzéke és a felhasznált sajtóanyag erősen hiányos, levéltári forrásokat pedig csak azért használt, hogy azok álcázzák valódi célját: az egyház ellen megindított politikai hajsza minél sikeresebb támogatását. Munkája lényegében a szakirodalom meglehetősen elfogult és elnagyolt interpretációja. Jellemző, hogy a bécsi Haus-, Hof-, und Staatsarchivban átnézett anyagokból Hám János Windisch-Grätz támogatására kiadott körlevelét gyakran citálta, de például mélyen hallgatott arról, milyen elégedetlen volt az osztrák minisztertanács a magyarországi püspökök 1848/49-es politikai szerepével kapcsolatban³⁰ és persze azokról az akciókról sem értesülhetünk részletesen, amelyek Scitovszky János prímás vezetésével a bebörtönzött papok kiszabadítása érdekében folytak.³¹ A mű velejét – egyúttal Mindszenty bíboros, esztergomi érsek sorsával kapcsolatos javaslatát – Andics Erzsébet így összegezte:

„Bizony a magyar nép száz évvel ezelőtt egyáltalán nem volt azon a véleményen, hogy a hazaárulókkal, reakciós bujtogatókkal stb. elnézőbbnek kell lenni, hogyha azok papi talárt viselnek, esetleg magas, sőt legmagasabb egyházi méltóságot töltenek be.”³²

A szerző megállapításai a kor szakirodalmába is átszűrődtek. Spira György 1953–54 folyamán elkészült összefoglaló munkájába³³ beépítette Andics kutatási eredményeit, amelyek változatlan formában olvashatóak az ún. „tízkötetes” *Magyarország történetében* is.³⁴ A sztálinizmus politikai veresége tehát nem járt feltétlenül együtt a sztálinista történetírás megállapításainak felülvizsgálatával. Az 1960-as évek elején a Kossuth Könyvkiadó adta közre az 1964-ben elhunyt Tordai György munkáit, aki – egyik méltatója szerint – „igazi propagandista” és „igazi tudományos kutató” volt, olyan, aki „megvetette a spekulatív, arisztokratikus tudományoskodást”.³⁵ Andics Erzsébet pedig még az 1960-as évek végén sem vizsgálta felül koncepciójának lényegét, noha csekély engedményekre hajlandó volt a történeti valóság figyelembevételével.³⁶

A sztálinista-, illetve marxista történészek ízekre szedték ugyan Meszlényi apológiájának gyenge pontjait, de a levéltári források felhasználásának vonatkozásában kifejezetten alul maradtak az általuk oly hevesen bírált klerikális történetírással szemben. Módszertanilag nehezen elfogadható alapelveik szerint már a kutatás, illetve az elemzés megkezdése előtt tisztában voltak a végeredménnyel. Így munkájukat lényegében a közismert sztálinista, illetve marxista tételek illusztrálására kellett korlátozniuk. A katolikus történészek megkíséreltek védekezni a sztálinista-marxista hazafiatlansági vád ellen (ti., hogy 1848/49-ben a klerikusok hazafiatlanul viselkedtek), aminek következtében évtizedekig csak egyetlen kérdést illett feszegetni: az egyház

³⁰ A sors iróniája, hogy éppen Andics Erzsébet tette közzé azokat a minisztertanácsi előterjesztéseket, amelyekből ez az elégedetlenség nyilvánvalóvá vált. ANDICS E. 1965, 330–333.

³¹ Scitovszky János Ferenc Józsefnek. Esztergom, 1851. március 6. ÖStA HHStA Kabinetsarchiv Geheimakten Nachlaß Schwarzenberg Kt. 10. Fasc. IV. N° 245. Bécsi kutatásainkat a Magyar Ösztöndíj Bizottság öt hónapos Collegium Hungaricum ösztöndíja tette lehetővé.

³² ANDICS E. 1949, 89.

³³ SPIRA GY. 1959, 126–127, 378–381, 586.

³⁴ SPIRA GY. 1979, 317. Spira itt azt írja, hogy két püspök kivételével a többi katolikus ordinárius mindent megtett, „...amit a császáriak csak kívánhattak tőlük”, ami a korabeli források ismeretében nyilvánvaló képtelenség.

³⁵ Dr. TORDAI GY. 1961; Uő. 1965. Tordai méltatása Pogány tollából: Uo. 5.

³⁶ ANDICS E. 1968, 209–266. A szerző itt már pontosabban ismertette az eseményeket, például szót ejtett a megtorlás során kivégzett, illetve bebörtönzött katolikus papokról, de a főpapság vonatkozásában képtelen volt szakítani korábbi téves nézeteivel.

hazafiasságának kérdését. A problémafelvetésnek ez a fajta egysíkúsága teljesen elsorvasztotta a forradalom és szabadságharc egyháztörténeti kutatásait. Az ellentétek dacára a két tábor egyetértett abban, hogy a liberális egyházak mozgalmait lehetőleg el kell hallgatni. Az egyháztörténészek a püspöki kar egy részének ez irányú véleménye miatt, a marxisták pedig a reakciós egyház tételének alátámasztása miatt ragaszkodtak e téveszméjükhöz.

Az egyházi szerzők természetesen nem rendelkeztek olyan széleskörű publikálási, illetve megnyilvánulási lehetőségekkel, mint marxista ellenfeleik. Az emigrációba kényszerített Adriányi Gábor már 1963-ban határozottan tiltakozott a hazafiatlanság vádjá ellen. Szerinte az egyház 1848/49-ben örült a jónak, viszont nem örülhetett a liberalizmusnak és az ateizmusnak. Amint azonban a nemzet élethalál harcát vívta, az egyház nem habozott és nagyszámú klerikus pénzzel és fegyverrel szolgálta hazáját. Olyanok is akadtak, akik életüket is feláldozták a szabadságharc során.³⁷

Idehaza főként Szántó Konrád próbálta a katolikus egyház „becsületét” megvédeni. 1970-ben publikált írásában visszautasította a hazafiatlanság vádját, midőn leszögezte: a katolikus papok hősiesen kivették részüket a szabadságharcból.³⁸ Cikkének meglehetősen szűk levéltári forrásbázisa azonban megbosszulta magát. Számításai pontatlanok, következtetései elnagyoltak.³⁹ A katolikus tábori lelkészekről készített számításai során azt a – szerinte – 17 klerikust is a tábori lelkészek közé sorolta, akik nem teljesítettek tábori lelkészi szolgálatot, mivel a minisztérium nem tartott igényt alkalmazásukra.⁴⁰

Szántó természetesen Ambrus és a már idézett Szentkatolnai Bakk Endre igen pontatlan adataira, valamint Hermann Egyed munkájára hivatkozott. A Magyar Országos Levéltárban egy teljesen önkényesen kialakított csomót nézett át,⁴¹ amely a tábori lelkészekre vonatkozó iratoknak csak a töredékét tartalmazta. A Scitovszky-aktákban⁴² két lelkészre bukkant: Eismann Miklósról és Bosgay Lajosra. Ez utóbbi valójában Pozsgai [Posgay] Alajos⁴³ veszprémi egyházmegyei római katolikus lelkész, aki a Mednyánszky Sándor honvéd őrnagy (majd alezredes) parancsnoksága alatti dandárban teljesített szolgálatot. Ragályos betegségben halt meg és 1849. augusztus 21-én temették el Komáromban.⁴⁴ Szántó kiemelte a papság ideológiai téren végzett szolgálatainak a jelentőségét is. Szántó Konrád tanulmánya tehát az adott történelmi helyzetben született logikus válasz volt a sztálinista-marxista vádak visszautasítására, annak minden gyan-

³⁷ ADRIÁNYI G. 1963, 21.

³⁸ SZÁNTÓ K. 1970, 160–164.

³⁹ Miután leszögezte, hogy 110 papról mutatható ki a fegyveres szolgálat, Szentkatolnai Bakk Endre hozzá hasonlóan precíz tanulmányára hivatkozva hozzáteszi, hogy Erdélyben „mint egyesek állítják” 150 papnak kellett diszpenzációt kérni. „Ha ennek a számnak csak a felét fogadjuk is el – folytatja –, akkor 179 felszentelt papról állíthatjuk, hogy fegyverrel védte a hazáját.” SZÁNTÓ K. 1970, 161. Az olvasó sehogy sem érti, miért éppen a 150 pap felét kell elfogadnunk hiteles adatként, miért nem a háromnegyedét vagy a 10%-át (természetesen kerekítve), arról nem is beszélve, hogy 110+75=185-tel és nem 179-cel.

⁴⁰ SZÁNTÓ K. 1970. 162.

⁴¹ MOL H 86.

⁴² EPL

⁴³ Visz [Somogy vm.], 1824. június 18. – Komárom, 1849. augusztus.

⁴⁴ Szmodis János Scitovszky Jánosnak. Veszprém, 1850. március 16. EPL Archivum Ecclesiasticum. Scitovszky-akták Categoria 21. 1417. csomó. d. sz. Szántó Konrád tanulmányának publikálását követően jelent meg Pozsgai életrajza. PFEIFFER J. 1987, 856. Pfeiffer 1849. szeptember 27-re teszi Pozsgai halálát, ami nem valószínű, figyelembe véve, hogy egy 1849. augusztus 21-i várkormányi parancs intézkedett a temetéséről, vö.: SZINNYEI J. 1887, 283–284.

gétével együtt. Ugyanezeket az eredményeket azután beépítette *A katolikus egyház története* című összefoglalásába is.⁴⁵

A legutóbbi évek terméséhez értünk. Ez egy új, fiatal történész generáció színre lépésével jellemezhető, akik közül többen is (Szatmári Judit, Fazekas Csaba, Kertész Botond, Sarnyai Csaba Máté stb.) a szabadságharc egyháztörténetéhez kapcsolódó témákat választottak vizsgálódásaik tárgyául. Eredményeik számbavétele ma még korai lenne, de az mindenképpen biztató, hogy vizsgálódási körükbe olyan felekezetek (pl. az evangélikusok) történetének a vizsgálata is beletartozik, amelyekről csak igen hézagosak az ismereteink, illetve hogy néhányan közülük új típusú kérdésfelvetésekkel is kísérleteznek.⁴⁶ Az idősebb generáció sem marad le a fiatalok mögött, hiszen Kósa László nemrégiben a reformátusok helyzetét elemezte a forradalom időszakában.⁴⁷

A másik öröndetes tény a forráskiadványok ismételt megjelenése a könyvpiacra. A teljesség igénye nélkül szeretnénk utalni Piry Cirjék János,⁴⁸ Vidovics Ágoston,⁴⁹ illetve Plosszer Ferenc naplóira.⁵⁰ Előkészületek történtek egy válogatott forrásgyűjtemény kiadására a Kalocsai Érseki és Székeskáptalani Levéltár 1848/49-es iratanyagából,⁵¹ jelen sorok írója pedig az 1848/49-es magyar hadsereg tábori lelkészeiről készített el egy elemzést.⁵² Mindez azt jelenti, hogy a korábban gyakran domináló ideológiai megfontolások háttérbe szorultak, illetve jelentősen átalakultak. A felekezeti szempontú történetírás visszaszorulásával az alapvető probléma nem oldódott meg, csak módosult. Egyrészt a történészekre az átlagos olvasóknál többnyire nagyobb hatást gyakorol a történetírás története, másrészt a 19. század kutatója továbbra is selektálni kénytelen forrásainak bősége miatt, s ehhez kétséget kizáróan továbbra is szüksége van bizonyos bevallott, vagy rosszabb esetben be nem vallott elvekre.

A kedvező fejlemények mellett egyháztörténet-írásunknak időnként kisebb-nagyobb hibákkal is szembesülnie kell. Közhely, de igaz: mindenki, aki dolgozik, követhet el hibákat. Csak két jellemző példát szeretnénk megemlíteni. Sávai János egész történeti irodalmunkban szinte páratlanul azzal lepte meg olvasóit, hogy Andrei Şaguna ortodox román püspököt görög katolikus püspökké lényegítette át egy meglehetősen vitatható színvonalon sajtó alá rendezett, ugyanakkor rendkívül értékes emlékirat kiadása kapcsán.⁵³ Varsányi Péter István pedig egy szűk levéltári forrásbázissal rendelkező, a szombathelyi egyházmegye történetét feldolgozó tanulmányának „Fridericzky Györgyről” szóló mondatában egyszerre négy hibát is vétett.⁵⁴ Mindezek a

⁴⁵ SZÁNTÓ K. 1988, 405–406.

⁴⁶ FAZEKAS CS. 1999, 76–159; KÓSA L. 1999, 59–104.

⁴⁷ KÓSA L. 1999, 45–56. Kósa László előadásának szövege már a konferenciakötetet megelőzően megjelent: KÓSA L. 1998, 89–99.

⁴⁸ PIRY CIRJÉK J. 1998.

⁴⁹ VARJÚ D. 1997.

⁵⁰ HERMANN I. 1998.

⁵¹ Sarnyai Csaba Máté és Lakatos Andor szerkesztésében.

⁵² ZAKAR P. 1999.

⁵³ LÁSZLÓ E. 1998, 205.

⁵⁴ VARSÁNYI P. I. 1998, 697–708. Varsányi Péter István jórészt Szendy László téves megállapításait vette át tanulmánya második részében a 707. oldalon:

1) A lelkész neve helyesen Frideczky György és nem Fridericzky György. Schematismus cleri dioecesis Zagrabienensis pro anno MDCCCXLVII. Zágráb, d. n. 70, [MDCCCXLVIII] 71.

2) Frideczky György 1848-ban zágrábi egyházmegyes pap volt, nem pedig szombathelyi. 1847-ben petranyeci, 1848-ban perlaki káplánként működött. Az előző pontban megadott forrás mellett a Géfin-féle egyháztörténet is világosan utal arra, hogy csak 1850. szeptember 30-án kelt kérvénye következtében helyezték át a szombathelyi egyházmegyébe. Dr. GÉFIN GY. 1929, 414–417.

– sajnos nem teljesen egyedi – tévedések az első esetben az egyháztörténeti ismeretek alapvető hiányaiból, a másodikban a hadtörténeti kutatások elhanyagolásából eredeztethetőek. A történettudomány e két ágának együttes művelése hozhat korrekt, a történetírás egésze számára is integrálható eredményeket 1848/49-es egyháztörténetünk kutatásában.

Mivel nem kívánunk jóslásokba bocsátkozni, befejezőként csak arról szólhatunk, milyen változásokat látnánk szívesen e témakör kutatásában. Ma inkább beszélhetünk az anyag jellegénél fogva a katolikus egyház, a protestánsok, illetve a zsidóság egyházi életének historiográfiájáról, semmint egy egységes egyháztörténeti anyagról. Ennek következtében az összehasonlító vizsgálatok, a felekezetek azonos kihívásokra adott válaszlépéseinek összehasonlító elemzése még várat magára. Az immár hagyományossá vált „hazafiassági” kérdéskör mellett új, a korszerű kutatás igényeinek megfelelő kérdéseket kell megfogalmaznunk. Kutatási eredményeinket be kell építeni a korszakkal foglalkozó nem kifejezetten egyháztörténeti összefoglalások anyagaiba is. Nagyobb figyelmet kell szentelnünk a nemzetközi szakirodalom által felvetett problémáknak is, hogy ezáltal egyháztörténet-írásunk ne csak a hazai, hanem lehetőleg a külföldi történetírás számára is értékelhető eredményeket hozzon. A 21. század kutatóinak egyik feladata Magyarországon a sztálinista-leninista diktatúrát követően alighanem az egyháztörténet-írás ismételt integrálása lesz a történettudomány rendszerébe.

Rövidítések

EPL

Esztergomi Prímási Levéltár

HtL

Hadtörténelmi Levéltár

MOL

Magyar Országos Levéltár

ÖStA HHStA

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv

3) Frideczky György a szerző állításával szemben részt vett a szabadságharcban. Görgei Artúr hadügyminiszter 1849. június 10-én kinevezte a 2. Sándor cár sorgealozezred tábori lelkeszének. Ebben a minőségében a világosi fegyverletételig szolgált. MOL H 75 1849: 18836 (vö.: *Közlöny*, 2. [1849. június 14.] 493).

4) 1849-ben nem szolgálhatott a gráci katonai kórházban, hiszen december 11-ig vizsgálati fogságban volt Pesten, ezt követően visszaküldték a zágrábi egyházmegyébe. HtL Abszolutizmus kori iratok. Pesti cs. kir. hadbíróság. 1849 – 2/164.

Az 1850-es években rövid ideig valóban a gráci katonai kórház lelkesze volt. Saját kérésére helyezték át a szombathelyi egyházmegyébe. 1854-ben tótszentmártoni [Zala vm.] segédlelkész volt. ÖStA HHStA Kriegsarchiv Personalien Schematismus der Militärgeistlichkeit Sp. 4/1. I. k. 338.

Schematismus venerabilis cleri dioecesis Sabariensis pro anno MDCCCLIV. Szombathely, d. n. 98.

Irodalomjegyzék

ADRIÁNYI, Gábor

- 1963 *Die Stellung der ungarischen Kirche zum österreichischen Konkordat von 1855.* Roma.

ALLEKER Lajos

- 1894 *Erdősi Imre a branyiszkói hőspap emlékezete.* Nyitra.

AMBRUS József (s. a. rend.)

- 1892 *Az 1848 és 1849-ik évi szabadságharcban részt vett római és görög katolikus paphonvédek albuma.* I–VIII. köt. Nagykikinda.

ANDICS Erzsébet

- 1948 Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. *Századok*, 82/1–4. sz. 1–18.
- 1949 *Az egyházi reakció 1848–49-ben.* Budapest.
- 1965 (szerk.) *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben.* III. köt. *Iratok. 1849 március–1850 április.* Budapest.
- 1968 *1848–1849. Tanulmányok.* Budapest.

BERNSTEIN Béla

- 1898 *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók.* Jókai Mór előszavával. Budapest.

BONA Gábor

- 1998 *Az 1848–49-es honvédsereg zsidó születésű tisztjei.* *Múlt és Jövő*, X. évf. 1. sz. 59–87.

BORÓVI József

- 1992 *A magyar tábori lelkészet története.* Budapest.

CHOBOT Ferenc

- 1915, 1917 *A váci egyházmegye történeti névtára.* 1–2. köt. Vác.

CSORBA László

- 1999 *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon. 1782–1918.* Budapest.

FAZEKAS Csaba (szerk.)

- 1999 *Fiatal egyháztörténészek írásai.* Miskolc.

GÁL István

- 1948 A piaristák részvétele a szabadságharcban (1848/49.) In Dr. PAPP László – Dr. DRAGOS Károly (szerk.): *A Magyar Kegyes Tanítórend Budapesti Rom. Kat. Kollégiumának (általános iskola és gimnázium) évkönyve az 1947–1948. iskolai évről*. Budapest, 15–37.

Dr. GÉFIN Gyula (szerk.)

- 1929 *A Szombathelyi egyházmegye története (1777–1929)*. 2. köt. Szombathely.

GERGELY Jenő

- 1991 A katolikus egyház Magyarországon 1944 után. In *Előadások a Történettudományi Intézetben*, 13. Budapest, 8–19.

GERGELY Jenő – KARDOS József – ROTTLER Ferenc

- 1997 *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*. Budapest.

GUNST Péter

- 1995 *A magyar történetírás története*. Debrecen

HEINDL, Waltraud

- 1972 Die Wiener Nuntiatur und die Bischofsernennungen und Bischofsenthebungen in Ungarn 1848–1850. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, XXIV. Wien.

Dr. HERMANN Egyed

- 1931 A magyar hadsereg tábori főlelkészei 1848–49-ben. *Katolikus Szemle*, 1931. január. 12–23.
- 1932 *A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében*. Gödöllő.
- 1973 *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. 2. jav. kiad. München.

HERMANN István (s. a . rend.)

- 1998 *Plosszer Ferenc káplán feljegyzései 1848–1849-ről a pápai Szent István Római Katolikus Plébánia historia domusában*. Pápa.

IRSIK Ferenc

- 1894 *Boldog emlékü Hám János, szatmári püspök élete*. Szatmár.

KEMÉNYFY Kálmán Dániel

- 1898 *Ötven év alkotmányos egyházpolitikája. (1848–1898)*. Esztergom.

KÓSA László (szerk.)

- 1998 A református egyház 1848-ban. *Protestáns Szemle*, LX. (VII. új) évf. 2. sz. 1998. április–június. 89–99.

- 1999a A református egyház 1848-ban. In HEGEDŰS András – BÁRDOS István (szerk.): *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon. Nemzetközi történetész konferencia előadásai. 1999. május 27–28. Esztergom*, 45–56.
- 1999b *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma: 1998. november 3. Tanulmányok*. Budapest.
- LÁSZLÓ Elek
- 1998 *Egy Gyulafehérvári Polgárnak Naplója az 1848/9. évi forradalom alatt*. Sajtó alá rendezte Sávai János. Szeged.
- MÁRKI Sándor
- 1917 *Horváth Mihály (1809–1878)*. Budapest
- MESZLÉNYI Antal
- 1928 *A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben*. Budapest.
- NÉMETHY, Ludovicus
- 1894 *Series parochiarum et parochorum archidioecesis Strigoniensis ab antiquissimis temporibus usque annum MDCCCXCIV*. Esztergom.
- PFEIFFER János
- 1987 *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950) püspökei, kanonokjai, papjai*. München.
- PIRY CIRJÉK János
- 1998 *Érsekújvári napló 1848/1849*. Sajtó alá rendezte, az előszót írta és jegyzetekkel ellátta Koncsol László. Pozsony.
- SCHEFFLER János (s. a. rend.)
- 1928 *Hám János szatmári püspök és kinevezett primás emlékiratai 1848/49-ből*. Budapest.
- SPIRA György
- 1959 *A magyar forradalom 1848–49-ben*. Budapest.
- 1979 Polgári forradalom (1848–1849). In KOVÁCS Endre (főszerk.) – KATUS László (szerk.): *Magyarország története 1848–1890*. 6/1. köt. Budapest.
- SZÁNTÓ Konrád
- 1970 A magyar katolikus papság a szabadságharcban. *Vigilia*, 1970. március. 160–164.
- 1988 *A katolikus egyház története*. 2. köt. Budapest.
- SZINNYEI József
- 1887 *Komárom 1848–49-ben (napló-jegyzetek)*. Budapest.

Dr. TORDAI György

1965 *Az 1848-as márciusi ifjak az egyházzól és a vallásról.* Sajtó alá rendezte Pogány Róbert. Budapest.

1961 (s. a. rend.) *Forradalom és papi rend.* Budapest.

VARJÚ Dezső (s. a. rend.)

1997 *Vidovics Ágoston pápakovácsi plébános naplója az 1848–49-es évekről. Részlet a pápakovácsi római katolikus plébánia Historia Domusából.* Pápa.

VARSÁNYI Péter István

1998 *A szombathelyi egyházmegye szerepe és története a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849). II. rész. Vasi Szemle, LII. évf. 6. sz. 697–708.*

ZAKAR Péter

1999 *A magyar hadsereg tábori lelkészei.* Budapest. / METEM könyvek 23./

ZSILINSZKY Mihály

1908 *Az 1848-iki vallásügyi törvénycikk története.* Budapest.

A fogalomtörténeti megközelítés lehetőségei

Néhány évvel ezelőtt sok időt töltöttem egy fiatal hölggyel, aki nagyon büszkén és tudatosan volt angol. Egyszer, legnagyobb meglepetésemre, megkérdezte tőlem, hajlandó lennék-e elvenni feleségül.

„Nem” – válaszoltam – „nem lennék hajlandó. Édesanyám sohasem egyeznék bele, hogy egy külföldit vegyek feleségül.”

Kissé meglepődött, és bosszankodva felelte:

„Egy külföldit? Micsoda csacsiság. Én nem vagyok külföldi. Én angol vagyok. Te vagy a külföldi. Meg a mamád is az.”

Nem adtam be azonnal a derekamat:

„Budapesten is?” – kérdeztem.

„Mindenütt” – nyilvánította ki határozottan. „Az igazság nem függ a földrajztól. Ami igaz Angliában, az igaz Magyarországon is, és Észak-Borneóban és Venezuelában és mindenütt.”

(Georg Mikes: Bevezetés)¹

A mottó két eltérő metodológiai álláspontot ütköztet, még ha vicces formában is. A hölgy álláspontja szerint világos és egyértelmű fogalmaink vannak világunkról, ezeket elmondhatjuk másoknak, és igazságunk nem függ holmi földrajzi, netán történelmi esetlegességektől. Vona-kodó kísérője más véleményen van: személyes szándékát szociális probléma köntösébe rejtve jó oka van rá, hogy sokkal viszonylagosabban igyekezzék láttatni a világot. A két álláspont közötti feszültség enyhítésére szolgál az eszmétörténeti megközelítés.

A következő előadás két részből áll. Az első rész a megközelítés módjával foglalkozik, a második pedig a polgárosodás fogalmára vonatkoztatható következtetésekkel.

Ha igazán pontos lettem volna, akkor a cím második felében nem a „fogalomtörténeti”, hanem a „kulcsszó-történeti” kifejezés szerepelne. A „kulcsszó” kifejezés azonban nem eléggé elterjedt, és nem szül jó vért, ha egy előadásnak már a címe sem érthető.

Mindnyájan tudjuk, hogy szavaink és fogalmaink nem azonosak, de különbségüket nehezen tudnánk megfogalmazni. Egy csattanós végű előadás témája lehetne azt bemutatni, hogy milyen különböző eredményekre vezethet, ha egy adott téma kapcsán a fogalmak, illetve, ha a szavak történetét követnők.²

¹ MIKES, G. 1987, 17–18. Dezsényi Klára fordítása. A fordítást az eredetihez igazítottam. [Some year ago I spent a lot of time with a young lady who was very proud and conscious of being English. Once she asked me – to my great surprise – whether I would marry her. ‘No,’ I replied, ‘I will not. My mother would never agree to my marrying a foreigner.’ She looked at me a little surprised and irritated, and retorted: ‘I, a foreigner? What a silly thing to say. I am English. You are the foreigner. And your mother, too.’ I did not give in. ‘In Budapest, too?’ I asked her. ‘Everywhere,’ she declared with determination. ‘Truth does not depend on geography. What is true in England is also true in Hungary and in North Borneo and Venezuela and everywhere.’ (George Mikes: How to be an Alien? Preface)]

² Bár gyakran azonosítanak fogalmakat szavakkal („fogalomszavak”) és a tudat helytelen működésének [„fogalomzavar”) tekintik, ha valaki nem megfelelően párosít szavakat és fogalmakat [MÉKsz], a szavak és a fogalmak világa valójában egymástól nagyon is különbözik, s nagy baj, ha e különbséget nem

Előrebocsátom – a magam számára is – meghatározásaimat. A fogalmakat a világ leképezése, a megértés „segédeszközeinek” tekintem. Ez megfelel a köznapi szóhasználatnak, és remélem, nem ellentétes a tudományos (filozófiai, logikai) terminológiával.³ A szavak, a beszéd, mint megnyilvánulás, előadás, hatás eszközei.⁴ Hiába az elkülönítő meghatározások, szavaink és foglaimnk kölcsönösen hatnak egymásra. A kölcsönhatás egyik iránya tudományos körökben talán ismerősebb – a tiszta nominalizmus. Eszerint szavaink anyagisága jelentéktelen, foglaimnk elsődlegesek gyorsírási jeleikhez képest. Ezt az álláspontot képviselik azok a történeti írássok, amelyek mai foglaimkat minden korlátozás nélkül visszavetítene a múltba. A másik irányról, amelyiket egy elmeorvos leírásában mutatok be, kevesebb szó esik.

„A szó egyrészt a világ foglaimi leképezésére szolgál. A nyelv e funkciója lehetővé teszi az információcserét. Másrészt a szavak szimbólumhordozók, és ezzel individuális világok építőkövei a személyben vagy egy kultúrkörben. A nyelv mindkét funkciója hátráltatja a környező világgal való igazi kontaktust, mert az így használt szavak nem hagyják felelevenedni a tárgyak lelkét. Ez a költői nyelvben történik meg. A pszichózisban a betegek konkrétan élnek meg a gondolati alakzatokat és az absztrakt eszméket.”⁵

A költői teremtő lelkesítés és a pszichózis között bizonytalan lehet a határ, és a pszichotikusnak minősített jelenség életében legalább egyszer szinte mindenkivel előfordult, hiszen ezáltal vannak szójátékok – a szavak új szerepbe kerülhetnek, beléjük lehet szeretni, majd megfedkezni róluk, a szemétdombra vetni, majd onnan kiguberálni őket.

Amiként a foglaimi világban megkülönböztetett szerep jut az alapvető foglaimnak, a kategóriáknak, úgy a szavak világában is kiemelhetünk a szófolyamból bizonyos jellegzeteseket, a „kulcsszavakat”. Egy szövegben e szavak saját magukon túlra utalnak – például egy tanulmány címének jelzésértékű szavai kulcsszavak. A kulcsszavak jelző (indexáló) tulajdonsága lehetőséget teremt a szövegfolyam szűrésére, redukálására. A kulcsszavakat tehát rendszerezhetőségük rokonítja a foglaimakkal, de az utóbbiak hierarchikus és diszjunkt fölépítéséhez képest hálószerűen és átfedéssel kötődnek egymáshoz.

A szavakról és foglaimkról való rövid elmélkedés után röviden összefoglalom a tág értelemben vett eszmetörténet egyes megközelítési módjait.⁶

A hagyományos elméletörténetek a „nagy kérdéseknek” nevezett vázlatpontok mentén haladva, az egyes fejezeteket úgymond „szellemi csúcsteljesítmények” és a „tévelygések” köré szervezve (*Gipfelwanderung*), az örökkévalót a mindenkori aktuálissal behelyettesítve alkották meg egy-egy tudományág vagy életszféra üdvtörténetét (a közgazdasági elméletek története, a szociológiai elméletek története). Ezeket az elméletörténeteket időnként újra kell írni. Ahogyan a tudomány érdeklődési köre változik, úgy változnak az éppen ügyeletes előfutárok is. Akikről korábban úgy gondolták, hogy teljesítményük lényegtelen, és nem vették fel őket a „kánonba”, a tudományos közösség érdeklődésének változása folytán előbb-utóbb fontos elődökké léptek

észleljük.

³ *Janus*, IX. 1. sz.: Mi a foglaim?

⁴ A formalista nyelvész hangsúlyozza, hogy a nyelvek nem csak jeleikben, hanem jelentéseikben is különböznek – a jelentések bizonyos fokon túl összemérhetetlenek. ANTAL L. 1964.

⁵ JÁDI F. 1999, 363–364.

⁶ Ezen írás hosszú átfutási ideje alatt megszületett egy, a jelenleginél részletesebb és alaposabb, összefoglaló Trencsényi Balázs tollából, melyet ő az ELTE Atelier téli (2000. december), az eszmetörténet-írás lehetőségeinek szentelt ülésszakán adott elő. Fölépítését tekintve az én megközelítem Bence Györgynek az ELTE BTK-n a kilencvenes évek közepén a kulcsszavak-szemináriumon elhangzott előadásait vallja elődjének, és Trencsényi Balázs gondolatmenete is visszavezethető Bence Györgyre.

elő. Ennek az irányzatnak a viszonyítási pontja a mindenkori (megfigyelői) jelen, tehát változó. A műfaj mintapéldányai az egyes tudományágak felsőfokú oktatását bevezető tananyagok.

A következőként említendő irányzat a tartós eszmei alakzatok, az irodalmi⁷ és képzőművészeti⁸ motívumok, az érvelési minták, retorikai alakzatok (toposzok)⁹, a gondolati közhelyek (sztereotípiák)¹⁰ használata iránt érdeklődik. A tudományok tárgyi besorolása szerint ezek a tanulmányok a művészet-, az irodalom- és az eszmetörténet körébe tartoznak. Témaválasztásából adódóan ez az irányzat is erősen hajlik a változás során tapasztalható állandóság hangsúlyozására. „A történelem, mint az önazonos alakváltozása”¹¹ – amint azt Curtius egyik bírálója megjegyezte.

Sajátos helyet foglal el az emlékezet objektivációinak kutatása, melynek legtöbbet emlegetett példája a francia P. Nora vállalkozása, az „emlékezés helyei.”¹² Ez az irányzat történeti „jelenközpontú”, ha az emlékezés folyamatát a múltra tekintő jelenek múlt sorozatának tartjuk. Az irányzatot a restaurátori alkalmazott művészettörténet „megnemesítésének” tekinthetjük.

Az eszmetörténet szempontjából manapság legjelentősebbnek tekinthető két irányzatnak a német típusú történeti antropológia, illetve az angolszász nyelvfilozófia az alapja.

Otto Brunner, Werner Conze és Reinhart Koselleck kezdeményezte az ötvenes évek végén a *Geschichtliche Grundbegriffe* című enciklopediát, amely a német irányzatot fémjelzi.¹³ A fogalomtár a 18–19. századi német történelmi fogalmait tárgyalja, némelyiket több mint száz oldalon. Célja, hogy megmutassa a fogalmi világ átalakulását a 18. századtól a modern világ megjelenéséig.¹⁴ Az irányzat egy másik méltatója szerint a *Begriffsgeschichte* egyszerre eszmetörténet, történeti szemantika és tudásszociológia, amely a nyelvi változáson keresztül kísérli meg a kulturális átmenetet megragadni. Az új tapasztalatokra adott nyelvi válaszok három fajtáját különbözteti meg, a hagyományos jelentések átigazítását, a fogalmi újítást és az új jelentéseknek a régi valóságra történő alkalmazását.¹⁵

A program egyik kritikus méltatója szerint:

„Reinhardt Koselleck [...] tanulságos kritikának vetette alá a históriát ‘tanítómester’-ként beállító felfogást. A ‘történelemnek’, amely a ‘historia est magistra vitae’ régi formulájában lépett fel, a régiek számára nem volt az a jelentése, amit mi ma tulajdonítunk neki; még nem a történelmi alakok életének összességét értették rajta, tehát a történelmet egyes számban, hanem annak a sok egymástól független eseménynek fel-alá hullámzását, amelyek közül az egyik vagy a másik a később születettek számára esetleg saját cselekvésük mintájául szolgálhat.” „[...] a történelmi tudat betörésével a XVIII. század végén megszűnt a történelemnek mint az élet tanítómesterének klasszikus szerepe.”¹⁶

A fogalomtörténetek egyik kulcsfogalma a *Sattelzeit*. Ez a műszó Gehlen antropológiájá-

⁷ Például „az állam hajója”. Lásd CURTIUS, E. R. 1948; BÁN I. 1954, 442–452; TARNAI A. 1975, 66–73.

⁸ Például „Magyarország sebei / megsebzett Hungária – Hungaria vulnerata”. Lásd SINKÓ K. 1995, 267–282.

⁹ Például „a létezők láncolata”. LOVEJOY, A. O. 1936.

¹⁰ Például – „Extra Hungariam ...” Lásd TARNAI A. 1969.

¹¹ Geschichte als Gestaltwandel des Identischen.

¹² NORA, P. 1984, 1986, 1992. [Magyarul: NORA, P. 1999; ism.: LE GOFF, J. 1994; K. HORVÁTH ZS. 1999; HOFER T. 1998; HOFER T. 1994.

¹³ BRUNNER, O. *et al.* 1972–1995.

¹⁴ TRIBE, K. 1989.

¹⁵ VEIT-BRAUSE, I. 1981.

¹⁶ HABERMAS, J. 1996.

ban a civilizáció kezdetét jelentő gazdálkodásra való áttérést jelenti,¹⁷ s a terminus átvételével a szemantikai fordulat alapjául szolgáló gazdaság- és társadalomtörténeti változások [ipari forradalom] gyökeres jellegét kívánták a szerkesztők hangsúlyozni.

Kevésbé terhelt történetfilozófiával a másik német fogalomtörténeti projektum, amely a francia politikai kulcsszavakat dolgozza föl. Bár ennek a címében is az „alapfogalmak kifejezés” szerepel, ezúttal joggal emlegetünk kulcsszavakat, hiszen a fogalmak mellett hangsúlyt kapnak a szimbolikus nevek (például a Bastille-é) is.¹⁸ A szerkesztők elhatárolják magukat a *Geschichtliche Grundbegriffe* szerkesztői hármásának tudásszociológiai előfeltevéseitől, ellenben fölhasználják a kvantitatív szövegelemzés (tartalomelemzés) során kidolgozott technikákat.

Az „újabb” nyelvészet, illetve nyelvfilozófia¹⁹ szerint a beszéd nem csak a gondolatok kifejeződése, hanem szándék kinyilvánítása, esetleg elleplezése, célok eszköze, maga is cselekvés. Részben ezeken a megfontolásokon, részben a modern brit konzervatív politikai filozófián²⁰ alapul a cambridge-i eszmetörténet-írás.²¹ Skinner *Jelentés és megértés* című híres művéről készült annotáció írja:²²

„A szöveg öntörvényűségének hangsúlyozása előfeltételezi, hogy léteznek örök fogalmak. A kutatók várakozásai (vagy az őket befolyásoló paradigmák) az eszmék történelmét az eszmék mitológiájává változtathatják; a kutatók megfeledkeznek arról, hogy egy cselekvő nem írható le úgy, hogy valami olyat tesz, amit nem érthet meg, miként arról is, hogy a gondolkodás lehet következtelen is. A szándékosan félrevezető stratégiák nem fognak lelepleződni, és az eszmék egységekként való kezelése összekeveri a mondatokat az állításokkal. Másrészt viszont, a szövegek kontextuális megközelítése az eszméket jelentéktelenné tartja. Egyik módszer sem mutatja meg azt, miért is döntő fontosságú a megértés számára az, hogy valaki azt gondolta, amit mondott. Nincsenek örök problémák; a különböző korok bölcselei nem közvetlenül hozzánk szólnak. Az eszmék története segít fölismermi jó néhány hitképzetünk történelmi esetlegességét.”

Ma már mindegyik irányzathoz olvashatók művek magyarul is. Egy irányzat megismerése azonban még nem jelenti meghonosodását is. A korszerű külföldi irányzatok nem mindig gyökereznek meg. Esetünkben is elmondható, hogy a cambridge-iek recepciója általában a korai egyetemes történelemmel foglalkozó historikusokhoz vagy a morálfilozófia iránt érdeklődő filozófiatörténészekhez kötődik. Szöveggyűjtemények, ismertetések születnek, de az irányzatok eredményeit a hazai történetírás összefüggéseiben alkalmazó munka csak kevés akad.²³

Az említett nevek viselői vagy gyakorló irodalomtörténészek, vagy rendelkeznek az irodalomtörténet fegyvertárával is. A szűkebben értett (nem egyetemes) történetírás egyáltalán nem is reagált. A Kövér György által a társadalomtörténeten számon kért „nyelvi fordulat” általában is elmaradt. Kár, hiszen a veszteség nem az eszmetörténetet, hanem a magyar történetírást éri. Nem csak arról van szó, hogy a tematika szűkebb a lehetségesnél, hanem sokkal inkább arról, hogy az eszmetörténet-írás hozadéka segítene a narráció vagy a periodizáció újragondolásában.

¹⁷ Juliane Brandt szíves közlése.

¹⁸ REICHARDT, R. – SCHMITT, E. 1985–. A kutatás programjáról: REICHARDT, R. 1978; Uő. 1982.

¹⁹ Chomsky generatív grammatikája; Wittgenstein nyelvjátéka (vö. NEUMER K. 1991); ill. Austin beszédaktus elmélete: AUSTIN, J. L. 1990.

²⁰ QUINTON, A. 1995; MOLNÁR A. K. 2001.

²¹ John Dunn, J. G. A. Pocock, Q. Skinner, Richard Tuck.

²² *History and Theory*. Repertórium.

²³ A nemzetközi szinten korszerű módszereket a hazai anyagon alkalmazók legjelesebbjei: Deák Á., Takáts J., Gángó G.

A történelmi fogalomalkotás problémái

Egy 1991-es tanulmányomban²⁴ a 19–20. századi magyar enciklopédiai irodalmat vizsgáltam meg. A kiindulópont az volt, hogy a nemzetközi, szűkebben német-magyar historiográfiai összehasonlítás tévutakra vezet, ha a polgárosodás magyarországi történelmi folyamatát a *Verbürgerlichung* német történelmi folyamatával vetjük egybe. A vizsgálat megengedte néhány, a jelentésfejlődéssel kapcsolatos következtetés leszűrését. Az egyik következtetés az volt, hogy az enciklopédiai irodalom a vizsgált kulcsszavak tekintetében részben programadó jellegű, tehát nem csak a fennálló állapotokat tükrözi, hanem bizonyos várakozásokat is előre jelez. Kimutatható volt az is, hogy a szavak képzés szerinti származása nem állítható párhuzamba a jelentések fejlődésével.

Korábban, a J. Kocka vezette német (bielefeldi) „európai polgárság” kutatási program végeredményének áttekintésekor megállapítottam, hogy a kutatás szervezői akarva-akaratlanul a kutatási program tárgyalási nyelvének erejénél fogva, saját fejlődési mintáikat érvényesítették a tőlük keletre eső nemzetek történelmének értékelésekor. Ha egy történész a *Verbürgerlichung* cseh, horvát, lengyel, vagy magyar, folyamatát akarná meglesni, akkor tévútra vezetheti a polgárság iránti érdeklődése.

Önkritikusan meg kell állapítanom, hogy megállapításom – bár tény, hogy előzményei nem közismertek – historiográfiailag egyáltalán nem volt újdonság. Az úttörő szöveget, éppen mivel kevésbé ismert, idézem:

„Társadalomtudományunk idegen irodalmon, idegen látásban nevelkedett, s sokáig nem is tudta merről, hogyan közelítse meg a magyar problémákat. A magyar fejlődést nem értette meg. Multunkban elsősorban a nyugati vonásokat kereste, s ha nem talált rájuk, véleménye legtöbbször elmarasztaló volt. Nem egyszer kellett megállapítania, hogy olyan jelenségek, amelyek szomszédaink fejlődésében lényegesek voltak, hozzánk érkezve elhalványodtak, jelentéktelenné zsugorodtak, hogy a Lajtán túl életerős, viruló intézmények itt gyakran éppen hogy csak tengették árnyékéletüket. Hogy volt-e valamilyen önálló magyar fejlődés, legtöbbször nem is kutatták, meg a szemük már annyira beidegződött a nyugati képekre, hogy mást észre sem vettek. ‘A nyugati fejlődés’ - sokaknál ez volt az egyetlen lehetséges mérce - (ezt aztán legtöbbször a német fejlődéssel azonosították) alá állították a magyar társadalom multját, s így nézve a jelöltet, nagy jóakarat kellett hozzá, hogy az eredmény kielégítőnek találtassék, hogy az egész magyar fejlődést ki ne dobják untauglichként a nyugati fejlődésből.

Itt van mindjárt a városi polgárság. A német fejlődést hosszú századokon keresztül az erős, fejlődő polgárság szabta meg közmondásszerűen munkás életével és erényeivel, [...] De vajon az következik ebből, hogy Európa minden népénél ilyen nagy jelentősége volt a polgárságnak? Hogy ahol nincs polgárság, ott műveltség és magasabb életforma egyáltalában nem volt lehetséges? Társadalomtörténészeink közül többen ezt a tanulságot szűrték le, s nyomban hozzá is fogtak a magyar polgárság felkutatásához, életének és jelentőségének méltatásához.

Ma már, éppen az ő munkásságuk révén, mindenki tudja, hogy évszázados magyar multtal rendelkező városaink vannak, hogy különösen az ország peremvidékein, Kolozsvárott, Kassán vagy Nagyszombaton virágzó magyar kereskedő polgár-réteg élt. De ha a kőfallal szűkre szorított, zsúfolt levegőjű békés életű rajna-menti községekből érkezünk beléjük, mondjuk az újkor hajnalán, egy kicsit furcsának, külvárosinak fogjuk találni ezeket a helyeket. Hát még ha a külső mögé nézünk, s megismerkedünk műveltségükkel, életmódjukkal, vagy éppen világnézetükkel, egyre jobban érezzük a nagy különbséget Kolozsvár és Nürnberg, vagy Kassa és Hamburg között. Bizony a német polgár magyar alteregóját hiába keressük, városaink lakói is félig katonák, meg parasztok ebben a korban, s lepolgárosod-

²⁴ HALMOS K. 1991.

dottabb családaink felváltva nevelnek kupeceket meg hadvezéreket. Hát még ha azt is számba vesszük, hogy az ország egy igen nagy részén semmilyen városlakó polgárságot nem bírnak kimutatni, megértjük búváraink kétségbeesését.

De hát ha nem volt igazi polgárságunk, sőt az ország nagy részében még olyan félpolgárok sem voltak, akkor hová sorozzuk a nem nemeseket és nem jobbágyokat? Vagy talán nálunk is kialakult az angolhoz hasonló szabad-bérlők rétege? [...] Aztán ha nem volt polgárság, ki irányította a műveltséget? Ki formálta a nyugati kultúra hatásait a magyar lélek sajátságaihoz? Vagy nem is volt itt semmilyen műveltség, s a fallal körülvett városokon kívül a vadvizek és a vadember világa kezdődött?

Nehéz kérdések ezek, s bizony társadalomtörténetünk mindmáig nem szívesen felelt rájuk. [...] Ha pedig valaki mégis nekifohászkozott, [...] [l]egtöbbj[e] fel sem merte tételni, hogy más műveltség is lehetséges, mint amit tanulmányai során a külföldön megismert; felállította a már ismert mértéket, és a magyarság megint könnyűnek találtatott. [...] az egész magyar élet, gondolkodás és világnézet annyira nem volt sem szöszerinti megfelelője, sem szolgai utánzása a németnek, a franciának vagy az angolnak, hogy nem tudták hová sorolni. Kutatóink száján ezért általános a panasz szegény népünk múltbeli nagy műveletlenségén és tudatlanságán. Ahogy már a középkorvégi szerzetes is aggódva kesergi: gens Hungara tam rudis et rustica. Igaz, akadnak olyanok is, akik meg éppen erre a műveletlenségre büszkék, köztük egy Verbőczy István is, s kevélyen hangoztatják, hogy a magyarság sem kereskedelemre, sem más közönséges polgári életre soha nem aljasodott, de még a latin auktorokat sem igen forgatta. Az ilyenek azonban az életet nyilván a nemesség szemével nézik, így szélsőséges és elfogult véleményüket a kutatók legtöbbször nem méltatja figyelemre. [...] Átforgatva tehát társadalomtörténetünket, nagyjából a következő fontosabb eredményeket szűrhetjük le: a magyar társadalom fejlődését csak az értheti meg igazán aki ismeri a nyugati népek, mindenekelőtt a hozzánk legközelebb eső németiség múltját. Előtanulmányunk ez teljesen elegendő is. A magyar múltban felbukkanó társadalmi rétegződést német hatások alakították, a rétegek műveltségét a német kultúra emelte ki korábbi elmaradottságából. [...] Így mind a mai napig nagyon sokat vett át tőle, s ezzel társadalmi fejlődése, műveltsége is megtelítődött igazi kultúrvonásokkal. Azonban a Lajtán túl teljes pompájukban élő virágok megfonnyadtak, mire hozzánk értek, az idegen talajban csak sápadoztak, erőre kapni nem bírtak. [...] [N]agy történeti hivatásunknak így csak egyik egyik felét vihettük véghez: megvédtük a németiséget minden keletől jövő pogány-barbár támadás ellen, de kultúráját nem terjeszthettük kelet felé.”²⁵

Mint látható tehát, a önkritika és önelvűség kettős követelményét tartalmazó nézetet 1941-ben Benda Kálmán már megfogalmazta, bár megállapítása – talán mert egy könyvismertetésben jelent meg – nem lett közismert. Nézetére rimel a túlsó – német – oldalról megfogalmazott óvás:

„Nem tekinthetünk el attól, hogy csakúgy tudományon kívüli, mint a tudományos beszédben is gyakran előfordul, hogy a polgár túlzottan is általánosított fogalmával dolgoznak. Nem alap nélkül, hiszen tagadhatatlan, hogy minden városos kultúrában – részben mind a mai napig – föllelhető az európai polgársághoz többé-kevésbé hasonlító kereskedelmet és kézművet űző városlakó népesség. Tudományosan azonban csak akkor lehetséges „polgárságról” beszélni, ha szabatosan megadjuk, hogy adott esetben milyen mértékben alkalmazható még a polgár európai alapokon fölépített fogalma. A társadalomtörténész döntésre kényszerül. A közvetlen tapasztalata alapján kialakított fogalmakból indul ki, és segítségükkel másfajta tájakat kíván megérteni. Túl könnyen viszi át saját történelmi fogalmait egy másik világra, és olyasmiket lát bele, amiknek semmi valóságos alapja nincsen. Nem kisebb veszély az sem, ha valaki csak az egyszerűt, a történelmileg egyedit akarja látni. Eként aligha lehet más műveltségek hasonló szerkezeteit fölfogni, és a különöset, a sajátla-

²⁵ BENDA K. 1941.

gos európaiat amonnan észrevenni.”²⁶

Még egyszer összefoglalom az idézetek ezúttal hasznosítandó velejét. A történelmi elbeszélés és az elbeszélés tanulságainak megvonása szempontjából nem közömbös az elbeszélés kulcsfogalmainak megválasztása. Ugyanakkor a történész a fogalomalkotás során nem függetlenítheti magát, sőt nem is szabad magát függetlenítenie a köznyelvi szóhasználatától és a közvélekedés ítéleteitől.

A megoldás ugyanakkor nem lehet az, amit Szekfű Gyula *Három nemzedék* című áttekintésében követett. Csak példaként tekintsük a mű első társadalomtörténeti fejezetét. Ebben Szekfű – sarkosan és túlzón fogalmazva – szómágiát művel, hogy a táblabíró világ középnemességét megfeleltesse a szabadelvű társadalomképben kulcsszerepet játszó középosztálynak. A megfeleltetés verbális: a fejezet bevezetésében a „polgári osztály”, „harmadik rend”, „tiers état”, „vagyonos középosztály”, „középrend” kifejezések különösebb diszkusszió nélkül váltogatják egymást, s a szerző – hogy igazát olvasójával elfogadtassa – éppen csak megemlíti a birtokos nemesség szociális szövedékének atavizmusát. Az igazság kedvéért hozzá kell fűzni két dolgot. A *Három nemzedék* műfaja szerint nem tudományos mű, hanem egy szakképzett tudós politikai megnyilvánulása, terjedelmes ideológiai röpirata, mely azonban, mivel szaktudós tekintélye áll mögötte, nem kerülheti el a tudományos megítélést sem. A másik mentség, hogy a történetírás szerepéből adódóan fogalmait nem a természettudomány mércéi (a kísérleti tapasztalást rendező szerepe) szerint szokás megítélni. Aforisztikusan: a természettudományos fogalmak a megfigyelések rendszerezése, a történelmi fogalmak a szavak kitartó sulykolása útján jönnek létre.

A korabeli kifejezőmódokat nem lett volna szabad közvetlenül valóságnak tekinteni. Minden bírálat ellenére, Szekfű Gyula elgondolásának lehet ésszerű értelmezését találni. A birtokos nemességről alkotott kép, s még inkább e réteg önképe alkalmas keretet biztosíthatott a politikai kérdések analógiás értelmezésére, még akkor is, ha a késői kor történeti, szociológiai ismeretei szerint önkép és valóság között jelentős volt a távolság.

Egy példa: a „polgár”/„polgárosodás”

Nyelvünkben a „polgár” szónak sok képzett alakja ismert. A Szily K. féle nyelvújítási szótár egy tucatnyi alakra hoz idézetet. A magyar nyelv szótárának újabb kiadásához készített címszójegyzék majdnem húsz alakot sorol fel, s ekkor még az összetett (pl. „polgártárs”) illetve rokonértelmű (pl. „országultság”) szavakat figyelembe sem vettük. Tény, hogy e szavak jó része nem tekinthető elterjedtnek. A magyar nyelv szótárának számítógépes adatbázisában (URL: <http://www.nytud.hu>) a szóalakok közül kevésnek van nyoma.

²⁶ „Wir können aber an der Tatsache nicht vorbei, daß in der außerwissenschaftlichen, aber auch in der wissenschaftlichen Sprache häufig mit einem stärker generalisierten Bürgerbegriff gearbeitet wird und dies nicht ohne Grund, da es eben in allen Stadtkulturen unleugbar dem europäischen Bürgertum mehr oder minder analoge Schichten einer handel- und gewerbetreibenden Stadtbevölkerung gab und zum Teil noch gibt. Hier von ‘Bürgertum’ zu sprechen, ist gewiß möglich, wissenschaftlich allerdings nur dann, wenn genau angegeben wird, in welchem Maße der auf europäischem Boden gebildete Begriff des Bürgers jeweils noch angewendet werden kann. Der Sozialhistoriker steht in solchen Fällen vor einem Dilemma. Er geht von an seinem unmittelbaren Erfahrungsmaterial gebildeten Begriffen aus und versucht mit ihrer Hilfe andersartige Sphären zu erfassen. Allzu leicht überträgt er dann seine konkreten geschichtlichen Begriffe auf eine andere Welt und deutet Dinge in sie hinein, denen keine Realität entspricht. Nicht minder stark ist die Gefahr, nur das Einmalige, Historisch-Individuelle sehen zu wollen. Dann entschwindet die Möglichkeit, die analogen Strukturen anderer Kulturen zu Begreifen und von dorthin erst die Besonderheit, die Eigenart des Europäischen zu erfassen.” BRUNNER, O. 1953.

A jelentésfejlődést a lexikonok és szótárak tartalma alapján levonható következtetések mellett egyéb példákkal kiegészítve fogom ábrázolni.

A jelentésfejlődéssel kapcsolatban a következők hangsúlyozandók: a vizsgált szavak két, egymást váltó (alternáló) bokrba csoportosíthatók. A „polgár” és a „polgárosodás” szavakról van szó. A váltakozás alapján bizonyos korszakolásra is lehetőség nyílt. A korszakok határa nem a köztörténeti periodizációt követi, hanem több évtizedes ingadozásokat mutat. Az 1873-as és a Magyarországon 1931-ben tetőző nagy válság közötti liberálisnak, vagy még inkább szabadelvűnek tekinthető korszakot a „polgárosodás” illetve a helyét átvevő „civilizáció” dominanciája jellemezte. Előtte és utána a „polgár”, illetve a 20. században a „burzsoá” volt az enciklopédiák által elsődlegesen kifejtett kulcsszó.

A cikk megírása óta ismeretessé vált számomra, hogy az angolszász eszmetörténeti irodalom fontos megállapításokat tett a liberalizmus előtörténetével kapcsolatban.²⁷ Ezek egyik legfontosabbika, hogy rekonstruálta a „republikanizmusnak” nevezett politikai nézetrendszert, amely a későbbi liberalizmus (és konzervativizmus) elődje volt. A honpolgáriság eszmerendszere tartalmazta a szabadság eszméjét is, de az egyéni szabadságot szorosan kötötte a kollektív szabadsághoz és az erkölcsi fejlettséghez. E nézetrendszer szerint az erkölcsi romlás a szabadság elvesztésén át a pusztulásba vezet, így teremtve meg a teret újabb közösségek fölemelkedése számára. Ez a politikai világkép a 17. századtól előbb a brit szigeteken majd a kontinensen is változásnak indult, az erény a jó szokásoknak, a közösség a társasságnak²⁸ adta át a terepet.

A változások elmélet-szintű észlelése hazánkban is hamar bekövetkezett. Bíró Ferenc a felvilágosodásról írott monográfiájában²⁹ rámutat, hogy a magyar nyelvű erkölcsstani irodalomban a 18. század közepére az erkölcsi értékek helyzete megváltozott: a községnek a hívővel szemben támasztott követelményéből az egyén számára követésre érdemes szabállyá minősültek át. A nézetrendszer „honosítása” befogadása, átértelmezése, annak széles körű elterjedése azonban még hosszú időt vett igénybe.

Anélkül, hogy 1991-es állításaimat revideálnám, a „republikanizmus” főnti értelemben vett eszmetörténeti mintája segíthet a „polgár” illetve a „polgárosodás” 19. századi értelmezésében.

Tekintsünk egy korai példát a „polgári társadalom” kifejezés alkalmazására 1810-ből, Beregszászból:

„A’ Polgári társaságba való állás valamint sok hasznosoknak, ugy sok szükségeseknek is szerző oka lett – ezen sok szükségesek el háritására törekedő Vágyódás több szakaszokra osztotta fel a’ Polgári Társakat: másoknak kell lenni azoknak, kik a’ külső Bátorságra – másoknak, kik a’ Belső jól létele vigyázzanak: Amaz a’ Vitézi rendek - ez a’ Belső Tiszt viselőknak kötelessége - ha tsupán a’ Belső Bátorságra Figyelmezünk: akkor az idegeny Nemzetek ragadományainak leszünk köz Tárgyai. Ha ellenben tsak a’ külső Törekedések ellen egyesítjük a’ Polgári erőt: akkor a’ fegyver közt az igazság ki szolgáltatása halgatni fog; akkor magános Jussaink önnön polgár Társaink által tiportatnak le – a’ mely Társaság tehát igazán Bóldog lenni akar – mind a’ Katonák, mind a’ Tisztviselők szükségesek. – Mikor a’ Vitéz a’ köz hazáért Mejjét teszi ki, akkor a’ Tisztviselő az Honnyi Csendesség – és a’ magános Tulajdonok Védelmezésébe izzadozik; vagy az Iroványok halmainál gond lepte homlokkal sorvadozik.”³⁰

²⁷ KONTLER L. 1993. 140. skk.

²⁸ A szociabilitás kellően nehezen ejthető és olvasható ki ahhoz, hogy megkíséreljük magyarítani. A szóba jöhető társiság, társiaság stb. mellett most hadd javasoljam a társasságot. *A Magyar Nyelv Szótára* teljes kiadásához készült 1899-es címszójegyzék ezt a szót ismeri, míg az előbbi kettőt nem. A jelen íráshoz igénybe vett (a szoftverpiacon domináns) helyesírás-ellenőrző program hasonlóképpen.

²⁹ BÍRÓ F. 1994.

³⁰ KOMLÓSSY L. 1960.

Az 1821-ben Kazinczyhoz intézett levélben foglalt 1810-es beszéd részlete jó példa, miként egyeztetette egy vármegyei tisztségviselő nemes a republikánus értelemben vett polgári társadalom („társaság”) gondolatát a társadalom rendi felfogásával. Könnyen neveznök provincializmusnak, ha nem tudhatnók, hogy Montesquieu 1728-ban a pozsonyi diétán tett látogatása alapján a húsz évvel később megjelent *Törvények szellemében* a magyar nemességről rendkívül hízelgően nyilatkozott. Montesquieu könyve – fogalmazza meg Péter L. – röviddel annak megjelenése után Magyarországon „biblikus tekintélyé” vált.³¹

Húsz évvel később, Széchenyi István a *Hitel* elején a „polgárhoz” magától értetődően társít erkölcsi tartalmat:

„...annyi Nemes és Szép, a’ mi az Emberiséget felemeli, a’ Ti Nemetek műve. Ti vizitek karjaitokon életbe a’ kisedet nevendéket, ‘s jó Polgárrá nevelitek; a’ Ti nemes tekintetekből szí a’ férfi lelki erőt ‘s elszánt bátorságot. ‘S ha léte alkonyodik a’ Haza ügyében, Ti fontok koszorút homloka körül. Ti vagytok a’ polgári Erény ‘s nemzetiség védangyali, melly Nélkületek higgyétek soha ki nem fejlődik, vagy nem sokára elhervad, mert Ti vontok minden körül bájrt ‘s életet. Ti emeltek egekbe a’ port ‘s halhatatlanságra a’ halandót, Üdvözet és hála Néktek!”³²

„...egy cseppet se nehéz jobb utakat, műveltebb mezőket, kiesb vidékeket, serényebb kereskedést, helyesb communicatiókat, vigabb falukat, tisztább városokat, jobb vendégfogadókát, nagyobb culturát, kiterjedtebb ‘s több oldalú tudományt, nyájasb hospitalitást, értelmesb rendeletű curiát vagy kastélt, nemesb patriotismust, több közleket, polgári erényt – ‘s kevesebb sárt, port, nádat, korlátlan partu vizeket, hasztalan erdőket, becstelen lapányokat, bozótot, kevesb egoismust, ‘s egy részről a’ legalaptalanabb hiuságot, más részről a’ határnélküli hajlékonságot, alattvalók iránt döllyföt, előljáró előtt porban-csuszást, kevesebb előítéletet, balvéleményt, tudatlanságot, féktelen betyárságot ‘s a’ t. – magunknak képzelní, mint a’ millyen ‘s mennyi valósággal találtatik honunkban.”³³

Ebben az idézetben már csak burkoltan és elutasító értékeléssel említetik a védelem és az igazgatás megkövetelte rendi tagozódás („alattvalók iránti döllyf”, „előljáró előtt porban csuszás”), a „kereskedés”, „communicatio” és „hospitalitás” fejleszti a polgári erényt. Ezeket az urbanitáshoz kapcsolódó értékeket konkretizálva Széchenyi egy alapvetően vidékies világ jellegzetességeit, egy közlekedni, utazni kívánó birtokos nemes kíváncsalmait sorolja föl.

A reformkort követő példák a republikánus értelmezés bomlására utalnak.

Az 1848-as, Toldy Ferencről való idézetben a honpolgári jelentésmező mellett megjelenik a historizáló értelmezés, amellyel a 19. században még jóval később is találkozhatunk, például Guizot könyvének 1879-es kiadásakor – bár az is igaz, hogy ott már a „polgárosodás” a „civilisatio” szóval van értelmezve.

„A legújabb történetek sok fonalat elvágtak, mik jelenünket a múlttal összekötötték; a történelmi jog alapjainak megrendültével megrendültek a haza megmaradásának oszlopai is. De bár mit rejt a jövőndő magában; akár dicső felvirulását e fajnak, mely önfeláldozásával keleti Európa legnemesb, életre legméltóbb nemzetének bizonyította magát; akár halálát, mely a világtörténet sok hatalmas népe életénél dicsőbb leszen; a magyar történelmi a tudományok sorából többé ki nem törölhető. Világtörténelmi nép voltunk [...] midőn I. Lajos Európa legfényesebb koronáját viselte Visegrádon, s az európai polgárisodást a félelmesen emelkedő ozmán hatalomtól megoltalmaztuk; világtörténelmi nép vagyunk most, midőn a Nyugat-

³¹ PÉTER L. 1991.

³² SZÉCHENYI I. 1830. v-vii.

³³ Uo. 241.

Európa eszmefényével a keletinek homályát felvilágosítottuk, hogy a sötétség rabjai feljajdulának e nap mindenható sugáraitól: mostantól fogva történetünk megszűnt egy föld-része vagy birodalomé lenni”³⁴

Arany János, aki költői művében ismeretlem szerint nem élt a polgár szóval, 1850-es keserű versében vegytisztán reprodukálja a hagyományos honpolgári eszmék alapjául szolgáló ciklikus történetfelfogást, de a „polgárodás” szót egy új jelentésében, „vagyon alapján elkülönülő rétegekből álló társadalom kialakulása” értelemben használja, értékelését tekintve negatív előjellel.³⁵ A negatív értékelésben egy Madách-csal, aki a *Civilizátorban* a hódító idegen álorcájának látja a civilizáció eszméjét.

A mult időnek bölcei
Századokon keresztül
Örök-mozgót követeltek
A véges emberésztül:
Az új kor bölcsessége, mely
Amazokat neveti,
Az örök béke, *nyugalom*
Vessző-lovát kergeti.
[...]
Mikép egy isten-atyja van
Az égben e családnak
[...]
Ugy lenne földön józan ész
Az egy közös hatalom,
Törvény, igazság ... akitől
Jó büntetés, jutalom.
[...]
Hiú szándék! Vesztett erő
[...]
Isten egészbe működik,
egészre fordít gondot;
Midőn egy nép – mint a kovász –
Megérett és ... megromlott
Midőn satnyulva testben és
lélekben túlművelve,

Békét ohajt a gyáva test,
Az elcsigázott elme;
Midőn a renyhe társaság
Büzhödt állóvizében
Új bűnök milliárdjai
Vannak keletkezőben;
Midőn munka és vagyon
Egymástól messzi esnek,
[...]
Midőn a gazdag megkövül
És a szegény fásul ...
Egyszóval a polgárodás
Fordul reánk csapásul:
Akkor elétör egy vad nép
Szilaj vére s erénye
És elbódít, mint a tenger
Hullámi, vagy fővénye. –
Hagyjátok a meddő vitát!
Bölcs Isten az, ki rendel,
Az ember tiszte, hogy legyen
Békében, harcban ember.
Méltó képmása Istennek,
S polgára a hazának,
Válassza ott, válassza itt
A jobbik részt magának.

³⁴ TOLDY F. 1872. Az idézet forrása: OLTVÁNYI A. 1994.

³⁵ Arany János: *Gondolatok a béke-kongresszus felől <1850>*. Tárgyalja SZÁSZ L. 1997.

Nehéz általában összefoglalni az 1862-es szemelvények szerzőjének, Vajda Jánosnak a mondanivalóját. Két politikai röpiratról³⁶ bírálói joggal állapították meg, hogy gondolatmenetük szétszórta, zavaros, következtelen. Talán éppen ezért alkalmasak a fogalmak változásának megmutatására, hiszen Vajda a legkülönbözőbb módokon használja a kifejezéseket.

Van, amikor kifejezetten a régi módi szerint fogalmaz:

„Az aristocratia erényeit magába olvasztó nemes democratiának van egyedül jövője.”³⁷

Máskor éppenséggel az Aranyánál és Madáchnál azonosított, de általuk elutasított felfogást veszi pártfogásába.

„Mikor jön el – és egyáltalán eljön-e – az idő, melyben egy nagy lánglélek dictatori vasmakkal fogván meg e büszke királyfaj nyiretlen üstökét (azt melyet egykor ‘Copf’-nak nevezünk) egy nagy, dicső magyar haza érdekét emelvén az egyes önző oligarchák érdeke fölé, kiknek száma itt millió, merthogy a főúr, a hat ökrös gazda s számadó csikós egyaránt az, és kimerítve körörmágyig ez ő nép minden anyagi, szellemi, erkölcsi erejét, s azt szászorosan hatványozottan a *fegyelemnek* roppant – majd mindent pótló – tényezőjével: – egy nagy célra egyesíteni, s e nagy célt ki is vinni képes lesz megmentvén e nemzetet a legdicstelenebb haláltól, mely szerint a haladó művelődés árja elsodorja, eltemesse; mikor jön el az a megváltó szellem, aki lovagostorával végig vágván a zöld asztalokon, besoroztatván minden szózaténeklő táblabírót, véget vet a kevélykedő szenvtelenség, jól abrakolt henyeség, elkényeztetett makrancból haladást gátló csököny, s biztosított filisteri önkény mame-luk mammut hadának, s tűzzel vassal égeti ki a hátramenésnek még az újkor napja által ki nem süttött utolsó rákfénét; ...azaz, hogy kérem alássan, imádott nemzet! fölséges uralkodó hatalom.”³⁸

Az Aranyánál is szereplő őserőjű nép ezúttal nem fenyegető motívum, hanem a saját önző büszkesége által megrontott nemzet, melynek a nemzethalál érdekében leigáztatásra van szüksége:

„...ahol az egyesek romlottak, vagy csak egyetlen elem hiányzik lényükből ama vegyülek-hez, melyet a politikai önállóság megkíván – akkor még ha idegen hatalom s illetőleg a szerencse összeforrasztja is őket, azonnal ismét, mint a ragasztalan fal, szétmállanak és elemekre oszlanak...”³⁹

Megjelennek az új „társasság”-felfogás motívumai is, a fejlettebbekre való hivatkozás is, de erősen a régi felfogás hatása alatt értelmezve:

„...számos oly neme a szellemi s anyagi tevékenységnek, melynek Európa jelen legnagyobb nemzetei nagyságukat, gazdagságukat köszönik – a *kereskedelem*, s általában a tisztességes *üzlet*, de még számos kézmunka is itt maig is népszerűtlen, sőt egészen magyartalannak tartatik.”⁴⁰

³⁶ VAJDA J. 1970.

³⁷ Uo. 51: 25–26.

³⁸ Uo. 8: 9–29.

³⁹ Uo. 28: 17–22.

⁴⁰ Uo. 33: 6–10.

Az idegen erő igénylése békésen megfér ugyanakkor az időszerűsített etnikai sémák elismétlésével:

„...így nőnek fejére a Lembergől két szál foghagymával s két váltó garassal Budapestre utazó érdemes Izsákok és Ábrahámok, kikre nézve e nagylelkű, lovagias, bőkezű nemzet országa még mindig oly háladatos föld, hogy a rongyszedésen, gyufa áruláson, szatócskodáson kezdő izraeli öregségére azon dicső hazafiak jószágait veszi haszonbérbe, kik a megyei és országgyűléseken oly épületes beszédeket tartanak a nemzet gazdaszat és hazaboldogítás feladványairól, és így történik az meg, hogy míg vidéken a földbirtokok nagy része csak még névleg magyar kézben, de már már idegen zsebek hatalmába jut, – a fővárosban üzletét, kereskedelmét, iparát oly túlhatólag idegen elem kezeli, hogy abban a magyart észrevenni, csak a boldog önhittség, s a legvérmesebb optimismus nagyító üvegén lehet.”⁴¹

Figyelemre méltó, hogy hatvan évvel később a történetíró Szekfü Gyula mennyivel inkább erre a gyors migrációt és mobilitást sugalló sémára alapozza a *Három nemzedék* megfelelő gondolatmenetét, mint a mind a migráció útját, mind a mobilitás gyorsaságát illetően mást jelző tényekre.⁴²

A következő idézetek arra kívánnak példaként szolgálni, hogy Vajda Jánosnál a régebbi, republikánus értelmezés keveredik a mába mutató liberalizmus-értelmezéssel. Nehéz eldönteni, hogy régi vagy túlságosan is új értelmezését találjuk-e a liberalizmusnak.

„...És ezen emberek, akiknek cultusa a baromiség, liberalismusa a fajtalankodó erkölcsatlenség.”⁴³

Gángó Gábor hívta föl a figyelmet arra, hogy e szó eredetileg még Kölcsey idején is az eredeti „tárt keblű, megengedő” értelemben volt használatos, s ezt az értelmezés a „mások zsebére bőkezű” értelmezés fordította ellentett értékűre.⁴⁴

Az értelmezési kétség más helyütt is kimutatható, amit Vajda az erkölcs, illetve a művelődés minősítésével, jelzősítésével kíván föloldani.

„A műveltség átalakítja az erkölcsöket, és így helyes irányú műveltség által, mi is átalakulhatunk erkölcsileg, de mint mondom, helyes irányú műveltség által, mert épen úgy mint az erkölcsöknek tágas értelemben vannak hibás válfajai, úgy a hibás, nem tökéletes művelődésnek is különféle iránylatai lehetnek, melyek politikai szempontból bizonyos hibásak, ha a kor szellemével ellenkezésben állanak.”⁴⁵

Megjelenik ugyanakkor Vajdánál az akkori legkorszerűbb, a szociáldarwinizmussal kevert liberális fölfogás, a kultúrfölény elvi alapja.⁴⁶

⁴¹ Uo. 33: 26–39.

⁴² Például HALMOS K. 1987.

⁴³ VAJDA J. 1970, 20: 28–29.

⁴⁴ GÁNGÓ G. 1999.

⁴⁵ VAJDA J. 1970, 93: 19–24.

⁴⁶ A szociáldarvinizmus megjelenését *in statu nascendi* mutatja meg Takáts József Kállay Béninek J. S. Mill a szabadságról írott tanulmányának fordításához készített előszavát elemezve. Lásd TAKÁTS J. 1996. Hogy Kállay Béni eszmevilágának a kultúrfölényen alapuló középosztályvédelem legalább oly fontos eleme volt, mint a Németh G. Béla által hangsúlyozott liberalizmus, Dán Károly mutatta ki szakdolgozatában (ELTE BTK 1998, kézirat).

„...ázsiaiabbak vagyunk ez utóbbiaknál, holott nekünk éppen megfordítva ezeknél polgáriabb, s európaiabbaknak kellene lennünk, mert a lengyel elegendő száma, továbbá faj- és vallásügyenlőségénél fogva nincs utalva más idegen elemet polgárosító (civilisator) és beolvasztó feladatra, neki csupán politikai önállás kell, hogy önmagát még gyorsabban fejlessze; míg mi külső és belső geographiai helyzetetésünk, faj- különféleségi viszonyainknál fogva csak úgy boldogulunk, ha nem csupán a csatán, de mindenekelőtt s annál okvetlenebbül békés uton is *hódítani* birunk, amit nem más mód, mint határozottan magasb, a többiek által utólérhetelen *kultura* által érhetünk csak el.”⁴⁷

Mint látható, Vajda János fölfogása, ha egyáltalán annak lehet nevezni az egy zsákba öntött eszmetörmelékeket, nagyon eklektikus. A mából visszatekintve viszont borzongató, hogy miként vált be naiv jóslata az amerikai kulturális minta hatóerejéről:

„Sőt még legmodernebb legujabb eredetiségében az *amerikai* szellem képviseli a mai valódi cultura szellemét, úgy hogy ebben bátran Európa jövőjét szemlélhetjük. Itt jött létre azon legujabb társadalom, mely egészen új alapon alakulván, csupán az újkor szellemét vitte át magával Európából, a réginek avas hagyományai, sötét képzelmei, ódon emlékezéseinek hazajáró kísértetei nélkül. Tulajdonképp e társulatot kellene tanulmányoznunk, hogy magunknak mintákat szerezzünk. A master ‘Vorwärts’ alakja, levonván torzításait, s a valóra leszállítva, a jövő emberének hű képét láttatja.”⁴⁸

Vajda Jánost tehát a jelentéstörténeti fordulat enciklopédistájának tekinthetjük.

Az áttekintés lezárásaként Illyés Gyula szövegét hozom példának arra, miként válik a polgár-polgárosodás jelentéspárban a polgár a meghatározó elemmé, a republikánus hagyományhoz fűződő kapcsolatát elveszítve, a honpolgárral (citoyen) szembeállított nyárspolgár (burzsoá) képzetének általánosításával:⁴⁹

„A fogalmak tisztázását ígértük. Legyünk egészen pontosak, kezdjük a szavakon. A város-lakók közösségét latinul civitasnak mondták, magát a városlakót civisnek. Ebből származott a civilizáció; a polgárság legnagyobb büszkesége, méltán. Tiszteletünk és elismerésünk jeléül polgárosultságnak fordítjuk s kitartóan úgy is fogjuk használni.

Épp csak nyelvtudományi alaposágból jegyezzük meg, hogy a magyar polgár szónak nincs köze a latin civis-hez s így – nyelvtörténetileg! – a polgárosultságnak sem a civilizációhoz; ezzel akaratlanul ez is, az is leleplez egyetmást. A magyar szó az indogermán nyelvcsalád burger szavának származéka.⁵⁰ [...]

A különféle iparosok és kereskedők kényelmét és a hasznat kivéve, minden szempontból jobb lett volna, ha a mesteremberek a falvaknak maradnak, vagy ők hordják mindvégig portékáikat oda. Aki a másikhoz megy, a másik elé járul, az előbb utóbb háttérbe szorul: kér, kínálkozik, végül akaratlanul is aláveti magát. Így indult meg, az antik városokétól teljesen különbözően, a burg-ok polgárosultsága, amelyet épp ezért még idegen szóval is civilizáció helyett hivebb volna burgerizációnak nevezni. Nem így nevezzük, de azért gondoljunk a szónak e jelentésére is.”

A burgerizáció írói szóalkotás, legalábbis az elektronikus nagyszótár nem ismer rá több példát. A tendenciát azonban jól kifejti.

⁴⁷ VAJDA J. 1970, 112: 18–32.

⁴⁸ Uo. 165: 26–166: 1.

⁴⁹ ILLYÉS GY. 1941. [Értsünk szót]

⁵⁰ Megjegyzendő, a nyelvészek körében fölmerült, hogy a ‘polgár’ lehet szláv eredetű is. Vö. KARÁCSONYI J. 1927. [HK]

Az áttekintést röviden, s részben korábbi megfogalmazásomra utalva úgy foglalom össze, hogy míg a 19. század tendenciája a polgárosulásnak a szociális és politikai szférában a „nemesedés” (nem a ‘rangemelés’, hanem az ‘alkotmány sáncai közé emelés’ értelemben) volt az eszménye, a 20. század illiberális középső szakaszára ez az értelmezés elveszett, és helyébe a plebejus, illetve urbanitáskritikai értelmezésű polgárrá változás (‘*embourgeoisement*’) lépett. Jellemző, hogy még 1989 után is található magyar szövegnek olyan angol fordítása, ahol ez az értelmezés (öszönösen) megnyilvánul.⁵¹

Irodalomjegyzék

ANTAL László

1964 *A formális nyelvi elemzés*. Budapest, Gondolat.

AUSTIN, J. L.

1990 *Tetten ért szavak. A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James előadások <1962>*. Budapest.

BÁN Imre

1954 „Ernst Robert Curtius: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern 1948, 601 lap.” *Irodalomtörténeti Közlemények*, LVIII. évf. 4. sz. 442–452.

BENDA Kálmán

1941 „Györffy István: Nagykunsági Krónika. Turul, Budapest 1941.” *Társadalomtudomány*, XXI. évf. 3. sz. 335–338.

BÍRÓ Ferenc

1994 *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest.

BRUNNER, Otto

1953 *Europaisches und russisches Bürgertum. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XL. 1. 1–2.

BRUNNER, O. – CONZE, W. – KOSELLECK, R. (hrsg.)

1972–1995 *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. 1–7. Bde. Stuttgart.

CURTIUS, Ernst Robert

1948 *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern.

GÁNGÓ Gábor

1999 Egy „rettentő váz nevezet” jelentéstörténetéhez: kit neveztek szabadelműnek, szabadelvűnek és liberálisnak a reformkori Magyarországon? *Holmi*, XI. évf. 3. sz. 327–342.

⁵¹ KOVÁCH I. 1994.

HABERMAS, Jürgen

1996 Tanulni a történelemből? *Holmi*, VIII. évf. 5. sz. 708–712.

HALMOS Károly

1987 Vállalkozói csoportok a századfordulón Magyarországon. *Szociológia*, III. 433–440.

1991 Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég*, 2–3. sz. 131–166.

HOFER Tamás

1994 Kiállíthatók-e a magyar „emlékezés helyei”? *BUKSZ*, VI. 4. sz. 465–470.

1998 A nemzettudat változó jelképei. *Ezredforduló*, VI. 35–36.

ILLYÉS Gyula

1941 Csizma az asztalon. *Nyugat*. [Értsünk szót]

JÁDI Ferenc

1999 A szó szerint vett valóság. *Holmi*, XI. évf. 3. sz. 353–366.

K. HORVÁTH Zsolt

1999 Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe. *Aetas*, III. 132–141.

KARÁCSONYI János

1927 Polgár. *Magyar Nyelv*. XXIII. 195–197. [HK]

KOMLÓSSY László

1960 Beszélvény [...] 1810. február 1. In *Kazinczy Ferenc levelezése*, 23. Budapest. 521–522. /Kazinczy Ferenc összes művei. Levelezés./

KONTLER L.

1993 Az eszmetörténet-írás ígéretei. *BUKSZ*, V. évf. 2. sz.

KOVÁCH Imre

1994 *Embourgeoisement Theories and Processes*. Politikai Tanulmányok Intézete, Budapest.

LE GOFF, Jacques

1994 Franciaország emlékezete. *BUKSZ*, VI. évf. 4. sz. 456–459.

LOVEJOY, Arthur O.

1936 *The Great Chain of Being*. Cambridge.

MIKES, Georg

1987 *Papucsban*. Budapest, Múzsák.

MOLNÁR Attila Károly

- 2001 Az utolsó előtti konzervatív. Tíz éve halt meg Michael Oakeshott. *Magyar Nemzet*, 2001. január 13.

NEUMER Katalin

- 1991 *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*. Budapest.

NORA, Pierre

- 1984, 1986, 1992 *Les lieux de mémoire*. 1–3. vols. Párizs.

- 1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, III. 142–157.

OLTVÁNYI Ambrus

- 1994 Toldy Ferenc világnézete, társadalmi-politikai állásfoglalása és ennek összefüggése irodalmi elveivel 1848-ig. In uő: *A szellem szenvedélye. Tanulmányok, cikkek, bírálatok*. Budapest. 258–259.

PÉTER László

- 1991 Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány, 1790–1990. *Holmi*, III. évf. 11. sz. 1521–1522.

QUINTON, Anthony

- 1995 *A tökéletlenség politikája. Az angol konzervatív gondolkodás vallásos és szekuláris tradíciója Hookertől Oakeshottig. A University of Kent at Canterbury-n 1976. októberében tartott T. S. Eliot-előadások*. Pécs.

REICHARDT, Rolf

- 1978 „Histoire des Mentalités”. Eine neue Dimension der Sozialgeschichte am Beispiel des französischen Ancien Régime. *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, III. 130–166.

- 1982 Zur Geschichte politisch-sozialer Begriffe in Frankreich zwischen Absolutismus und Restauration. Vorstellung eines Forschungsvorhabens. *LiLi. Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 47. 49–74.

REICHARDT, R. – SCHMITT, E. (hrsg.)

- 1985 *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich. 1680–1820*. Oldenbourg, München.

SINKÓ Katalin

- 1995 A megsértett Hungária. *Néprajzi Értesítő*, LXXVII. 267–282.

SZÁSZ László

- 1997 Honorácior-sors – Literátor-életforma. A polgárosodó Magyarország töredékképei Arany János nagykörösi lírájában. *Kortárs*, XLI. 10. sz. 117–128.

SZÉCHENYI István

- 1830 *Hitel*. Budapest.

TAKÁTS József

- 1996 Kállay Béni, John Stuart Mill és a modern társadalom. *Holmi*, VIII. évf. 5. sz. 774–779.

TARNAI Andor

- 1969 Extra Hungariam non est vita ... (Egy szállóige történetéhez). *Modern Filológiai Füzetek*, 6. Budapest.
- 1975 A toposz-kutatás kérdéseihez. *Literatura*, II. évf. 1. sz. 66–73.

TOLDY Ferenc

- 1872 Gyászbeszéd Gyurikovics György történetíró felett. 1848. július 10. In *Toldy Ferenc irodalmi beszédei*. 1. köt.

TRIBE, Keith

- 1989 The Geschichtliche Grundbegriffe Project: From History of Ideas to Conceptual history. A Review Article. *Comparative Studies in Society and History*, XXXI/1. 180–184.

VAJDA János

- 1970 Önbírálat. In *Vajda János összes művei*. 6. köt. *Politikai röpiratok*. Budapest.

VEIT-BRAUSE, Irmeline

- 1981 A Note on Begriffsgeschichte. *History and Theory*, XX. 61–67.

Források – értelmezések – történelmek

Egy forrásokról szóló konferencia nehezen tekinthet el attól a képtől, amelyet maga a „forrás” metafora hordoz.¹ Akarva-akaratlanul valamilyen csörgedező vízáramra asszociálunk, amelynek kifolyásánál ott áll szilkéjével a történész, hogy felfogja a történelem nélkülözhetetlen életelixírjét.

A képtől még kevésbé vonatkoztathatunk el, ha a tömegtársadalom kialakulása utáni forrásmennyiségre gondolunk. A bürokratizáció révén a 17–18. századtól gyakorlatilag tömeges forrástermelés indult meg, akár az akták, akár a sajtó, akár a statisztikai adatok előállítása révén. A történészt már-már elborító forrás-zuhogat inkább holmi buzgárhoz hasonlítható (urbánusabb lelkek kedvéért mondhatunk akár csőtörést is), amelyet azonban a történész a számítógépes korszak beköszöntéig (sőt még azután is) ugyanúgy szilkéjével próbál meregetni, mint annak előtte.² Nyilván nem véletlen, hogy a tömeges forrástermelés korszaka teremti meg magát a szakmailag képzett, professzionális levéltárost is, hiszen elengedhetetlen a források feltárása, rendezése, stb., hogy csupa valódi levéltáros kifejezést említsünk. De ugyanebből a szükségletből fakad a forrástanilag (és hermeneutikailag) képzett történész iránti igény is.³

A lehetséges források körének tömegessé válásával szinte egyidejűleg tömeges forráspusztulásoknak is tanúivá (sőt résztvevőivé) válunk, amelyek hol természeti katasztrófa erejével lepnek meg bennünket (gondoljunk a *Brandtakten* bécsi bevett terminusára), de alkalomadtán maguk a „forráselőállítók” igyekeznek pánikszerűen eltüntetni a nyomokat (elég most a teherautókon 1989-ben zúzdába küldött iratkonvojok vízióját felidézni). A levéltári iratok rendezése elképzelhetetlen azok selejtezése nélkül, s a kérdés mindig az, hogy a selejtezési szabályozás a történész szempontjait mennyire veszi tekintetbe. Hogy mit hagyjon meg a levéltáros, iratkezelő, azt törvény, alacsonyabb rendű jogszabály vagy hivatali utasítás írja elő számára, s az is erősen kérdéses, hogy az irat őrzőjének ugyanaz-e az érdeke, mint az irat majdani kutatójának.

¹ A metaforáról ZIMMERMANN, M. 1997.

² Hogy a csermelytől a buzgárig ívelő kép mennyire nem mondvasinált vízió, legyen szabad Anatole France: *A pingvinek szigete* c. regényéből minden filosz rémálmát megidézni Fulgencius Tapír tudós haláláról: „...alighogy felnyitottam a végzetes dobozt, kék lapok szöktek ki belőle, s ujjaim közt kicsúszva hullani kezdtek. Csaknem azonnal csupa rokonszenvből megnyíltak a szomszéd skatulyák, s rózsaszínű, zöld, és fehér papírlapok *patakja* tört elő, és egymás után az összes dobozokból különféle színű jegyzetek *ömlöttek* szét olyan mormolással, mint áprilisban a *vízesések* a hegyek oldalán. Egy pillanat alatt vastag papírréteg borította a padlót. Kifogyhatatlan tokjaikból szüntelenül növekvő zúgással *buzogtak* elő a papírlapok és nőtt viharos *árjuk*. Fulgence Tapír térdig *papírtengerben* állva, figyelő orral szemlélte az *áradást*. Észrevette az okát és a megdöbbenéstől elsápadt... Késő volt! Leverten, kétségbeesve, siralmasan, bársony sapkáját s arany pápaszemét elveszítve, rövid karjával hiába akart elébe állani az *árnak*, mely már a hónaljáig ért. Hirtelen rettentő *örvény* támadt, s eltakarta egy óriási *papíruhatag*. Egy másodpercig még láttam a forgatagban a tudós sima koponyáját s kis zsíros kezeit, aztán elnyelte a pusztulás, és terjedt az *ár*, csend és mozdulatlanság fölött.” (Kiemelések – K. GY.) FRANCE, A. 1957, 13–14.

³ A német történeti iskola mindig együttesen foglalta magában a kettős módszertani követelményt. Lásd DROYSEN, G. 1994, 123–125. A hermeneutikai problémáról hosszú (német) történelmi perspektívában újabban LORENZ, Ch. 1997, 89. sk.

Csak egyetlen példát említek kutatói gyakorlatomból: a fővárosi cégbíróság anyagainak böngészésekor (még a Markó utca pincéjében, a nyolcvanas években) szemtanúja voltam, ahogy az ezzel a feladattal foglalkoztatott őrizetese – mellesleg teljesen szabályszerűen – az ítéleteket kiemelték, megőrizték, a permellékleteket viszont könyörtelenül kiselejtezték. Társadalomtörténész lelkem hiába kesergett az eljárás miatt, hiszen kit érdekel utólag majd az ítélet, ha a perben állókra vonatkozó összes mellékkörülmény (amely az igazán érdemi információkat tartalmazza) egyszer s mindenkorra elvész a kutatás számára. Mindhiába.

Bár Magyarországon sokat szokás a forráshiányra panaszkodni, valójában a rendelkezésre álló „források bősége” mindig is szelekcióra készíti a történészt, s a teljes körű forráskiaknázás úgyszólván lehetetlen (különösen a „szilkés” módszerrel az). A legszorgosabb levéltárba járók tudják a legjobban, hogy a forráshegyek elhordása egy bizonyos idő után egyre kevesebb hatékonysággal folyik, újabb adatok találása egy bizonyos pont után egyre több munkát (és felesleges energia-befektetést) igényel, míg végül egy adott pillanatban le kell zárni a kutatást (anélkül, hogy teljesen befejezhetők volna), különben sohasem születik meg a mű. Erről (is) szól a halhatatlan Mályusz-aforizma: „Disszertációt befejezni, előszóban védekezni.”

A történész tehát mindig válogat a rendelkezésére álló források közül (hogy milyen szempontok szerint, az nem mindig kerül be az előszóba, és sajnos sokszor csak menet közben tisztázódik a kutató számára). Másfelől a történész kitölti a hiányzó források között tátongó űrt (vagy „elkenéssel”, vagy analógiákkal, vagy pusztá spekulációval stb.) A forrásokhoz tehát eleve értelmezések kapcsolódnak. S ez a viszony maga is dinamikusan változik. Kevés érzékletesebb leírást ismerek erre a bonyolult folyamatra, mint Gurevicsét: „A megtörtént esemény képzeteket szül róla a kortársakban: már ezek az elképzelések sok okból nem egyformák. Néhány (vagy egy) közülük történeti forrásokban tükröződik: eközben az esemény kiválik a többi esemény láncolatából, értelmezésre kerül sor, új kapcsolatba hozzák más tényekről szóló közlésekkel. A megtörtént eseményről szóló közlés olyan jelrendszerben rögzítődik, amely jellemző és érthető az adott társadalom számára. Teljesen világos, hogy ez a közlés sohasem tükrözi az esemény teljességét, nem adekvát vele, hanem rögtön eltorzítja vagy meghamisítja. Aztán a forráshoz fordulnak a történészek. Nézeteik, az anyag értelmezésének, a források és a források által tartalmazott közlések kiválogatásának módszerei változnak; változik a távlat, ahonnan az adott közlést vizsgálják; változnak a többi forrással és közléssel összevetés lehetőségei; végül változó a későbbi korok történészeinek képessége, hogy a forrást hordozó jelrendszert megfejtsék. Kiderül, hogy a történeti tény kimeríthetetlen, mind a sokféle megközelítés, mind a szüntelenül változó perspektíva miatt, amelyben a múltat szemléljük.”⁴

A dolog lényegéhez tartozik, hogy nemcsak a történész válogat. A forrásokhoz való hozzáférhetőség szintén szabályozott, bár mindig korszecifikus, hogy e szabályozás mennyiben érvényesül.⁵ Ahogy a jelen felé közelítünk (mondjuk a számítógép tömeges használatáig), nemcsak a forrásmennyiség nő szinte lineárisan, hanem dinamikusan növekszik a nehezen hozzáférhető források köre is. A legegyszerűbb mindig az, ha – például az elmúlt harminc év anyagait illetően – nem áll nyilvánosan rendelkezésre részletes repertórium vagy iratjegyzék. Ez a helyzet vagy a szálsankénti kutatást vagy a levéltár őrzőjének valamiféle előszelekciós szerepét teszi

⁴ GUREVICS, A. J. 1977, 206–207.

⁵ Mindnyájan jól emlékezhetünk, hogy mennyiben függött a levéltáros „civil kurázsijától” és elkötelezettségétől (mondhatnánk akár itt most jó értelemben vett megszállottságot is) egy-egy politikailag „szenzitív” forrás rendelkezésre bocsátása, mondjuk, a hetvenes-nyolcvanas években. Azt is átélhetjük, ahogy fellazult – átmenetileg – a szabályozás érvényesítése 1989 táján, s ahogy elindult a visszaszigorodás 1992 körül (ezúttal a személyiségi jogok „szenzitív” pontjaira hivatkozva). 1997 után újabb korszak köszöntött be, a levéltáros felelősségének egy részét a kutató vállára sikerült áthelyezni, ami azért jobb megoldás, mint az előbbi. Ám most nem a szabályozás cikkcakkjainak a nyomán követe a feladatunk.

kikerülhetetlenné. Ha van rá mód, természetesen az első a kíváncsibb (bár a kásahegyek átrágása esetén is fennáll a fiasco lehetősége), de a második esetben egyértelműen nem az válogat, aki (remélhetőleg) legjobban ért a témához, hanem az, aki ugyan a témában feltehetően kevésbé jártas (bár itt lehetnek üdvös kivételek), de az irattárat legjobban ismeri. S a *forrásismeret* máris az értelmező *tematizálás* elé furakodott a kutatási folyamatban.

Ilyen körülmények között szükségképpen kerülnek előtérbe a forráspublikációk, s nemcsak azért, mert a jelen értékelése a legbizonytalanabb, jobb tehát pajzsként magunk elé tartani a forrásokat, hanem azért is, mert óriási verseny dül a legizgalmasabbnak tekintett források megszerzéséért. S a birtokba vétel legékezebb bizonyítéka mégiscsak a bevezetőnkkel megbillogozott közzététel maga. A forráskiadvány tehát bizonyos értelemben birtokba vesz és devalvál egyszerre. A kötetek bevezetője (vagy utószava) azonnal kínál ugyan egyfajta értelmezési keretet, a mellékelt források azonban ezáltal rögvest többnyire az illusztráció szintjére szállnak alá (és máris mindenki számára hozzáférhetők). Arra is találhatunk azonban példát, hogy a források megszerzéséért folytatott harc nem a dokumentumok közzétételét, hanem azok „hibernálását” szolgálja.

A források belső és értelmezési horizontja

A tömeges források elterjedésének első szakasza a gyorsírás feltalálása, majd a különböző audiovizuális technikák elterjedése magával hozta a valóban *egyidejű* (*szinkron*) *források* születését.⁶ A szözszerinti jegyzőkönyvek készítése olyan, ma már tradicionális pozitivisták történetírói ágaknak vetette meg az alapját, mint a politika- és diplomáciatörténet. Ahol az egyidejűség nem volt megteremthető, ott elég volt annak látszatát kelteni: a napi sajtó az egy napon (éjszakán) belüli utóidejűséggel a közeli egykorúság illúzióját hozta a tömeges alfabetizáció térhódításával párhuzamosan. Bármilyen paradox is, a pótlólagos (utólagos) tömeges forrástermelést is a szinkron források születésének második időszaka tette lehetővé. Az *oral history* (és a „képhang-interjú”) a szinte végtelenül kitágult jelenkori forrásteremtés lehetőségei közepette lényegében nem más, mint az „elveszett emlékezet makacs és szervezett kitermelése”.⁷ S itt nem pusztán arról van szó, hogy az interjúkészítés technikája milyen mértékben befolyásolja a válaszként rögzített textust, bár szakmai berkekben (akik nemcsak tudják, de teszik is) jól ismertek az ún. „nótafa típusú” és a „szabadjára engedett” interjú különbségei.⁸ Az talán sokkal inkább fontos, hogy az eredetileg rögzített hangot vagy szöveget általában nem használja a történész (inkább a már vágott dokumentum-filmet, riportot szokta látni, hallani), hanem szinte kizárólag csak annak írott változatát, ahol számtalan alapvető információ elvész az eredeti körülmények közül. Egy leírt szöveg, mondjuk, meggyőzőnek tűnhet, miközben az interjú-alany tekintete elárulja bizonytalanságát, egy mondat a hozzá társult önkéntelen gesztus, mozdulat nélkül mást fejez ki, mint szimpla verbális kommunikációként. (A tömeges elemzés technikáit a történészek ma is sokkal ritkábban alkalmazzák, mint a társadalomtudományok.) Végző soron azonban az emberi lételem határain belül maradó utóidejűséggel olyan források garmadája jön létre, amelyek autenticitását a történész meglehetősen korlátozottan tudja hagyományos forrásaival összevetni,

⁶ A kortárs és utólagos, a közvetlen és közvetett forrásokat már a klasszikus történeti metodológia is tudatosan megkülönböztette. BERNHEIM, E. 1903, 380, 451, 469.

⁷ NORA, P. 1999, 149.

⁸ Az előzőben a hosszúra szabott kérdés egyértelműen „előzenecli” a válasz alaphangját (aztán a szövegből készült dokumentumfilmben a kérdést persze szemérmesen kivágják), az utóbbiban kifejezetten tilos az interjúalanyt befolyásolni, hiszen eszerint már önmagában az is fontos az adott tematika keretein belül, hogy mit milyen sorrendben mond el az illető, mit hagy ki, a visszakérdezésre legfeljebb a végén szabad sort keríteni. Az előbbi terminust személy szerint Hanák Gábortól hallottam először, aki az audiovizuális interjúkészítés gyakorlatába vezetett be, a másodikkal kapcsolatban lásd ROSENTHAL, G. 1994.

s ha szembesíti is, forráskritikai megjegyzései ritkán maradnak fenn az interjúval együtt. S bár jól tudjuk, az utólagos interjú elsősorban a jelenből (és a jelen emlékezetéről) szól, semmi garancia sincs arra, hogy a többszörösen átírt, megvágott, múltra vonatkozó szövegek "hamis" forrásként feltámadva alkalomadtán önálló életre kelhessenek (számtalan újabb lehetőséget kínálva majd a jövő historikusának forráskritikai virtuozitását kibontakoztatandó).

Értelmezés és forrás tehát – mint láttuk – elválaszthatatlanok. Ennek dokumentálására legyen szabad két olyan példát bemutatnom, amely körül szűkebb szakterületem jóvoltából némi jártasságra kellett szert tennem. Az Osztrák-Magyar Monarchia történetének egyik sokat vitatott kulcsproblémája a külkereskedelem nézőpontjából a „cui bono” kérdése.⁹ Hogy a külkereskedelmi statisztika esetében tömeges forrással van dolgunk, az senki számára nem kérdéses. A Monarchia – nemzeti látószögei – szempontjából azonban az alapvető forráskezelési problémát az jelenti, hogy míg a Monarchia úgynevezett „külső” vámhatára mentén folyamatosan rögzítettek az áthaladó forgalmat egészen 1918-ig, addig az ún. „belső” vámhatár eltörlése után, 1850-től a ciszlajtán és transzlajtán területek között mindenféle vámszedés hiányzott. Az önálló magyar statisztikai hivatal újjászervezése után történt ugyan kísérlet arra, hogy a „magyar külkereskedelmi statisztikát” feltámasszák, ám az 1867 és 1874 között, a szállítási statisztika alapján keletkezett adatokat maga a hivatal is meglehetősen bizonytalannak ítélte és a hetvenes évek közepén nemcsak közzétételüket, hanem gyűjtésüket is felfüggesztette. Csak a nyolcvanas évek elején indult meg újra a „magyar külkereskedelmi statisztika”, lényegében ismét a szállítás alapján számítva a Monarchia vámbelföldi piacán végbemenő árumozgásokat. (Az „osztrák külkereskedelmi statisztika” megszületésére csak a századfordulótól került sor.) Számításról és nem egyszerű regisztrálásról kell beszélnünk, hiszen – vámhatárok híján – a szállított mennyiség alapján csakis utólagosan készített értébecslésekről lehetett szó. Hogy ez mennyire így van, arra ékes bizonyíték lehet, hogy az 1882-től rendelkezésre álló magyar és az 1900-tól közzétett osztrák adatsorok egymást átfedő időszaka ellentmondó (sokszor ellentétes előjelű mérlegadatokat tartalmazó) számsorokat közöl a két birodalomfél egymással kapcsolatos ún. „vámbelföldi” forgalmáról. Az okot nem okvetlenül a gazdasági kiegyezéssel kapcsolatos vitákban kell keresnünk, bár nem függetleníthetők attól. Az ok sokkal hétköznapiabb: a szállítási statisztika súlyokat (ürmértékeket) és nem pénzbeli értékeket rögzített. Ahhoz, hogy aggregált „külkereskedelmi” értékekhez jussunk, a szállítási statisztika naturális számait „fel kellett árazni”, s itt nem csak azt kellett eldönteni valamelyik hivatali szobában, hogy nagybani vagy kiskereskedelmi piaci árakat vagy közszállítási ártételeket alkalmazzanak-e, hanem azt is, hogy mondjuk, a bécsieket, avagy a budapestieket (számos egyéb technikai részletkérdéstől most eltekintve). Az árszorozók választásában azonban eleve benne foglaltatott a probléma értelmezése.¹⁰ Az sem lehetett közömbös, hogy az illető statisztikus a közös vámterület híve vagy ellenfele volt, de itt most nem okvetlenül a politikai premisszákat keressük. Sokkal fontosabbnak tűnik az, hogy mi volt az elméleti álláspontja az aktív, illetve passzív külkereskedelmi mérleg közgazdasági hatásait illetően. Ez egyébként olyan politikai írókra is hatással volt, akik a későbbiekben fejtették ki nézeteiket a Monarchia vámpolitikájáról.¹¹

Nem kevésbé érzékeny momentuma a Monarchia történetének a népszámlálások nemzeti-ségi-anyanyelvi adatsora. A politikai motívumokat itt most lehetőség szerint szintén háttérben

⁹ SCOTT, E. M. 1976; legújabban Uő. 1996, 101. sk.

¹⁰ A kérdésről lásd KOMLOS, J. 1980.

¹¹ Talán elegendő a külkereskedelmi mérleg passzívvá válása kapcsán Jászi Oszkár (a Duna-konföderáció híveként rögzített) híres retrospektív kinyilatkoztatására gondolnunk, miszerint „...gazdasági szempontból az Osztrák-Magyar Monarchia már 1913-ban legyőzött ország volt...” JÁSZI O. 1983, 293–294. Lásd erre még KÖVÉR GY. 1997.

hagyva, csak a forrástani oldalt érintjük. Mint ismeretes, az első népszámlálás, amely a nemzeti-ségre vonatkozó kérdőpontot tartalmazott, az 1850/51-es népesség-összeírás volt. Az már kevésbé köztudott, hogy a nemzetiségre vonatkozó kérdőpont csak a magyar királyság összeírásában szerepelt, az örökös tartományokban valójában az 1846-os idevágó adatokat használták fel. Hogy a kérdés nem ugyanazt jelentette 1846-ban, mint 1850-ben a nemzeti újjászületéstől forrongó Habsburg-birodalomban, az aligha vitatható. Ráadásul a kérdés nem az anyanyelvre, hanem kimondottan a nemzetiségre vonatkozott, amelyet a kitöltési utasítás szerint egyetlen szóval kellett feltüntetni (például: román, rutén stb.). Az sem lehet kétséges, hogy az elfojtott nemzeti forrongás után (akár a megfélemlítés, akár a dac volt erősebb), már magának a kérdéssel való szembesülésnek nemzeti identitásteremtő hatása lehetett – nyilván ezért is riadtak vissza a hatalom képviselői a kérdőpont beiktatásától a következő népszámlálások alkalmával. Mi ugyan az adatok torzítottságát szeretjük emlegetni, de az egyes háztartásfőeknek nekiszegzett kérdés, hogy mi a nemzetisége, azok számára is elgondolkodtató lehetett, akikben nem kristályosodott ki korábban „nemzeti tudatuk”, vagy különböző okok folytán nem rendelkeztek egyértelmű válasszal a feltett kérdésre.¹²

Amikor 1880-tól ismét felbukkanhatott a monarchiabeli népszámlálásokban a vonatkozó kérdőpont, a ciszlajtán és transzlajtán területeken nemcsak 1850-hez képest, hanem egymástól is eltérően hangzott a kérdés. Ciszlajtániában a köznapi beszélt nyelvet (Umgangssprache) tudakolták, a Magyar Királyságban ezzel szemben az anyanyelv felől érdeklődtek. Ausztriában visszavisszatérő politikai küzdelem tárgya volt az anyanyelvi kérdőpont bevezetése, de erre a Monarchia fennállása alatt hivatalos népszámlálásokban nem került sor. Magyarországon viszont 1880 és 1910 között a kérdés többször is átalakult. 1880-ban még így hangzott: „Mi az anyanyelve, azonkívül mely hazai nyelvet beszéli még?”. 1900-ban már így: „Mi az anyanyelve, vagyis az a nyelv, a melyet magáénak vall s legjobban és legszívesebben beszél?” S csak ezt követte külön alponthban a más (s immár nemcsak hazai) nyelvek bírására vonatkozó kérdés. S kell-e hangsúlyoznunk, hogy a két kérdés mennyire nem ugyanazt jelenti, arról forrásunk önmagában beszél. Már nem abban az értelemben, ahogy ezt a forrásoknak szeretjük tulajdonítani, hanem éppen abban, ahogy a kiszélesített és átalakított értelmezés benyomul a forrás szóhasználatába. 1880-ban az anyanyelv még valami magától értetődő természetességgel az anya nyelve (bár ez is egyfajta értelmezés), 1900-ban viszont már meg kell magyarázni az összeírás alanyának, tudatosítani kell benne, hogy miről van szó. Olyan ez, mint a Renan-féle, csak épp tízévenként végrehajtott népszavazás: „vallomást kell tenni” nemcsak arról, amit legjobbra értékel a delikvens, tehát egy kvalitatív mozzanatról, hanem egy azzal nem feltétlenül szinkronban levő viszonyulásról, az anyanyelvhez fűződő érzelmi alapállásról is. Mi ez, ha nem a forrásokba kódolt értelmezés? S hogyan vezet az út az eleve értelmezett forrásoktól a források utólagos interpretálásáig?

Az 1850-es adatokhoz való viszonyítást most teljesen figyelmen kívül hagyva, csak az 1880 és 1900 közötti magyarországi forrásokat röviden szemügyre véve is milyen tágak az értelmezés lehetőségei:

A népszámlálások szerint a magyar anyanyelvűek száma és aránya az össznépességben:

1880-ban:	6,4 millió	(46,7%)
1890-ben:	7,4 millió	(48,6%)
1900-ban:	8,7 millió	(51,5%) volt.

¹² BRIX, E. 1982, 67–116; DEÁK Á. 2000, 59–80. A népszámlálás összeírási alapegysége a háztartás volt. Nagykorúak saját bevallásuk alapján adhattak választ a kérdésre, kiskorúak esetében a szülők nemzetisége volt az irányadó.

A magukat magyar anyanyelvűeknek vallókon belül a beszélt második nyelv kapcsán bukkannak fel a legfigyelemreméltóbb adatok:

Csak magyarul a magyar anyanyelvűek közül

1880-ban: 82,5%

1900-ban: 79,5% beszélt.

Elsősorban németül is:

1880-ban: 9,9%

1900-ban: 12,1%,

elsősorban szlovákul is:

1880-ban: 3,4%

1900-ban: 3,8%,

elsősorban románul is:

1880-ban: 2,7%

1900-ban: 3%.

S most azon túl, hogy 1910-re megváltozik a beszélt második nyelv számbavételi lehetősége, csak 1900-ig hogyan értékelhető a forrás kérdőpont-módosulása ismeretében az adatok változása? Vajon az itt bemutatott adatok alapján miként lehet a dualizmus korának sikeresnek ítélt (vagy a másik oldalon elítélt) magyarosítását értelmeznünk? Talán nem más az, mint „statisztikai asszimiláció”, amely a századfordulóra elérte, hogy a magyarság legalább statisztikailag „minősített többséget” szerezzen hazájában? Vagy az elsősorban az iskoláztatás révén terjesztett államnyelv (a középfokú oktatás felől az alsóbb szintek felé haladva) a megváltoztatott kérdésben így már viszonylag korán megtalálhatta statisztikai visszaigazolását? S ha az utóbbi eshetőséget választja az utókor történése, akkor – a második beszélt nyelv kevésbé érzékeny kérdésfeltevése tükrében – vajon minek tudható be a legjelentősebbként regisztrált átalakulás: a magyarosodás valóban a német anyanyelvűek rovására ment végbe, vagy a folyamat éppen a németként rögzített jiddis rovására figyelhető meg? De még tovább mehetünk: nem arról van-e szó, hogy a számottevő eltolódás a beszélt második nyelvben egyszerűen a német nyelvtanulás terjedésének következménye?

Pedig a felhozott esetek olyan helyzetekre vonatkoznak, amikor készültek lényegében egyidejű források. A népszámlálások kérdéseire egyidejű válaszokat adtak (hogy az összesítésbe utólag milyen belenyúlások történtek, az más lapra tartozik), a politikai határokat átlépő áruszállítás regisztrálására utaztatásával egyidejűleg került sor (s csak a felárzás utólagos). Persze az egyidejűség technikai feltételeinek meglete esetén sem készül mindig szinkron-forrás. Már a dualizmus kezdeti időszakában feljegyezte Lónyay Menyhért naplójában a minisztertanácsról, hogy „a legfontosabb kérdések jegyzőkönyvön kívül intéztetnek”.¹³ Amiről nem készül forrás, az a „*zéró-forrás*” állapot, ilyen esetben már ekkor különösen felértékelődnek a résztvevők utólagos visszaemlékezései. De aki netalán a gyorsírásnál jobban bízik a magnetofonos hangrögzítésben, annak sem szabad elfelejtenie, hogy nemcsak a koncepciósnak nevezett perek nyomozati jegyzőkönyveit diktálta a kihallgató utólag gépbe, hanem a bírósági tárgyalásokon mindmáig nem közvetlenül az elhangzottakat veszik magnóra, hanem a vallomásokat a bíró foglalja össze hangszalagra (ami értelemszerűen az utóidejűsítésen túl magában rejt a jogi nyelvezetbe átranzponált értelmezést, a torzításokról most nem is beszélve). Ezt a szöveget gépelik le, és ez válik egyidejű gyanánt szentesített jegyzőkönyvvé.

Egyidejűnek tekintett forrásaink jelentős része is magában rejt tehát utóidejű mozzanatokat, s legfeljebb reménykedhetünk abban, hogy a *legközelebbi utóidejűség* esetén még pontosabban

¹³ Lónyay Menyhért: Jegyzetek. MOL Mikrofilmtár. X 9572. 37 155. doboz. (1869. március 25.)

emlékezik a részvevő (szem- vagy fültanú), mint évek múltán. Ennek ellenére az ilyen típusú forrásokban sem az immanens értelmezés problémáját, sem az utóidejűség emlékezésbeli és szerkesztési érintettségét nem szokás kellően számításba venni.

Módszertani szempontból nem kevésbé problematikus, amikor az évekkel később, utólag rögzített visszaemlékezéseket (*oral history*) nálunk még ma is – másfajta forrás híján – a történeti „tárgyi igazság” kiderítésére próbálják használni, miközben nagyon gyakran az ilyenfajta forrásokat a történész hivatása magaslatáról – mint megbízhatatlanokat – góggel utasítja el magától. Hogy az 1956. október 25-i parlament előtti vérengzés „ki lőtt először” kérdése megválaszolására kapunk-e ilyen típusú forrásokból magyarázatot, arra jó példa az ezzel kapcsolatos visszaemlékezés-gyűjtés.¹⁴ Hogy az emlékezet valójában miként működik, arra alapos elemzést olvashattunk Ember Judit *Menedékjog* c. filmje alapján Kovács András tollából.¹⁵ Maradjunk még – a szerző kompetenciája kedvéért is – ’56 témájánál, amely láthatóan hatalmas lendületet adott az *oral history* térhódításának. Amiről sokáig nem lehetett szólni, az elfojtások, 1989 táján sokakból kibeszélési hullámokban törtek elő. Ez a terápia része is volt.

Nagy Imre és társai október 23-a délelőttjén Losonczy Géza lakásán gyűltek össze baráti beszélgetésre, ebből konstruálták a percsinálók később az összeesküvést.¹⁶ A beszélgetés közben valóban készült egy névsor azokról, akikről úgy gondolták, a Központi Vezetőség kooptálósos átalakításakor lehet majd számítani rájuk, ám a KGB-től félve, ezt még a helyszínen megsemmisítették. Készült tehát egyidejű forrás, ám azt készítői eltűntették. Az esemény rekonstrukcióját a kihallgatók Losonczy Géza snagovi, közel-utóidejű feljegyzései alapján végezték el, ám az sem volt megfelelő – többek között az valóságúen Kádár nevét is tartalmazta –, ezért fotomontázssal meghamisították a dokumentumot, és ebben az alakban került a Fehér könyvbe is. Az így előállított írott bizonyítékot a kihallgatások során összeszedett vallomások emlékfoszlányaival még hatásosabbá tették. Amikor a nyolcvanas évek visszaemlékezései készültek, akkor az életben maradtak egyik legfőbb törekvése az volt, hogy a délelőtti beszélgetéseit rehabilitálják az összeesküvés-értelmezési konstrukció terhe alól.¹⁷ 1989 után a visszaemlékezések látószöge ismét megváltozott. Hasonló metamorfózisokon ment keresztül november 4-ének emléke is. Nemcsak a tekintetben, hogy miként mentek be az emberek a jugoszláv nagykövetségre, hanem abból a szempontból is, hogy erről kiket, hogyan és mikor értesítettek. A jugoszláv követségről lebonyolított telefonokról természetesen feljegyzés sem készült, de még fültanúja sem nagyon lehetett azoknak. A perelőkészületek során felvett vallomásokban született meg az értelmezési koncepció, miszerint a „Nagy Imre-csoport” (sic!) tagjai a jugoszláv nagykövetségről „szervezték az ellenforradalmat”. Az akkor már súlyos börtönpszichotikus állapotban levő Losonczy vallomásai áttételesen az egész követségre menekült társaság lelkiismeretfurdalását kifejezték a cserbenhagyott koalíciós partnerekkel szemben – a visszaemlékezések szerint épp az utolsók között a követségre érkező Losonczy volt az, aki feltette a kérdést: hol vannak a többiek? Losonczy vallomásában azt vizionálta, hogy azt üzenték a Kiszgazdáknak, hogy menjenek be más külföldi követségekre, majd onnan folytatják az ellenállást. B. Szabó István – magától – valóban meg is próbált bemenni a brit követségre, de simán elzavarták onnan. Ez természetesen a vallatókat nem elégítette ki, nem felelt meg az imperialisták szerepéről alkotott képnek. Megpróbálták a dolgot valamiképpen a jugoszláv követséghez kötni, csakhogy

¹⁴ Kő András és Nagy J. Lambert visszaemlékezés-gyűjtése újabban könyvformában is megjelent. KŐ A. – NAGY J. L. 2001.

¹⁵ KOVÁCS A. 1992.

¹⁶ A történész-elbeszélések többszöri metamorfózisára részletesen lásd KÖVÉR GY. 1998, 265–271.

¹⁷ VÁSÁRHELYI M. 1989; HANÁK G. 1990, 1–2. sz.; EMBER J. 1989.

B. Szabónak nem volt telefonja, ezért az értesítés csak közvetítőkön keresztül juthatott el hozzá. Kapóra jött a szintén kiscgazda Pártay Tivadar vallomása (neki volt telefonja), aki arra emlékezett, hogy Vásárhelyi telefonált neki, de a kihallgatók meggyőzték, hogy nem a jugoszláv attasé lakásán tartózkodó Vásárhelyi lehetett az, hanem közvetlenül a követségről jött a hívás. Ezután már Pártay telefonált egy a B. Szabóhoz közel lakó színészhez, aki az üzenetet átadta B. Szabónak. A közvetítésre kiszemelt színész a kihallgatáson el is ismerte közvetítő szerepét, ám a tárgyaláson határozottan mindent tagadott. Az utóidejűség és az emlékezet csalfa játékának paradoxona, hogy Pártay még 1988-as visszaemlékezéseiben is a kihallgatás során indoktrinált alakban adta elő meglehetősen abszurd vízióját az „eseményekről”.¹⁸

A felhozott példákban is érzékletesen rajzolódik ki, hogy a „tárgyi igazság” (ha van ilyen egyáltalán és netalán bizonyítható) eldöntésére az ilyen források sokkal kevésbé alkalmasak, mint a korábban tárgyaltak, annál inkább használhatók a különböző történet-elbeszélések szerkezetének rekonstruálására. Más lesz az optikája a jugoszláv követségre bemenekültek történetének és más a kinnrekedt kiscgazdákénak. A percsináló gépezet hiába próbálta az egészet egyetlen történetté összezsírozni, hiába igazítja magához az emlékezet szövetét is, az elbeszélés számai mindig felfeslenek valahol. Aligha véletlen, hogy az ’56-os orális történelem legsikeresebb darabja, csak közvetetten, mintegy a második generáción keresztül vonatkozik magára ’56-ra.¹⁹

A történetírás igazi módszertani problémája azonban a tömeges felhasználásnál mutatkozik: az 1956-ra vonatkozó közeli egyidejű írott források zöme ugyanis a politikai restauráció idején a büntetőeljárás során fogant, hogyan rekonstruálható tehát ezekből egy másfajta történet? Önmagában a politikai előjelváltás nem nyújt megoldást a dilemmára, a harminc-negyven évvel később felvett visszaemlékezéseknek pedig épp a távoli utóidejűsége adja forrástani gyengeségét.

A forrásoktól a történelmekig

A címben foglalt „történelmek” kifejezés talán már önmagában irritáló a szakember számára. Hiszen mindnyájan abban nevelkedtünk, hogy létezik egy egységes, rekonstruálható (nagybetűs) Történelem. Pedig a mindennapi szóhasználatban meg szoktuk különböztetni a személyes történelmet a köztörténettől (mellesleg az orális források talán leginkább azok, amelyek a kettő határvonalát képesek lefedni). S miközben a politikai történetírás előjelváltozásait jócskán volt módunk tapasztalni a 20. században, a személyes történelem – a maga szubjektivitásával – sokkal szívósabbnak és maradandóbbnak tűnik. Milyen mértékű változásokon ment keresztül az Osztrák-Magyar Monarchia megítélése (a gyarmati helyzettől a modernizációig), a Horthy-korszak máig tartó újraértékelési kísérleteiről most nem is beszélve. S tegyük hozzá, hogy ebben a tekintetben a forrásbázis, amelyen az értelmezés nyugodott, alig változott. A huszadik század végén, a nagy történelemből való kiábrándulás korában a történetírásban a differenciát léptékváltásként szokás interpretálni, amikor a *makrotörténet* magaslatairól a *mikrotörténelmek* mélységeibe száll alá a történész. A léptékváltás ugyanakkor mindig megkívánja a történelem nagy témáihoz való visszakapcsolást is.

Felismerhető tehát, hogy az igazi módszertani dilemma: a történetírás normatív avagy leíró szemlélete körül forog, még ha a megkülönböztetés nem is köthető a mikro- vagy makrotörténet közötti választóvonalhoz (az legfeljebb az áthidaláshoz teremti kapaszkodókat). Ma már az *individualizáló*, „*hagyományos*” *történeti módszer* révén rekonstruált történelem (amely az individualizáló forráskritikát újabban a tömeges forrásokra is alkalmazni próbálja) nem pusztán a *társadalomtudományos alapozottságú történettudománnyal* áll szemben (amely a standardizálás

¹⁸ KÖVÉR GY. 1998, 302–304; A jelenségre – még a könyv kéziratának olvasásakor – Vida István volt szíves a figyelmemet felhívni.

¹⁹ KÖRÖSI ZS. – MOLNÁR A. 2000.

törekvését az orális forrásokra és a jelenkortörténetre is ki kívánja terjeszteni), hanem elhatárolódni látszanak a *posztmodern történetírás* „narratívái” is. Ezeknél tudatos lehetőségként vetődik fel, hogy a történetírás olyan narrációkra hullik szét, amelyekben csak a diskurzus-elemzésekből kikerekedő (?) reprezentáció-(re)konstrukciók léteznek egymás mellett.

Anélkül, hogy késztetést éreznénk bármelyik alternatívával azonosulni, azt mindenképpen tudomásul kell vennünk, hogy ezek mindegyike létező lehetőség, és ebben az értelemben a források, értelmezések többes száma mellett a történelmek plurálisa is létjogosult.

Rövidítések

MOL

Magyar Országos Levéltár

Irodalomjegyzék

BERNHEIM, Ernst

1903 *Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*. Leipzig.

BRIX, Emil

1982 *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation: Die Sprachenstatistik in den Zisleithenien Volkszählungen 1880–1910*. Wien.

DEÁK Ágnes

2000 „Nemzeti egyenjogúsítás.” *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon. 1849–1860*. Budapest.

DROYSEN, Gustav

1994 Historika. In CSEJTEI Dezső – DÉKÁNY András – LACZKÓ Sándor – SIMON Ferenc (szerk.): *Ész, élet, egzisztencia* IV. köt. *Történetfilozófia* 1. Szeged. 123–125.

EMBER Judit

1989 *Menedékjog – 1956. A Nagy Imre-csoport elrablása*. Budapest–Dabas.

FRANCE, Anatole

1957 *A pingvinek szigete*. Fordította Bölöni György. Budapest.

GUREVICS, A. J.

1977 Mi a történeti tény? In GLATZ Ferenc (szerk.): *Történetelméleti és módszertani tanulmányok*. Budapest.

HANÁK Gábor

- 1990 Interjú Ujhelyi Szilárdnéval és Ujhelyi Szilárdval. *História*, 1. sz. 26–29; 2. sz. 30–31.

JÁSZI Oszkár

- 1983 *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Budapest.

KOMLOS, John

- 1980 Néhány következtetés Magyarország külkereskedelmi áraival kapcsolatban a századforduló táján. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 4. Budapest. 231–242.

KOVÁCS András

- 1992 Szóról szóra. Az oral historyról. *BUKSZ*, 1. sz. 88–94.

KÖRÖSI Zsuzsanna – MOLNÁR Adrienne

- 2000 *Titkokkal a lelkemben életem. Az ötvenhatos elitéltek gyermekeinek sorsa*. Budapest.

KÖVÉR György

- 1997 Centripetális és centrifugális gazdasági erők az Osztrák-Magyar Monarchiában. In NAGY Mariann (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs. 309–317.

- 1998 *Losonczy Géza (1917–1957)*. Budapest.

KŐ András – NAGY J. Lambert

- 2001 *Kossuth tér, 1956*. Budapest.

LORENZ, Chris

- 1997 *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie*. Köln–Weimar–Wien.

NORA, Pierre

- 1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 3. 149. Közzétette és fordította K. Horváth Zsolt.

ROSENTHAL, Gabriele

- 1994 Német háborús emlékek: az elbeszélhetőség és az emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói. *Thalassa*, 1–2. sz. 188–202.

SCOTT, Eddie M.

- 1976 Cui bono? Magyarország és a dualista Monarchia védővámpolitikája. *Történelmi Szemle*, 1–2. sz. 156–166.

- 1996 *Ami „köztudott” az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debrecen.

VÁSÁRHELYI Miklós

- 1989 *Ellenzékben*. Szerkesztette Tóbiás Áron. Budapest.

ZIMMERMANN, Michael

- 1997 Quelle als Metapher. Überlegungen zur Historisierung einer historiographischen Selbstverständlichkeit. *Historische Anthropologie*. 268–288.

Az európai egység eszméjének historiográfiai kérdései

1. Magyar historiográfia

Az európai egység kérdésével kapcsolatos szaktudományos érdeklődés Magyarországon lényegében az utóbbi másfél évtized időszakára korlátozódik. Az európai egység eszméjének a közéleti-politikai szférában való megjelenése már jóval korábbra tehető: a 19. század második felében és a 20. század elején – ha csak szórványosan is – több elgondolás megfogalmazódott a kérdéskörben, amelyek magyar szerzőik önálló koncepcióit tükrözték. E nézetek elsősorban a pacifizmus és az „örökbéke”-elképzelések speciális válfajaként jelentek meg, s az európai egység, az európai népek föderációjának létrehozását a tartós és szilárd béke eszközének tekintették.

Ilyen munka Dessewffy Marcel gróf 1861-ben megjelent német nyelvű könyve,¹ amelynek utolsó harmadában a szerző felvázolja egy európai szövetségre vonatkozó gondolatait, főképpen a technikai-gazdasági fejlődés eredményeire (közlekedés, hírközlés) alapozva annak kivitelezhetőségét. Egy 1887-ben, Budapesten megjelent politikai röpirat² szerzőjét szintén hasonló célok motiválták, mikor művének egy részében egy európai államszövetség tervét körvonalazta. A századforduló táján jelentek meg Kemény Ferencnek, a magyar olimpiai mozgalom megalapítójának a nemzetközi békemozgalomról és egy európai federáció szükségességéről szóló írásai,³ 1913-ban pedig – már a közelgő világháború árnyékában – Kertész Antal könyve fejtette ki ugyanezeket az eszméket, a nemzetközi jog szemszögéből.⁴

A szociáldemokrata Ágoston Péter s az újságíró Pásztor József gondolatait az I. világháború pusztításaival való szembefordulás s az a fenyegetettség inspirálta, hogy Magyarország a nemzetiségi konfliktusok miatt széteshet. Ágoston 1916-ban megjelent könyvében⁵ fejtette ki eszméit az európai egyesült nemzetek államáról, Pásztor József föderalisztikus elképzeléseit tükröző műve 1919-ben jelent meg, melynek már a címe is sokat elárul: *Európai Egyesült Államok*.⁶

A két világháború közötti időszak kezdetén a pacifista irodalom elsősorban Giesswein Sándor aktivitása révén él tovább a közéletben, az európai egység eszméje azonban egyre inkább az 1923-ban kibontakozó Páneurópa-mozgalom magyarországi visszhangjaként jelenik meg. A mozgalom magyar szervezeteinek vitái, brosúrái és egyéb kiadványai nem önálló koncepciókat fejtenek ki, inkább az alapító, Coudenhove-Kalergi elképzelésének lehetőségeit taglalják.

A magyar történészek szaktudományos érdeklődését a jelenleg zajló európai integrációs folyamat keltette fel a téma iránt, így az elsősorban az utolsó fél évszázad eseményeire irányul.

¹ DESSEWFFY M. 1861.

² *Honvédelmi utópiák. A háborús jövő miatt aggódó békés polgárok számára gyűjtötte egy radikális demokrata.* Budapest, 1887. (85 oldalas, névtelen brosúra, Ball 274/14 jelzet alatt a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban).

³ KEMÉNY F. 1900; KEMÉNY F. 1902; KEMÉNY F. 1914.

⁴ KERTÉSZ A. 1913.

⁵ ÁGOSTON P. 1916.

⁶ PÁSZTOR J. 1919.

Kivételt képez Kövics Emma 1992-ben megjelent munkája,⁷ amely a két világháború közötti európai egység-törekvésekről (részben a Páneurópa-mozgalom magyarországi fogadtatásáról) ad átfogó képet. Az alapos, kitűnően megírt monográfia szerzője azt a nézetet vallja, hogy az európai egység gondolatát csak a 19. és a 20. század történetétől kezdve érdemes vizsgálni a kutatóknak.⁸

Az 1945 utáni integrációs folyamat leírása és elemzése képezi elsősorban a tárgyát Gazdag Ferenc⁹ és Horváth Jenő¹⁰ e témakörben eddig megjelent műveinek, és általában az integráció problémáit fejtegető politikatudományi, jogi és közgazdasági irodalomnak. A túlnyomórészt 20. századi orientációjú történettudományi és egyéb társadalomtudományi munkák mellett meg kell említenünk néhány olyan írást is, amely a régebbi egység-eszmékkel foglalkozik.

Ezek közül kiemelhető Sággy Marianne 1985-ben készült szakdolgozata,¹¹ amely a történészek által ismert legelső európai integrációs tervezet kidolgozójának, a francia Pierre Dubois-nak nézeteivel foglalkozik, s egyházreformeri elképzeléseinek ismertetése mellett a szerző sok vonatkozásban kitér Dubois egység-konceptiójának felvázolására is. A *Rubicon* című történelmi folyóirat 1997. évi 5–6. száma rövid, de gondolatébresztő cikkeket közöl Európa történeti sajátosságairól, s tömören ismerteti a régebbi híres integrációs tervezetek közül a IV. Henrik francia király és minisztere, Sully nevével fémjelzett „Nagy Terv”-et.¹²

2. A nemzetközi szakirodalom

Az európai egységtörekvésekre vonatkozó mintegy másfél évtizedes magyar tudományos szakirodalomhoz képest, a nemzetközi kutatások és publikációk jelentősen nagyobb volumene mutatható ki: a forrásfeltárások és a tudományos igényű elemzések már a 19. század közepén beindultak, bár összefoglaló jellegű munkák csak a századforduló tájától születtek. A másfél évszázadnyi időtartamra kiterjedő nemzetközi kutatómunka több százszor annyi feldolgozást produkált a kérdéskörrel, mint a magyar.

A tengernyi mennyiségű – ugyanakkor nagyon változó színvonalú – nemzetközi irodalomból néhányat emelnék csak ki, az összefoglaló jellegű művek közül. A máig legalapvetőbb és legszínvonalasabb áttekintést a norvég szerzőpáros, Christian Lange és August Schou által írt háromkötetes munka¹³ adja a témáról, melyet 1919 és 1963 között a norvég Nobel Intézet jelentetett meg. A könyv az ókori eszmetörténeti kezdetektől követi végig a 20. század elejéig a nemzetközi együttműködésre vonatkozó nézeteket és európai integrációs tervezeteket, mint ahogyan azt a címe is tükrözi: *A nemzetköziség története*.

Hasonlóan igényes színvonalú mű a holland Jacob Ter Meulen német nyelven megjelent, szintén háromkötetes munkája,¹⁴ amely a nemzetközi szerveződés eszméjének történetével foglalkozik. Ter Meulen a hágai Nemzetközi Békepalota Könyvtárának munkatársaként, majd igazgatójaként évtizedeken át gyűjtötte a témára vonatkozó forrásokat, az egyes személyek európai egység-tervezeteit, a nemzetközi szervezetek történetét és azok programjait szem előtt tartva.

A fenti írások szerzői hosszú időn keresztül a nemzetközi pacifista mozgalom és a béke-szervezetek aktív tagjai voltak, nemkülönben a francia Théodore Ruysen, aki egy ugyancsak

⁷ KÖVICS E. 1992.

⁸ KÖVICS E. 1992, 13–14.

⁹ GAZDAG F. 1999.

¹⁰ HORVÁTH J. 1997.

¹¹ SÁGGY M. 1985.

¹² SAHIN-TÓTH P. 1997.

¹³ LANGE, C.-SCHOU, A. 1919–1963.

¹⁴ TER MEULEN, J. 1917–1940.

háromkötetes összefoglalót készített a nemzetköziség eszméjéről.¹⁵ Műve tematikailag lazább szerkezetű, nem kötődik annyira szigorúan a nemzetközi szerveződés vagy az európai integrációs eszme kérdéseéhez, sok szépirodalmi alkotást is ismertet (a magyarok közül például Petőfi és Vörösmarty néhány verse és gondolata is látókörébe kerül), de összességében rengeteg adalékot nyújt az egységeszme tanulmányozásához.

A kevésbé terjedelmes, de szakmailag jelentős kiadványok szerzői közül meg kell még említenünk a német Foerster nevét, aki rövid, de kitűnően összeállított forráskötetet szerkesztett az integráció témájáról,¹⁶ és írt egy összefoglaló könyvet, amely kiemelkedően fontos bibliográfiát tartalmaz 182 európai egységtervezet legalapvetőbb információinak közzétételével.¹⁷

A rész-összefoglalók közül a legkiemelkedőbb színvonalú és legrészletesebb munka a holland Van der Linden angol nyelven megjelent írása,¹⁸ amely a nemzetközi békemozgalom történetét tárgyalja 1815 és 1874 között. E periódus vonatkozásában lényegében mindent ismertet, ami az európai egység eszméjével kapcsolatos, és bár egy kötetben jelent meg, az ezer(!) oldalas, páratlanul alapos jegyzetapparátussal ellátott mű még terjedelmileg is vetekszik a nagy összefoglalókkal, nemcsak szakmai színvonalában.

A 20. századi európai egység-eszmét és integrációs folyamatokat bemutató feldolgozások közül átfogó jellege és alapossága miatt Henri Brugmans könyvét érdemes kiemelni,¹⁹ az 1945 utáni időszak összefoglalói közül pedig Derek W. Urwin *Közös Európa* címmel magyarul is megjelent munkáját.²⁰ A két mű együttesen lényegében teljes képet ad az integrációs témakör I. világháború utáni alakulásáról.

A mintegy másfél évszázadra kiterjedő, ezres nagyságrendet elérő nemzetközi szakirodalom rengeteg speciális és részletkérdéssel, valamint számos, az európai integrációs eszme alapproblémáit érintő kérdéssel foglalkozik. Ezek közül csak néhányat szeretnék kiragadni, olyanokat, amelyekkel csaknem mindenki szembe kerül, aki a kérdéskört a történettudomány szemszögéből és annak eszközeivel vizsgálja.

Az egyik ilyen probléma, amely a kutatások kezdetén felvetődik, az integrációs eszme időbeli határa vonatkozásában jelenik meg. A magyar történészek közül Kövics Emma álláspontját említhetjük meg, aki szerint a 19–20. század előtt nem érdemes a témát vizsgálnunk, mert az európai egység reális lehetőségként csak ekkoriban jelent meg. A nemzetközi szakirodalom azonban szinte egyöntetűen más nézeten van. Foerster például az integrációt elsősorban politikai egységnek fogja fel, amelynek nincs szükségszerűen gazdasági „alap”-ja. Hasonló felfogás tapasztalható a nagy eszmetörténeti megközelítésű művek szerzőinél (Lange, Ter Meulen, Ruysen stb.) is. A kutatók döntő többsége az európai egység eszméjét a görög klasszikus kortól tekinti át, egészen a jelenkorig, a 20. századig tartó kontinuitásában.

A következő probléma az egység-eszme tematikai határa. A kérdés az, mennyiben érdemes vizsgálnia a kutatásnak az európaiság vagy az európaizmus (az európai történelmi és kulturális specifikumok) témájáról szóló fejtegetéseket, a szépirodalmi, művészeti alkotásokat, a vallási-kulturális tényezőket, vagy szigorúan ragaszkodnia kell-e az integrációs tervezetek áttekintéséhez, konzekvensen kitarva azon nézet mellett, hogy csak az intézményi struktúrákat is felvázoló elképzelésekkel érdemes foglalkoznia. A tudomány ebben a kérdésben megosztott. Rengeteg szerző van, aki az európai egység eszméjét tág összefüggésekben, így például főleg az „örökbé-

¹⁵ RUYSSSEN, T. 1954–1961.

¹⁶ FOERSTER, R. H. 1963.

¹⁷ FOERSTER, R. H. 1967

¹⁸ VAN DER LINDEN, W. H. 1987.

¹⁹ BRUGMANS, H. 1970.

²⁰ URWIN, D. é. n.

ke” kérdése vagy a pacifizmus vonatkozásában vizsgálja. Mások viszont csak azokkal a személyekkel vagy nemzetközi szervezetekkel foglalkoznak, amelyek az integráció gyakorlati funkcionálását biztosító intézményrendszert is körvonalazzák. A határt sok esetben nagyon nehéz a kutatónak meghúznia. Példaként szolgálhat erre Immanuel Kant esete, akinek az örök békéről szóló fejtegetéseit szinte mindenki az integrációs eszme egyik alappilléreként említi, pedig a német filozófus inkább alapelveket szögez le híres munkájában,²¹ s a gyakorlati kérdésekkel alig foglalkozik, ellentétben például a francia Constantin Pecqueur-rel, akinek mintegy 460 oldalas, minden gyakorlati részproblémára kitékintő munkáját²² igen röviden intézi el a szerzők többsége.

Az időbeli és tematikai határok mellett megjelenik a térbeli határ kérdése is. Nagyon sok integrációs elképzelés univerzális jellegű, messze túlmutat Európa határain. Mások csak Európa egy részének egyesítését tűzik ki célul. A szakirodalomban általában az a gyakorlat alakult ki, hogy az egyértelműen csakis rész-integrációra törekvő nézeteket nem tekintik az egység-eszme részének (így például a dunai konföderációra vonatkozó elgondolásokat vagy a Mitteleuropa-terveket sem). Az európai integrációs eszme és az univerzális integráció koncepciói (például a világállam-elképzelések) azonban olyannyira összefonódnak, különösen a 19. századi politikai gondolkodásban, hogy nehéz őket elválasztani egymástól. Nagyon sok esetben az európai egység eszméje az univerzális, összemberi szerződés egy előzetes fázisaként jelenik meg, tehát a jobb megértés érdekében mindenképpen együtt érdemes vizsgálni őket.

Az integrációs eszme forrásai rendkívüli heterogenitást mutatnak. Terjedelmük a 15–20 oldalas röpiratoktól a 400–500 oldalas könyvekig tartó szóródást mutat, műfajilag megtalálhatók közöttük brosrák, kiáltványok, folyóiratcikkek, propaganda-írások, vagy tartalmazhatják őket különböző témájú könyvek egyes részei, fejezetei. A következőkben az egyik legjelentősebb és legérdekesebb forrásról, az *Európai Egyesült Államok* című folyóiratról fogok rövid ismertetést adni.

3. Az Európai Egyesült Államok

Az *Európai Egyesült Államok* (*Les États-Unis d'Europe*) című folyóirat²³ francia nyelven jelent meg 1867 és 1939 között, előbb Svájcban (Genf, Bern), majd az első világháború után Franciaországban (Párizs). Néhány évig németül is kiadták (*Die Vereinigten Staaten von Europa*), sőt angol és olasz nyelveken is szeretnék volna megjelentetni, de anyagi okok miatt egyedül a francia kiadás maradt megvalósítható (az eredeti tervekben csak annyi valósult meg, hogy a címlapon a francia cím mellett a német, angol és olasz fordítást is feltüntették egy ideig).

A folyóiratot a 19. század történetének egyik legjelentősebb békeszervezete, a Nemzetközi Béke és Szabadság Liga adta ki, miután tagjai az 1867-es genfi alapító kongresszus után elhatározták, hogy nézeteiket egy sajtóorgánium útján is terjeszteni fogják. (A szervezet neve egyébként több helyen is tévesen jelent meg a magyar nyelvű szakirodalomban.²⁴ Franciául *Ligue internationale de la Paix et de la Liberté*, németül *Internationale Friedens und Freiheitsliga* néven szerepel a forrásokban és a nemzetközi szakirodalomban.)

Az *Európai Egyesült Államok* elnevezést azért választották az újság címéül, hogy ezzel is felhívják a figyelmet a Liga legfőbb célkitűzésére, az európai népek federációjának szükségességére. Az elnevezést egyébként a magyar szakirodalom (és részben a nemzetközi is) tévesen Victor Hugo nevéhez kapcsolja, neki tulajdonítja a kifejezés bevezetését a politikai használatba. Valóban igaz, hogy az 1848-as forradalmak időszakához kapcsolódik a név megjelenése, de

²¹ KANT, I. 1985.

²² PECQUEUR, C. 1842.

²³ *Les États-Unis d'Europe. Organ de la Ligue Internationale de la Paix et de la Liberté*. Bern–Genève–Paris, 1867–1939. (továbbiakban: *EUE*)

²⁴ KÖVICS E. 1992, 20; GAZDAG F. 1999, 15.

Victor Hugo előtt már többen is használták különböző nyilvános fórumokon. Először a francia Vésinet, a *Journal de Rouen* című lap igazgatója egy reformbankett alkalmával 1847. december 25-én,²⁵ majd a skót költő és publicista Charles Mackay, 1848. március 28-án és április elsején megjelent cikkeiben, a *The London Telegraph* című újságban,²⁶ és az olasz Carlo Cattaneo, az 1848-as milánói felkelés egyik vezetője, ugyanebben az évben, Párizsban megjelent könyvében, amelyet a felkelés történetéről írt.²⁷

Az 1867-es genfi nemzetközi békekongresszuson megalakult szervezet, a Nemzetközi Béke és Szabadság Liga eszmeiségében és részben alapítói, személyi összetételében is elsősorban az 1848-as forradalmak republikánus, radikális demokrata beállítottságát tükrözte, amely a felvilágosodás és a nagy francia forradalom haladó polgári eszméinek örökségét vállalta. Szoros együttműködést alakított ki a kor emancipációs mozgalmaival, a munkásszervezetekkel, a nőmozgalommal, a szabadkőművességgel, de leginkább az „örök béke” gondolata hatott rá, különösen a Kant által megfogalmazott formában. A szervezet legfőbb gyakorlati-politikai célkitűzése, az Európai Egyesült Államok létrehozása tulajdonképpen a tartós európai béke megteremtésének eszközét jelentette a Liga tagsága számára. Ennek zömét kezdetben azok a francia emigránsok alkották, akik a kialakuló bonapartista császárság belső republikánus ellenzékét képezték, s a III. Napóleonnak teendő hűségeskü megtagadása miatt kerültek külföldre, főleg Svájcba (később, az 1870–71-es francia-porosz háború és a császárság bukása után nagy részük visszatért Franciaországba).

Az *EUE* mintegy hét évtizeden keresztül jelent meg rendszeresen és propagálta az Európai Egyesült Államok, az európai föderatív egység eszméjét. Kezdetben hetilapként, később havonta adták ki, bizonyos időszakokban, például az első világháború alatt, összevont számokban. Időnként előfordultak hosszabb kihagyások a publikálásában, de ezek az időszakok legfeljebb 3–4 évet tesznek ki 1867 és 1939 között. Az újság állandó anyagi nehézségek közepette került kiadásra: pénzügyi bázisát főleg a Liga tagdíjai, az olvasók előfizetései, adományozási listák nyitása, majd egy kiadói gazdasági társaság létrehozása jelentették. Az *EUE* időnként mégis katasztrofális helyzetbe került, esetenként az mentette meg, hogy két évtizeden át fáradhatatlan aktivitású elnöke, Charles Lemonnier saját vagyonából a költségek harmadát – felét – kifizette. Politikai pártoktól vagy kormányoktól egyébként sohasem fogadtak el támogatást, a napi politika érdekeitől teljesen függetlenek voltak.

A lap példányszáma rendkívüli ingadozásokat mutat, egyes időszakokban (például a két világháború között) néhány száz, máskor, mint a századforduló táján 8–10 ezer körül lehetett (e számokra csak közvetett módszerekkel következtethetünk, mint az előfizetések összegei és a lap árának összevetése, vagy a Liga tagságának közelítő ismerete révén). Terjesztési körét természetesen behatárolta az a tény, hogy végül is az egész megjelenési időszaka alatt csak franciául tudták kiadni, bár ekkoriban ez a nyelv a művelt értelmiség számára a nemzetközi kommunikáció fő eszköze volt.

Az *EUE* tulajdonképpen egyfajta nemzetközi szemleként működött, ismertette és kommentálta a nemzetközi eseményeket, konfliktusokat és mindezeket a nemzetközi béke és a létrehozandó európai föderáció eszméjének szemszögéből értékelte. Szerkesztőinek legfontosabb célja az európai közvélemény befolyásolása volt, ennek segítségével és megnyerésével, a magánszemélyek lelkiismeretének és józan belátásának erejével akartak nyomást gyakorolni a kormányzatokra és a törvényhozó testületekre a háborús konfliktusok elkerülése érdekében. Óriási propagandát fejtettek ki a nemzetközi döntőbíráskodás bevezetése, a nemzetközi jog kodifikálása és egy nemzetközi bíróság létrehozása mellett.

²⁵ VAN DER LINDEN, W. H. 1987, 240; RENOUVIN, P. 1949.

²⁶ *EUE*, 1873. nr. 41; ERNSTBERGER, A. 1932, 281–282.

²⁷ *EUE*, 1873. nr. 41.

A politikai funkciók mellett az *EUE* részben a tudományos folyóirat szerepét is betöltötte. Az 1870-es évek elejétől kezdve – részben az „Európai Egyesült Államok” elnevezés eredete körül kialakult vita következtében, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy nem lehet kizárólag Victor Hugo eszméjének tekinteni azt – tudatosan keresték az európai egység és a békeeszmé régebbi propagátorait, előfutárait, és lényegében pontos képet vázoltak fel a tudományos kutatások alakulásáról, sőt a Liga tagjai és az *EUE* munkatársai közül sokan maguk is folytattak ilyen irányú bűvárkodást. Rendszeresen ismertették a témába vágó tudományos cikkeket, vitákat, a megjelent könyveket, s mindezek alapján képet kaphatunk arról, hogyan fedezték fel fokozatosan a 19. század második felében az európai egység gondolatának olyan korai képviselőit, mint a francia Pierre Dubois, Antoine Marini, Émeric Crucé, Saint-Pierre abbé, Rousseau, a szocialista Saint-Simon, vagy az olasz jogász, Alberico Gentili, a németalföldi Grotius, a kvéker William Penn. Az elődök száma egyre növekedett, s a Liga tagjai és vezetői maguk is megdöbbenve tapasztalták, milyen régi eszmét propagálnak folyóiratukban az „Európai Egyesült Államok” jelszavával, amelyet addig csak IV. Henrik francia király és minisztere, Sully, valamint Saint-Pierre abbé és Kant koncepcióiban ismertek.

A régi integrációs elképzelések felkutatása mellett folyamatosan figyelemmel kísérték a korabeli egység-tervezetek szerzőinek elgondolásait, különös tekintettel a nemzetközi jog jeles képviselőinek írásaira, így a lap olvasói igen hamar tájékozódhattak az olyan új, integrációs kérdéskörben zajló vitákról, mint amelyeket a skót James Lorimer vagy a svájci Johann Caspar Bluntschli munkái váltottak ki az 1870-es és '80-as években. De bőszégesen informálta közönségét a nemzetközi békeszervezetek programjáról és tevékenységéről is, azok együttműködéséről, a nemzetközi békekonferenciákról, az Interparlamentáris Unió működéséről és céljairól, valamint híreket vett át más nemzetközi pacifista orgánumoktól, tudósított azok megjelenéséről, számaik tematikájáról.

Mindezekon túlmenően, az *EUE* vitafórumot jelentett minden olyan személy, szervezet vagy rendezvény számára, amelyek a megteremtendő „Európai Egyesült Államok”, vagyis az európai népek föderációja mibenlétéről, annak jellegéről, felépítéséről, megvalósíthatóságának kérdéséről véleményt kívántak nyilvánítani. Sőt, időnként felhívásokat tettek közzé cikkek megírására, vitaindító előadások megtartására. Az ezek során felmerülő vitakérdések, problémák közül illusztrációképpen kiemelnék néhányat, amelyek ma sem igen veszítettek az aktualitásukból.

Az egyik leglényegesebb vitapont az európai integráció politikai struktúrájával volt kapcsolatos. Ez tulajdonképpen az államszövetség (*Staatenbund*) és a szövetségi állam (*Bundesstaat*) koncepciói mellett érvelők nézeteit ütköztette egymással. Főleg a nemzetközi jog szakemberei fejtették ki ez irányú megfontolásaikat: az államszövetség mellett állók egy lazább európai konföderációt tartottak megvalósíthatónak és szükségesnek, tág jogkört biztosítva a nemzetállamoknak. A szövetségi állam hívei már egyértelműen nemzetek feletti (szupranacionális) szerveződésben gondolkodtak, közéjük tartozott Charles Lemonnier, a Liga legnagyobb hatású elnöke is. Lemonnier és társai elkerülhetetlennek tartották, hogy az európai föderáció egy európai állam formájában öltson testet, amelynek saját kormányzata, törvényhozó testülete, hadserege, bírósága és saját jogrendje van (ezért szorgalmazták a nemzetközi jog kodifikációját). Számukra az integrációs mintát Svájc és az Amerikai Egyesült Államok jelentették.

Az európai egység földrajzi kiterjedtségének mértékéről is sok vitát folytattak. Mindezek voltaképpen Oroszország integrálásának vagy kihagyásának a problémáját tükrözték, hiszen Európa északi, nyugati és déli határai a tengerek révén adottak voltak. A kérdés az volt, meddig terjedhet ki az integráció Keleten? A döntő többség amellett érvelt, hogy Oroszország nem lehet az európai föderáció része, mert elavult, autokratikus politikai struktúrája, valamint hatalmas területi kiterjedtsége (Ázsiában) lehetetlenné teszi Európába való integrálását.

Az Európai Egyesült Államok eszméjének hívei nemcsak humanitárius megfontolások és a tartós európai béke megteremtése miatt tartották szükségesnek céljuk megvalósítását. Émile Arnaud, a nemzetközi pacifista mozgalom kiemelkedő képviselője (a „pacifizmus” kifejezés megalkotója), aki a századforduló időszakában a Nemzetközi Béke és Szabadság Liga elnöke volt, az európai föderáció létrehozását egy kényszerhelyzet kialakulásával is indokolta (1912-ben az „Egyesült Európa” című cikkében). Nézete szerint a relatíve stagnáló, dekadencia jeleit mutató, háborús konfliktusokkal terhelt és megosztott Európa egyre rosszabb helyzetbe kerülhet a gyors gazdasági fejlődést produkáló, függetlenedő és erőteljes kooperációra törekvő ázsiai és amerikai országokkal szemben.²⁸

Irodalomjegyzék

ÁGOSTON Péter

1914 *A mi útjaink. Magyarország jövője.* Nagyvárad.

BRUGMANS, Henri

1970 *L'idée européenne 1920–1970.* Bruges.

DESSEWFFY Marcel

1861 *Beiträge zu einer Doctrin des menschlichen Friedens und des allmenschlichen Rechtszustandes.* Pest.

ERNSTBERGER, Anton

1932 Charles Mackay und die Idee der Vereinigten Staaten von Europa im Jahre 1848. *Historische Zeitschrift*, 146. 281–282.

FOERSTER, Rolf Hellmut (Hrsg.)

1963 *Die Idee Europa 1300–1946. Quellen zur Geschichte der politischen Einigung.* München.

1967 *Europa. Geschichte einer politischen Idee.* München.

GAZDAG Ferenc

1999 *Európai integrációs intézmények.* Budapest.

HORVÁTH Jenő

1997 *Az európai integráció története napról napra. 1945–1995. Kronológia.* Budapest.

KANT, Immanuel

1985 *Az örök béke.* Budapest.

KEMÉNY Ferenc

1900 *Világakadémia.* Budapest.

²⁸ EUE, 1912. nr. 2.

- 1902 *A béke-probléma megoldásának egyik módja.* Budapest.
- 1914 *A békemozgalom jelene és jövője.* Budapest.
- KERTÉSZ Antal
1913 *A nemzetközi béke eszméje. Erdélyi Jogi Közlöny.* Különlenyomat. Kassa.
- KÖVICS Emma
1992 *Az európai egység kérdése és Németország. 1919–1933.* Budapest.
- LANGE, Christian – SCHOU, August
1919–1963 *Histoire de l'internationalisme.* 1–3. vols. Oslo.
- PÁSZTOR József
1919 *Európai Egyesült Államok.* Budapest.
- PECQUEUR, Constantin
1842 *De la paix, de son principe et de sa réalisation.* Paris.
- RENOUVIN, Pierre
1949 *L'idée des États-Unis d'Europe pendant la crise de 1848. Actes du Congrès Historique du centenaire de la Révolution de 1848.* Paris.
- RUYSEN, Théodore
1954–1961 *Les sources doctrinales de l'internationalisme.* 1–3. vols. Paris.
- SÁGHY Marianne
1985 *Egyház és állam kérdése a XIV. század eleji Franciaországban Pierre Dubois „De recuperatione Terre Sancte” című műve alapján.* Szakdolgozat (ELTE BTK, történelem szak). Budapest.
- SAHIN-TÓTH Péter
1997 *A nagy terv. Rubicon,* 5–6. sz. 30–34.
- TER MEULEN, Jacob
1917–1940 *Der Gedanke der Internationalen Organisation in seiner Entwicklung.* 1–3. Bde. Haag.
- URWIN, Derek W.
1998 *A közös Európa. Az európai integráció 1945-től napjainkig.* Budapest.
- VAN DER LINDEN, Wilhelmus Hubertus
1987 *The International Peace Movement 1815–1874.* Amsterdam.

A dualizmus-kori városi társadalom rétegződésének vizsgálata hagyatéki leltárak alapján

Az árvaszékeknél található dualizmus-kori hagyatéki akták szerencsés esetben mind az elhunyt családjáról szóló dokumentumokat, mind az elhunyt hagyatéki leltárát tartalmazzák. A dokumentumok és a haláleset-felvételi lapon található információk tájékoztatnak a rokonok, a kis- és nagykorú gyerekek számáról, az elhunyt és a nagykorú gyerekek foglalkozásáról és lakhelyéről, ezáltal az egyének, a helyi társadalom mobilitásának elemzését is lehetővé teszik. Tóth Zoltán például ezzel a módszerrel vizsgálta a szekszárdi lakosok mobilitását a századvégen.¹ A hagyatéki aktákban megjelennek többek között az árvaszékhez írott levelek, örökösödési tárgyalások jegyzőkönyvei, gyámok elszámolásai, továbbá különböző, például gyermek-elhelyezési kérelmek. A hosszú éveken át gyűjtött dokumentumok és más források (például anyakönyvek) bevonása a kutatásba egyes családok történetének feldolgozását teszik lehetővé.²

A hagyatéki leltárak az elmúlt évtizedekben folytatott külföldi és itthoni kutatásoknak köszönhetően ma már közismerten elfogadott és nagyra értékelt forrásai a gazdaság- és társadalomtörténetnek. E forráscsoport a történeti feldolgozás szempontjából számos lehetőséget kínál. A külföldi eredmények hatására az 1980-as években Magyarországon is elkezdődött az inventáriumok gyűjtése, melynek központja a Néprajzi Múzeum volt, Benda Gyula irányításával. Bár az utóbbi években fontos eredmények születtek, elsősorban a vagyon szerkezetének vizsgálata és az életmód, ezen belül a lakáskultúra elemzése révén,³ a dualizmus időszakát vizsgáló, egy forráscsoportot intenzíven elemző tanulmány Tóth Zoltán munkája kivételével nem született.

A manapság divatos nyugati irányzatok ismeretében úgy tűnik, hogy a kvantifikáció kora gyakorlatilag lejárt. Jaques Revel szerint a kvantifikáció, pontosabban a hozzá kötődő társadalomtudományos történetírás „erőszakot” tesz a forrásokon, mivel olyan kategóriákat, fogalmakat használ, melyek a forrásokban eredetileg nincsenek meg. A statisztikai leírások és a magyarázati hipotézisek közötti kapcsolat szerinte nem megalapozott.⁴ Mégis, minden kritika ellenére a kvantitatív kutatások imponáló mennyiségű ismeretanyagot halmoztak fel az árak és a bérek idősorairól, a demográfiai jelenségekről, vagy éppen a kora-újkori végrendeleteket és hagyatéki leltárakat illetően. Magyarországon kvantitatív kutatásokra néhány területen került sor: ezek közül Bácskai Vera és Nagy Lajos úttörő feldolgozását lehet kiemelni, akik az 1828. évi országos összeírást a faktoranalízis segítségével elemezték.⁵ A jelenlegi kvantitatív kutatásokról áttekintést a TÁRKI adatbázisa nyújt.⁶

¹ TÓTH Z. 1989.

² Ezzel a módszerrel dolgoztam fel Wälder József soproni főmérnök életútját és családjának történetét. GÜNTNER P. 2000b.

³ Az utóbbi évek kutatásait ismertetem: GÜNTNER P. 2000a. A cikkben kitérek a leltárak forrásértékére is.

⁴ REVEL, J. 1996, 219.

⁵ BÁCSKAI V. – NAGY L. 1984.

⁶ Lásd a TÁRKI adatbázisát. Az Internetes elérési cím: www.tarki.hu

Mivel az inventáriumok természetüknél fogva adatokban gazdagok, a tömeges feldolgozás, az adatok felhasználása és értékelése csak számítógépes módon valósítható meg. A kvantitatív módszerek használatát a vagyon szerkezetének, a befektetési és az eladósodási magatartásnak, a temetkezésnek, a lakáskultúrának, a vagyon és lakóhely összefüggéseinek elemzésénél nem lehet megkerülni. Ezeket a kérdéseket a leltárak foglalkozási csoportokba való osztása alapján lehet kutatni. A foglalkozások kategorizálása során az elsődleges cél, hogy a vizsgálat szempontjából homogén csoportok alakuljanak ki. A kiterjedt, évtizedek óta folytatott nemzetközi és hazai kutatások ellenére a foglalkozások kategorizálásának nincs kialakult egységes gyakorlata. A problémát minden hagyatéki leltárral foglalkozó kutató érezte, és a tanulmányokban szokássá vált a kategorizálás ismertetése.⁷ A foglalkozási kategorizálás során – éppen Revel kritikájától ösztönözve – a kategóriák felállítására különös gonddal kell ügyelni a magyar történetírásban is. Az állami, a megyei és a városi tisztviselők kategorizálásához, kistisztviselőkre, valamint középső és felső tisztviselőkre való szétválasztásához, többek között a törvényi szabályozást és a fizetési listákat kell figyelembe venni.⁸ A kereskedők és iparosok esetében a korabeli címtárak nyújthatnak a kategorizáláshoz segítséget. A kategorizálás esetleges hibáinak kiküszöbölésére az összes leltárt együttesen – tehát foglalkozási kategóriákra bontás nélkül – is szükséges elemezni. A következőkben a leltárak által kínált elemzési lehetőségeket és azok korlátait vizsgáljuk meg közelebbről.

Vagyonszerkezet

A hagyatéki leltárakból kialakult adatbázisok segítségével lehet elkülöníteni a különböző társadalmi rétegekre jellemző vagyonszerkezetet. Ez két módszer alapján – egyrészt az ingó és ingatlan arányát kifejező index meghatározásával, másrészt a vagyon összetevői által leírt összefüggések feltárásával – végezhető el. Tóth Zoltán a vagyonszerkezet alapján különítette el a társadalmi rétegeket Szekszárdon, amikor a „mezővárosi blokk” 38%-os ingó-ingatlan arányát a város társadalmát kettéválasztó rendi határvonalnak találta.⁹ A további kutatások Tóth Zoltán nyomán azt vizsgálhatják, hogy található-e ingó-ingatlan arány szerinti hasonló választóvonal a társadalom különböző rétegei között.

Az egyes rétegekre jellemző ingó-ingatlan szerinti arány a foglalkozási csoportok átlagai alapján állítható fel, ez azonban több módszertani problémába ütközik. Egyrészt néhány foglalkozási csoport a társadalom többféle rétegét foglalja magába egyszerre. A magánzók, kereskedők, vagy iparosok például mind a középréteget, mind a kispolgárságot reprezentálják. Másrészt, ha a foglalkozási csoportokat ingó-ingatlan arány szerint átlagoljuk, akkor előfordulhat, hogy az átlag mögött erős szóródásos szerkezetet találunk, mely teljesen eltérő vagyonfelhalmozásra utal, ezért az átlag önmagában nem jellemezheti jól a vizsgált mintát. 609 (1879 és 1913 között felvett) soproni leltárt elemezve kiderült, hogy a minta háromnegyedének például szinte kizárólag vagy csak ingatlan, vagy csak ingó vagyona volt.¹⁰ Emiatt az átlag ott lehet

⁷ Alain Blum és Maurizio Gribaudi a kategorizálás veszélyeit példákon bemutató tanulmányát Granasztói Péter ismerteti: GRANASZTÓI P. 1998, 27.

⁸ A besorolás elkészítéséhez a következő törvények nyújtanak segítséget: 1831: I. tc. A köztisztviselők minősítéséről; 1893: IV. tc. Az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról, és a megyei törvényhatóságok állami javadalmazásának felemeléséről; 1904: X. tc. A vármegyei alkalmazottak illetményének szabályozásáról; 1912: LVII. tc. A vármegyei alkalmazottak illetményének szabályozásáról szóló 1904: X. tc. módosításáról; 1912: LVIII. tc. 3. fejezet A városok fejlesztéséről. A városi közigazgatási tisztviselők illetményeinek és egyes szolgálati viszonyainak rendezéséről.

⁹ TÓTH Z. 1989, 95.

¹⁰ A gyűjtés eddigi kutatási eredményeiről lásd GÜNTNER P. 1995; Uő. 1997a; Uő. 1997b; Uő. 1999.

irányadó, ahol a szórás értéke kicsi, vagyis az azonos foglalkozási csoportokba tartozók nagy többsége csak ingó vagy ingatlan vagyonnal rendelkezett.

A vagyonszerkezet egyes tételeinek egymás közti összefüggéseit a többváltozós elemzések segítségével lehet vizsgálni. A faktoranalízis során – a soproni adatbázis alapján – a rotáció után öt markáns, jól elkülöníthető faktort sikerült azonosítani. A nagy esetszám, a vagyontételek hasonlósága miatt a faktoranalízis eredménye a többi kutatáshoz, melyek időben hasonló intervallumot dolgoznak fel, irányadó lehet. Az öt faktort, a hozzájuk tartozó változók alapján a következőképpen lehet elnevezni:

1. *Középtávú vagyonszerkezet* (ingó – értékpapír, betétkönyv)
2. *Rövidtávú vagyonszerkezet* (ingó – követelés, áruaktív, készpénz)
3. *Tárgyi vagyonszerkezet* (ingó – ruházat, bútor, ékszer)
4. *Hosszú távú vagyonszerkezet* (ingatlan – ház)
5. *Agrár vagyonszerkezet* (ingatlan – termőföld, gazdasági eszközök)

A faktorelemzés által kimutatott vagyonszerkezetekhez az egyéneket, a társadalmi csoportokat kell hozzárendelni. A különböző típusú vagyonszerkezetek a társadalmi rétegek közötti választóvonalnak bizonyulnak.

A fenti elemzési szempontok mellett nem lehet megkerülni azoknak a kérdéseknek a felvetését, hogy a vagyon nagysága hogyan befolyásolta a vagyon összetételét, és hogy milyen lényeges különbségek voltak a férfi és a női vagyon között. A férjük foglalkozása alapján besorolt nők vagyonának vizsgálata különösen hangsúlyos, ezért a nők vagyonszerkezete minden foglalkozási csoportban külön vizsgálat tárgyát képezi.

A vagyonszerkezet alapos elemzése mellett a városi társadalom rétegeinek sajátosságai a vagyon közelebbi szemügyre vétele során tárulhatnak fel. Az értékpapírok, a tárgyak fajtáinak megismerése, az adósság egyes tételeinek tüzetesebb vizsgálata (például temetkezés) differenciálódást eredményezhet a helyi társadalmak különböző rétegei között.

Vagyonszerkezet: betétkönyv, követelés és értékpapír

A leltárak eddigi vizsgálata alapján feltételezhető, hogy a különböző értékpapírok birtoklása csak bizonyos társadalmi csoportokra volt jellemző. A századvégen már a befektetések számos változata létezett; lényegében a mai kínálattal azonos lehetőségek közül választhattak a vásárlók. Az ingatlanvásárlás mellett betétkönyvek, kötvények, részvények számtalan fajtája állt az érdeklődők rendelkezésére. Ezek mellett a magánszemélyek közti kölcsönügylet (adóslevéllel vagy anélkül) is gyakori pénzkiosztási formaként kezelhető.

A pénzkiosztás egyik eszköze a betét volt, melynek három típusa létezett a századvégen. A takarékbetétek lényege, hogy az elhelyezett összeg után a pénzintézet fix kamatot kapott. A másik két betéti típusra, a folyó- és csekkszámlehetőségre a soproni leltárakban nem található utalás. A takarékbetétek a századfordulón már nem a legtöbb kamatot hozó pénztartási formának számítottak, bizonyos kötvények, részvények hozama meghaladta a betétek után járó kamatokat. Hozzá kell tenni, hogy a pénzintézetek által fizetett kamatok változóak voltak. Betétkönyvet már alacsony összeggel is lehetett nyitni, míg egyes kötvények névértéke több ezer koronát is kitehetett.

A leltárakban különböző jogcímek alapján követeltek pénzt egymástól az emberek. A magánszemélyeknek nyújtott pénzkölcsön visszakövetelése mellett üzleti, hozomány, örökösödési, munkadíj, házbér, vételárhátralék és váltókövetelés is előfordult. Ezek között Sopronban a magánszemélyeknek nyújtott hitel volt a leggyakoribb.

Az értékpapírokat a korabeli – tőzsdei kiadványokban, ismertetőikben megtalálható – osztályozás alapján kell besorolni.¹¹ A kötvények közül Sopronban legsűrűbben az államadóssági papírok (magyar, osztrák, idegen) és záloglevelek fordultak elő. A részvények közül a takarékpénztári és a banki részvények voltak a legnépszerűbbek. A sorsjegyek az értékpapírok sajátos fajtái voltak, melyeket a tőzsdére is bevezettek, így névértékük és tőzsdei árfolyamuk is volt. A részjegyek többek között pénzintézetekben, üzletrészekben, szövetkezetekben jelentettek résztulajdonlást. Az értékpapírok vizsgálatát a leltárt készítő összeíró pontatlan munkája, egyes értékpapírok összekeverése – például részvényt a részjeggyel – esetenként megnehezíti.

Lakáskultúra

A társadalmi rétegződés vizsgálatának kiemelt része a lakáskultúra-kutatás. A dualizmus-kori hagyatéki leltárak jellege (lásd alább) miatt az elemzésben a kvantitatív szempontok mellett a bútorok közötti kvalitatív különbségek figyelembe vételei is hangsúlyos. A kvalitatív vizsgálatok a tárgytipusok közti eltérések meghatározására koncentrálnak. Az inventáriumok felhasználhatóságát illetően a legtöbb bírálatot éppen a lakáskultúra elemzése kapja. A leltárak alapján folytatott lakáskultúra-kutatások korlátait Gyáni Gábor foglalta össze.¹² Gyáni forráskritikájával kapcsolatban el kell ismerni ugyan, hogy a leltárakban valóban nem háztartásokat, hanem egyének vagyont vették számba, ám ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy minden leltár hiányosan írja le a lakásbelsőt. Az az állítás inkább helytálló, hogy a leltárak többsége vagy hiánytalanul tükrözi a lakás főbb berendezési tárgyait, vagy éppenséggel teljesen hiányos. Az özvegyek, elváltak és egyedülállók esetében például a leltárak teljessége nem kérdőjelezhető meg, hiszen házastárs hiányában a berendezés csak az elhunytak birtokában volt. Így a leltárak egy részénél, melyek a soproni gyűjtés 30%-át teszik ki,¹³ eleve nem feltételezhető olyan hiányosság, melyet Gyáni hangsúlyoz. A házastársak esetében pedig elmondható, hogy legtöbbször a lakás berendezését a családtagok közül egyedül a férj vagy a feleség birtokolta, vagy mindkettő egyszerre.¹⁴ A lakásberendezés nagy részét adó bútorokat csak abban az esetben nem ismerhetjük meg a hagyatéki leltárból, ha a házastársak azokat nem közösen birtokolták, és éppen az a személy halt meg, akinek a bútorok a kizárólagos tulajdonában voltak. Az előbb leírtakkal vág egybe, hogy Gyáni elismeri, hogy az általa vizsgált leltárak esetében a leltárak a teljes lakásberendezést adták vissza. Azt persze hangsúlyozni kell, hogy a soproni adatfelvételi gyakorlat azt tükrözi, hogy a szegények esetében a bútorzatot és a ruházatot azok elhanyagolható értéke miatt gyakorlatilag nem vették fel. Ezzel magyarázható, hogy a 609 soproni leltár közül csak 380-ban szerepeltek tárgyak.

A dualizmus-kori leltárak abból a szempontból töredékesek, hogy nem minden helyiséget és tárgyat részleteztek egyformán. A soproni leltárakban a konyhaberendezést, a ruha- és fehér-

¹¹ FÉLEGYHÁZY Á. 1896, 297–313.

¹² GYÁNI G. 1992, 32.

¹³ A 609 leltárból 593 esetben ismert a vagyoni tulajdonosának családi állapota, közülük 76 nőtlen vagy hajadon, 100 özvegy és három elvált. A 179 leltár az összes eset 30%-át teszi ki, a házasságok így a minta 70%-át alkotják.

¹⁴ A feleség tulajdonában maradt kelengye sok esetben nemcsak a nő személyes holmiját (ékszerek, ágynemű, ruházat) tartalmazta, hanem a teljes lakásberendezését. Ebben az esetben a feleség leltára magába foglalja a lakás összes bútorát és berendezését, s csak a férj személyes holmijai maradnak ki abból. Fordított eset is elképzelhető: ha a házasság megkötésekor a férj már önálló egzisztenciával (például bútorozott lakással) rendelkezett, akkor a kelengyének nem feltétlenül kellett bútorokat tartalmaznia, hanem valószínűleg csak a feleség személyes holmijából állt. Ebben az esetben viszont a férj leltárból ismerhetjük meg a lakásbelsőt. Más házaspároknál a lakás berendezése sokszor közös tulajdonban volt. A közös tulajdonlás miatt bármelyik fél halála esetén az összes bútor bekerült a leltárba. Ekkor a berendezés teljes értéke szerepel a leltárban, de csak a tárgyak értékének felét számították bele az elhunyt vagyonaiba. Mindazonáltal olyan esettel is találkozhatunk, amikor a bútorok közös tulajdonban voltak.

neműt általában nem sorolták fel tételesen. E hiányosság miatt néhány szempont vizsgálata nem végezhető el, mint például az egy személynél előforduló tárgyak száma, a tárgyszerkezet és a ruházat elemzése, melyek a külföldi és a magyar kutatásoknak is sarkalatos szempontjai. Mindezek miatt a századvégi leltárak elemzése nem lehet olyan teljes körű, mint a korábbi, szintén leltárakra alapozott kutatások.

Temetési költségek

A századforduló temetői jól tükrözik a korabeli társadalom rétegződését. A temetkezési költségek árulkodnak az elhunyt vagyoni helyzetéről, vagy éppen társadalmi állásáról. A korabeli gyakorlat az elhunyt vagyonát terhelte meg a temetési költségekkel. Az inventáriumokban a temetkezési költségek és egyéb adósságok levonása után határozták meg az elhunyt tiszta, vagyis örökölhető vagyonát, így a temetés költségeit ténylegesen is az elhunyt fedezte. A leltárak legtöbbször részletezés nélkül csak a temetés végösszegét tüntették fel. Ez az örökösödési törvénynek (1894: XVI. tc.) és az 1895. évi belügyi és igazságügyi rendeletnek köszönhető, melyek az örökösödési eljárást és ezzel együtt a haláleset-felvételi lap és a leltár elkészítését szabályozták. A szabályozások a leltárakban a hátrahagyott vagyon felvételének sorrendjét is előírták, mely szerint a temetési költségeket az adósság második tételeként kellett megjelölni.¹⁵ Sopronban 1896 előtt a temetés költségei részletezve kerültek felvételre, például a koszorúk árát vagy más kiadásokat is feljegyezték. Ezek a leltárak élesen elkülönítették a temetési és a „gyászi” vagy „kegyeleti” költségeket. A temetési költségek közé számították többek között a koporsó, a koporsóvánkos, a sírkő, a szállítás, a sírhely és a temetési szertartás költségeit. A „gyászi” költségeket gyászruhára (például gyászkalapra), gyászjelentésekre, koszorúra, virágra és a halotti torra (például borra) költötték el. Érdekes megjegyezni, hogy legtöbbször a családtagok gyászruháival is az elhunyt vagyonát terheltek meg.

A hagyatéki leltárak azonban nem minden esetben tüntették fel az elhunyt temetésének összegét, ugyanis néhányan ingyenes városi temetést kaptak. Más esetekben a leltár azért nem tartalmazza a temetés költségeit, mert 1.) jóval később, esetleg évekkel a halál után vették fel, 2.) az elhunyt lakásán talált készpénzből már kiegyenlítették a temetkezési számlákat, vagy éppen a leltár felvételekor a számlák még nem érkeztek meg, vagy 3.) az elhunytat máshol temették el, mint ahol a leltárt felvették. Mindezek ellenére a temetési költségek gyakorta szerepelnek a leltárakban: 609 soproni leltár közül 523-ban feltüntették őket.

Összefoglalás

A fentebb említett témák alapos kidolgozása a korabeli társadalom rétegződésének komplex kutatását teszi lehetővé. A rétegződés leltárak alapján történő vizsgálatának azonban egy-két tanulmánytól eltekintve nincs komoly hagyománya a hazai társadalomtörténet-írásban.¹⁶ Amellett, hogy a leltárak számítógépre vitele bizonyos mennyiség felett a kutatások előfeltétele, az elemzés a vagyonszerkezeti jellemzők feltárásán kívül alapos statisztikai ismereteket nem követel. A kvantifikációt jellemző csökkenő hozadék elve a soproni leltárak elemzése során is megmutatkozott. A minta foglalkozási összetétele és az egyének vagyoni szerkezetének miatt egyes összefüggések leírására a leíró statisztika eszközei például nem voltak használhatóak.

¹⁵ A belügyi és igazságügyi m. kir. Miniszterek 1895. évi 43 194. I. M. számú rendelete, az örökösödési eljárásról szóló 1894: XVI. tc. végrehajtása tárgyában. 39. paragrafus. Magyarországi Rendeletkötet Tára, 1895.

¹⁶ A kevés kivétel közé tartoznak Tóth Zoltán, Benda Gyula és Granasztói Péter tanulmányai. Tóth Zoltán tanulmányát a vagyonszerkezet kapcsán már említettem, Benda Gyula Keszthely lakásfelszereltsége alapján határozta meg az egyes társadalmi rétegekre jellemző bútorvilágot 1790–1848 között: BENDA GY. 1989. Granasztói Péter pedig a tárgyi világ összetételének elemzésével a kiskunhalasi társadalom rétegződését tárta fel: GRANASZTÓI P. 1998.

Irodalomjegyzék

BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos

- 1984 *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest.

BENDA Gyula

- 1989 A lakásfelszereltség változásai Keszthelyen 1790–1848. In NOVÁK László – SELMECZI László (szerk.): *Építészet az Alföldön.* Nagykőrös. 133–160.

GRANASZTÓI Péter

- 1998 „Eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyak tükrében (Kiskunhalas 1760–1850)”. *Tabula*, 1–2. sz.

FÉLEGYHÁZY Ágost

- 1896 *A budapesti tőzsde története 1864–1895.* I–II. köt. Budapest.

GÜNTNER Péter

- 1995 A soproni polgárság vagyoni viszonyai a századfordulón a hagyatéki leltárak tükrében. *Soproni Szemle*, 3. sz. 244–261.
- 1997a A soproni polgári lakáskultúra a századfordulón. *Soproni Szemle*, 1. sz. 21–31.
- 1997b A soproni hagyatéki leltárak számítógépes feldolgozása. *Levéltári Szemle*, 3. sz. 14–25.
- 1999 Soproni temetkezések a századfordulón – státus és vagyon összefüggései a hagyatékok tükrében. *Fons*, 1–2. sz. 179–192.
- 2000a A vagyon kutatásának nominális forrásai a századfordulón. *Aetas*, 1–2. sz. 276–289.
- 2000b Wälder József soproni főmérnök (1862–1913) életútja és tárgyi világa. *Soproni Szemle*, 2. sz. 137–146.

GYÁNI Gábor

- 1992 Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In HANÁK Péter (összeállította): *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* Budapest, 27–59.

REVEL, Jacques

- 1996 A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas*, 4. sz. 217–237.

TÓTH Zoltán

- 1989 *Szekszárd társadalma a századfordulón.* Budapest.

A viktoriánus kori brit középosztályok az Inland Revenue tükrében

A viktoriánus kori középosztály nagysága és városok szerinti megoszlása régóta a történészek érdeklődésének a középpontjában áll. Kezdetben az első választójogi törvény utáni időszak középosztályát vizsgálták egy-egy városban a szavazásra jogosultak száma alapján. Felvetődött azonban az igény, hogy Anglia egészére vonatkozóan fel kellene tárni a középosztályok városonkénti arányát. W. D. Rubinstein volt az első, aki új forrásokat használva látott hozzá ehhez a feladathoz.

Rubinstein az 1860-as évre vonatkozóan vizsgálta az angol középosztályok számát és városok közötti megoszlását. Egy parlamenti bizottság által készített felmérésre alapozta elemzését, mely – szerinte – az egyetlen ilyen jellegű adatgyűjtés volt. Rubinstein meglehetősen szkeptikusan vélekedett az Inland Revenue (a Brit Adóhivatal) adatairól. Ezek szerint „sehol sem jelzik az adófizetők számát, helyette a személyek számát, vagy a vállalkozási egységeket együtt vették számba (az adóhivatal nem tett különbséget a kettő között). Nyilvánvalóan nem lehetséges ezeknek a statisztikáknak a felbontása, még kéziratos formájukban sem.”¹ A viktoriánus kori brit gazdasági elit neves szakértője szerint az adóhivatalhoz „beérkezett adatok nem teszik lehetővé, hogy különbséget tegyünk az adófizetők között jövedelmük alapján.”² Ennek alapján Rubinstein nem tartja célszerűnek az adóhivatali iratok felhasználását a középosztályok vizsgálatában. Ő maga következetesen mellőzte ezeket az iratokat, pontosabban csupán az Inland Revenue által publikált, többnyire London, illetve a megyék szintjén összegzett adatokat használta fel.

Tanulmányunk viszont éppen ezekre a forrásokra támaszkodik. Ugyanis a korabeli pénzügyminiszterek, illetve az Inland Revenue vezetőinek személyes iratait vizsgálva, az itt található adóhivatali iratok alapján meggyőződhattunk arról, hogy Rubinstein állításával ellentétben az Inland Revenue kéziratos anyagai igenis különbséget tettek a személyek, illetve a vállalkozások között, és a városokon belüli adókerületi adatok összesítésével mód van arra is, hogy az adófizetők legfelső rétegét szám szerinti súlya és a helyi középosztályon belüli aránya alapján is vizsgáljuk. Az angol városhierarchiát –, melyet a történeti földrajzosok a népességszám alapján állítanak fel – vizsgálhatjuk aszerint is, hogy a középosztályok által fizetett adók nagysága szerint milyen rangsor alakul ki, illetve a középosztályok városonkénti száma alapján. Az országrészenkénti összegzés pedig az Egyesült Királyságon belüli belső centrum–periféria viszonyok feltárására nyújt lehetőséget.

A fővárosnak az angol városhierarchián belüli szerepét az mutatja talán a legszembetűnőbben, ha a középosztályi jövedelmekből való részesedését vizsgáljuk. Rubinstein a *Schedule D* és *E*, valamint a *Schedule A* üzleti vállalkozáshoz kapcsolódó részét összesítve elemezte London szerepét. (A *Schedule D* az üzleti szférában szerzett profit és a szellemi pályákon önállóan tevékenykedők jövedelme, a *Schedule E* az állami és egyházi intézményeknél dolgozó értelmiségiek, valamint az üzleti életben beosztott értelmiségiként tevékenykedők keresete. A *Schedule A* a házingatlanokból befolyó jövedelmeket jelentette a korabeli adóügy csoportosításában.) Rubinstein vizsgálódásainak középpontjában a főváros és általában a „Dél” gazdaságának

¹ RUBINSTEIN, W. D. 1988, 82.

² Uo.

az egész brit fejlődést meghatározó szerepe állt. Ezért az 1860-as év kivételével nem vizsgálta a középosztályi adófizetők városonkénti létszámát és arányát. Amennyiben jövedelmi adatokat vizsgált, azt többnyire a megyei adatokra építve végezte.

A mi vizsgálatunk célja gyökeresen eltér Rubinsteinétől. Mi ugyanis a középosztályi jövedelmek, valamint a középosztály aránya és szerkezete alapján a városhierarchiát kívánjuk elemezni. Rubinstein szerint „bármilyen különösnek is tűnik, a közhivatalnokok jövedelmét (közük az államapparátushoz tartozókat) nem gyűjtötték földrajzilag tagoltan az I. R. 16-ban.”³ (A Brit Adóhivatal iratainak levéltári jelzete.) Valóban igaz, hogy az I. R. iratai között találhatunk olyan adatokat is, amelyek a *Schedule E*-nek csak egy részét – a korporációknál dolgozók bérét – közölték, a köztisztviselőket nem. Azonban amikor *Schedule E* adatokat közölnek, oda mindig beszámították a köztisztviselőket is. Tehát a *Schedule E* adatok nem „értékelték le Londont”, mint azt Rubinstein állítja. A *Schedule E*-ből, ha csak a korporációknál dolgozók bérét vesszük figyelembe, akkor az 1908–1909-es pénzügyi évben London részesedése csupán 45,87%, viszont a köztisztviselőket is figyelembe véve 55,46%.⁴

A 19. század második felében Rubinstein szerint a korporációk növekedésével „folyamatos átfolyás” volt *Schedule D*-ből *E*-be. Az 1890-es évek elejétől 1908/1909-ig a *Schedule D* közel 180%-kal növekedett, a *Schedule E* pedig közel 190%-kal. Azonban a középosztályi jövedelmeken belül még az 1910-es években sem volt meghatározó súlya a *Schedule E*-nek, a *Schedule D*-nek csupán ötödét tette ki. Éppen ez magyarázza, hogy hiába csökkent London részesedése a *Schedule E*-ből, az 1893/1894 évi 63,75%-ról 1908/1909-re 55,46%-ra (sőt a *Schedule A*-ból 28%-ról 25%-ra), mégis az összes középosztályi jövedelmeknek kb. ugyanolyan hányadát realizálták a fővárosban. Ugyanis a legjelentősebb jövedelemfajtából, vagyis a *Schedule D*-ből (ez tette az összesnek mintegy 60%-át) fokozatosan egyre nagyobb összpontosult Londonban.

Az 1910/11-es pénzügyi évben London részesedése az előző évhez képest több mint három százalékkal emelkedett, s az 1890-es évek eleji 47% körüli részesedésről közel 53%-ra nőtt. (Lásd az I. táblázatot)

Az eddigi vizsgálataink több vonatkozásban utaltak arra, hogy a regionális tagoltságnak mint az egyenlőtlenségek térbeli léptékének jelentősége a 18–19. század folyamán változott. A 19. század közepétől a vasúthálózat gyors kibővülésével jelentősen nőtt a városok vonzáskörzete és erősödött a városi központi funkció hatása a „vidékre”. Carter és Lewis joggal veti fel a kérdést, hogy „a városok funkcionális specializációjának nagymértékű kiszélesedése milyen hatást váltott ki, és... a városrendszer milyen jellegű volt? Kimutatható volt-e az elsőbbség, hierarchikus elrendeződés, vagy a rangsor-méret viszony? Ha ezek azonosíthatók, változtak-e a század folyamán, s ha igen, akkor miért?”⁵

Anglia és Wales 25 legnagyobb városának 1801 és 1911 közötti népességszám szerinti rangsorát áttekintő vizsgálatában Robson megállapította, hogy ezek a városok három csoportra bonthatók. A legfelső szinten alig történt változás. Ezen elkülönült, vezető városok szintje alatt már mozgalmasabb volt a kép, de mégis a stabilitás a meghatározó. Ugyanakkor a 20–25. rangsorban lényeges változások történtek.⁶ A városhierarchia konkrét vizsgálatában számunkra az alapvető kérdés az, hogy a hierarchia különböző szintjein a központi funkció milyen intézményi struktúrákhoz kapcsolódik? A városhierarchia mely szintjét választják a gazdasági monopóliumok? Milyen munkamegosztás fejlődött ki a gyáripár és kisipar, a nagykereskedelem, illetve a

³ RUBINSTEIN, W. D. 1987, 88–90.

⁴ A számítás forrása az Annual Reports of the Inland Revenue. (The Library of the Inland Revenue)
Nincs jelzete – T. L.

⁵ CARTER, H. – LEWIS, C. R. 1990, 42.

⁶ TÍMÁR, L. 1992, 404–405.

kiskereskedelem között? S végül a gazdasági tevékenységek legfelső szintjén, a pénzügyi szféra esetében a döntési hierarchiák a városhierarchia mely szintjéig delegálódtak?

A fentebbi kérdések mindegyikét természetesen nem tudjuk megválaszolni. Azonban a 19. század utolsó harmadának és a 20. század első évtizedének vizsgálata választ adhat néhány problémára és új szempontokat adhat a további kutatásokhoz. London meghatározó szerepét jól jelzi, hogy az 1890–1891-es gazdasági évben a nagykereskedelemben realizált angliai és wales-i *Schedule D* és *E* jövedelmeinek közel 55%-át a főváros kereskedőinek zsebébe vándorolt. A bank- és biztosításügy jövedelmeinek közel 73%-a szintén a fővárosban összpontosult. London azonban nem csak a gazdasági, hanem a kulturális töke egyértelmű központja is. A szerzők, kiadók és újságok jövedelmének 75%-a is itt keletkezett.⁷

Arról sajnos nincsenek adatok, hogy a fentebbi jövedelemfajtákból a vidéki regionális központok hogyan részesedtek. A legfontosabb középosztályi jövedelmek a *Schedule D* és *E*, illetve *Schedule A* városok közötti megoszlásának vizsgálata azonban közvetetten választ ad a városhierarchia jellegére vonatkozó kérdéseinkre is. Az 1881-es évben csak a *Schedule A*-ból (a házigatlanokhoz kapcsolódó jövedelmekből) realizált többet az első húsz vidéki város mint a népesség arányuk. A különféle üzleti vállalkozásokból származó *Schedule D + E*-ből csak Liverpool és Newcastle részesedése haladta meg a népesség átlagát. Az 1905/1906-os pénzügyi év adatai szerint viszont már az első tíz város közül (Birmingham kivételével) mindegyik népesség arányánál több *Schedule D + E* jövedelmet produkált. Jellemző, hogy míg 1881-ben az első tíz vidéki város a fentebbi jövedelmek 10,72%-át, addig 1906-ban már 19,25%-át szerezte meg. Tehát jövedelmi részesedésük sokkal gyorsabban nőtt, mint népességi arányuk. Azt csak valószínűsíteni tudjuk, hogy mindez összefüggött az intézményrendszer korszerűsödésével, illetve azzal, hogy a monopolszervezetek a főváros mellett fokozatosan a vidéki nagyvárosokban is letelepedtek. Az 1881-es adatok szerint az első 25 városban a nagypolgári rétegek aránya magasabb volt, mint a következő 20 városban.

A kereskedelemben, a biztosítási és bankszakmában dolgozók, illetve a „hagyományos” középosztály együttes aránya az „Észak” városaiban, tehát az ipari régiók főbb városaiban általában alacsonyabb, mint Délen, mégis ezek a városok megőrzik pozíciójukat a városhierarchián belül. Azt, hogy itt nem beszélhetünk széles középosztályról az is jelzi, hogy a házicselések aránya is általában alacsonyabb, mint a hasonló népességszámú „déli” városokban. Így például 1911-ben az első húsz vidéki város közé tartozó Manchesterben, Birmingham-ben, Leedsben vagy Oldham-ben a házicselések aránya 2% alatti volt. Minél alacsonyabb pozíciót foglalnak el ezek a városok a városhierarchián belül, annál kisebb a középosztály aránya. Az 50–70 ezer lakosú lancashirei, yorkshirei vagy devonshirei városokban a házicselések aránya csupán 1,5% körüli volt 1911-ben, a hagyományos értelmiségi (professional) rétegé pedig alig haladta meg az 1%-ot. Ezzel szemben a Dél-kelet városainak többségében, még az 50 ezer alatti lélekszámú településeken is 4%-ot meghaladta, mind a képzett középosztály, mind a házicselések aránya. Itt nemcsak a szűkebben vagy tágabban vett londoni szuburbiákról van szó, hanem a déli tengerparti üdülővárosokról is. (Lásd a II–VI. táblázatokat)

A londoni és London környéki középosztályi szuburbiák többségét a 19. század utolsó harmadában középosztályuk anyagi megerősödése jellemezte. Itt a nagypolgárság aránya, sőt létszáma is már az 1880-as évek elején a túlszárnyalta a vidéki nagy iparvárosokét. (VII–VIII. táblázatok)

A londoni metropolisz nagypolgársága egyértelműen fölénybe került az ipari forradalom „klasszikus” régiójának nagypolgárságával szemben. A London környéki szuburbiák és tengerparti üdülőhelyek elsősorban nem a nagypolgárság, hanem a közép- és kispolgárság lakóhelyei

⁷ Ms. Harcourt dep. 196. fols. 5. 1–5. (Bodleian Library, Oxford)

voltak. 1860-ban Londonban 36%-ot tett ki a *Schedule D*, illetve a *E* adót fizetők aránya a felnőtt férfiak között, az ipari régiók központjaiban maximum 16%, míg az iparvárosokban 10% alatt volt ez az arány.⁸ A „Dél” városai nemcsak a hagyományos professzionális réteg (egyház, jog, oktatás és egészségügy), hanem gyakran az üzleti professzionális réteg arányában is megelőzték az „Észak” iparvárosait. A népes középosztályok jelenlétét az is mutatja, hogy a házi-cselédek aránya (a szállodákban és vendég-látóhelyeken dolgozó kisegítő személyzetet nem vettük figyelembe) legtöbbször 5–7% között váltakozott.

Tehát az „Észak” városai esetében egy olyan kép bontakozik ki, mely élesen ellentmond Simon és Nardinelli azon koncepciójának, mely szerint az általunk üzleti professzionális rétegnek nevezettek (bankárok, brókerek, kereskedelmi utazók és biztosítási ügynökök) arány növekedése korrelációt mutat az urbanizáció ütemével. 1861–1911 között 79 angol várost vizsgálva, a két amerikai szerző arra a konklúzióra jut, hogy „az üzleti professzionális réteg aránya a következő 50 évben évente körülbelül 0,38 százalékponttal növelte a városok évi növekedési ütemét. Évi 1,23% növekedésével az üzleti professzionális réteg nyilvánvalóan fontos szerepet játszott a városfejlődésben. Az aránytalanul nagy professzionális osztályokkal rendelkező városok, mint Newport és Gloucester gyorsan növekedtek.”⁹

A fentebbi két város példaként való emlegetése világosan jelzi, a szerzők a százalékszámok csapdájába estek. Newport az 1861 évi 23 ezres lélekszámról 1911-re 84 ezerre nőtt, vagyis 365%-kal nőtt a népessége. Gloucester-nek szintén hasonló arányban gyarapodott, de ez a kicsiny indulóérték miatt csalóka, a város népessége még 1911-ben is alig haladta meg az 50 ezret. Az üzleti professzionális réteg aránya a két városban az induló év 1861 szintjéhez képest valóban gyorsabban nőtt a városok átlagánál, azonban az 1911 évi 2,32% Gloucester és 2,36% Newport, mely az angol városok között nem számított kiemelkedőnek. A másik probléma, hogy az első 20 város esetében (az egyetlen Cardiff kivételével), az 1911-ben esetenként az átlagnál kétszer nagyobb arányú üzleti professzionális réteg ellenére sem értek el hasonló növekedési ütemet. Ugyanakkor akad olyan iparváros, amely az 1911. évi 1,5%-ot alig meghaladó üzleti professzionális réteg ellenére 300 százalékot közelítő népességnövekedést produkált 1861–1911 között. Ha a 2–3% közötti arányszámú üzleti professzionális réteggel rendelkező városokat tekintjük, a rendkívül eltérő növekedési ütemek meggyőznek bennünket arról, hogy a fentebbi réteg aránya és a városok növekedési üteme között nincs szoros összefüggés. Simon és Nardinelli számításai szerint a textiliparban dolgozók aránya 1861–1911 között erőteljesebb hatást gyakorolt a városi népesség gyarapodására, mint az üzleti professzionális réteg aránya. Az előbbi esetben 0,45 a regressziós koefficiens, az utóbbi esetben 0,383.

A textilipar kiemelkedő szerepe felveti azt a kérdést, hogy tágabban az ipari régiók városainak differenciálódó társadalmi szerkezete és eltérő növekedésű üteme milyen okokkal magyarázható? Minden bizonnyal érvényesült itt a Robson-törvény, azaz a szélesebb profilú városok rendelkeztek a legbiztosabb növekedéssel. Tendenciaként érvényesült az, hogy a kezdetben egyetlen iparágra épülő városok fokozatosan kifejlesztették a szolgáltató funkciókat is, ha sikerült további beruházásokat vonzaniuk. „Ennek a szélsőségnek a példaként olyan »gyáripari« központok, mint Newcastle és Manchester a gyáripari tevékenység regionális rendszerének szervező központjaiként fejlődnek, s ez maga után vonja nemcsak a regionális termelőtevékenységet finanszírozó pénzügyi vállalkozások kialakulását, hanem a kiskereskedelem, a raktározás és egyéb nem iparspecifikus üzleti tevékenységek kifejlődését is.”¹⁰ Ez a folyamat térbelileg Christaller elvei szerint zajlott, vagyis egy régióban csak egy központ válhat a magasabb szintű szolgáltatások központjává, s ez tükröződött a középosztályok arányában is. Így például 1911-

⁸ RUBINSTEIN, W. D. 1988, 87.

⁹ SIMON, C. J. – NARDINELLI, C. 1996, 400.

¹⁰ ROBSON, B. T. 1981, 120.

ben Blackburn, Bolton, Oldham és Preston együttes lélekszáma elérte Manchesterét, s ekkor már mindegyik város több munkást alkalmazott a textiliparban, mint Manchester. Ugyanakkor az üzleti professzionális réteg aránya a régió a központjában, Manchesterben közel 5% volt, a többi városban – a Manchestertől legtávolabb fekvő Preston kivételével – sehol sem érte el az 1,8%-ot. Hasonlóképpen a Newcastle közeli Sunderlandban és a többi Newcastle vonzáskörzetébe tartozó városban szintén hasonlóképpen gyenge volt a középosztály. Dél-Kelet-Anglia városainak hierarchikus elrendeződése viszont nem felelt meg a christaller-i elveknek, a hasonlóképpen a középosztályok aránya sem mutatott térbeli szabályosságot. Az egymás közelében felső városoknak egyformán erős középosztállyal rendelkeztek. Pl. Tunbridge Wells, Hasting és Eastbourne.

A „Dél” városaiban az „Észak” iparvárosaitól eltérően nem a gyár, hanem a bolt, a bank, a biztosítási ügynökség, az egyéb szolgáltatások és a képzett értelmiségi pályák jelentették a fő bevételi forrást. Éppen ezért ezeknek a városoknak a *Schedule D* és *E*-ből való részesedése elmaradt a népességi arányuktól, viszont a *Schedule A*-ból való részesedésük jóval magasabb volt. Ugyanis a *Schedule D*-ben az iparvállalatokból, bányákból, vasutakból származó profit döntő hányadot képviselnek. Viszont a *Schedule A*-ban a lakóépületeket és az épületek egyéb üzleti célú használatot adóztatták (bolt, bank, biztosítási ügynökség, ügyvédi iroda, orvosi rendelő stb.). A londoni szuburbiák aránya a *Schedule A*-ból és *E*-ből azért is alacsonyabb, mert a jövedelmi statisztikák nem a személyek lakóhelyét, hanem a jövedelemszerzés színhelyét vették figyelembe. Így a londoni City több ezer 3000£ feletti *Schedule D* és *E* jövedelmeit (tekintve, hogy a City-nek minimális volt a helyben lakó népessége) a londoni szuburbiák lakói tették zsebre.

A Dél városainak többségét, de nem mindegyikét jellemezte a fentebb jellemzett foglalkozási szerkezet. „Délien” is jelen volt az olcsó munkaerőre építő termelés, a különbség abban volt, hogy itt ez a „gazdaság” nem domináns, mint a textilipari régiók városaiban. Így például a londoni Tottenhamben 1911-ben az iparban dolgozók aránya 31% volt, a képzett értelmiségé alig több mint 2%, a házicselések aránya pedig csak 1,6% volt.

A déli városok külön csoportját alkották a tengerparti üdülőhelyek. „Az üdülőhelyek közös jellemzője volt az eltorzult korösszetétel, az idősek magas aránya... gazdasági életükben a kereskedelem, vendéglátóipar és szolgáltató iparágak domináltak.” Ezek a városok mivel a városi infrastruktúrára jóval többet költöttek, mint a többi város (1911-ben egy lakosra vetítve 241£-ot, szemben a többi város 158£-os költsékével) valóban a kényelmes középosztályi életmód szimbólumaivá váltak.¹¹

Ugyanakkor akadtak olyan („múzeumvárosoknak” is nevezhető) déli városok, melyeket stagnálás jellemezett. Például a Southampton közelében fekvő Winchestert így látta a kortárs szemlélő: „Miközben más központok lázas sietséggel haladnak előre, s közben eltiporták régi méltóságuk minden emlékét, Winchester kívül maradva az angol ipar és élet fő áramlatain, majdnem változatlanul megállt.”¹² Ezekben a városokban valamilyen speciális funkciónak (pl. Canterbury egyházi központ jellege, Winchester iskolaváros) köszönhetően magas volt a tradicionális pályákhoz kötődő közép-osztály aránya, de gyenge volt az üzleti életnek dinamizmust kölcsönző „gazdasági” polgárság.

Az ipari tömegtermelés olcsó munkaerőt megtestesítő szereplőinek a „szolgáltató gazdaságba” való átlépésének Dél-Keleten – éppen mert itt a szolgáltató gazdaság volt a meghatározó – nagyobbak voltak az esélyei, mint Anglia más régióiban. Az „izzasztó szakmákból” az „elegáns állásba” való átkerülés azonban többnyire csak a „fehérgalléros” munkássá válást jelentet-

¹¹ ROBERTS, R. 1982, 154–155.

¹² KITCHIN, G. W. 1890, 217–218.

te, a munkásból kis- vagy középpolgárrá váláshoz igen szövevényes utat kellett bejárni, mind földrajzi, mind társadalmi értelemben.

Az adóügyi iratok felhasználhatók a Nagy-Britannián belüli centrum–félperiféria viszonyok vizsgálatára is. Hipotézisünk szerint a félperiférikus fejlődés egyik fő jellemzője, hogy a modernizációban csak a városhierarchia felső szegmense vesz részt, a legalsó szint (a kisvárosok és falvak többsége) sokkal kevésbé. Éppen ezért a „Celtic periphery” középosztályi jövedelmének átfogó elemzésére van szükség, külön-külön vizsgálva Skóciát és Írországot. Sajnos Walesről többnyire nem állnak rendelkezésre külön adatok.

Az üzleti vállalkozásokból származó *Shedule D* megoszlásában egyértelmű Írország növekvő hátránya, a skót adatokból viszont nem olvasható ki egyértelmű tendencia. (IX. táblázat)

Ha az egyéb középosztályi jövedelmeket is áttekintjük, így a *Schedule E*-et, akkor itt valamivel többnek tűnik Írország részesedése, bár súlya itt is fokozatosan csökken. (X. táblázat)

A *Schedule C*-t is figyelembe véve Skócia részesedése a „városi” középosztályi jövedelmekből lényegében változatlan marad 1893–1911 között, viszont Írország esetében egyértelmű az arány-csökkenés. (XI. táblázat)

Tehát az általunk vizsgált periódus utolsó két évtizedében nem bizonyítható Anglia fokozódó fölénye a „kelta perifériákkal” szemben a városi középosztályi jövedelmeket illetően. Skócia nagyjából megőrizte relatív súlyát, viszont tény Írország városi középosztályainak relatív gyengülése.

Ha valamennyi beszedett nettó adó jövedelemfajtát figyelembe veszünk, tehát a mezőgazdaságból származó jövedelmeket is, akkor a százalékszámok az eddigi megállapításokhoz hasonló konklúziókat sugallnak. Bár kétségtelen, hogy Skócia jövedelmi részesedése meglehetősen változékony, ezért az 1911/12. évi viszonylag alacsonyabb arányból nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. (Az 1909/10-es pénzügyi év adatainál figyelembe kell venni, hogy a költségvetési törvény elfogadásának a késése miatt csak az esedékes adók 1/3-át sikerült beszélni. Tehát Skócia magas aránya legfeljebb a jó adófizető morált jelzi.) Valószínű, hogy Skócia esetében a mezőgazdasági jövedelmekben erőteljesebb ingadozás volt, mint Angliában, hiszen a „városi” középosztályi jövedelmekből való részesedésénél nem figyelhető meg ilyen mértékű fluktuáció. (XII. táblázat)

Michael Hechter (ha egyáltalán eszébe jutott volna ilyen adatokat keresni), a tőkekivitelből származó jövedelmek megoszlásában valószínűleg szintén a „kelta perifériákról” szóló tézis újabb bizonyítékát látná. (XIII. táblázat)

Mi viszont éppen ellenkezőleg, úgy véljük, hogy a fentebbi táblázat egy további, s döntő bizonyíték arra, hogy Skóciát semmiképpen sem tekinthetjük (ebben az időszakban) perifériának Angliához képest. Hiszen a külföldi befektetésekből származó profitokból való részesedése közel 8% volt 1890/91-ben, vagyis alig maradt el a „városi” középosztályi jövedelmekből való részesedésétől. Kétségtelen, hogy 1911/12-re összességében csökken Skócia részesedése. Különösen szembetűnő a külföldi bányákból származó profit arányának csökkenése. Az új és ígéretes energiaforrás, a kőolaj esetében viszont ekkor több mint 25% Skócia részesedése a realizált profitokból. Vagyis a skót vállalkozók aktívan részt vettek az új típusú tőkebefektetésekben. (A skót arányoknál nem szabad elfeledkezni, hogy a britek a külföldi tőkebefektetésekben világelsők!) Ezzel szemben Írország esetében teljesen egyértelmű a periférikus pozíció. Nemcsak a középosztály részesedett kisebb mértékben a jövedelmekből, mint népességi aránya, hanem szemben a skót középosztállyal, az ír területeken elő, jórészt persze angol középosztály nem vett részt érdemlegesen az általában igen jövedelmező külföldi tőkebefektetésekben.

A mezőgazdaság, ipar és szolgáltatások arányát tekintve Skócia Nagy-Britannia egészéhez viszonyítva nagyon hasonló képet mutat az 1851–1911 közötti időszakban. Azonban a főbb ágazatok arányai nem mérvadók egy-egy régió gazdasági fejlődésének értékelésében. A szolgál-

tatások arányát ugyan az egyik fő indikátornak szokták tekinteni, de figyelembe kell venni, hogy a szolgáltatások ilyen tág fogalomköre kvalifikációban egymástól igen távol eső munkaköröket foglal magába. Ezért a következőkben a gazdasági élet legfelső és „legmisztikusabb” szintjének, a pénzügyi folyamatoknak a vizsgálatára vállalkozunk. Konkrétan arról állnak rendelkezésre adatok, hogy a bank- és biztosításügyben keletkezett jövedelmeken hogyan osztozott Anglia (Wales), Skócia és Írország. (XIV. táblázat)

A bankügyletekből származó jövedelmek esetében mind Skócia, mind Írország esetében jóval alacsonyabbak az arányok, mint a „városi” középosztályi jövedelmek esetében. A bank- és biztosításügy szférájában összesen szerzett jövedelmek Angliában és Walesben több mint 15-szörösét tették ki Skóciának, míg a középosztályi jövedelmeknél kilencszeres volt a különbség. (Anglia és Wales népessége mintegy hétszerese volt Skóciáénak.) Ezt a hátrányos helyzetet csak részben ellensúlyozta, hogy a biztosításügyben Skócia népességi arányánál jóval jelentősebb szerepet játszott. Viszont 1911–12-re Skócia részesedése növekedett a bank- és biztosításügyekben. Bár még ekkor sem érte el a népességarányt, azonban 1891-hez képest Skócia jelentős pozíció javulása következett be, nagyrészt Írország rovására.

Véleményünk szerint az eddig pontosan nem definiált, ideologikus tartalommal töltött „periféria” viszony konkrétabb értelezésében nem szabad megállnunk a gazdasági mutatók vizsgálatánál. Még akkor sem, ha az általunk vizsgált mutatók nagy része nem a szokásos foglalkozásszerkezeti adatokból áll.

A 19. század második felében, főleg az utolsó harmadában a brit társadalmi szerkezet egyik legfontosabb jelensége volt a képzett középosztályok gyorsan növekvő szerepe. A professzionális rétegek által szerzett jövedelmek szintje az egyik legfontosabb mutatója egy-egy régió alárendelt, periférikus pozíciójának, vagy egyenrangúságának. (XV. táblázat)

A képzett középosztályok Skóciában egyáltalán nem voltak szegény rokonai az angliaiaknak. A jövedelmi arányok alapján a professzionális rétegek valamivel erősebb pozíciókkal rendelkeztek, mint a „gazdasági” polgárság. 1911–12-re a professzionális pályák jövedelmi részesedése jelentősen nőtt. Jellemző, hogy a gazdasági élethez közvetlenül kapcsolódó könyvelők jövedelmi hányada 13,26% volt. Írország esetében szembevetendő a tradicionális professzionális pályák viszonylag jelentős részesedése, viszont a többinél meglehetősen alacsony a jövedelem hányad és nyilván a létszám is. Így pl. a könyvelők 1911–12-ben csak 1,71%-kal részesedtek az Egyesült Királyságban tevékenykedők jövedelméből.

A gazdasági és társadalmi indexek részben egymásnak ellentmondó helyzetet jeleznek Skócia és Írország estében. Összegezve: Skócia gazdasági mutatói a brit átlaghoz közelítettek a késő viktoriánus időszakban. Az ipari régiói az angol „Észak” régióihoz hasonlítottak leginkább, s tény, hogy Skóciában nem találunk olyan régiót, ahol a szolgáltatások olyan mértékben dominánsak lettek volna, mint az angol Dél-Kelet esetében. Túlzó, és megalapozatlan lenne az egyoldalú iparosodás miatt „rásütni” Skóciára a „periféria” bélyegét. Ugyanis Skócia nem csupán az angol Északhoz, tehát egy régióhoz hasonlítható iparosodási modellje alapján, hanem például Belgiumhoz is. S nem lehet mellékes szempont a társadalmi szerkezet értékelése sem. A skót középosztálynak néhány területen valóban beszűkítette a mozgásterét az angol (például a bankszférában), viszont a Brit Birodalomhoz való tartozás új lehetőségeket is teremtett (így a tőkekivitelben való részvételt). Az országos közép-osztályi jövedelem adatok alapján nemcsak a nagyobb városok középosztálya volt „egyenrangú” az angollal, hanem a közép- és kisvárosoké is. Bár ennél a településkategóriánál néhány skót régió nem volt olyan módos, mint az angol Dél-Kelet üdülővárosai, vagy jómódú középosztályi szuburbái. Írország esetében egyszerűbb a végső mérleg megvonása: mind a gazdasági, mind a társadalmi jellemzők a „függő fejlődés” tüneteire utalnak.

Irodalomjegyzék

- CARTER, Harold and LEWIS, C. Roy
1990 *An Urban Geography of England and Wales*. London, Edward Arnold.
- KITCHIN, G. W.
1890 *Winchester*. London.
- ROBERTS, Richard
1982 *The Development of Economic Functions of Urban Local Government in England and Wales, c. 1880–1914, with Special Reference to Bournemouth*. Ph. Dissertation. Cambridge, Downing College.
- ROBSON, B. T.
1981 The impact of functional differentiation within the systems of industrial cities. In SCHMAL, H. (ed.): *Patterns of European Urbanization since 1500*. London, Croom Helm.
- RUBINSTEIN, W. D.
1988 The Size and Distribution of English Middle Classes in 1860. *Historical Research*, N° 144. February.

1987 The Geographical Distribution of Middle Class Income in Britain, 1800–1914. In: *Elites and the Wealthy in Modern British History*. Sussex, The Harvester Press, 88–90.
- SIMON, Curtis J. and NARDINELLI, Clark
1996 Talk of the Town: Human Capital, Information, and the Growth of English Cities, 1861–1961. *Explorations in Economic History*, 33.
- TIMÁR, Lajos
1992 Regional Economic and Social History or Historical Geography? *The Journal of European Economic History*, vol. 21. N° 2. Fall, 404–405.

Táblázatok

I. táblázat A főváros részesedése Anglia és Wales középosztályi jövedelmeiből (%)

	1893/1894	1894/1895	1908/1909	1910/1911
<i>Schedule A*</i>	28,31	28,04	25,61	25,05
<i>Schedule C</i>	99,99	99,99	99,99	99,99
<i>Schedule D</i>	47,22	47,29	48,91	52,96
<i>Schedule E</i>	63,75	63,70	55,46	–
átlag:	47,94	47,60	47,25	–

* A Schedule A.-nál nem vettük számításba a mezőgazdasági jellegű ingatlanokból származó jövedelmet.

Forrás: Az 1893–1894 és az 1894/1895-ös pénzügyi évről M. S. Harcourt dep. 196. fols. 5./1–5. (Bodleian Library, Oxford), a másik két évről Annual Reports of the Inland Revenue (Library of the Inland Revenue, London).

II. táblázat *A 20 legnépesebb angol város részesedése Anglia és Wales Schedule D+E., illetve Schedule A. jövedelméből és a 30000£-nál több Schedule D.-vel és 400£-nál több Schedule E. jövedelemmel rendelkezők száma (1880–1881-es pénzügyi év)*

Rang-sor	Városok	% -os részesedés Anglia és Wales népességéből	% -os részesedés a Schedule		a Schedule D. adófelmérés alá eső személyek száma (az oszlopfeők értékeit szorozva 1000£-al)							a 400£ feletti Schedule E. adófelmérés alá eső személyek száma	
			D+E-ből	A-ből	3-4	4-5	5-10	10-50	50 fölött	Összesen			
1	Nagy-London	19,40	40,30	–	721	397	712	421	43	2294	–		
2	Manchester	2,46	2,28	3,00	99	46	103	49	4	301	397		
3	Liverpool	2,13	3,19	3,40	147	77	122	79	5	430	523		
4	Birmingham	1,69	1,06	1,33	61	23	33	8	–	125	222		
5	Leeds	1,19	0,68	1,43	19	16	34	13	1	85	73		
6	Scheffeld	1,10	0,73	1,02	21	10	22	6	–	59	152		
7	Bristol	0,79	0,66	1,08	31	19	17	31	15	113	96		
8	Bradford	0,75	0,59	1,11	27	14	26	14	1	82	54		
9	Nottingham	0,72	0,38	0,84	–	–	–	–	–	–	–		
10	Hull	0,64	0,34	0,68	8	6	10	6	1	31	47		
11	Newcastle	0,56	0,81	1,05	–	–	–	–	–	–	–		
12	Leicester	0,53	0,24	0,92	13	5	5	–	–	23	33		
13	Portsmouth	0,49	0,24	0,75	7	2	5	1	–	15	19		
14	Stoke on Trent	0,49	0,40	0,51	6	1	5	1	–	13	15		
15	Plymouth	0,47	0,12	0,49	9	2	5	–	–	16	42		
16	Sunderland	0,45	0,29	0,49	16	5	12	1	–	34	42		
17	Oldham	0,42	0,16	0,64	3	3	6	4	–	16	30		
18	Brighton	0,41	0,31	0,69	9	4	7	2	–	22	37		
19	Bolton	0,40	0,37	0,77	8	7	24	10	–	49	35		
20	Blackburn	0,37	0,27	0,92	11	2	9	7	1	30	21		

III. táblázat Az első 20 vidéki város részesedése a Schedule D+E., illetve a Schedule A. jövedelmekből

1881			1880–1881-es pénzügyi év			1911		1905–1906-os pénzügyi év	
Városrangsor népességszám alapján	Népességi arány %	Schedule D+E %	Schedule A %	Városrangsor népességszám alapján	Népességi arány %	Schedule D+E %	Schedule A %		
1–5	8,56	7,94	10,18	1–5	9,55	13,96	11,96		
6–10	3,46	2,78	4,76	6–10	4,01	5,29	6,28		
1–10	12,02	10,72	14,94	1–10	13,56	19,25	20,24		
11–15	2,43	1,29	3,16	11–15	3,07	2,98	3,79		
16–20	1,84	1,35	3,76	16–20	2,13	1,40	2,37		
11–20	4,27	2,64	6,92	11–20	5,20	4,38	6,16		
1–20	16,29	13,36	21,86	1–20	18,76	23,63	26,40		

Forrás: a jövedelem adatokat a PRO Inland Revenue 16/52 1880/1881 és PRO Inland Revenue 16/135 1905/1906 városenkénti (pontosabban városrészenkénti) bontású adataiból képeztük. A népességi arányokat pedig a nevezett évek népszámlálási köteteiből számítottuk.

IV. táblázat *Schedule D. adófelmérés források szerinti megoszlása Angliában és Walesben az 1910-11-es pénzügyi évben*

Jövedelem forrás	Anglia és Wales (£)
<i>I. Üzleti élet és szellemi pályák, ill. egyéb az alábbiakban nem részletezettek (beleértve a nem fizikai munkát végző alkalmazottak bérét)</i>	360.390.382
<i>II. Vasutak az Egyesült Királyságban</i>	36.279.547
<i>III. Bányák az Egyesült Királyságban</i>	16.914.128
<i>IV. Gázművek</i>	7.169.632
<i>V. Vasművek</i>	2.238.573
<i>VI. Vízművek</i>	5.644.308
<i>VII. Csatornák, dokkok</i>	3.348.810
<i>VIII. Kőbányák</i>	1.099.552
<i>IX. Piacok, helypénzek stb.</i>	771.692
<i>X. Halászat</i>	36.680
<i>XI. Temetők</i>	126.773
<i>XII. Só lepárlás</i>	93.667
<i>XIII. Indiai, gyarmati és külföldi kötvények</i>	22.707.705
<i>XIV. Kuponok</i>	16.132.974
<i>XV. Vasutak az Egyesült Királyságon kívül</i>	25.427.449
<i>XVI. Államkötvények</i>	5.885.137
<i>XVII. Egyéb kamatok</i>	3.355.500
<i>XVIII. Egyéb profitok</i>	1.936.615
<i>XIX. A földművelésből származó jövedelem (azon farmerek jövedelme, akik a Schedule A. helyett a Schedule D.-t választották)</i>	19.120
Összesen:	509.578.244

Forrás: Annual Reports of the Inland Revenue. (Library of Inland Revenue, London) Nincs jelzet – T. L.

V. táblázat

A 21 legnépesebb város részesedése Anglia és Wales Schedule D+E, illetve Schedule A jövedelem értékeléséből és néhány foglalkozásszerkezeti jellegzetességük

Népességi rangsor	Városok	1911 %-os részesedés Anglia és Wales népességéből (1911)	1905-1906-os pénzügyi év		1911			
			%-os részesedés a Schedule D+E-ből	%-os részesedés a Schedule A-ból	kereskedelmi, bank- és biztosítás ügyben dolg. aránya	a hagyományos professzionális réteg aránya	az előbbi két réteg egyített	a házi családok aránya
1	Nagy-London	21,30	50,72	30,79	3,82	2,86	6,68	4,73
2	Manchester	2,61	4,90	3,44	4,88	2,11	6,99	2,00
3	Birmingham	2,32	2,22	2,72	3,18	1,39	4,57	1,80
4	Liverpool	2,08	4,20	3,00	4,11	2,00	6,11	2,78
5	Sheffield	1,29	1,56	1,50	2,77	1,46	4,51	2,62
6	Leeds	1,25	1,08	1,27	3,50	1,74	5,24	1,90
7	Bristol	0,99	1,25	0,88	4,19	2,19	6,38	3,25
8	Bradford	0,79	1,00	2,01	3,21	1,65	4,86	2,72
9	Hull	0,77	0,57	0,77	2,64	1,58	4,22	2,51
10	Newcastle	0,74	1,67	1,64	3,68	1,91	5,59	2,88
11	Nottingham	0,72	0,80	0,98	2,90	1,70	4,60	2,22
12	Stoke on Trent	0,65	0,53	0,52	1,68	1,28	2,96	1,54
13	Portsmouth	0,64	0,30	0,67	1,27	1,80	3,07	3,10
14	Leicester	0,62	0,60	0,90	2,97	1,66	4,63	1,92
15	Plymouth	0,57	0,28	0,69	2,73	2,30	4,93	3,74
16	Cardiff	0,50	1,36	1,01	4,24	2,18	6,42	2,90
17	Bolton	0,50	0,41	0,53	1,73	1,42	3,15	1,33
18	Sunderland	0,42	0,47	0,48	1,72	1,70	3,42	2,78
19	Oldham	0,41	0,33	0,55	1,79	1,29	3,08	1,14
20	Southampton	0,40	0,19	0,42	2,75	2,15	4,90	3,72
21	Swansea	0,40	0,32	0,39	2,88	1,91	4,79	2,56

Forrás: a jövedelmi százalékokat a PRO Inland Revenue 16/135 1905/6 adataiból számítottuk (nettó, tehát az adókedvezmények levonása utáni adatok), a foglalkozási adatokat az 1911. évi népszámlálási kötetekből vettük át.

VI. táblázat *Néhány London szuburbia, valamint „déli” város részesedése Anglia és Wales Schedule D+E., illetve Schedule A. jövedelem értékeléséből és néhány foglalkozásszerkezeti jellegzetesség*

Városok	% -os részesedés Anglia és Wales népességéből (1911)	1905–1906-os pénzügyi év % -os részesedés a		1911			
		Schedule D+E.-ből	Schedule A.-ból	keresk. bank- és bizt. ügyben dolog aránya	hagyományos professzionális réteg aránya	az előbbi két réteg együtt	a házi cselédek aránya
<i>Croydon</i>	0,46	0,31	1,24	4,46	2,97	7,43	5,57
<i>Hornsey</i>	0,23	0,05	0,45	14,80	4,87	19,67	7,95
<i>Bournemouth</i>	0,22	0,17	0,55	2,24	4,18	6,42	9,14
<i>Hastings</i>	0,17	0,13	0,44	1,68	4,19	5,87	7,33
<i>Southern on Sea</i>	0,17	0,08	0,44	8,23	3,25	11,48	5,89
<i>Oxford</i>	0,15	0,17	0,36	1,88	4,10	5,98	7,20
<i>Canterbury</i>	0,07	0,11	0,30	1,64	2,62	4,26	5,12

Forrás: lásd az előző táblázatot.

VII. táblázat A nagypolgári jövedelemmel rendelkezők száma 1880–1881-ben néhány londoni kerületben, illetve szuburbiában, valamint más déli városokban és északi nagyvárosokban

	Schedule D. (1000£)				
	3-4	4-5	5-10	10-50	50 felett
Finsbury	31	11	19	6	3
Holborn	14	11	15	7	1
Marylebone	21	8	23	14	—
St. George and Hanover Sq.	31	11	19	13	—
St. James	40	26	32	14	2
St. Margaret's	49	21	30	28	2
Tunbridge Wells	24	14	24	14	—
Bristol	31	19	17	31	15
Manchester és Salford	99	46	103	49	4
Birmingham	61	20	35	9	—
Leeds	19	16	34	13	1
Sheffield	21	10	22	6	—
Blackburn	11	2	9	7	1
Bolton	8	7	24	10	—
Oldham	3	3	6	4	—
Preston	6	2	12	—	1

Forrás: PRO Inland Revenue 16/52. Bd. 1880/1881. városként adókerületi bontású adatokból összesítettük.

VIII. táblázat *A nagypolgári jövedelemmel rendelkezők száma Lancasterben és Nagy-Londonban 1881-ben*

	Schedule D. (1000£)				
	3–4	4–5	5–10	10–50	50 felett
Lancaster (county)	292	154	292	157	11
Nagy-London*	658	354	656	373	41

Forrás: Pro Inland Revenue 16/52. Bd. 1880/1881.

* London esetében a később létrehozott Nagy-London területére vetítve készítettük el az összesítést.

IX. táblázat *A Schedule D megoszlása országrészenként (%)*

	1890/1891	1893/1894	1908/1909	1909/1910	1910/1911
Anglia és Wales	86,93	86,89	86,73	87,12	87,36
Skócia	9,98	9,82	10,41	9,93	9,78
Írország	3,09	3,29	2,86	2,95	2,86
Egyesült Királyság	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Forrás: az 1890/1891 év és az 1893/1894-es pénzügyi év adatait Ms. Harcourt dep. 196. adataiból számítottuk (Bodleian Library, Oxford), a többi év százalékos adatait az Annual Reports of the Inland Revenue részadataiból (Library of the Inland Revenue, London).

X. táblázat *A Schedule E megoszlása országrészenként (%)*

	1893/1894	1894/1895	1907/1908	1908/1909	1910/1911
Anglia és Wales	87,21	87,14	87,42	87,75	88,02
Skócia	7,79	7,89	8,06	7,95	7,77
Írország	5,00	4,96	4,52	4,30	4,21
Egyesült Királyság	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Forrás: lásd az előző táblázatot.

XI. táblázat *A „városi” középosztályi jövedelmek megoszlása országrészenként (%)*

	Anglia és Wales		Skócia		Írország	
	1893/94	1910/11	1893/94	1910/11	1893/94	1910/11
Shedule C	98,21	98,51	–	–	1,79	1,49
Shedule D	86,89	87,35	9,82	9,79	3,29	2,86
Shedule E	87,21	88,02	7,79	7,77	5,00	4,21
Együttesen	87,92	88,20	8,86	8,82	3,22	2,98

Forrás: Lásd az előző táblázatot.

XII. táblázat *A beszedett nettó jövedelem-adók (szuperadó is) megoszlása országrészenként (%)*

	Anglia	Skócia	Írország
1901/1902	87,14	9,63	3,23
1902/1903	87,23	9,56	3,21
1903/1904	87,83	8,77	3,40
1904/1905	85,84	10,92	3,24
1905/1906	87,64	9,22	3,14
1906/1907	87,88	8,99	3,13
1907/1908	87,91	8,97	3,12
1908/1909	87,82	9,16	3,02
1909/1910	82,37	14,60	3,03
1910/1911	88,96	8,03	3,01
1911/1912	88,93	8,16	2,91

Forrás: Annual Reports of the Inland Revenue (Library of the Inland Revenue, London).

XIII. táblázat *Az Egyesült Királyság külföldi érdekeltségeiből származó profitok megoszlása országrészenként 1890/1891-ben és 1911/12-ben (%)*

Profit források	Anglia és Wales		Skócia		Írország	
	1890/91	1911/12	1890/91	1911/12	1890/91	1911/12
vasutak	99,47	98,65	0,46	1,34	0,07	0,01
távírdák	99,29	100,00	0,71	–	–	–
bányák	86,62	97,48	13,34	2,52	0,04	–
gáz- és vízművek	99,86	99,79	0,14	0,21	–	–
föld jelzálog és pénzügyi társaságok	76,45	91,37	23,55	8,63	–	–
külföldi állampapírok kamatai	88,11	80,15	10,77	17,92	1,12	1,93
brit és külföldi vagyontárgyak	87,60	87,58	11,49	10,39	0,91	2,03
összes egyéb profit	92,20	–	7,79	–	0,01	–
bruttó profit összesen	91,84	93,66	7,96	6,09	0,20	0,25

Forrás: Ms. Harcourt dep. 196. fols 5. (Bodleian Library, Oxford) és PRO IR. 16/136, 1911–1912.

XIV. táblázat A bank- és biztosítási szférában keletkezett jövedelmek az 1890–1891-es és az 1911/12-es pénzügyi évben (%)

	Anglia és Wales		Skócia		Írország	
	1890/91	1911/12	1890/91	1911/12	1890/91	1911/12
banküzlet	94,25	–	4,02	–	1,73	–
biztosítástügy	83,99	–	15,65	–	0,36	–
pénzügyi társaságok, értékpapír és részvényüzlet	94,44	–	4,48	–	1,08	–
egyéb bróker és ügynöki tevékenység	83,24	–	6,60	–	10,16	–
bank- és biztosítástügy összesen	91,76	90,10	6,01	8,63	2,23	1,27

Forrás: Ms. Harcourt dep. 196, fols. 5, 1-5. (Bodleian Library, Oxford) és PRO IR 16/136.

XV. táblázat A professzionális rétegek jövedelmeinek területi megoszlása az 1890–1891-es és 1911–12-es pénzügyi évben (%)

	Anglia és Wales		Skócia		Írország	
	1890/91	1911/12	1890/91	1911/12	1890/91	1911/12
jog	82,36	78,16	12,46	15,80	5,18	6,04
orvostudomány	86,88	83,69	8,58	11,38	4,54	4,93
összes egyéb professzionális pályák	89,06	–	7,89	–	3,05	–
Együttessen	85,99	76,29	9,77	16,60	4,24	7,11

Forrás: Ms. Harcourt dep. 196. fols 5 és PRO IR 16/136, 1911–12.

Historiográfiai problémák a magyar történetírás összegző kísérleteiben (töredékek)

Bevezetés

E rövid előadás kiindulópontja az, hogy előttünk van három összehasonlítható szöveg, amely a két világháború közötti magyar történelmet kívánja reprezentálni: Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában, 1914–1945*, Gergely Jenő – Pritz Pál: *A trianoni Magyarország* és Romsics Ignác: *Magyarország Története a XX. században*. A könyvek közel egy időben láttak napvilágot 1998 és 1999-ben. Ugyanakkor a szerzők más és más generáció tagjai, s már bizonyították a történész társadalom számára, hogy képesek olyan történelmi reprezentációkat készíteni, amelyeket a szakma tudományos szövegként fogadott el. Mindhárom szöveg tehát történettudományos munka, azzal a sajátos jellemzővel, hogy összegző kísérletek, s mint ilyenek nem csupán elsődleges forrásokra támaszkodnak, hanem kénytelenek másodlagos forrásokat is felhasználni. Mindezt tudva joggal kérdezhetnénk rá, hogy az egyes szerzők mennyiben merítettek a szakma tradicionális ismeretanyagából, s mennyiben tekintették felelhetőnek ezen anyag egyes részeit, de azt is megvizsgálhatnánk, hogy szerzőink mennyiben használták fel saját korábbi szövegeiket abban a rekonstruálási folyamatban, amellyel a múlt két háború közötti szeletét megjelenítették. Arról is elmélkedhetnénk, hogy az egyes rekonstrukciók eseményleíró részei mennyiben egyeznek és mennyiben térnek el egymástól, s ennek alapján kísérletet tehetnénk annak eldöntésére, melyik szöveg „ábrázolja” hűségesebben, igazabban és/vagy érvényesebben azt a múltbeli valóságot, amelyet rekonstruálni kívánt. Most azonban nem ez érdekel bennünket, hanem az, hogy az egyes narrációk, amelyek megjelenítik számunkra a múltat, milyen következtetések levonását teszik lehetővé. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy a narratív megoldás néhány jellemzőjéből miként adódik a megjelenített múlt legitimizációja, illetve e legitimizáció milyen jelenbeli értékek megerősítését szolgálja.

Első töredék: a szándékok

Először áttekintjük, milyen tudós szándékkal indultak neki a szerzők a két háború közötti múlt szaktudományos konstrukciójának. Ormos Mária – miután felvázolta a világháborúk határolta s a világgazdasági válság következményeivel terhelt világszituációt – azt kívánja vizsgálni, hogy mi volt e korban Magyarország sorsa, a magyar történelmet milyen erők hajtották. Az ország sorsának dinamikáját tehát az erők egymásba játszása, egymás elleni feszülése adná, ami azt az érzést keltheti az olvasóban, hogy az erők meghatározta időben-térben egy fátum nyomkövetése következne. Ormos Mária azonban nem ragad meg ezen a ponton és tovább differenciál: azt kívánja nekünk bemutatni, ezen erők játékában mi volt az, ami a magyarokon múlott, mi volt a döntésekben (és következményeikben) a magyarok felelőssége, valamint mi volt, amellyel szemben tehetetlenek voltak, s csak kiszolgáltatottságuk érzékelhető. A szerző itt cselekményt ígér, amelyekben vannak ugyan anonim erők, de a szereplők cselekednek, s mint cselekvők – ha nem is abszolút módon – felelősek döntéseikért. A hiba vagy bűn tehát éppúgy megragadható, mint az erény, a példa értéke. Tragikus történetet ígér a szerző, mely az olvasó számára tanulsággal szolgálhat.

A Gergely – Pritz szerzőpáros ugyan kinyilvánítja szövegeinek bevezetőjében, hogy Mohács óta nem történt a magyar nép és országa történetében olyan gyökeres és tragikus változás, mint ezen korszakban, de a történelem vizsgálatánál két dolgot tartottak mércének, aminek mentén a történés elemei értékelhetők: a magyar nemzeti érdek érvényesülését, valamint a társadalmi haladás eredményeit és hiányosságait. A szerzők tehát feltételezik, hogy a magyar nemzetnek, mint történelmi kollektivitásnak, önálló érdekei vannak, s a történelmi cselekvés résztvevői aszerint értékelhetők, hogy ezen érdekeknek megfelelően vagy annak ellenében tevékenykedtek. Ugyanakkor feltételezik, hogy van a történelemben társadalmi haladás, mely a megítélés másik kritériuma lesz, s bár a bevezetőben nem mondják ki, de a szövegből következtethető, hogy a nemzeti érdek érvényesítése és a társadalmi haladásért való cselekvés nem válik el egymástól (a haladás (is) nemzeti érdek és a haladást segíti a nemzeti érdekérvényesítés – a kettő közötti konfliktus lehetősége nem merül fel). A szerzők tehát vizsgálati anyagot ígérnek az olvasónak, egy olyan jegyzőkönyvet, amelyben az események és a cselekvők a jelzett mérce alapján értékelődnek, s kapják meg helyüket a történelem menetében.

Romsics Ignác, akinek könyvében részleteként szerepel a két világháború közötti időszak magyar történelme, azt ígéri, hogy történelmünk utolsó száz évét a történettudományi és társadalomtudományi eredmények alapján teszi mérlegre, és tényszerűen értékeli, s mindezt az érdeklődők elé tárja. A „mérlegre tenni” metafora azonban nem ad támpontot az olvasónak, hiszen csak annyit tud, hogy tudományos eredmények alapján dől el, mi kerül mérlegelésre, de arról csak sajátos fantáziálása lehet, mi kerül a mérleg egyik vagy másik serpenyőjébe, illetve milyen értéket mutat a mérleg skálája. A mérlegelés mindenesetre a tényszerű értékelés metaforájával kapcsolódik össze, ám itt sem egyértelmű az olvasó számára, hogy ez mit jelent. Elgondolkodhat a lehetőségeken: a tények alapján megfogalmazódó értékelés vagy a tények, amelyek szerepet kapnak a szövegben, már maguk is értékelnek, vagy az értékelés maga is tényszerű kijelentés. Az olvasó tehát csak annyiban lehet biztos, hogy a szerző a tudományok eredményeit veszi számba egy-egy kronologikus egységben, amelyeket korszakoknak tekint. S Romsics azt is tudatosítja, hogy nem a történetírás hagyományát követi, mely narratív jellegű, hanem tematikai rendező elvet alkalmaz. (Igaz, a narrációt leszűkíti a politikacentrikus eseménytörténetre, ami nem fogadható el.) A tematikus szisztéma – amely szerinte a forradalmi időszakok esetében nem alkalmazható teljes mértékben, inkább csak a narratíva belső szerkezetét befolyásolja – egyúttal a magyar történelem interpretálását is jelenti. Romsics szerint ugyanis e tematikus megoldás a kor jobb megítélését teszi lehetővé, s ez biztosítja az olvasó számára, hogy e korszakot komplex módon ismerhesse meg.

A szerzők tudatos szándéka tehát három egymástól eltérő szöveget ígér ugyanarról a történelmi korról.

Második töredék: az elsődleges olvasmányélmény

A három szöveg eltérő körülmények között keletkezett – pontosabban Ormos Mária, valamint Gergely Jenő és Pritz Pál munkája tankönyvnek készült, míg Romsics Ignácé a kiadó felkérésére, a századforduló alkalmából íródott, mintegy összegzéseként az elmúlt évszázadnak. Az elsődleges olvasmányélményt ezek az alkalmi körülmények is befolyásolhatják. Ormos Mária könyvének elolvasása után úgy érezhetjük, egy izgalmas, fordulatokban gazdag művet olvastunk, amely mintegy ötvözi a klasszikus realista regény esztétikai értékeit a detektívregények érdekfeszítő nyomozásokat megelevenítő hagyományaival. A történet cselekvőinek és a cselekvési terüket jelentő környezetük realisztikus rajza hihetővé teszi a történelmi korszak ábrázolását, ugyanakkor a rejtőzködő összefüggéseknek és a cselekvők rejtett motívumainak a kinyomozása érdekfeszítővé teszi olvasmányunkat. Mindezt elegyítve kapjuk a tragikum érzékeltetésével, a történelmi cselekvők hibáinak, vétkeinek, netán bűneinek átélhető bemutatásával. Hitelesség, izgalom és tragikum – ez a mező jelenti azt az olvasói élményt, melyet a könyv olvasásával

megélhetünk. A történet narrátora azonban kommunikálni is akar velünk, ami további élmény forrása. Kiszól a szövegből, kérdéseket tesz fel az olvasónak és saját magának, amiből kiderül, hogy ő sem mindig tudja a választ, amit be is vall. S ezzel nem csupán az olvasót teszi aktívvá, nem csupán ő érzi, hogy megszólították, és gondolkodásra ösztönzik, hanem a narrátor története is hitelesebbé válik. Hitelesebbé éppen azért, hogy kételyeit bevallja, s ezzel egy tudós munkájának személyességét teszi bizonyossá a történet mellé, a tudós személyes ethosát idézi számkra, még inkább növelve a korszak történeteinek érvényességét. Az esztétikai és retorikai eszközök szerencsés alkalmazásával – akarva-akaratlan – megragadja olvasóját, és meggyőzővé teszi számára, hogy a történelem ezen szakasza valóban így zajlott le Magyarországon.

A Gergely – Pritz szerzőpárosnál az olvasó azzal az élménnyel teheti le a könyvet, hogy egy tanulható és tanulandó szöveget olvasott. A mű nem tud az esztétikai és retorikai eszközök révén olyan egésszé szerveződni, mint Ormos Mária esetében. Az események leírása, a magyarázatok, az értékelések és a poétikai elemek nem alkotnak immanens egységet, inkább csak külsőlegesen fogja össze a didaktikai szándék. Mintha egy hivatalos jegyzőkönyvet olvasnánk, ahol az ökonomikus ismertetést (tényállás, értékelés, dokumentáció) megszakítják a metaforák, és felvillantják a narrátor eseményekkel kapcsolatos attitűdjét. A szerzőpáros nem kommunikálni akar olvasójával, hanem meggyőzni és megtanítani arra, hogy ezt a korszakot így kell felfogni. Nincsenek kérdések és megalapozott kételyek – a tudományos tudás egyértelműségét sugallják. Felvilágosítanak bennünket, s ez a szándék látszik megalapozni az átadandó ismeretek érvényességét. A rankei ideál és az ahhoz kötődő szellemi hagyomány ösztönözhet bennünket arra, hogy elfogadjuk, az adott történelmi korszak így és csak így rekonstruálható.

Romsics Ignác könyve az izgalmas leltár élményével ajándékozza meg olvasóját. Bár ez a kifejezés ellentmondásosnak tűnik, mert hogyan lehetne izgalmas egy leltár, de annak, aki tisztában van a leltározás szabályaival, szellemi izgalmat jelenthet egy ilyen szöveg olvasása. Ráadásul belső feszültségek fokozzák ezt az élményt, ami részben onnan adódik, hogy a leltár kettős: a tudomány vonatkozó eredményeit éppúgy számba veszi, miként az ezen eredmények alapján konstruált tényeket; részben pedig abból ered, hogy a szerző kénytelen történeteket is elbeszélni, s így a narratív részek és a leltári számbavételek egymással feleselve léteznek a szövegben. A tudományos tények elrendezését a tematikus rend és a kronológia descartes-i koordinátarendszere teszi áttekinthetővé és befogadhatóvá. Az olvasó kérdése azonban jogos lehet: van-e összefüggés (és ha van, akkor milyen) az egyes témakörök között. S ez ügyben bizonytalanság töltheti el, mert amíg az egyes témakörökön belül kiviláglanak az összefüggések, addig a témakörök egymáshoz való viszonyát kissé kaleidoszkópszerűen érzékelheti. (Az egyes témakörökön belüli összefüggések sem egyformán kidolgozottak, a gazdaság esetében sikerült talán a leginkább megoldani a feladatot, míg a kultúra ismertetésében sokkal kevésbé.) Olyan élménye lehet tehát az olvasónak, mintha kaleidoszkópba nézne, különböző konfigurációkat láthat, de azon kívül, hogy a kronológia csöve összefogja az elemeket, nem tudhatja, milyen módon kapcsolódnak össze (egyáltalán összekapcsolódnak-e) az egymást követő látványok. De ha a tematikai rendezés elve Hegel „rossz végtelenjét” idézi is fel, az olvasó egyfajta szabadságként élheti meg, hogy megszabadulván a narratíva sajátos kényszerétől, maga értelmezheti azokat a tudományos tényeket, melyeket számára hozzáférhetővé tesz. A posztmodern életérzés speciális hangulatát érzékelheti, a nagy elméletektől való megszabadulás és az esztétikai tradíció alóli emancipálódás szolid örömet. Mindez segít abban, hogy legitimizálja a szerző tudományos hitelét, hogy elfogadjuk, erről a korszakról ennyi tudható meg, ezek a tények.

Harmadik töredék: a narratíva egy szelete – esetelemzés

Az előadás adta keretek között nem lehetséges lépésről lépésre a teljes szöveget összehasonlítani, ezért egy példaértékű témát választottam, amellyel érzékeltetni próbálom a három könyv legitimációs háttérét. A téma: az 1918-as polgári demokratikus forradalom történetét

bemutató három szövegrész. Az összehasonlítást két dolog segíti: mindhárom szöveg elbeszélés-formában tárgyalja az eseményeket, illetve mindegyik a művek egészén belül hasonló arányban szerepel. A szerzők kiemelt fontosságot tulajdonítanak annak, hogy e történelmi kísérletről a történelmi hagyományteremtés jegyében fogalmazzanak.

Ormos Mária sajátos módon egy fejezetben tárgyalja Károlyiék kísérletét és a Tanácsköztársaság történetét *Sem háború, sem béke* címmel, s külön fejezetet szentel az 1919 ősztől gr. Bethlen István kormányra kerüléséig terjedő időszaknak *Harc a hatalomért* címmel. A történet tagolása jelzésértékű: míg az egy fejezetbe zárt történetek ugyanannak a helyzetnek alternatív következményei, amelyek közül a polgári demokratikus kísérlet egy belső megújulást vágyó tömegmozgalom eredményeként született, míg a kommunista hatalom egy kétségbeejtő helyzet külföldi (szovjet) minta alapján való utópisztikus megoldásra tett lépés volt. A Gergely – Pritz változat az 1918–21 közötti időszakot egy nagy egységnek látta, melyben az egyes alfejezetek – a polgári demokratikus forradalom, a Tanácsköztársaság, a keresztény-nemzeti ellenforradalom és Trianon – külön történetekként jelennek meg. Ami összefogja az összeomlástól Trianonig tartó elbeszélést, az a helyzet forradalmi jellege.

Hasonlóképpen jár el Romsics Ignác, hiszen ő is egységnek tekinti az I. világháborútól a trianoni békeszerződés megkötéséig eltelt időt, s ezen belül tagolja 5 alfejezetre a szöveget, bár nála inkább az adja az összefüggést, amit úgy fogalmazhatunk: a világháború és közvetlen következményei. (Itt jegyzem meg, hogy mindhárom műben a Tanácsköztársaság történelmi értéke, hagyományként való beillesztése a történelmi tudatba az eddig elfogadott ellentétjévé vált: míg a rendszerváltás előtt a Tanácsköztársaság a kommunista vezetés számára, ha nem is mindig kritikátlanul, de történelmi legitimációul szolgált, most viszont az 1949 után kialakult politikai rendszer elítélésének előképévé formálódott.)

Ormos Mária története az I. világháború végének helyzetrajzával kezdődik – amelyben már megjelenik a tudatos (bel)politikai erők késett reagálása e helyzetre, mivel azt írja, hogy a Magyar Nemzeti Tanács „későn alakult meg”, sokkal később, mintsem az országos érdekek megkívánták volna” –, s a felmerülő vágyak és megvalósulásuk lehetőségének számbavételével folytatódik.¹ A vágy: a teljes állami szuverenitás, ami összekapcsolódott a társadalmi-politikai viszonyok megújításának lehetőségével – ugyanakkor a háttérben ott a veszély, hogy mindez csak a terület és a lakosságállomány rovására realizálódhat, s ott a kétely, a magyar társadalom elég polgárosult-e ahhoz, hogy átlépjen a demokratizálódás felé nyíló kapun. Az utca, a tömegmozgulás döntött – megelőzve a politikusokat –, s győzött a forradalom: Károlyi Mihály és szövetségesei esélyt kaptak arra, hogy a vágyakat megvalósítsák. A lehetőségek számbavétele után azonban a szerző a következő, a történet centrális elemét adó képben rögzíti az eredményt: „Mindent összevéve a polgári demokratikus koalíció olyan volt, mint egy tőkesúly nélküli hajó, amelyet a vihar a hullám tarajára dobott, de amelyet ugyanaz a vihar könnyedén fel is boríthatott.”² A történet arról szól, miként és milyen törekvések hajtották előre a forradalmat, s hogy ezek megghiúsultával miként borult fel a „polgári demokrácia” ígéretekkkel teli hajója. S hogy ez történt, azért a kormány tagjai (és Károlyi Mihály) is felelősek voltak, tehát nem elsősorban Trianonért – bár a külpolitikában is követtek el hibákat, de ott a lényegen változtatni nem tudtak volna –, hanem azért, mert a polgári demokratikus rend kiépítését nem tudták határozott belpolitikai tettekkel megvalósítani. S a tragikus történet főhőséről kimondatik, hogy ugyan talpig becsületes volt, de politikusnak gyámoltalan és dilettáns, mert sem a polgári demokratikus állam kiépítésében, sem a megfelelő társadalmi bázis megkeresésében nem volt eredményes és hatékony. Ugyanakkor a végkifejletben ott van „a nemzetközi méretekben teljesen kivételes szoci-

¹ ORMOS M. 1998, 25.

² Uo. 31.

áldemokrata magatartás”³ eredménye is, hiszen a szociáldemokraták feladták önállóságukat a szocialista társadalom álomképének vonzásában, és a területi integritás megvédhetőségének illúziójában.

Az összkép, ami Ormos Mária szövegéből kiformalódik, arról kíván meggyőzni bennünket, hogy a polgári demokráciának volt esélye a megvalósulásra, de a kellő politikai határozottság és a szükséges politikusi (szak)tudás, készség hiánya ezt ellehetetlenítette. A történetnek ez lehet a végső tanulsága.

A Gergely – Pritz-féle szövegváltozat Ormos Máriához viszonyítva kevésbé koherens, a történet töredezett (olyan elemeket is tartalmaz, melyek relevanciája kérdéses). Az eseményleírások, az értékelő magyarázatok és a törvények dokumentatív bemutatása nem tud történetegésszé formálódni. A szerzőket elsősorban az izgatja, a társadalmi erők miként alakítják az eseményeket, illetve az eseményekben jelenlévő politikai hatalom mennyiben legitim, s mi volt az akarata. Az ő szövegükben is van azonban egy kép, melynek kisugárzása egy történet lehetőségével bír. Amikor arról írnak, hogy a munkások és katonák megmozdulása döntött 1918-ban, a forradalmat eredményezte, amely „valóságos népünnepély” volt, akkor hozzátesszik, hogy a régivel való gyökeres szakítást és a szebb jövő vágyát az őszirózsa szimbolizálta, majd így folytatták: „Gyorsan kiderült azonban, hogy az őszirózsa is elhervad.”⁴ Bár ezzel megelőlegezik a történet végét, mégsem lett történetsszervező esztétikai erővé – szolid dísz maradt a szöveg zárványaként. Így a forradalom adta legitimitás s az ebből eredeztethető néptörvények bemutatása, illetve a szociáldemokrata munkásmozgalom polgári demokráciát védő magatartásának kiemelése vált a szöveg fő motívumává. A polgári demokratikus rend konszolidációját a szerzők szerint az ellenséges külső környezet és a belső gazdasági összeomlás tette lehetetlenné – azaz végső soron e két tényező ásta alá a demokráciát. Így adódik tehát az olvasó számára a tanulság: a polgári demokratikus rend a törvényes szabadság rendje, melynek konszolidációja a kedvező körülmények és a gazdasági stabilitás biztosítása mellett lehetséges, és amelynek őrzője a polgári demokratikus értékrendet támogató szervezet, szociáldemokrácia, illetve a munkásmozgalom.

Romsics Ignác szövegváltozata azt a történetet mondja el nekünk, amely az elégedetlenkedő tömegek vérontás nélkül lezajlott forradalmával kezdődik, a polgári demokrácia megvalósításának kísérletével folytatódik, s végül a kedvezőtlen külső és belső körülmények közepette a „vonzó utópiát” és az ezt kiegészítő „demagóg szociálpolitikai követeléseket” hangoztató kommunista és szocialista hatalomátvétellel zárul. A történet jelentését azonban nagyban befolyásolja az a metafora, melyet a szerző alkalmaz, amikor arról ír, hogy 1918 őszén „az átlagember... gyógyírt bajaira nem a vallástól, agrárius konzervativizmustól és antiszemitizmustól, hanem a Demokráciától remélt”.⁵ A demokrácia a mondatban nagybetűvel kezdődik, ami ambivalens jelentéseket hív elő, éppen azáltal, hogy enyhén ironikus. Az írásmód kifejezi a kor átlagemberének illúzióját és a szerző szkepszisét, de mégiscsak e szó által lesz értékes a történet, hiszen a demokrácia víziójának megvalósítási kísérletéről van szó benne. Az események, reformok és kormányzati törekvések reálpolitikai hatásai azonban nem képesek ellensúlyozni a győztes hatalmak magatartásának negatív következményeit, a belső szociális feszültségek növekedését, azaz nem tudták megállítani a remények fogyatkozását. Nőtt azon marginalitásba szoruló emberek száma, akik már elvesztették a demokratikus megoldásba vetett hitüket, s jórészüket áldozatává válhatott újabb, jobb jövőt ígérő illuzórikus eszméknek. A történet tanulsága végül abban foglalható össze, hogy a polgári demokrácia megerősödésének, fennmaradásának feltétele: a kedvező nemzetközi konstelláció és a szociális feszültségek minimalizálása, mert ha a feszült-

³ ORMOS M. 1998, 47.

⁴ GERGELY J. – PRITZ P. 1998, 15.

⁵ ROMSICS I. 1999, 112.

ség nő, nő azok száma is, akik marginalizálódnak, és ezek a peremhelyzetbe kerülő csoportok különösen fogékonyak a polgári demokráciát felszámolni akaró eszmék és törekvések iránt.

Az általunk elemzett három szövegrészlet ugyanazt a korszakot teszi megközelíthetővé számunkra, de miként belátható, három egymástól jól megkülönböztethető történet révén. A történetekben azonban van egy közös vonás, amely mindhárom variációt legitimizálja: mégpedig az, hogy mindegyik szerző a polgári demokratikus értékrendet tekinti alapnak, s ennek révén kívánja a folytatható történelmi tradíció részévé avatni az ábrázolt korszakot, annak ellenére, hogy a polgári forradalom végül is elbukott. A bukás inkább a történelmi kísérlet tragikumát jelzi, illetve azt, hogy az illúziók a realpolitika világában hátrányt jelentenek, és kudarchoz vezethetnek.

A történetek különbsége – a narratív szerkezetek eltérése mellett – abból adódik, hogy más és más értékelemek lesznek hangsúlyosak. Ormos Mária történettudományos konstrukcióját a polgári demokrata és szociáldemokrata eszmeiség közös pontjai adják, amelyek megalapozhatják a demokrácián belüli együttműködést. (Ezért is fontos probléma számára, hogy mik voltak a hibák és az akadályok a polgári demokrácia megvalósulásának folyamatában.) Ezt a múltképet a jelen annyiban legitimizálja, amennyiben van, illetve lehetséges egy ilyen, a polgári demokrácia és a szocialista értékrend képviselőinek konszenzusán alapuló együttműködés – és ez a múltkép ösztönöz arra is, hogy legyen ilyen.

Gergely – Pritz esetében a szociáldemokraták adják azt a centrális erőt, amely képes a polgári demokráciát működőképessé tenni, s ilyen értelemben egy lehetséges történeti alternatívaként adódik számukra a polgáriasult világban elhelyezkedő szociáldemokrata értékvilág – melylyel a jelen egy lehetséges variációját segítik elfogadhatóvá tenni. A Romsics Ignác által megrajzolt történelmi képet az eddig említettektől eltérő értékrend legitimizálja, mégpedig az átlagember „életvilágának” értékei: a perspektivikus életvitel lehetősége, az emberibb megélhetés, a perifériára sodródás veszélyének elkerülése, ami természetesen nem nélkülözheti a szükséges szabadságjogokat sem. Ez a fajta értékrend, melynek alapján a polgári demokrácia is enyhe ironiával közelíthető meg, nem artikulálódik önálló politikai mozgalomban, ugyanakkor a demokratikus pártok majd mindegyikének értékrendjében szerepelhet.

Végszó

Az elemzett szövegrészek példaértékűek ugyan a legitimizációt illetően, a három szerző művének teljes elemzése azonban bizonyos fokig módosítja a képet. Ormos Mária esetében csak annyiban, hogy a demokratikus rend értékeinek sérelmeire s ezzel együtt a zsidóság sorsára is érzékenyen reagál, s a holocaust szörnyősége ráveti árnyékát a két háború közötti történelmünk megjelenítésére. A Gergely – Pritz szerzőpáros könyvében a szociáldemokrata értékrend mellé, mintegy alternatívaként felsorakozik egy keresztényszocialista-kisgazda értékrend is, melyet áthat az úri Magyarország kasztosodása elleni plebejus indulat, amit nem mindig választ el éles határvonal a populista ideológiák iránti rokonszenvtől, de mind a szélsőjobboldali, mind a szélsőbaloldali ideológiai implikációkat elkerülik. Romsics Ignác szövegét – a könyv egészét illetően – egy demokratikus-humanista értékvilág legitimálja (miként azt Schlett István is megemlíti a könyvről szóló recenziójában), de – amint azt jeleztem – ennek az értékrendnek nincs politikai artikulációja, ez inkább az értelmiség egy részének attitűdjeként ragadható meg. Az így legitimizált történelmi konstrukció a kultúrjavak kontextusában válik reálissá, s szolid önbizalmat adhat ugyan az olvasónak múltját (és jövőjét) tekintve, ám azzal a jelentéssel bővítve, Magyarország is a sok európai ország egyike, nem több és nem kevesebb.

Irodalomjegyzék

BRAUN Róbert

1995 *Holocaust, elbeszélés, történelem.* Budapest.

GERGELY Jenő – PRITZ Pál

1998 *A trianoni Magyarország. 1918–1945.* Budapest.

GYÁNI Gábor

1998 Történelem: tény vagy fikció. *BUKSZ*, 1998 ősz, 273–283.

ORMOS Mária

1998 *Magyarország a két világháború korában. 1914–1945.* Debrecen.

RICOEUR, Paul

1998 *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok.* Budapest.

ROMSICS Ignác

1998 *Magyarország története a XX. Században.* Budapest.

WHITE, Hayden

1973 *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth Century Europa.* Baltimore.

1997 *A történelem terhe.* Budapest.

Liberalis és baloldali tudományelméletek

Bevezető

Ebben a tanulmányban tudománypolitikai és tudományfilozófiai elképzeléseket teszek mérlegre. A mérleg egyik oldalán a – politikai értelemben – liberális, a másikon a baloldali (marxista) tudományelméleti koncepciókat találhatjuk. Történeti munkáról van szó, és ennek megfelelően vizsgálódásom nem a tudománypolitika történetének egészére, pusztán egyik rövidebb, de igen meghatározó szeletére: a '30-as évektől a '60-as évekig tartó időszakra terjed ki. Ezen belül is elsősorban egy olyan vitát elemzek, amely mind az angolszász tudományfilozófia felrázásában, mind pedig a kelet és nyugat közötti tudománypolitikai párbeszéd megindításában jelentős szerepet játszott. Az ún. Bernal–Polányi vitáról lesz az alábbiakban szó. Mielőtt azonban rátérnék a vita elemzésére, néhány mondatban vázolni szeretném azt a történeti szituációt, amelynek figyelembevétele nélkül nem érthető meg egyik álláspont sem.

Általánosságban az mondható el, hogy – részben a Bécsi Kör filozófiájának köszönhetően – az időszak szinte minden társadalmi óriási elvárásokkal élt a tudományokat illetően. Ezek az elvárások a háború után nemhogy gyengültek volna, de kifejezetten erősödtek. Az aktív tudománypolitika kialakulását – nyugaton és keleten is – erre az időszakra vezethetjük vissza.¹ A '30-as években elmélyülő gazdasági válságra adott válaszként, jogos igényként merült fel valamiféle társadalmi-gazdasági-politikai program kidolgozása. Ennek kudarc sajnálatos módon a 2. világháború kitörésekor vált nyilvánvalóvá.

A háború után egyre többen követelték a jobboldali ideológia megszüntetését. Ez a követelés azonban nem minden esetben maradt meg a polgári demokrácia igényének keretein belül. Sok olyan társadalomtudós, akik korábban a polgári liberális gondolkodás elkötelezett hívei voltak – az egyik legfontosabb képviselőjük Karl Mannheim –, abból fokozatosan kiábrándultak, és utópikus elképzelésekkel, valamint ún. harmadikutas koncepciókkal álltak elő. Ezekben általában a szélsőséges ideológiákkal való leszámolást, társadalomtervezést és a *laissez-faire* gazdaságpolitika átalakítását követelték. Voltak azonban, akik ennél is messzebbre merészkedtek, és a klasszikus marxista tanokon felnőve, azokat elfogadva – a sztálinista szovjet rendszer sajátosságait látókörükből gyakorta teljesen kirekesztve – a szocialista és kommunista világkép elkötelezett híveivé váltak. Ehhez a csoporthoz tartozott J. D. Bernal is.

Az '50-es, '60-as évek hidegháborús tendenciái is aggasztották az atomkorszakot már nem kívánó nyugat-európai tömegeket. Ez az ellenállás nyugaton diáklázadásokban, keleten pedig a „prágai tavasz” eseményeiben öltött testet. A társadalomtudományok iránt megnövekedett igény és érdeklődés természetesen nem volt egyedi, ugyanígy léteztek ezek az igények a természettudományok, az orvoslás vagy a technikai innováció egyre erősödő területein is.

Az emberek igazságos társadalmat és ennek szellemében működő tudományt akartak maguk körül látni. Ez a nyugat-európai demokráciákat jellemezte. Keleten is megjelent mindez, de többnyire jóval elfojtottabban és szigorúan a kommunista politikai ideológia keretei között maradó formában.

¹ DICKSON, D. 1988, 25–27.

Egy tudományfilozófiai-vita tudánypolitikai vonatkozásai

Az ún. Bernal – Polányi vita elsősorban tudományfilozófiai és szociológiai jelentőséggel bír. Vannak azonban kifejezetten tudánypolitikai vonatkozásai is. Gyakorlatilag az angolszász világ két radikálisan ellentétes politikai és tudományos álláspontját magának valló személyiségről van szó.

J. D. Bernal és a köré csoportosuló értelmiségiek a nyugati baloldal képviselői közé tartoztak, tudományos elképzeléseiket azonban folyamatos kritika alá vonták és tovább gondolták. Ráadásul rövidesen olyan szoros kapcsolatot alakítottak ki kelet-európai kollégáikkal, hogy bővülő információik segítségével sokkal realisabb képet tudtak kialakítani a régióról. Bernalt a II. Nemzetközi Tudománytörténeti Kongresszuson (London, 1931) elhangzott szovjet-orosz tudósok előadásai indítják el a „tudománytannal” (*naukovegyenyija*) való foglalkozás irányába. Bernal *A tudomány társadalmi funkciója* című könyvében fejti ki először tudomány és társadalom közötti viszony vizsgálatának szükségességét.² Mannheim az *Ideológia és utópiában* (1929) elutasítja a tudományok (tudás)szociológiai vizsgálatának lehetőségét, Bernal pedig éppen a tudomány és társadalom közötti viszonyt kezdi el kutatni, amely persze nem tudásszociológia, szociológiailag mégis előrelépésnek tűnik.³ A *Science of Science Foundation* (A tudományok tudománya társaság) azért alakult meg, hogy a nyugati marxista értelmiséget egybe tömörítse és megpróbálja tovább gondolni azokat az ideológiai alapon létrejött tudományfilozófiai koncepciókat, amelyekre a szovjet tudomány működésében találtak példát, alkalmazást viszont a nyugati tudomány világában kerestek.

Ennek a törekvésnek legnagyobb ellenzője Polányi Mihály volt, aki nemcsak Bernalékkal, hanem a „kései” Mannheimmel is vitában állt. A Bernal–Polányi vita egészen a ’80-as évek végéig fontos téma maradt, mivel addig még élt az a politikai háttér, amely táplálta a tudománytervezés híveinek koncepcióit. Ma a tudomány autonómiájának és tervezhetőségének, alkalmazási határainak kérdése a parlamenti demokráciák tudánypolitikai vitái közé szorult. A tudományfilozófusok és szociológusok számára még ma is ez a vita nyújt leginkább kiindulási alapot a mai állapotok megítélésében.⁴

Valószínűleg már a ’30-as években felmerült az igény egy, a tudományt (és nem a tudományokat!) egészében vizsgáló új diszciplína megfogalmazására. Első javaslatként többek között „a tudomány tudománya”, illetve az „episztemológia” elnevezés jött szóba, de végül is a „tudománytan” vált közösen elfogadottá. Ez röviden a következőképpen határozható meg:

„a tudománytan a tudományos rendszerek működésére vonatkozó tapasztalat komplex vizsgálata és elméleti általánosítása abból a célból, hogy előre lehessen jelezni a tudományos-műszaki politikát, továbbá, hogy fokozni lehessen a tudományos potenciált és növelni lehessen a tudományos folyamat hatékonyságát a szervezési és társadalmi ráhatás eszközeivel.”⁵

A tudománytan tehát az egyes tudományterületek (szociológia, információelmélet, közgazdaságtan, természettudomány- és technikatörténet, pszichológia, jog) tapasztalatait, módszereit, elméleteit, „tényeit”, strukturális viszonyait stb. próbálja meg ötvözni, oly módon, hogy eköz-

² BERNAL, J. D. 1939.

³ 1976-tól David Bloorék kezdik tudásszociológiailag is elemezni a tudomány működését, mely koncepció mögött nem Bernal, hanem elsősorban Mannheim és Durkheim állnak.

⁴ Itt kell megjegyezni, hogy Polányi és Bernal az angolszász tradícióhoz igazodva, a tudományról mint *science*-ről, azaz természettudományról, és ennek megfelelően a tudósról mint *scientist*-ről, természettudósról beszél. A továbbiakban magam is ebben az értelemben használom a tudomány és tudós kifejezéseket. Ez a szemléletmód egyébként mind a mai napig jellemzi a tudásszociológia angolszász iskoláját.

⁵ DOBROV, G. M. 1973, 34.

ben meghagyja a tudományágak önállóságát. Ezekből az elemekből épít fel egy saját „tudáshalmazt”, amelyet új tudománnyá alakít. Persze nem azonnal, hanem megfelelő szintetizálás eredményeként, amely minden tudomány kialakulásának folyamatában elkerülhetetlen és sokszor hosszadalmas folyamat – írja Dobrov.

A tudománytan végső soron arra rendeltetett, hogy önálló tudománnyá váljék, de ezzel együtt privilegizált tudománnyá is, hiszen a *Science of Science* (Tudomány tudománya) eredeti elnevezés mögött már eleve ott rejlik a hatalmi viszony feltételezése. A tudománytan mint tudományág nem lesz egyenrangú azokkal a tudományokkal, amelyekből minden elemét meríti, hanem följük emelkedve, egyfajta „tudománycsendőr” szerephez jut. A fönti ellentmondást csak azzal a magyarázattal lazíthatjuk fel, ha feltételezzük, hogy a tudománytan valami többletet is létrehoz ezen szintetizáló folyamat során. Ez a többlet pedig ideológiai többlet, amely egyrészt magukból a tudományos elméletekből, másrészt és leginkább pedig a politikai akaratból ered. Bizonyos értelemben a politikai akarat tudományossá tételéről van szó ebben az esetben, ezzel mintegy legitimálva a tudományba történő önkényes „belenyúlás” lehetőségét. Mindez persze elsősorban a Szovjetunióra, nem pedig Bernalra igaz.

Az ezen koncepciót képviselő kelet- és nyugat-európai értelmiség egyrészt megtartja a maga számára a Tudomány Tudománya Kör elnevezést, másrészt létrehozza a tudománytant, mint tudományágat, amely a tudomány egészét hivatott vizsgálni a saját maga által kialakított, de végül is az egyes tudományágakból származó módszerek segítségével. Nem állhat meg a pusztá szemlélődésénél, hanem összekapcsolódva a tudományos irányítással, a haladás és fejlődés érdekében aktív részesévé kell válnia a tudomány mindennapjainak, befolyással kell lennie a „konkrét tudományok világára”.

Végezetül a „tudománytan” szakkifejezés elfogadásának még egy okát kell említenem, ez pedig a logika ismeretelméletben játszott szerepének kiemelésében rejlik. Dobrov a következőket írja: „A logikai ismeret lényegét tekintve nem más, mint tudás a tudásról, s ezért van joga az ezt a tudást továbbfejlesztő tudományos irányzatnak arra, hogy igényt tartson a tudomány tudománya elnevezésre.”⁶ Mindemellett nem moshatjuk össze a tudománytant a tudománylogikával, hiszen az egyik a tudomány szervezeti és társadalmi struktúráját, a másik pedig a tudományos ismeret logikai struktúráját kutatja, miközben kettejük között dialektikus kapcsolatot feltételeznek.

A tudománytan a '60-as évektől vált igazán népszerűvé, elsősorban Angliában és a keleti blokkban. Bernal a már említett 1939-es programadó könyvében fekteti le az irányzat alapjait, és ezzel egy új álláspont tudományfilozófiába emelését viszi véghez. Munkájában hangsúlyozza a világválság okozta munkanélküliségi problémákat, vagyis azt, hogy a tudomány a létrejött *rendezetlenség* és bizonytalanság talaján nem tudja megfogalmazni céljait. Nincs meg az alap ahhoz, hogy a tudomány a társadalom irányítójának, vezérlőjének szerepét be tudja tölteni. A legfontosabb kérdés, hogy a tudósok milyen felelősséget vállalnak a helyzet kialakulásáért, és milyen szerepet vállalnak annak átalakításában. A feladat véghezviteléhez összpontosítani kell a tudomány erőit: „a gazdaság többé nem különíthető el a politikától”. A tudomány ezzel nem új utat választ, hanem mindössze visszatér ahhoz, ami – egy rövid törés után – eredeti feladata volt. Vagyis a tudomány feladata annak belső logikájából adódik: immanens és történelmi.⁷

Bernal jóslatai idővel valóban teljesülni látszottak, így huszonöt év távlatából újraértékelte a '39-es programot.⁸ A háborút követően az emberek jobban odafigyeltek a tudományra mint addig, a tudománynak pedig sikerült meghatároznia az emberi élet feltételeit, létének alapjait. A tudományos forradalom most új fázisába lépett – írja Bernal –, öntudatosává vált. Nemcsak a

⁶ DOBROV, G. M. 1973, 34.

⁷ BERNAL, J. D. 1939.

⁸ BERNAL, J. D. 1964.

tudósok világát tölti ki már a tudomány – és nem is pusztán az általános tananyag része –, hanem az üzleti élet és a pénzügyi szféra aranybányájává is vált. Bernal elméletében a tudomány szorosan összefonódik a gazdasággal, a kutatások profitabilitásának fontosságát hangsúlyozza, de mindezt az emberiség jólétének javítása érdekében. Az állami pénzek tudományba áramlásának, központi elosztásának szükségességét, valamint a nemzetgazdaság résztvevőinek és a tudományszervezés vezetőinek párbeszédéből kikerekedő tudományos költségvetést emeli ki. Ebben példát mutat a Szovjetunió. A tudomány fejlődésének irányt kell szabjon a társadalmi jólét igénye. Ma azonban nem a gazdasági egyensúly fluktuáló kiegyenlítődése, hanem a gazdasági növekedés a mértékadó, amely nem éppen az emberiség jólétének záloga.

Bernal számára a technikai fejlődés jelenti a tudomány fejlődésének motorját. Az első változást az – atom- vagy hagyományos – energia felhasználása jelenti, amely forradalmasítja az ipart. A második a komputer működési elvének felfedezése. A harmadik a biológiai folyamatok mélyebb megismerése. A tudománytanra történő alapozás azért fontos, mert már nem lehet pusztán *a priori* feltételekből kiindulni, nevezetesen, hogy milyennek kellene lennie a tudománynak, hanem rá kell jönnünk, hogy működésével mit eredményez. Ebben a működésben pedig a gépek ugyanúgy benne vannak, mint az emberek. A tudomány tudományának tehát, minél szélesebb perspektívában, a tudomány társadalmi, gazdasági, anyagi és technikai feltételeit is kutatnia kell. Az 1939-es műből Bernal szerint a következők „jöttek be”: a tudományos kommunikáció fejlődése (komputerek); az oktatás, a tudásátadás módszereinek fejlődése (közös nyelv); nemzetközi tudományos kooperáció létrejötte; a tudomány „a nagy pénzek” területévé vált. A Bernal-féle struktúrában tehát a tudomány egy olyan egész, amelyben különböző – külső hatásoktól sem mentes – változások mennek végbe folyamatosan, ha pedig sikerül a tudomány fölé állított új tudománnyal, a tudománytannal elemeznünk, befolyásolnunk és megterveznünk működését, akkor a tudományt a társadalmi jólét kialakításának eszközeként használhatjuk fel. A tervezést pedig az ezt megfogalmazó kormányzati politikához kell igazítani, és ezzel a jólétet gazdaságilag lehet majd biztosítani.

Polányi munkáiban szembehelyezkedik a logikai pozitivistákkal és a tudósközösség autonómiáját, a tudományos megfigyelések pszichológiai összetevőit, a tudás személyes és hallgatólagos aspektusát hangsúlyozza, de távol tartja magát azoktól a nézetektől is, amelyek már a tudásszociológia előfeltevéseit jelentik: társadalomba-ágyazottság, közös tudat stb. Éppen ellenkezőleg: a tudás megszerzése személyes aktus eredménye. Nem szociológizálja (és relativizálja) „túl” a tudás természetét, mindemellett kimondja, hogy a tudós nem valamiféle igazságkereső gép, hanem „végső soron a tudós maga dönti el, hogy mit fogad el igazságként”.⁹

Polányi saját szabadság-fogalmát két összetevő harmonikus egységének tekinti. Az első a J. Bentham és J. C. Mill nyomán közismertté vált klasszikus szabadságfogalom, melynek értelmében az ember akkor szabad, ha minden külső kényszertől mentes. Saját szabadságunk határai addig terjednek, amíg azzal nem gátoljuk mások személyes szabadságát. A második összetevőt a lutheri értelemben vett szabadságfogalom jelenti. Eszerint a szabadság felszabadulás minden személyes cél alól azáltal, hogy személytelen kötelezettségeknek vetjük alá magunkat. Vagyis önként erkölcsi kényszernek vetjük alá magunkat.¹⁰

Az akadémiai szabadságban is megjelenik mindkét összetevő. Az első értelmezést követve: a tudósnak magának kell megválasztania kutatásának tárgyát, minden külső kényszertől mentesen. A második esetben pedig: elkötelezettnek kell lennünk a tudomány értékei és bizonyos fontos, általános társadalmi értékek mellett is.

⁹ POLÁNYI M. 1997.

¹⁰ Uő. 1991.

Polányi szerint csak egy – a fönti – értelemben vett szabad társadalomban lehet tudományt művelni, amelynek persze ugyanebben az értelemben kell szabadnak lennie. A tudományos tevékenység kooperatív módon lehet csak eredményes. Ez az ún. rejtvényfejtés (*jigsaw puzzle*) folyamata során valósul meg.¹¹ A tudomány azonban esetleges (kontingens) módon felépülő képződmény, időnként még az is előfordul, hogy utólag jövünk rá, hogy valami fontos – de ismert – elemet tudatosan mellőztünk addigi koncepcióinkból. A természettudományok egybefüggése szolgáltatja a tudományos felfedezések spontán koordinációját. A tudományos tevékenység végzése közben valamiféle igazság kibontása folyik. A természettudományt szellemi realitásnak fogja föl, amely a valóság leírására irányul. Polányi – Kuhn-nal szemben – úgy tűnik, hisz a kommenzurabilitásban. A természettudománynak vannak ugyan forradalmi megnyilvánulásai, de azok nem vezetnek – mai kifejezéssel élve – paradigmaváltáshoz.¹²

A marxista tudományelmélet az elméleti tudományt minden esetben alkalmazhatónak látta a mindennapokban, hiszen csak az a tudomány (annak van haszna a társadalomban), amit a való életben alkalmazhatunk is. Polányi ezzel szemben, a liberális tradícióhoz hűen, megkülönböztet tiszta és alkalmazott tudományt.¹³ Szerinte a két terület között lényeges különbség van: gazdasági kritérium és logikai különbség. A tiszta tudomány az igazságot keresi, így teljesen szabad, racionális vállalkozás, a társadalmi igényektől teljesen független. Bár ki van téve anyagi támogatás igényének, értékei mégsem mérhetők gazdasági kritériumok által. Az alkalmazott tudomány ezzel szemben az emberek szolgálatában álló hasznos tudás, amely nagymértékben függ a tiszta tudománytól. Társadalmi és gazdasági követelmények tehát egyaránt vonatkoznak az alkalmazott tudományra.

Mint láthatjuk, Polányi filozófiájában a szabadság és függetlenség a tudományon és a gazdaságon belül az egyik legfontosabb kritérium, és ez a logika az egész mögöttes lévő politikai szemléletből ered, amely ezzel együtt az egész társadalom szabadságát garantálja. Elválasztja egymástól a két tudományterületet, de persze a kapcsolatot is hangsúlyozza közöttük. Mindezek ellenére nem észlel olyan társadalmi hatásokat, amelyek a tudománytípusok működését befolyásolnák. Erre az üresen hagyott helyre férkőzik be a '70-es évektől a szintén liberális gyökerű angolszász tudásszociológia, bár a Polányi-féle tudomány és tudomány közötti distinkciót ez az irányzat nem alkalmazza.

Tudománypolitikai értelemben Polányi a klasszikus liberális szemlélet híve, azonban valamiféle morális elkötelezettség igénye is fellép nála. Szabad tudomány tehát csak szabad társadalomban működhet, a hatalommal csak olyan mértékben kerülhet kapcsolatba, hogy az a tiszta tudomány számára finanszírozási keretet biztosítson. A hatalomnak ezt nem érdekei, hanem erkölcsi kötelességei alapján kell megtennie. Mindemellett a jog szférája az, amely plusz védelmet biztosít a tudomány számára. Polányi az általa kidolgozott tudományképet a tudomány köztársaságának nevezi.

A vita lezárul?

A vitát gyakorlatilag lezárhatatlannak kell minősítenünk, hiszen olyan filozófiai álláspontok feszülnek itt egymásnak, amelyek elvi szinten nem kibékíthetőek. 1977-ben Magyarországon tartották a Nemzetközi Szociológiai Társaság Kutatási Bizottságának ülését, ahol Polányi és Bernal nyomdokain tudták tovább folytatni a vitát.¹⁴ A panel vita résztvevői voltak: Joseph Ben-David, Wolfgang van den Daele, G. M. Dobrov, Rolf Klima, Zdislaw Kowalewski, Karel Müller, Szalai Sándor és Peter Weingart. A vitán többen kijelentették, hogy el kell határolódnai a

¹¹ Ezt a fogalmat és elképzelést emeli át saját koncepciójába később Thomas S. Kuhn is *The Structure of Scientific Revolutions* c. munkájában.

¹² POLÁNYI M. 1991.

¹³ FEHÉR M. 1996.

¹⁴ FARKAS J. 1979, 491–503.

tudománytervezés dogmatikus felfogásától, amelyet Bernal is képviselt, egy realisabb, rugalmasabb szempontból kell elemezni. Ben-Davidtól Dobrovig tehát mindenki finomítani igyekezett mind a Polányi, mind pedig a Bernal által képviselt álláspontot. A nyugat-európai liberális tradíció hívei számára is világossá vált, hogy a tudomány bizonyos szintű szervezhetősége és szervezethez nem marxista utópia, hanem nagyon is élő realitás, ugyanakkor a baloldali tábor is kezdte belátni, hogy a – Polányi által – tisztának nevezett tudomány számára elengedhetetlen bizonyos fokú autonómia. Ezek azonban már az 1980-as évek fejleményei közé tartoznak. A vita ugyan Bernal halálával véget ért (1971), de nem maradt utóhatások nélkül. A tudománysszociológus, -filozófus és -politikus csoportok vitáiban továbbra és élénken élt a két álláspont, és további releváns reflexiókra adott lehetőséget. Úgy tűnik, jó táptalaja volt a vita egy új diszciplína megszületésének is, amelynek megalapozása Robert K. Merton nevéhez fűződik. Merton tíz évvel később, 1949-ben, *Social Theory and Social Structure* című könyvében teszi le a tudománysszociológia alapjait, méghozzá funkcionista szempontból, amely ezáltal erős hasonlóságokat mutat a Bernal-féle elmélettel.

Irodalomjegyzék

BERNAL, J. D.

1939 *The Social Function of Science*. London.

1964 After Twenty-five Years. In GOLDSMITH, Maurice – MACKAY, Alan: *The Science of Science*. London, 209–228.

DICKSON, David

1988 *The New Politics of Science*. Chicago–London.

DOBROV, G. M.

1973 *A tudomány tudománya*. Budapest.

FARKAS János (szerk.)

1979 *Sociology of Science and Research*. Budapest.

FEHÉR Márta

1996 Science and Liberalism. *Polanyiana*, vol. 5. nr. 1. Budapest, 47–62.

GÁBOR Éva

1996 A közép-európai liberális filozófia tradíciója. *Polanyiana*, vol. 5. nr. 1. Budapest, 113–125.

KARÁCSONY András

1993 Az értelmiség és a harmadik út. In DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása*. Pécs.

NAGY J. Endre

1993 Civil Society in Michael Polányi's Thought. *Polanyiana*, vol. 2–3. nr. 4. Budapest, 142–166.

NAGY J. Endre – ÚJLAKI Gabriella (szerk.)

1992 *Polányi Mihály filozófiai írásai*. I–II. köt. Budapest.

POLÁNYI Mihály

1991 Az akadémiai szabadság alapjai. *Polanyiana*, vol. I. nr. 1. Budapest, 38–63.

1992 Az igazság órája. *Polanyiana*, vol. II. nr. 3. Budapest, 7–20.

1997 Tudomány, hit és társadalom. In *Tudomány és ember (három tanulmány)*. Budapest, 7–20.

Családpolitika az ötvenes években a párt dokumentumok és a propaganda tükrében

Az ötvenes évekről legtöbbször a demokratikus intézményrendszer hiánya, a meglévő működésképtelensége, a törvénysértések és az erőszakos iparosítás negatív következményei jutnak eszünkbe. Kevesebbet gondolunk arra, hogy ezek a politikai és gazdasági változások az ekkor és itt élő emberek életkörülményeit is jelentősen átalakították. Annak ellenére, hogy rendelkezésünkre állnak erre vonatkozó források, alig találunk a korszak politikai, gazdasági és társadalmi struktúráját elemző történeti munkák között a hétköznapi történetét vizsgáló kutatásokat.

Tanulmányomban az MDP 1948–54 közötti családpolitikáját elemzem, illetve annak hatását a mindennapokat leginkább meghatározó családi közösségek átalakulására. A legfelső pártvezetőség családra és nőkre vonatkozó, jogszabályokban, párhatalmazatokban és a tömegkommunikációban megjelenő állásfoglalásait tanulmányozva, az intézkedések szándékolt és nem szándékolt következményeit tárom fel. Kiemelt jelentőséget tulajdonítottam annak a folyamatnak, amely a nők „kettős elnyomás” alóli felszabadítását kettős teherviseléssé alakította át, megváltoztatva ezáltal a nők társadalomban és családban elfoglalt helyét, a velük szemben megfogalmazott szerepelvárásokat.¹

Témaválasztásomat a család, mint a társadalmi koordináció egyik fő típusa,² társadalmi jelentőségének megkérdőjelezhetetlensége indokolta. Az emberek életének és tevékenységének összehangolásában alapvető szerepet játszó intézményként egyik leglényegesebb vonása, hogy túléli a politikai-gazdasági rendszer változásait. Ugyanakkor a mindenkor politikai hatalom jellege, az uralkodó ideológia és a tulajdonviszonyok meghatározzák, befolyásolják a család szerepének, funkcióinak alakulását is.

A tanulmány elkészítéséhez a következő dokumentumokat használtam fel:

1. *A családra, nőkre, gyermekekre vonatkozó jogszabályok, törvények és rendeletek, valamint az MDP legfelső vezetésének a napi politika szintjén megjelenő intézkedései.*³
2. *Néhány korabeli folyóirat (Nők Lapja, Béke és Szabadság, Ludas Matyi), valamint az 1950-53 között megrendezett országos képzőművészeti kiállítások anyagának tartalomelemzése.*
3. *A Központi Statisztikai Hivatal adatai a pártvezetés szándéka és a tömegkommunikáció által sugallt kép mögötti valóság feltárására.*

A család szerepének, funkcióinak átalakítására irányuló törekvések

A Rákosi rendszer ambivalens módon viszonyult a család intézményéhez. Egyrészt csökkenteni szerette volna jelentőségét, szűkíteni akarta befolyását azáltal, hogy funkcióinak egy részét átvállalja, „társadalmasítja”. Véleményük szerint a családok által reprezentált hagyományos értékek gátolták a társadalom szovjet mintára történő szocialista átalakítását. Ugyanakkor szükségük is volt a családokra, mivel azoknak továbbra is egy sor nem intézményesíthető feladatot kellett ellátniuk. Emellett a rendszer legitimációs szükséglete miatt a pártvezetésnek úgy

¹ A nők társadalmi és családi szerepeiben bekövetkezett változásokat meghatározónak tartom a család szerkezet átalakulásában. Ahogyan Tilly és Scott megfogalmazta, a női munka történetének egyben a család történetének is kellene lennie. TILLY, L. – SCOTT, J. 1978.

² KORNAI J. 1993, 123.

³ A PIL dokumentumai.

kellett megjelenítenie intézkedéseit, hogy azok ne tűnjenek családellesnek, mivel, mint azt Rákosi is megjegyezte, „a reakció azzal rémisztgette a hiszékenyeket, hogy a szocializmus a házasság és a család intézményének felbomlásával jár.”⁴

Ez az ambivalencia mind az 1949-es alkotmányban, mind az új családjogi törvényben fellelhető. Annak ellenére, hogy az alkotmány a társadalom alapintézményeként deklarálta a családot – (51. §) „A Magyar Népköztársaság védi a házasság és család intézményét.”⁵ – az alapvető társadalmi folyamatok hatására a történeti kontinuitást kifejező jogi forma mögött mélyreható változások jöttek létre. Az alkotmányban deklarált alapelvek közül ilyen változás előidézője a nők törvény előtti egyenlőségének megfogalmazási módja: „(2) A nők egyenjogúságát szolgálják: munkafeltételeiknek a férfiakéval azonos módon való biztosítása, a terhesség esetére a nőknek járó fizetett szabadság, az anyaság és gyermek fokozott törvényes védelme, továbbá az anya- és gyermekvédelmi intézmények rendszere.”⁶ Annak ellenére, hogy a család védelmére is történt utalás, a női munkavégzés, mint az egyenlőség szimbólumának hangsúlyozása inkább gyengítő tényezőként értékelhető. Ez utóbbi hatást támasztotta alá a mindennapok gyakorlata is, mivel az extenzív gazdaságpolitika munkaerő szükséglete kikényszerítette a női foglalkoztatottak számának növekedését. Ezzel szemben az infrastrukturális beruházások elmaradása, a gyermekellátó intézmények nem megfelelő számú növekedése miatt a deklarált családpolitika megvalósulása veszélybe került.

Az új családjogi törvény⁷ már az alapelvekben hangsúlyozta a nők otthonon kívüli munkavégzését: „Természetes, hogy a feleség, aki ugyanúgy dolgozik, mint a férje, és ugyanannyit vagy esetleg többet is keres, anyagilag nem függ a férjétől.” A nők kereső tevékenységét a nemek közötti egyenlőség megvalósulásának egyetlen lehetséges módjának tekintették. Ám a valóságban a nők inkább a gazdasági kényszer hatására vállaltak munkát, hiszen az alacsony munkabérek miatt a családok megélhetéséhez szükség volt mindkét fél jövedelmére. Az ideológiai és gazdasági kényszer hatására azonban csupán társadalmi szerepeik változtak, minthogy a nők keresete többnyire jóval alulmaradt a férfiakénál, és a tradicionális értékek továbbélése miatt a háztartási teendőket továbbra is ők látták el. Tekintettel arra, hogy a gyermekek nevelése és a háztartás a gyakorlatban továbbra is a nők feladata maradt, családon belüli szerepükben az változott meg csupán, hogy míg a megelőző korszakokban a gyermeknevelést és a háztartási teendőket elsődleges feladatuknak tekintették, ezeket ezután otthonon kívüli munkájuk elvégzése mellett, illetve után kellett teljesíteniük. A diktatúra propagandatevékenységének köszönhetően legtöbbször még az ellátás nehézségei is reflektálatlanok maradtak.

A statisztikai adatok elemzéséből megállapítható, hogy továbbra is a családokra hárult a gyermekek nevelésének, szocializálásának feladata. A bölcsődei férőhelyek száma csak a 0–3 éves korosztály 3,2%-ának befogadására volt elegendő, miközben a gyermekes nők 38%-a dolgozott.⁸ Még lassabban növekedett az óvodai férőhelyek száma, holott ennek az intézménynek történeti hagyományai voltak Magyarországon,⁹ s az ide felvehető gyermekszám alig érte el az adott korosztály egynegyedét.¹⁰ A nők egyre nagyobb arányú bekapcsolódása a kereső tevékenységbe nem csökkentette egyidejűleg a háztartással és gyermekneveléssel kapcsolatos terheiket. Ez több tekintetben kárára vált mind a munkahelyi, mind a családban elvégzendő feladatok

⁴ RÁKOSI M. 1951, 121.

⁵ A Magyar Népköztársaság Alkotmánya 1949. VIII. 20.

⁶ Uo.

⁷ 1952: IV. tc. (1953. január 1-jén lépett életbe.)

⁸ Statisztikai Szemle, 1958/II. 765.

⁹ A kevés férőhely a háborús károknak is köszönhető, az óvodák száma 1945-re 1140-ről 992-re csökkent.

¹⁰ A nők helyzete régen és most. Statisztikai Időszaki Közlemények, 32. köt. 1960/3. 53.

elvégzésének. Lengyel László a női foglalkoztatottságot elemző tanulmányában a következőket állapította meg:

„...a nők ilyen nagyarányú bevonása az aktív keresők közé bizonyos mértékig túlzott volt, nem egy vonatkozásban – elsősorban az ifjúság családi nevelését illetően – kedvezőtlen következményekkel járt. A nők munkába állásának folyamata túlságosan gyors volt, s így már eleve sem lehetett minden oldalról, sem gazdasági, sem társadalmi vonatkozásban kellően megalapozott.”¹¹

Az ötvenes évek családpolitikáját nemcsak a családi feladatok megváltoztatására irányuló törekvések, hanem a demográfiai viszonyok alakulásának direkt vagy indirekt befolyásolása is jellemezte.¹² Annak ellenére, hogy az ország lakossága 1947–50 között emelkedett, ez elsősorban a háború utáni szokásos „bepótlási”¹³ fellendülésnek (az ezer lakosra jutó elveszületési arányszám 20,6–21,6 ezrelék között mozgott), és nem a gyermekvállalási kedv növekedésének volt tulajdonítható. Ekkorra már Magyarországon is az alacsonyabb gyermekszám vált kívánattossá a társadalom többsége által elfogadott norma és értékrend szerint. Ezt az értékrend-változást tovább erősítette, hogy az ötvenes években a gazdasági szerkezet átalakulásának következtében a férjezett nők száma is emelkedett a munkavégző lakosságon belül. A pártvezetés mégis a gyermekszám növelésének igényét fogalmazta meg, amely főleg ideológiai megfontolásokra vezethető vissza, mivel Rákosiék úgy gondolták, hogy a magasabb gyermekvállalási kedv a szocialista rendszert pozitívan jeleníti meg. Így a „dolgozó nő” ideálja fokozatosan összekapcsolódott a „több gyermeket vállaló anya” képével, bár ennek megvalósítását sem objektív, sem szubjektív szándékok nem segítették.

A célok elérése érdekében az MDP főleg a propaganda eszközével élt. A sajtóközleményekben jelentős helyet foglaltak el azon intézkedések, melyeket a gyermekvállalás és a gyermeknevelés megkönnyítése érdekében hoztak. Még a *Ludas Matyi* is címlapján ismertette 1953. február 19-én – rajzos formában – a Minisztertanács határozatát. A rajzok inkább az ígéreteket, mintsem az eredményeket ábrázolták: például a bölcsődei, óvodai férőhelyek számának duplájára emelése egy éven belül, ingyen babakelengye stb. A vicclapban közölt rajzok, amelyek a munkavégzést a gyermekneveléssel összeegyeztető kormányzati segítséget ígérték, a minden valóság alapot nélkülöző optimizmust sugallták: „A bölcsőde ápolja a gyermekpalántákat, az asszonyok meg a növénypalántákat.”. Hasonló reményteljes jövőképet sugall az olvasó felé a gyermekvédelmi törvényért három gyermekével agitációra induló népnevelő asszony képe is.

Arról, hogy problémák is adódtak, szintén a *Ludas Matyi* „Óvodai krónika” című írásában olvashattunk. Az egyik kislány az óvodában maradt, mivel „Az apja azt hitte, hogy a nagyszülőknél vendégeskedik, a mama pedig, aki az üzemi csoporttal a moziba töltötte a szombat délutánt, azt gondolta, hogy az apja hazahozta a gyereket.” Az eset vicces formában, az alkotó szándékától függetlenül tárta eléink az MDP családpolitikájának következtében létrejött, konfliktusokkal terhelt valóságot. Egyrészt az apák „még” megfélekeztek azokról a családi feladatokról, amelyeket eddig csak a feleségek láttak el, másrészt az anyák sem tudták a közéletiséget – a kollektívában való kulturális művelődést – problémamentesen összeegyeztetni gyermekeik nevelésével. Ezenkívül az intézmények sem voltak képesek ezeknek a feladatoknak az átvállalására. Tehát a pártpropaganda férfiakkal azonos feltételek mellett dolgozó női a valóságban a

¹¹ LENGYEL L. 1958, 765.

¹² Magyarország népessége 1941-ben 9 millió 319 ezer fő volt, 1949-re 111 ezerrel csökkent a lakosság száma, ezzel szemben 1953-ban már 332 ezerrel éltek többen az országban, mint az 1941-es népszámláláskor.

¹³ ANDORKA R. 1987, 279–280.

mindennapok állandó szorításában éltek, miközben hol egyik, hol másik szerepüknek igyekeztek megfelelni.

A hivatalos pártpolitika szintjén ezek az egyéni problémák meg sem jelentek. A gyermekek köré szerveződő kampányok mögöttes tartalma nem a családok segítése, hanem a szocialista társadalom népszerűsítése volt. A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) által szervezett „Mindent a gyermekért hét” ünnepségsorozata is ezt a célt szolgálta. A propaganda egyrészt kiemelte a Minisztertanács 1953. február 8-ai családvédelmi törvényét, a Nemzetközi Gyermeknap ünnepsége előkészítését, és nem maradhatott el az 5 éves terv teljesítésére, a béke védelmére történő mozgósítás sem. Másrészt, mint minden, a kommunista párt által szervezett ünnepség arra is szolgált, hogy a szülőket és gyermekeket elvonja a május 24-i bérmlásoktól, tehát a „klérus elleni harc”¹⁴ fontos eszközévé vált. Éppen ezért legfontosabb feladatként a résztvevők felvilágosítását jelölték meg: „*a család és gyermekeink mit kaptak eddig az államtól, és milyen feladataik vannak a szülőknek és nevelőknek a gyermekvédelem terén.*”

A korabeli sajtóban a tradicionális családi szerepek, a magánélet színterei nem jelentek meg, vagy ha igen, akkor negatív tartalommal. A sajtóban kialakított kép szerint a nők többsége nem a családi, hanem a szocialista közösségért élt és dolgozott. Együtt élő generációk sem illettek a szocialista családmódelbe. Például halottak napján „*Tura község apraja és nagyja (...) a felszabadító szovjet hősök sírhelyénél található.*” A képen látható alakok akár három generációt is szimbolizálhatnak, ám itt a „*nagy vörös csillag árnyékában*”¹⁵ ezekre a családi kötődésekre utalás sem történt.

A csökkenő gyermekszám elsősorban strukturális tényezőkre volt visszavezethető,¹⁶ és az ellentétes irányú elvárásoknak a társadalompolitika sem kedvezett. A népszaporulat emelésének kérdésköre mindinkább összekapcsolódott az abortuszprobléma ügyével. Mivel a gyermekvállalás a családok, főleg a nők mindennapjait közvetlenül érinti, az erről folyó diskurzusnak össze kellett volna kapcsolódnia a nők személyiségjogait érintő vitákkal. A korszak politikai rendszerének sajátosságait figyelembe véve természetes, hogy az abortuszrendelet megalkotása a társadalmi nyilvánosság teljes kizárásával történt meg. A párt legfelső vezetése a gyermekvállalással kapcsolatos jogokat nem sorolta a női jogegyenlőség, a családok választási szabadságának problémakörébe. Az abortuszkérdést a népszaporulatot befolyásoló tényezőként kezelték.¹⁷ Minthogy nem az alapvető problémák megoldására irányultak, az abortusztilalommal párhuzamosan bevezetett szociális intézkedések nem is ösztönözhettek több gyermek vállalására:

- Legfeljebb évi 30 nap fizetés nélküli szabadság, ha az anya igazolni tudta, hogy a gyermek otthoni ápolásra szorult, és senki sem tudott a családtagok közül segíteni.
- Havonta egy fizetés nélküli szabadnap annak a dolgozó nőnek, aki igazolta, hogy legalább két 14 éven aluli gyermeket nevel.
- Vándorbölcsődék, háztömbönkénti gyermekszobák vagy a „Nagymama mozgalom”.

¹⁴ PIL 276/f. 54/241. ö. e.

¹⁵ *Béke és Szabadság*, II. évf. 23. sz. 1951. november 11. 3.

¹⁶ A gyors és extenzív iparpolitika következtében erősen lecsökkent azoknak a társadalmi csoportoknak a száma (mezőgazdasági dolgozók), amelyekre a magas gyermekvállalás volt jellemző, ugyanakkor nőtt az alacsony termékenyséű családok aránya (szakmunkások, szellemi dolgozók, értelmiségiek). Másrészt a nők növekvő aránya az oktatási rendszer felsőbb szintjein és a foglalkoztatottak között, tovább csökkentette a gyermekvállalási kedvet.

¹⁷ MDP Titkárság 1952. február 20. Politikai Bizottság október 22-i ülése.

Ezek az intézkedések főleg a gyermekes nők munkavégző tevékenységét segítették, semmint a családok gyermekvállalását könnyítették, és egyértelműen azt sugallták, hogy a nők fontosabbak munkavállalóként, mint anyaként. Ugyanezen okok miatt a gyermekvállalás tárgyi és szociális háttérének megteremtésével sem sokat törődtek. *„Az ágyak nagyfokú igénybevétele miatt korán bocsátják el az anyát az intézetből. Mentőszolgálat hazaszállításra szülés után nem vehető igénybe.”*¹⁸

A munkavégző nő magasabb társadalmi presztízsének hangsúlyozása a családi szerepekkel szemben az egész Rákosi diktatúra idején nyomon követhető: *„Nem riadtunk vissza, hogy olyan helyekre, ahol soha azelőtt nők nem dolgoztak, munkás vagy parasztasszonyt tegyünk. Azelőtt nőket nem engedtek traktorhoz, és most vannak pompás traktorvezető lányaink.”*¹⁹

A gyermekintézmények nyitva tartását is a korai munkakezdéshez és ahhoz igazították, hogy az anyák éjszakai műszak alatt is el tudják helyezni gyermekeiket. Az 1952. évi fejlesztési tervben olyan bentlakásos gyermekotthonok létesítésére tettek javaslatot, amelyekben a különösen elfoglalt szülők egész hétre elszállásolhatták gyermekeiket.²⁰

A gyermekszám növelésére tett intézkedések legalább két ellentmondást takartak. Egyrészt az abortuszrendelet beavatkozott a családi magánszférába, személyiségi jogokat sértett, másrészt a gyermeknevelés gazdasági, társadalmi feltételeinek elhanyagolásával súlyos anyagi és erkölcsi terheket raktak a családok, és egyúttal a gyermeknevelés feladatát elsődlegesen ellátó nők vállára. Ezért, a főleg adminisztratív intézkedések szintjén megrekedt családpolitika, az abortuszt tiltó intézkedések – bármilyen szigorú büntetéssel fenyegettek is – nem érhettek el pozitív hatást. Az élveszületések száma csak 1954-ben emelkedett 23 ezrelékre, a következő évtől viszont folyamatosan csökkent. Ezen még azok a büntetőszankciók sem változtattak, amelyet a Politikai Bizottság 1953. január 10-én fogadott el a gyermektelen nőtlenek, hajadonok és házások adófizetésre kötelezéséről.

Az új család- és nőideál

Egy olyan politikai rendszer, mely az öt megelőző rezsim értékrendszerével homlokegyenest ellentétes nézeteket vall, csak azáltal tud hosszú távon hatékonyan funkcionálni, ha a korábbi társadalmi érték- és normarendszert alapjaiban átfőrné, s ezzel párhuzamosan sajátját elfogadtatja. Rákosi diktatúrája is erre törekedett. A korszak elején megszüntették az Anyák Napja intézményes megünneplését, helyette a Nemzetközi Nőnap szerepét – egy torzult emancipáció alapján a férfiként helytálló nő ideálját – hangsúlyozták.²¹ A Nőnapot az MDP Agitációs és Propaganda Osztálya arra használta fel, hogy növeljék a nők munkahelyi aktivitását, serkentsék őket a béke „harcos” megvédésére. *„Az édesanyák magasztos feladatukhoz méltóan teljesítsék családi és szülői kötelezettségeiket, hogy gyermekeiket dolgozó, művelt, hazájukat szerető emberré neveljék.”*²² Az idézet egyértelműen jelzi, hogy az anyák alapvető feladata már nem a családi intimitás megteremtése, hanem a közösségért végzett tevékenység és a következő generáció erre való szocializálása. Az 1954-ben megrendezett Anyák Megyei, majd ezt követően az Anyák Országos Konferenciája is ezt a célt szolgálta. A fő feladat a párt és a népi demokratikus rendszer iránti szeretet, a munkás-paraszt szövetség és a békemozgalom erősítése volt. A jelentés szövegében anya-gyermek kapcsolatról és gyermeknevelési problémákról szó sem

¹⁸ A PB 1952 október 23-án délután tartott ülésének jegyzőkönyvéből idézi JOBBÁGYI G. é. n.

¹⁹ RÁKOSI M. 1951, 10; Az MDP KV 1952. február 6-án tartott értekezletének 11. pontja a női traktoros iskola megszervezésével foglalkozott. PIL 276. f. 54/179. ö. e.

²⁰ PIL 276. f. 89/273. ö. e.

²¹ A két világháború közötti időszakban a nő legfontosabb hivatását, a feleség és anyaszerepet szimbolizáló Anyák Napja iskolai ünneppé nyilvánítását, németországi példa hatására, a VKM 820-05-128/1930. számú rendelete szabályozta. DEZSŐ L. 1936, 25.

²² PIL 276. f. 89/163. ö. e. 409.

esett. Annál inkább felértékelődött a „tettre kész harcoság”, amely abban nyilvánult meg, hogy „*egyes felszólalók olyan kijelentése után, hogy a simogatásra termett asszonyi kéz nemcsak a szerszámot tudja gyorsabban forgatni, ha kell a fegyvert is meg tudja ragadni*”²³ hatalmas tapsvihar tört ki.²⁴

A „csak” otthon dolgozó nők presztízsének leértékelésében az MNDSZ aktivistái tevékeny szerepet vállaltak. Agitációs munkájuk egyik célja az volt, hogy az otthon maradt munkásfeleségek is kivegyék részüket a férfiek termelésre való ösztönzésében. „*Ne hagyják, hogy indokolatlanul otthon maradjanak, hogy elkéssenek, szorgalmazzák, hogy a munkanap 480 percéből egy se vesszen kárba.*”²⁵ A propaganda az „új típusú szocialista család” megteremtésén fáradozott, amelyben a feleség szerepe is átalakult. A feleségek többé már nem a férj önzetlen támaszai, a családi fészek melegének őrzői, hanem öntudatos, férjüket minél jobb munkahelyi teljesítményre ösztönző lények. Szerelmükkel, gondoskodásukkal csak az arra érdemeseket tüntetik ki, így maguk is részesévé válnak a sikeres termelésnek.

A másik cél a női foglalkoztatottak számának emelése volt. Az 1951. december 16-án megtartott Háziasszonyok és Üzemi Dolgozó Nők Országos Tanácskozásán feltárták azokat a problémákat, amelyek gátolták a munkaképes nők teljes körű bevonását a termelésbe. Számos háztartásbeli nő elmondta, hogy szégyenkezve vett részt a tanácskozáson, ahol a termelő tevékenységet végző asszonyok beszámoltak nagyszerű eredményeikről. Meggyőződtek arról, hogy „...*a Párt és a kormány segítségével le tudják küzdeni azokat a nehézségeket, amelyek őket a termelőmunkában való részvételben hátráltatják.*”²⁶ A nők addigi életét meghatározó családi keretek leértékelésére irányuló törekvések a valóságot elleplező propaganda szintjén jelentek meg. Ezek a tömegkommunikációban megjelenő negatív értéktételek kisebbségi érzést is kialakíthattak a társadalmi munkamegosztásba be nem kapcsolódott nőkben.

A háztartáson belüli munkák azonban nemcsak leértékelődtek, hanem ezek „társadalmasításának” megoldatlansága miatt további problémák forrásává is váltak. A szocialista nőideált „férfias tevékenységgel” felruházó pártpolitika ugyanis az 1950-es tanévtől kiiktatta a háztartással kapcsolatos ismereteket az alapfokú oktatási rendszerből, amely ismeretek hiánya viszont megnehezítette a családi körben ellátandó feladatok szakszerű elvégzését.

A fenti intézkedések a csak háztartásban tevékenykedő feleség és anya leértékelésére tett erőfeszítésekkel, az ünnepek tartalmának megváltoztatásával és az új szocialista nőeszmény népszerűsítésével együttesen az MDP negatív családpolitikájaként értékelhetők. Magyarországon a magas házasságkötési gyakoriság ellenére (10 ezrelék) a család intézményrendszerének gyengülése az ötvenes években kezdődött el. Míg az új családjogi törvény a felbonthatóságot deklarálta, addig a nők foglalkoztatottságának folyamatos növekedése megteremtette – az addig összetartó kapocs –, a feleség viszonylagos gazdasági függetlenségét. Az új párkapcsolat lehetőségét a területi mobilitás tovább növelte. Emellett az ötvenes években felerősödő szekularizáció, a „klerikális reakció elleni” permanens kampányok is felgyorsították a „házasság szentségének” gyengülését. Ezek a változások nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalmi és családi kapcsolatokban is megkérdőjeleződjenek a férfi-férji autoritás alapjai, a folyamatok egymást erősítve csökkentse a tradicionális családi szerepekhez kapcsolódó elvárásokat. Úgy vélem, a tradicionális értékek gyors leépülése miatt a nőknek nagyobb áldozatokat kellett hoz-

²³ PIL 276. f. 89/273. ö. e. 124.

²⁴ Az Anyák Napja hivatalos megünneplésére végül 1955. május 7-én került újra sor, továbbra is megtartva a március 8-i nőnap jelentőségét. A változtatást az a tapasztalat kényszerítette ki, hogy a „*klérus igyekezett az anyák napja megünneplését a maga számára felhasználni.*” Újra hivatalos ünneppé tételével ezt akarták megakadályozni. PIL 276. f. 89/358.

²⁵ PIL 276. f. 89/273. ö. e. 57.

²⁶ PIL 276. f. 88/654. ö. e. A tanácskozás 360 résztvevőjéből 70% háziasszony, míg 30% főleg üzemekben és termelőszövetkezetekben dolgozó nő volt.

niuk, viszont ez az időszak nagyban hozzájárult az addigi életlehetőségeik megváltozásához. Az MDP vezetősége azáltal, hogy a hangsúlyt a nők otthonon kívüli individuális teljesítményére helyezte, a család fontosságának folyamatos deklarálása ellenére, családellenes politikát folytatott, felgyorsítva ezáltal azt a bomlási folyamatot, amely a magyar társadalomban a hagyományos családok mély beágyazottsága miatt csak később jelentkezett volna.

Rövidítések

PIL

Politikatörténeti Intézet Levéltára

Irodalomjegyzék

ANDORKA Rudolf

1987 *Gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest.

DEZSŐ Lipót

1936 *Népiskolai rendeletek gyűjteménye*. Szombathely.

JOBBÁGYI Gábor

é. n. Az abortuszkérdés a pártiratokban: 1950–1981. *Valóság*, 5. szám. 53–63.

KORNAI János

1993 *A szocialista rendszer*. Budapest.

A Magyar Népköztársaság Alkotmánya 1949. VIII. 20.

RÁKOSI Mátyás

1951 *A békéért és a szocializmus építéséért*. Budapest.

TARTALOM

ELŐSZÓ	5
MESTER ZSOLT <i>Az őskori emberre vonatkozó források az ember-környezet viszony fényében</i>	7
NÉMETH GYÖRGY <i>Egerek és emberek. A görög szigetvilág történeti ökológiája</i>	21
NEMES ZOLTÁN <i>Amiről a kövek mesélnek (A klasszikus kori démosfelirat mint történeti forrás)</i>	37
PAPP IMRE <i>A Karoling-kori nagybirtok és az árutermelés kérdése a történeti irodalomban</i>	57
GYÖRKÖS ATTILA <i>A „feudális mutáció” elmélete és vitái</i>	65
SÜTTŐ SZILÁRD <i>Demeter és Alsáni Bálint bíborosok versengése Mária és Erzsébet királynők udvarában (Szfragisztika és egyháztörténet)</i>	73
CSIFFÁRY GERGELY <i>Az élővilág változása Heves megyében történeti ökológiai adatok alapján</i>	91
SZIRÁCSIK ÉVA <i>A Divényi uradalom családi gazdaságai a 18. század közepén</i>	109
KOCSIS GYULA <i>A család- és háztartásszerkezet változásai a 18. század utolsó harmadában Cegléden (Előzetes kutatási beszámoló)</i>	123
HORVÁTH ZITA <i>A Mária Terézia-féle úrbérrendezés historiográfiája és forrásai</i>	137
UGRAI JÁNOS <i>„Források és történetírás” a Sárospataki Református Kollégium 1775–1830 közötti története kapcsán</i>	157
TÓTH ÁRPÁD <i>A magyarországi városok társadalmi átalakulásának forrásai 1848 előtt (A rendi polgárság és az egyesületek forrásainak értéke és a forráshasználat eddigi tanulságai)</i>	165

FAZEKAS CSABA	
<i>Források és módszerek a politikai katolicizmus reformkori történetének tanulmányozásához (1844–1848)</i>	177
ZAKAR PÉTER	
<i>1848/49-es egyháztörténetünk historiográfiája</i>	193
HALMOS KÁROLY	
<i>A fogalomtörténeti megközelítés lehetőségei</i>	205
KÖVÉR GYÖRGY	
<i>Források – értelmezések – történelmek</i>	223
MOLNÁR MÁTÉ	
<i>Az európai egység eszméjének historiográfiai kérdései</i>	235
GÜNTNER PÉTER	
<i>A dualizmus-kori városi társadalom rétegződésének vizsgálata hagyatéki leltárak alapján</i>	243
TÍMÁR LAJOS	
<i>A viktoriánus kori brit középosztályok az Inland Revenue tükrében</i>	249
B. BERNÁT ISTVÁN	
<i>Historiográfiai problémák a magyar történetírás összegző kísérleteiben (töredékek)</i>	269
FARAGÓ PÉTER	
<i>Liberális és baloldali tudományelméletek</i>	277
SCHADT MÁRIA	
<i>Családpolitika az ötvenes években a pártdokumentumok és a propaganda tükrében</i>	285
TARTALOM	293